



Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

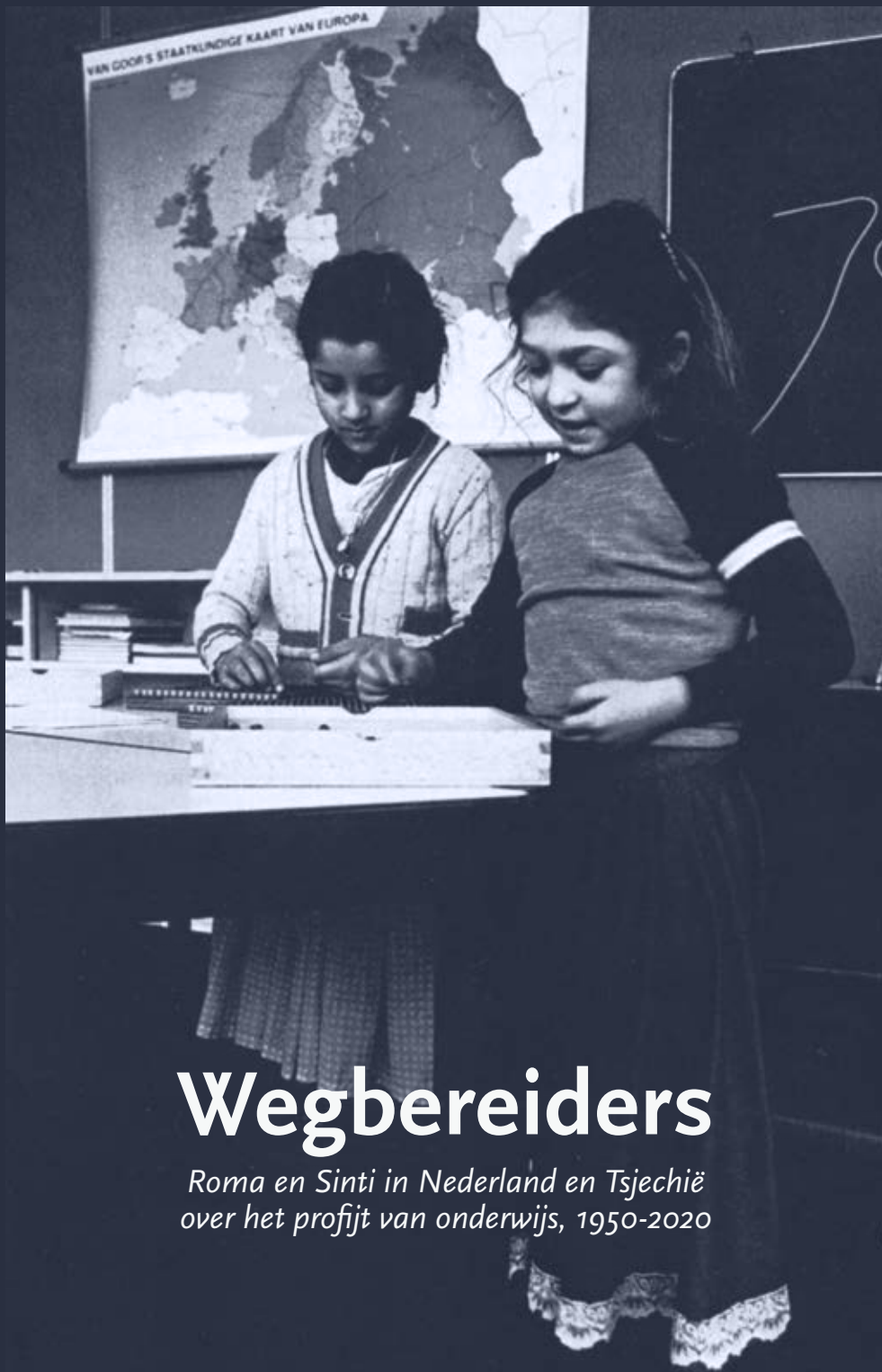
Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).



Wegbereiders

*Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië
over het profijt van onderwijs, 1950-2020*

ANITA VAN DER HULST

Wegbereiders

Love tutar šaj čoren,
a'le so džanes, ņiko tutar na lela.

Geld kunnen ze van je pikken,
maar je kennis kan niemand je ontnemen.

Het drukken van deze uitgave werd financieel ondersteund door onder meer
het Unger-van Brero Fonds, het dr. Hendrik Mullerfonds, de Stichting
Professor van Winter Fonds en de J.E. Jurriaanse Stichting.

Afbeelding op het omslag: Roma meisjes op een lagere school
in Lelystad, begin jaren tachtig. Fotograaf onbekend;
rechthebbenden worden verzocht zich te melden.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 9789087049539.

© 2022 Anita van der Hulst
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Wegbereiders

*Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië
over het profijt van onderwijs, 1950-2020*

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus Prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op woensdag 16 februari 2022
klokke 16.15 uur

door

AGATHA ANNA LUCIA VAN DER HULST

geboren te Avenhorn
in 1962

Promotores

Prof. dr. M. Schrover
Dr. D. Hondius (Vrije Universiteit Amsterdam)

Promotiecommissie

Prof. dr. H. van Baar (KU Leuven)
Prof. dr. M. de Bruijn
Prof. dr. M. Crul (Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof. dr. L. Lucassen

Inhoud

Voorwoord	11
1 Inleidend hoofdstuk. Vraag, theorie, historiografie, bronnen en methode	13
De marginale maatschappelijke positie van Roma en Sinti in Europa	13
Onderzoeksvragen	15
<i>Vraagstelling en manier van aanpak</i>	15
<i>Periodisering</i>	16
Onderzoeksgroep	17
<i>Dilemma's rond de benaming</i>	17
<i>Constructies van aantallen, statistiek in historisch perspectief</i>	19
<i>De mythe van de 'eeuwige zigeuner' ontkracht</i>	23
Theoretisch kader en hypotheses	26
<i>Sociale segregatie en het demotiverende effect van stigmatisering</i>	30
<i>De gevolgen van een overlevingsstrategie</i>	32
<i>Onderwijskansen voor groepen met een lage sociaaleconomische positie</i>	34
<i>Een al dan niet zelfgekozen sociaal isolement</i>	36
Historiografisch overzicht	38
<i>De voorgeschiedenis: 1400-1945</i>	40
<i>De naoorlogse geschiedenis: 1945-1990</i>	42
<i>Tziganologisch onderzoek</i>	44
<i>Onderzoek naar Roma in Nederland en Tsjechië van 1990 tot 2020</i>	46
<i>Toegevoegde inzichten</i>	47
Bronnen en methode	48
<i>Biografische interviews als bron</i>	48
<i>De respondenten</i>	53
<i>De interviews</i>	58
<i>Overige bronnen</i>	61
Opzet van dit boek	65
2 De weg naar de marge. De voorgeschiedenis van 1400-1945	66
Inleiding	66
De periode van 1400 tot 1750	67
<i>De eerste binnenkomst</i>	67
<i>Beeldvorming over de 'heidens' van 1400-1750</i>	68
<i>De eerste genocide</i>	72
De eeuwen na de vervolging	72

<i>Tsjechië en Slowakije 1750-1939</i>	72
<i>Nederland 1850-1940</i>	76
<i>Beeldvorming over 'zigeuners' vanaf 1750</i>	77
De Tweede Wereldoorlog	79
<i>'Zigeuners' in de nazi-rassentheorie</i>	79
<i>De vervolging van 'zigeuners' in Tsjechië, Slowakije en Nederland</i>	81
Conclusies	84
PORTRET – NEDERLANDSE DENISE (1982)	85
3 De naoorlogse periode	87
Tsjechoslowakije 1945-1989	88
<i>De eerste jaren na de bevrijding in Tsjechoslowakije</i>	88
<i>Het communistische assimilatiebeleid</i>	89
<i>De sterilisatie van Roma vrouwen</i>	93
<i>Het effect van het communistische assimilatiebeleid</i>	94
Roma en Sinti in Nederland 1945-2005	97
<i>De nawerking van de Tweede Wereldoorlog voor Sinti en Roma in Nederland</i>	97
<i>Het beknotten van de trekvrjheid</i>	101
<i>De komst van nieuwe groepen Roma vanaf eind jaren zestig</i>	105
Conclusie	107
PORTRET – TSJECHISCHE JIŘÍ (1963)	109
4 Armoede en segregatie	111
Inleiding	111
Armoede onder Roma en Sinti	112
<i>Levensstandaard van Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland</i>	112
Segregatie in Tsjechië	114
<i>De sociaal geïsoleerde woonoorden</i>	114
<i>Het ontstaan van de sociaal geïsoleerde woonoorden</i>	119
Segregatie in Nederland	125
<i>De woonwagencultuur</i>	128
<i>De woonsituatie van de overige Roma</i>	132
Conclusie	133
PORTRET – NEDERLANDSE ILONA (1969)	135
5 De invloed van stigmatisering	137
Inleiding	137
Stigmatisering in Nederland	138
<i>De reputatie van het woonwagenkamp</i>	138
<i>Het aandeel in criminaliteit</i>	140

<i>Discriminatie en arbeidsmarktpositie van Nederlandse Roma en Sinti</i>	144
<i>De omgang met klasgenoten bij de Nederlandse respondenten</i>	150
Stigmatisering in Tsjechië	154
<i>Racisme en discriminatie in alle openheid</i>	154
<i>De omgang met klasgenoten bij de Tsjechische respondenten</i>	161
<i>Discriminatie op de arbeidsmarkt</i>	163
<i>Het aandeel in criminaliteit</i>	167
Het hardnekkige zigeunerstigma	171
Conclusie	175
PORTRET – TSJECHISCHE MICHAELA (1981)	177
6 De positie in het onderwijs van 1950 tot nu	179
Inleiding	179
Opleidingsniveau van de ouders van de respondenten	180
<i>Het opleidingsniveau van de Tsjechische ouders</i>	180
<i>Het opleidingsniveau van de Nederlandse ouders</i>	182
Taalachterstand	184
Het onderwijsaanbod in Nederland vanaf de jaren vijftig	187
<i>Het onderwijsbeleid voor de woonwagenbevolking</i>	187
<i>Onderwijs aan de Generaal-pardongroep</i>	193
<i>De huidige positie in het onderwijs van Sinti en Roma in Nederland</i>	194
Onderwijsaanbod in Tsjechië vanaf de jaren vijftig	196
<i>Onderwijs aan Roma voor en na 1989</i>	196
<i>Het hoge percentage Roma kinderen in het speciaal onderwijs</i>	198
<i>Kritiek op de segregatie en de onderwijshervorming</i>	200
<i>Het amendement op de onderwijswet in 2015</i>	202
Het huidige onderwijsaanbod	204
<i>Het onderwijssysteem in beide landen</i>	205
<i>De leerplicht</i>	208
<i>Roma en Sinti vergeleken met kinderen uit de arbeidersklasse</i>	213
<i>Schoolsegregatie</i>	214
Conclusie	218
PORTRET – NEDERLANDSE MILOŠ (1947)	221
7 Stimulans van volwassenen. Het effect van stimulerende ouders en betekenisvolle anderen	223
Inleiding	223
De rol van de ouders en de omgeving	223
<i>De rol van de ouders bij de laagopgeleide respondenten</i>	224
<i>De steun vanuit de ouders van de hoogopgeleide respondenten</i>	226
<i>Voorbeelden in de eigen omgeving</i>	231

De houding van onderwijzers	232
<i>De weinig bemoedigende houding van onderwijzers in Tsjechië</i>	232
<i>De toenemende motiverende rol van onderwijzers in Nederland</i>	235
<i>Ondersteuning van leraren op cruciale momenten</i>	236
Eigen motivatie	239
<i>Spijtoptanten</i>	239
<i>Eigen doorzettingsvermogen</i>	242
<i>Niet doorleren omdat er toch geen zicht is op een baan</i>	243
Conclusie	246
PORTRET – TSJECHISCHE MARIE (1990)	248
8 De winst- en verliesrekening van deelname aan het onderwijs	250
Inleiding	250
Vrees voor verlies van de eigen cultuur door het onderwijs	251
<i>De school als plek voor ongewenste beïnvloeding door de ‘burgermaatschappij’</i>	251
<i>Een gemis in de cultuur van de gadzje</i>	254
<i>Een beschermde jeugd</i>	259
<i>Vroeg volwassen</i>	263
<i>Traditionele rolpatronen</i>	268
Door scholing overhellen naar de kant van de gadzje	271
<i>Gezien worden als gadzje</i>	271
<i>Onder een baas werken</i>	275
<i>Afstand tot de eigen gemeenschap</i>	280
<i>Gemengde huwelijken</i>	282
Conclusie	284
PORTRET – TSJECHISCHE LUKÁŠ (1991)	286
9 De wegbereiders	288
Inleiding	288
Succesvolle Roma zijn onzichtbaar	289
De roep om erkenning van het oorlogsleed	291
<i>De activistische strijd om de herdenking van de Roma vervolging in Tsjechië</i>	291
<i>Nederlandse Sinti en Roma overlevenden vragen alsnog om erkenning</i>	294
Rolmodellen en vertegenwoordiging	297
Conclusie	304
Conclusies	306
Inleiding	306
De respondenten	307
<i>De eigen stem van Roma en Sinti</i>	307
<i>De verhouding tot de voorgeschiedenis</i>	307

<i>De rol van de interviewer</i>	308
<i>De respondenten en hun netwerk in de samenleving</i>	308
Het wegen van de vier hypothesen	314
<i>Sociale segregatie en het effect van stigmatisering</i>	314
<i>De gevolgen van een overlevingsstrategie van arme Roma en Sinti</i>	317
<i>De onderwijskansen voor Roma en Sinti</i>	318
<i>De houding tegenover het onderwijs als middel tot sociale mobiliteit</i>	320
<i>Stigmatisering als zwaarstwegende factor voor sociaal isolement</i>	321
De onzichtbaarheid van maatschappelijk succesvolle Roma	322
<i>Het verdwijneffect</i>	322
<i>De wegbereiders</i>	323
<i>Het doorbreken van de patstelling</i>	324
Aanbevelingen tot verder onderzoek	326
Summary	329
Preface	329
The history behind a marginalized starting position	330
Segregation and the undermining effect of stigmatization	331
The survival strategy of people in long-term poverty	332
The chance of educational success	332
Motivation by the parents	333
Conclusions	334
<i>Stigmatization as the main factor in low social mobility</i>	334
<i>The vanishing effect</i>	335
<i>The trailblazers</i>	335
Bibliografie	337
Overige bronnen	354
<i>Interviews</i>	354
<i>Rapporten</i>	356
<i>Websites, kranten, weekbladen, periodieken, video en audio</i>	359

Voorwoord

Een eerste idee voor dit boek dateert al uit maart 2004, tijdens een reis in Oost-Slowakije met Paul Öfner, om een reportage voor Radio 1 te maken over de erbarmelijke leefomstandigheden van Roma. Ver buiten de bebouwde kom van een dorp – ik dacht al dat we verkeerd gereden waren – doemde verlaten in het winterlandschap een grauw, uitgewoond woonblok op. Daar woonden de Roma. Er speelden kinderen buiten. Op hun blote voeten probeerden ze de bevroren plassen in te trappen. Het was een doorde-weekse dag; waarom zaten die kinderen niet op school? Waarom zorgden hun ouders daar niet voor, terwijl het zonder goede opleiding nooit zou lukken om aan deze misère te ontsnappen? Mijn eigen ouders, met zelf alleen lagere school, hadden voor hun kinderen wel dat toekomstperspectief voor ogen gehad. De vraag waarom sommige ouders het onderwijs wel als kans zien en andere niet, bleef me bezighouden. Pas veel later ontstond het plan om dat te gaan onderzoeken.

Hoe eenzaam het doen van onderzoek en het schrijven soms is, promoveren doe je niet alleen. Tal van mensen hebben mij geholpen om van dit plan een boek te maken en dit is de plek en het moment om hen eer te bewijzen. Allereerst gaat mijn grote dank uit naar de Roma en Sinti die bereid waren tot een interview over hun persoonlijke leven. Hun vertrouwen en openhartigheid, en de gastvrije ontvangst bij hen thuis, hebben mij geroerd. Hun levensverhalen vormen het hart van dit boek.

Ook wil ik mijn begeleiders, die mij door de jaren heen door het onderzoek geloofdst hebben, van harte bedanken. Na aanvankelijk een periode bijgestaan te zijn door eerst Paul Cliteur en later Leo Lucassen, vond ik uiteindelijk mijn gedroomde promotoren in Marlou Schrover en Diennek Hondius. De besprekingen met hen volgden een vast patroon: eerst een paar bemoedigende complimentjes over de stappen die ik had gezet, gevolgd door minstens een uur diepgravend commentaar, waarna ik met een tollend hoofd naar buiten stapte. Ik ben hun zeer dankbaar om de toewijding waarmee ze, in een vriendschappelijke sfeer, mij ertoe aanspoorden om het uiterste uit mezelf te halen.

Als buitenpromovendus vond ik een academisch thuis bij het Dual PhD Centre van de Universiteit Leiden, Campus Den Haag. Adriaan in 't Groen moedigde me aan om gebruik te maken van mijn opgedane vaardigheden als journalist. Pieter Slaman was mijn steun en toeverlaat in de periode voordat ik mijn uiteindelijke promotoren vond. Johannes Tromp, Dineke Tigelaar en Petra Evers stonden me bij in de laatste, voor mijn gevoel eindeloos durende fase. Van wezenlijk belang waren voor mij mijn mede-buitenpromovendi bij het DPC, voor de morele steun, voor het delen van ervaringen, het stoom afblazen bij frustraties en het vieren van succesjes.

Ook wil ik dankzeggen aan de vele deskundigen die hun kennis met mij hebben gedeeld. In het bijzonder wil ik Jos Overbekking noemen, met zijn jarenlange ervaring

met de woonwagenbevolking, en Eerke Bos, onderwijzer van de Roma kinderen in Lelystad, die mij tevens toegang verleenden tot hun archieven. Marcia Rooker en Jaap Tanja waren voor mij van grote waarde, omdat ze van het begin af opeenvolgende versies meelazen en mij voor onnauwkeurigheden hebben behoed. Jaap Tanja wil ik bovendien bedanken voor zijn redactie bij de laatste versie. Uitgever Thys VerLoren van Themaat dank ik ervoor dat hij van het manuscript een echt boek heeft gemaakt.

Dan zijn er nog de mensen aan wie ik dank verschuldigd ben omdat zonder hen dit boek er nooit was gekomen. Ruben Pellar was tolk bij de meeste Tsjechische interviews en alleen dat al maakte hem essentieel. Gedurende de vier reizen in Tsjechië logeerden we bij hem in zijn gastvrije huis in Praag. Onze gesprekken aan zijn keukentafel, over het leven in een (post)communistisch land in het algemeen en dat van Tsjechische Roma in het bijzonder, vormden een verrijking voor dit onderzoek.

Mijn man Paul Öfner hield zich al sinds de vroege jaren zeventig bezig met Roma en Sinti en was onmisbaar omdat ik door hem op het onderwerp ben gekomen. Ook gaf hij me de liefde voor Oost-Europa mee. Zijn invloed hebben dit boek een extra laag en kleuring gegeven die ik nergens anders en bij niemand anders had kunnen opdoen.

Tijdens het schrijven voelde ik steeds wijlen mijn ouders, Jaap van der Hulst en Gré Ruiter, over mijn schouder meekijken. Zij hebben mij doordrenkt van het besef dat onderwijs de aangewezen weg is om vooruit te komen in het leven. Vooral voor mijn moeder was doorleren een droom, die in haar jeugd niet te verwezenlijken was. Zonder de liefde, de stimulans en het aspiratieniveau van mijn ouders was ik nooit zo ver gekomen.

1 Inleidend hoofdstuk

Vraag, theorie, historiografie, bronnen en methode

Ko kamel ča te sikhavel, bisterel te sikh'ol.
Bij louter prediken schiet het zelf iets leren erbij in.¹

De marginale maatschappelijke positie van Roma en Sinti in Europa

De wijk Vítkovice in de Tsjechische stad Ostrava staat vol met immense gebouwen en torens van roestig ijzer. In de communistische tijd was dit het kloppend hart van de Tsjechoslowaakse staalindustrie, die in de jaren na de Fluwelen Revolutie failliet is gegaan. Voornamelijk werkloze Roma wonen er in troosteloze buurten, die in de volksmond getto's heten. Op de scholen in die wijken zitten vrijwel alleen Roma kinderen. In 2012 begon de ngo *Vzájemné soužití* een project waarbij inmiddels ruim tweehonderd Roma kinderen van vier tot achttien jaar op goede scholen geplaatst zijn, buiten de achterbuurt waarin ze wonen. Hoogopgeleide Roma onderwijsassistenten begeleiden de kinderen, hun ouders en de leraren. Ze leren ze onder meer hoe ze kunnen reageren op pestgedrag van kinderen en weerstand bij niet-Roma ouders. Doel van het project is om tegenover het Ministerie van Onderwijs te bewijzen dat integratie van Roma kinderen op 'witte' scholen met de juiste begeleiding wel degelijk mogelijk is.²

Vzájemné soužití in Ostrava is een project dat enige hoop biedt na een lange geschiedenis van discriminatie en uitsluiting. Voor een belangrijk deel van de Roma en Sinti in Europa lijkt een marginaal bestaan een gegeven. Binnen de Europese Unie leven naar schatting tien tot twaalf miljoen Roma en Sinti en daarmee vormen ze de grootste etnische minderheid in Europa.³ Na de uitbreiding van de EU met elf Midden- en Oost-Europese landen werd deze kwetsbare groep zichtbaarder. Omvangrijke rapporten werden geschreven over hun erbarmelijke leefomstandigheden.⁴ De overgang van

1 M. Hübschmannová e.a., *God'aver lava phure Romendar. Moudrá slova starých Romů* (Praag 1991) 28. Dit is een bundel met spreekwoorden en gezegden van de Tsjechische Roma. Aan deze bundel werden motto's voor het boek en voor ieder hoofdstuk ontleend. Vertaling P. Öfner.

2 Interview Kumar Vishwanathan, directeur van ngo *Vzájemné soužití*, op 10.10.2014, 4-6. De aanduiding 4-6 verwijst naar de pagina's in het uitgewerkte interview. Zie ook het interview met projectcoördinator Simona Reichlová op 10.10.2014, TH-4, 2-3 en een e-mail op 26.05.2021.

3 *Report on the implementation of the EU framework for national Roma Integration Strategies*, European Commission (verder EC) (Brussel 2014) 12. Zie ook: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu_en (geraadpleegd op 21.12.2020).

4 Bijvoorbeeld *Report on the implementation of national Roma integration strategies*, EC (Brussel 2019); *A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion*, European Union Agency for Fundamental Rights (verder FRA) (Luxemburg 2018); *The situation of Roma in n EU Member States. Survey results at*

een planeconomie naar een markteconomie begin jaren negentig leidde tot een golf aan faillissementen, met name in de zware industrie. Omdat Roma voornamelijk in die sector als ongeschoolde arbeiders werkten, waren voor hen massale werkloosheid en armoede het gevolg.⁵ Al vanaf de aanloop naar het lidmaatschap hamerde de Europese Unie op het verbeteren van de leefomstandigheden van Roma in de Oost-Europese lidstaten. In West-Europese landen zijn de maatschappelijke problemen van Roma en Sinti minder nijpend, maar niettemin vormen ze ook hier een aanhoudende bron van zorg.⁶ De Europese Commissie heeft de ambitie om de maatschappelijke uitsluiting van Roma en Sinti te doorbreken. In het inclusiebeleid, zoals dat in het Brusselse jargon is gaan heten, speelt het verbeteren van hun uitgangspositie op de arbeidsmarkt een belangrijke rol. Daarvoor is een verhoging van het onderwijsniveau bij Roma en Sinti kinderen noodzakelijk.⁷ Ongeschoold werk is in het laatste kwart van de vorige eeuw voor een groot deel verdwenen; zonder diploma's is de kans op werk en een modaal bestaan daarom klein. De kenniseconomie vergt een hoger niveau van kennis en vaardigheden en dus wordt laaggeletterdheid als een urgent maatschappelijk probleem beschouwd.⁸ Roma en Sinti zijn voor een groot deel laaggeletterd. Ze hebben slechts een beperkte toegang tot digitale middelen, terwijl de afhankelijkheid daarvan in het persoonlijke en professionele leven alleen maar toeneemt. Een goede scholing is wellicht geen absolute vereiste voor sociale stijging, maar het verhoogt de kansen erop in hoge mate.

In de tweede helft van de twintigste eeuw verbeterde overal in Europa de toegang tot goed onderwijs. Dat had tot gevolg dat voor het eerst in de geschiedenis kinderen van laaggeschoolde ouders in groten getale een sprong maakten naar een hoger onderwijsniveau. In West-Europa maakte vanaf de jaren vijftig het meritocratische denken school. Dat gebeurde niet alleen vanuit een ideologisch gelijkheidsbeginsel, maar ook

glance, FRA/UNDP (Luxemburg 2012); *Country assessment and the Roma education fund's strategic directions. Roma Inclusion Working Papers*, UNDP (2012); *Regional Roma Survey*, UNDP/World Bank/EC (2011); *The Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*, World Bank (2005); *Avoiding the Dependency Trap*, UNDP (2002).

5 J. Ladányi & I. Szelényi, *Patterns of exclusion: constructing Gypsy ethnicity and the making of an underclass in transitional societies of Europe* (New York 2006) 176-182; Z. Barany, *The East European Gypsies. Regime change, marginality, and ethnopolitics* (Cambridge 2002) 173; *Making transition work for everyone: poverty and inequality in Europe and Central Asia*, World Bank (2000) 5 en 29.

6 P. Vermeersch, 'The plight of Eastern Europe's Roma', in: A. Fagan & P. Kopecký (red.), *The Routledge handbook of East European politics* (Abingdon 2017) 225-236, 233; *A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030* (Brussel 2020) 2.

7 C. Brüggemann, *Roma education in comparative perspective. Analysis of the UNDP/World Bank/EC regional Roma survey 2011* (Bratislava 2012) 10; C. Brüggemann, 'Romani culture and academic success: arguments against the belief in a contradiction', *Intercultural Education* 25:6 (2014) 439-452, 441-442; M. Moravcová, D. Bittnerová & D. Pěníčková, *Parental strategies in education of children in the Czech Republic: models formed in families of different ethnic backgrounds* (Praag 2010) 6-7; J. Dronkers, 'Sociale ongelijkheid in het onderwijs', in: R. Klarus & S. Dieleman (red.), *Wat is goed onderwijs? Capita selecta* (Den Haag 2012) 67-87, 67; L. Laubeová, *The role of education in preventing ethnic conflicts: the case of Roma in the Czech Republic* (Cambridge 2000) 9; S.W.V.D. van der Ploeg, *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands* (Nijmegen 1993) 3.

8 *Samen werken aan taal. Een advies over laaggeletterdheid*. Sociaal-Economische Raad (Den Haag 2019) 19-21.

vanuit een toenemende behoefte aan hooggeschoold personeel.⁹ Begaafde kinderen uit lagere sociale milieus konden op basis van eigen verdienste toegang krijgen tot het hoger onderwijs, al bleven hun kansen aanmerkelijk kleiner dan voor kinderen uit hogere sociale kringen.¹⁰ In Oost-Europa hadden kinderen uit de arbeidersklasse binnen de communistische ideologie in theorie zelfs voorrang op kinderen van bourgeois ouders.¹¹ Roma en Sinti wisten echter maar weinig te profiteren van die nieuwe onderwijsmogelijkheden. Hun opleidingsniveau ligt nog altijd ver onder het gemiddelde.

Onderzoeksvragen

Vraagstelling en manier van aanpak

Waarom hebben Roma en Sinti na 1950 zo weinig van de nieuwe onderwijskansen geprofiteerd? Dat is de belangrijkste vraag die ik in dit boek aan de orde wil stellen. Ik heb de hoofdvraag opgedeeld in deelvragen. In hoeverre speelden hun voorgeschiedenis en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke positie een rol? Waarin verschillen de onderwijsachterstand en het gebrek aan sociale stijging van Roma en Sinti in Oost- en in West-Europa? Is die achterstand sinds de jaren vijftig onveranderd groot gebleven? Of is er sprake van een groeiende onderwijsdeelname bij de jongere generaties Roma en Sinti? Welke factoren kunnen verklaren dat Roma en Sinti zo weinig profijt hadden van de verbeterde toegang tot het onderwijs? En hoe denken Roma en Sinti daar zelf over?

Voor het zoeken naar een antwoord op bovenstaande vragen heb ik gebruik gemaakt van literatuur, rapporten, krantenartikelen, beeldmateriaal en gesprekken met deskundigen op dit gebied. Mijn belangrijkste bron zijn biografische interviews met Roma en Sinti. De kern van die interviews betrof hun schoolervaringen en het al dan niet onderkennen van voordeel van hun opleiding in hun werkzame en persoonlijke leven. Hun perspectief is het uitgangspunt voor dit onderzoek, niet het overheidsbeleid en de uitwerking daarvan. Dat is een uitzonderlijke benadering. Iulius Rostas, het huidige hoofd van de afdeling Romani Studies aan de Central European University in Boedapest, zei in 2012 over de internationaal met de mond beleden noodzaak voor Roma participatie:

In fact, Roma are rarely consulted, their involvement is marginal, and their voice is not heard during the policy-making process.¹²

9 Van der Ploeg, *The expansion*, 22-24; P. Slaman, 'Studiefinanciering voor iedereen', in: P. Slaman, W. Marchand & R. Schalk, *Kansen in het koninkrijk. Studiebeurzen 1815-2015* (Amsterdam 2015) 333-366, 345-348.

10 P. de Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam 2018) 183-184 en 213-214.

11 V. Sokolová, *Cultural politics of ethnicity: discourses on Roma in communist Czechoslovakia* (Stuttgart 2008) 177; Barany, *The East European Gypsies*, 164; L. Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality z pohledu sociodemografických ukazatelů', *Demografie* 60 (2018) 21-35, 25-26.

12 I. Rostas, 'Roma participation: from manipulation to citizen control', *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre. Challenges of representation: voices on Roma politics, power and participation* (Boedapest 2012) 3-7, 3.

Ik heb ervoor gekozen om dit onderzoek toe te spitsen op twee landen: Nederland en Tsjechië. In beide landen leven Roma en Sinti ondanks grote verschillen in de marginaliteit. In Nederland is er een historische gemeenschap van Sinti en Roma die deels woonachtig is op woonwagencampen. Daarnaast zijn er groepen Roma die meer recentelijk uit Oost-Europese landen gekomen zijn en in reguliere woonwijken wonen. Gedeeltelijk komt deze combinatie van een oude en een nieuwe groep overeen met de situatie in andere West-Europese landen. Tsjechië is een Midden-Europees land dat de (post)communistische geschiedenis deelt met de andere voormalige Oostbloklanden, waar het gros van de Europese Roma woont. In dit onderzoek wordt via de analyse van het interviewmateriaal veel gewicht toegekend aan individuele ervaringen. In combinatie met de andere bronnen wordt gestreefd naar het blootleggen van patronen en structuren in overeenkomsten en verschillen tussen Nederland en Tsjechië.¹³ Vooral de overeenkomsten zijn, in het licht van de verschillen tussen de landen, interessant.

Periodisering

Dit onderzoek gaat over de afgelopen zeventig jaar. Reden om te kiezen voor deze periode is dat de oudste geïnterviewden voor dit onderzoek in de jaren vijftig in de leeftijd waren om naar school te gaan. Om hun verhalen te kunnen plaatsen ga ik ook in op de voorgeschiedenis. Omdat de huidige maatschappelijke positie van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië gevormd is door de lotgevallen vanaf hun eerste binnenkomst in deze contreien, zal ik in hoofdstuk twee hun geschiedenis in Nederland en Tsjechië vanaf begin vijftiende eeuw in vogelvlucht behandelen. In de jaren vijftig gingen de tot dan toe vrijwel geheel analfabete Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië voor het eerst naar school. In 1958 kregen de laatste Tsjechische Roma die nog rondtrokken een trekverbod opgelegd en sindsdien gold de leerplicht daar tevens voor alle Roma kinderen. De Fluwelen Revolutie van 1989 vormde een cesuur in het hele maatschappelijke leven in Tsjechië. Oudere respondenten gingen in de communistische tijd naar school, en de jongere in de meer onzekere tijden daarna. In Nederland werden Sinti en Roma door de Woonwagenwet van 1968 gedwongen om zich te vestigen. Het trekverbod vergemakkelijkte de schoolgang en langzaam maar zeker werd de leerplichtwet strikter gehandhaafd. Controle op schoolverzuim gold eveneens voor de kinderen van de Roma die in de jaren zeventig en negentig vanuit (voormalig) Joegoslavië en vanaf 2004 vanuit de nieuwe Europese EU-lidstaten naar Nederland kwamen. De levens van de respondenten weerspiegelen deze grote historische gebeurtenissen.

13 G.M. Fredrickson, *White supremacy: a comparative study in American and South African history* (New York/Oxford 1981), xiv-xv.

Onderzoeksgroep

Dilemma's rond de benaming

Vanwege de negatieve connotatie van het woord 'zigeuner' werd op het eerste World Romani Congress in 1971 besloten om in plaats daarvan het woord Roma te gebruiken.¹⁴ Dat is de meervoudsvorm van Rom wat in het Romanes, de taal van Roma, mens betekent. Onder invloed van de zelforganisatie in Duitsland, de *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma*, werd echter de enigszins omslachtige aanduiding Roma en Sinti geïntroduceerd.¹⁵ De Sinti leven al eeuwenlang in Noordwest-Europa, vooral in Duitsland en Nederland.¹⁶ De Roma leven in Oost-Europa of kwamen daarvandaan naar West-Europese landen. Bij Roma bestaan er meerdere onderverdelingen. In Tsjechië, Slowakije en Hongarije leven naast de *Rumungre* de Vlachische Roma die zich 150 jaar geleden vanuit Walachije, in Zuid-Roemenië, over Oost- en West-Europa verspreid hebben.¹⁷ Daarnaast zijn er nog andere benamingen. In bijvoorbeeld Kosovo, Macedonië en Bulgarije zijn de meeste Roma islamitisch en worden ze de *Chorachane Roma* genoemd. In Spanje en Portugal leven de *Gitanos* of de *Kale* en in Frankrijk en België is de aanduiding *Manouche* in zwang. In woonwagengroepen in Nederland worden Roma en Sinti wel *Manische* genoemd.¹⁸

Dat Roma en Sinti nu de officiële aanduiding is, betekent niet dat iedereen die gebruikt. De EU bijvoorbeeld hanteert de term Roma behalve als het specifiek over Sinti of andere groepen gaat.¹⁹ Tijdens de interviews in Nederland en Tsjechië gebruikten

14 Vanwege de negatieve connotatie van 'zigeuner' koos ik ervoor om die aanduiding tussen aanhalingstekens te zetten. Daarop maak ik een paar uitzonderingen. Ik gebruik geen aanhalingstekens als ik respondenten citeer die het woord zigeuner gebruiken. De samenstellingen zigeunermuziek en zigeunerorkest staan niet tussen aanhalingstekens omdat Roma musici zelf die termen als handelsmerk gebruiken. Bij het woord zigeunerstigma zouden aanhalingstekens kunnen suggereren dat ik dat stigma niet serieus neem, dus heb ik ze daarbij achterwege gelaten.

15 Voor een uitgebreid overzicht over de doorvoering van de aanduiding Roma en Sinti en de weerstand daartegen, zie R. Bauerdick, *Zigeuner. Begegnungen mit einem ungeliebten Volk* (München 2013) 166-187. Vanwege de discussie over de aanduiding liep de realisering van het gedenkteken van de Tweede Wereldoorlog in Berlijn vertraging op. Hoewel ze ten tijde van de genocide nog 'zigeuners' genoemd werden, werd de titel uiteindelijk *Denkmal für die im Nationalsozialismus ermordeten Sinti und Roma Europas*. Bauerdick, *Zigeuner*, 180-182.

16 Sinti leven ook in delen van Oostenrijk en Italië. De zeer weinige Sinti die in Tsjechië leven zijn buiten beschouwing gelaten. Vrijwel alle Duitstalige Sinti uit het grensgebied met Duitsland zijn vlak na de Tweede Wereldoorlog net zoals de Sudeten-Duitsers verjaagd naar Duitsland.

17 Zie voor een gedetailleerde onderverdeling van verschillende groepen Roma: http://romafacts.uni-graz.at/view_pdf.php?t=culture&s=c_1_7&l=en (geraadpleegd op 21.12.2020).

18 Manouche is afgeleid van het Romanes woord *manuš*, dat mens, man of echtgenoot betekent. Chorachano verwijst naar *Choracháj*, een verwijzing naar Turk, moslim of Albanees. B. Boretzky & B. Igla, *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südeuropäischen Raum. Mit einer Grammatik der Dialektvarianten* (Wiesbaden 1994) 175-176 en 117.

19 In elk officieel EU-document wordt bij het eerste gebruik van de aanduiding Roma in een noot verklaard wie er met die aanduiding bedoeld worden. Bijvoorbeeld noot 2 in de *Report on the implementation of national Roma integration strategies* (2019) 1: 'The term "Roma" is used to refer to a number of different groups (e.g. Roma, Sinti, Kale, Gypsies, Romanichels, Boyash, Ashkali, Egyptians, Yenish, Dom, Lom, Rom, Abdal) and includes Travellers, without denying the specificities of these groups.'

Roma of Sinti zelf vaak de aanduiding 'zigeuner' of 'cikáni'.²⁰ Uit onderzoek van etnografe Renata Weinerová bleek dat twee derde van haar 184 Tsjechische respondenten de term 'cikáni' in een onverbloemd negatieve betekenis gebruikte en dat een kwart van de geïnterviewden Roma en 'cikáni' afwisselde al naar gelang ze geassimileerde respectievelijk onaangepaste Roma bedoelden.²¹ In dit onderzoek is ervoor gekozen om zoveel mogelijk de in de tijd gebruikelijke benamingen aan te houden. Slechts hier en daar wordt 'zigeuner' gebruikt als het stereotiepe beeld bedoeld werd. In Tsjechië en Slowakije heetten ze al vanaf begin vijftiende eeuw 'cikáni' respectievelijk 'cigáni', wat 'zigeuners' is in de vertaling. Bij eerste binnenkomst in wat nu Nederland is, in Deventer in 1420, werden ze Egyptenaren genoemd, in de eeuwen daarna vooral 'heidens'. Vanaf het midden van de negentiende eeuw raakte in Nederland het Duitse woord 'zigeuner' ingeburgerd.²² Voor mijn onderzoeksperiode, de afgelopen zeventig jaar, heb ik ervoor gekozen om de benaming Roma en Sinti aan te houden, ook al bestond die vóór 1971 formeel nog niet. Als ik specifiek de mensen bedoel die al voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland verbleven, gebruik ik de aanduiding Sinti en Roma omdat in die groep de Sinti verreweg in de meerderheid zijn.

Alle mensen die geen Roma en Sinti zijn worden door hen aangeduid als *gadzje*, in zowel Nederland als Tsjechië. Het Romanes woord *gadzje* is etymologisch afgeleid van *gaya* in het Sanskriet, dat huis betekent, en van *gārhya* voor huiselijk. Een andere betekenis van *gadzje* is boeren, ofwel mensen die hun bestaan uit de grond krabben, wat beschouwd wordt als iets wat Roma en Sinti niet doen.²³ Een ander woord voor mensen uit de buitenwereld, is 'burgers'. Dat woord wordt gebruikt in samenstellingen als 'burgerschool' voor het reguliere onderwijs, of 'burgerwereld' voor de rest van de samenleving. Tsjechische Roma gebruiken het woord 'meerderheid' voor niet-Roma en in enkele gevallen 'de witten' omdat zijzelf soms 'zwarten' worden genoemd. Sinti en Roma die in Nederland op een woonwagenkamp wonen, gebruiken voor de mensen buiten het kamp het woord 'boeren'. Dat is ook gebruikelijk onder de overige woonwagengewoners, ofwel 'reizigers' zoals die zichzelf noemen.²⁴ Voor een woonwagenkamp bestaan tevens de beleidsaanduidingen woonwagencentrum en woonwagenlocatie. In de Woonwagenwet van 1968 was sprake van regionale woonwagencentra, waarop centrumscholen werden ingericht. Nadat die grote woonwagencentra van overheidswege werden opgedeeld in kleinere eenheden, werd in het beleid voor de term woonwagenlocatie gekozen. Sinti en Roma die er wonen, hebben het zelf doorgaans over het kamp

20 Zie Bauerdick, *Zigeuner*, 166-187; D. Doubek, M. Levínská & D. Bittnerová, 'Roma as the others', *Intercultural Education* 26:2 (2015) 131-152, 139.

21 R. Weinerová, 'Anti-Gypsyism in the Czech Republic: Czechs' perception of Roma in cultural stereotypes', *Acta Ethnographica Hungarica* 59:1 (2014) 211-221, 218.

22 'Heidens' is een verwijzing naar niet-christelijk of naar heidebewoners, naar mensen in de vrije natuur. L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners'. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam/Den Haag 1990) 21-22 en 38-40.

23 Boretzky & Iglá, *Wörterbuch*, 94-95. Het Sanskriet woord *gaya* vertoont gelijkenis met het uit het Hebreeuws stammende woord *gaj*, de aanduiding voor niet-Joden, vergelijkbaar met *gadzje* voor niet-Roma.

24 De woorden 'burgers', 'reizigers' en 'boeren', evenals samenstellingen met die woorden, zet ik tussen aanhalingstekens als ze in de specifieke betekenis van niet-Roma of -Sinti gebruikt worden, behalve wanneer ze in een citaat voorkomen.

of het woonwagenkamp en over de kampschool. Omdat in deze studie is gekozen voor het perspectief van Roma en Sinti zelf, gebruik ik meestal die aanduidingen. Hier en daar, als het gaat over het woonwagenbeleid, wissel ik die termen af met woonwagencentrum en centrumschool, en woonwagencollocatie.

In dit boek gebruik ik voor de niet-Roma en Sinti zowel het woord 'burgers' als *gadzje*. *Gadzje* is de meervoudsvorm. Op een paar plekken, bijvoorbeeld in citaten, wordt het in de enkelvoudsvorm gebruikt, *gadzjo* voor man en *gadzji* voor vrouw. In zeldzame gevallen vallen de termen *Rom* en *Romni*, man en vrouw enkelvoud van Roma en *Sinto* en *Sintezza* bij Sinti.

Constructies van aantallen, statistiek in historisch perspectief

Hoeveel Roma en Sinti er heden ten dage in Nederland en Tsjechië leven, is niet precies aan te geven; schattingen lopen uiteen. Exacte cijfers bestaan niet omdat registratie op etniciteit in de EU verboden is.²⁵ In Tsjechië voldoen gegevens uit volkstellingen niet, omdat daarin maar een fractie van de Roma zichzelf zo blijkt aan te duiden.²⁶ Schattingen van aantallen Roma daar komen tot stand via intermediairs, zoals ambtenaren of de burgemeester van gemeenten waar Roma wonen. De laatste landelijke schatting staat in *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2019*, het jaarlijkse regeringsrapport over de leefomstandigheden van Roma. Volgens dat rapport waren er in 2019 naar schatting 262.000 Roma in Tsjechië; zij vormden bijna 2½ procent van de bevolking. Het rapport plaatste de kanttekening dat Roma die niet bekend zijn bij hulpverlenende diensten onzichtbaar blijven en dus niet in deze schatting meegenomen zijn.²⁷

Over het aantal Roma en Sinti in Nederland bestaat veel onduidelijkheid. Ook de definitie wie er onder gerekend worden is niet eenduidig. Binnen het EU-beleid vallen bijvoorbeeld 'Travellers' onder de term Roma.²⁸ Voor de *EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020* werd uitgegaan van een totaalaantal van 20.000 tot 40.000 Roma, Sinti en woonwageneigenaren in Nederland.²⁹ Volgens diezelfde definitie

25 Dat verbod is vastgelegd in de Europese richtlijn bescherming persoonsgegevens (95/46/EG) van 24 oktober 1995. De Nederlandse uitwerking daarvan is opgenomen in artikel 16 en 18 van de Wet bescherming persoonsgegevens (Wbp).

26 Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 138; Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 30. Zie ook: K. Kalibová, 'Gypsies in the Czech Republic and the Slovak Republic: geographic and demographic characteristics', *GeoJournal* 30:3 (1993) 255-258. In Nederland werd in 1971 voor het laatst een volkstelling gehouden op basis van vragenlijsten die door ieder huishouden moesten worden ingevuld. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/47/nederlandse-volkstelling-bespaart-veel-tijd-en-geld> (geraadpleegd op 21.12.2020).

27 *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2019* (Praag 2020) 30. Het geschatte aantal Roma is gestegen ten opzichte van de *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 4, waarin een schatting van 240.300 Roma genoemd werd.

28 *National Roma integration strategies: a first step in the implementation of the EU framework*, COM (2012) 226 (Brussel 2012) 5. Autochtone 'reizigers' met dezelfde levensstijl als sommige Roma en Sinti komen in meerdere West-Europese landen voor, zoals de 'Travellers' in het Verenigd Koninkrijk, de *Jenische* in Duitsland en de 'Ambulants' in Frankrijk. A. Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwageneigenaren. Groepsvorming en beleid 1870-1945* (Amsterdam 1996) 10.

29 *National Roma Integration Strategies* (2012) 48-49.

kwam de Raad van Europa uit op een raming van 40.000 mensen, in het midden van het minimum van 32.000 en het maximum van 48.000.³⁰

De meest recente schatting van de grootte van de verschillende groepen Roma en Sinti in Nederland staat in de *Monitor Sociale Inclusie (meting 4)* van 2020, een onderzoek naar hun woon- en leefomstandigheden in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De groep die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw naar Nederland kwam, in de *Monitor* de ‘vooorlogse Sinti en Roma’ genoemd, wordt geschat op 3.500 mensen. Die schatting is grotendeels gebaseerd op het aantal Sinti en Roma dat op de woonwagenkampen woont.³¹ Complicerende factor daarbij is dat zij daar samenwonen met de woonwagenbewoners die in levensstijl nauwelijks van hen te onderscheiden zijn. Daar komen ook gemengde huwelijken voor en vervagen de grenzen tussen groepen.

Daarnaast zijn er in Nederland ongeveer 3.000 Roma uit Joegoslavië, in de *Monitor* de ‘Generaal-pardon Roma’ genoemd, naar de wijze waarop zij eind jaren zeventig als groep een verblijfsvergunning kregen.³² Eveneens uit – inmiddels voormalig – Joegoslavië kwamen de Roma die deel uitmaakten van de vluchtelingenmigratie in de jaren negentig. Over de grootte van die groep, aangeduid als de ‘Balkan-Roma’, lopen de schattingen uiteen. De *Monitor* van 2020 ging uit van 12.000 mensen, op basis van een zéér globale schatting van de Raad van Europa uit een rapportage uit 2003.³³ Een aanzienlijk lager geschat aantal van 1.000 à 1.200 Balkan-Roma noemde socioloog Roel Jennissen in de Nederlandse Migratiekaart van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Veiligheid en Justitie uit 2012.³⁴ Jurist Peter Rodrigues en antropoloog Maaïke Matelski kwamen in de *Monitor Racisme & Extreemrechts: Roma en Sinti* uit 2004 met de nog lagere schatting van 500 Balkan-Roma. Zij kwamen uit op een totaal aantal van 6.000 Roma en Sinti in Nederland, daarbij uitgaande van het criterium dat één van beide ouders Roma of Sinti moest zijn, analoog aan de definitie

30 C. Cahn & E. Guild, *Recent migration of Roma in Europe*. Second edition (Straatsburg/Den Haag 2010) 87-88.

31 Y. Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie (meting 4)*. Derde vervolgmeting naar de woon- en leefomstandigheden Roma en Sinti in Nederland (Rotterdam 2020) 24. Zie ook J. Overbekking, A. Hahn & R. Geerts, *Nederlandse zigeuners en burgermaatschappij: een eeuwigdurend schaakspel* (Nijmegen 1987) 23-29, die in 1987 in een zorgvuldig beredeneerde schatting uitkomen op 2700 Nederlandse ‘zigeuners’, i.e. vooroorlogse Sinti (82 procent) en Roma (18 procent).

32 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24. Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 23-29, gingen in 1987 uit van 800 mensen door hen aangeduid als buitenlandse ‘zigeuners’, later de Generaal-pardonsgroep genoemd.

33 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24 ontleenden deze schatting aan *Recommendation 1633. Forced returns of Roma from the former Federal Republic of Yugoslavia, including Kosovo, to Serbia and Montenegro from Council of Europe member states*, Raad van Europa (Straatsburg 2003). Deze *Recommendation* 1633 was gebaseerd op Doc. 9990 van rapporteur Mats Einarsson op 31 oktober 2003. In 2004 waren er volgens het Nederlandse bevolkingsregister ruim 76.000 mensen uit voormalig Joegoslavië in Nederland, i.e. zelf daar geboren of met één ouder die er geboren is. Zie ‘Voormalig Joegoslaven in Nederland’, *Bevolkingstrends r’ kwartaal*, CBS (Den Haag 2005) 98-103, 98. Daarvan zouden 15 procent volgens de schatting van de Raad van Europa Roma zijn. Dat lijkt aan de hoge kant.

34 R.P.W. Jennissen (red.), *De Nederlandse migratiekaart. Achtergronden en ontwikkelingen van verschillende internationale migratietypen*. CBS/WODC (Den Haag 2012) 104-106.

van het Centraal Bureau van de Statistiek voor mensen met een migratieachtergrond.³⁵ In hun schatting werd nog geen rekening gehouden met de komst van de Roma uit de verschillende Oost-Europese landen nadat die vanaf 2004 lid waren van de EU, in de *Monitor* de 'Nieuwe Roma' genoemd. Eerdere edities van de *Monitor Sociale Inclusie* in 2013, 2015 en 2018 schatten dat aantal op 12.000, maar in de editie van 2020 waagden de onderzoekers zich niet meer aan een schatting. Het is onduidelijk om hoeveel mensen het gaat, omdat de Nieuwe Roma als EU-burgers gerechtigd zijn om naar Nederland te komen, zich doorgaans niet als Roma bekend maken en ze deels slechts tijdelijk in Nederland verblijven.³⁶ Ook deed de *Monitor* geen uitspraak over het aantal Roma dat zich in de jaren zestig uit mediterrane landen als arbeidsmigrant in Nederland vestigde. Zij manifesteren zich niet als Roma en zijn daarom buiten beschouwing gelaten. In 2004 maakten Rodrigues en Matelski de inschatting dat dat om zo'n 1.000 mensen zou gaan.³⁷

Tabel 1. Overzicht van de geschatte aantallen Roma en Sinti in Nederland

	Arbeids- migranten 1960-1970	Vooroor- logse Sinti & Roma	Generaal- pardon Roma	Balkan- Roma	Nieuwe Roma	Roma, Sinti & woon- waggenbewoners
Monitor (2020)	onbekend	3.500	3.000	12.000	onbe- kend	
Jennissen (2012)	onbekend	5.000	3.000	1.000- 1.200	onbe- kend	
EC (2011)						20.000-40.000
Raad van Europa (2010)						40.000
Rodrigues & Matelski (2004)	1.000	2.500 & 500	1.500	500	nog niet van toe- passing	

Bron: Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24; Jennissen, (red.), *De Nederlandse migratiekaart*, 104-106; *National Roma Integration Strategies 2012*, 48-49; Cahn & Guild, *Recent migration*, 87-88; Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 19-20.

35 P.R. Rodrigues & M. Matelski, *Monitor Racisme & Extreemrechts: Roma en Sinti* (Amsterdam 2004) 19-20; [https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratie-achtergrond-wonen-in-nederland-\(geraadpleegd-op-21.12.2020\)](https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratie-achtergrond-wonen-in-nederland-(geraadpleegd-op-21.12.2020)).

36 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24; zie ook B. Briels e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting. Ervaringen en opvattingen van Roma, Sinti en professionals over de sociale inclusie van Roma en Sinti op de domeinen onderwijs, arbeid, wonen, gezondheid en veiligheid* (Utrecht 2013) 13; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 28-29; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 28-29. Die drie eerdere versies van de *Monitor Sociale Inclusie* gingen uit van in totaal ruim 30.000 Roma en Sinti in Nederland, 0,18 procent van de bevolking.

37 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 19-20 en 56-57, noot 22 en 48. Ze weken daarmee af van de schatting van Hovens & Weiss van enkele duizenden Roma arbeidsmigranten in de jaren zestig, dat ze te hoog ingeschat achtten. P. Hovens & L. Weiss, 'Sinti en Roma anno 2002', in: P. Jorna (red.), *Terug naar Auschwitz. Een denkwaardige reis van Nederlandse Sinti en Roma* (Utrecht 2002) 19-20.

De categorisering in de *Monitor Sociale Inclusie* in de vooroorlogse Sinti en Roma, de Generaal-pardon Roma, Balkan-Roma en Nieuwe Roma is gebaseerd op inmiddels ingeburgerde beleidstermen voor de verschillende groepen in Nederland. De meeste Roma en Sinti in Nederland kennen echter zelf die aanduidingen niet. Wel maken ze verschil tussen henzelf en de andere groepen. Dat doen ze op basis van familieafstamming, de variant van het Romanes die gesproken wordt en de landen van herkomst. Als het nodig was om te duiden om welke groep het gaat, om onderscheid te maken in voorgeschiedenis en huidige situatie, heb ik ervoor gekozen om de aanduidingen uit de *Monitor* aan te houden.

Overheden en instanties worstelen met de tegenstrijdigheid tussen niet op basis van etniciteit te mogen registreren maar wel van de EU met statistisch materiaal te moeten komen voor het ontwikkelen en evalueren van EU-beleid. De aangeleverde cijfers zijn vaak onbetrouwbaar. En hoewel registratie op basis van etniciteit verboden is, vindt die wel plaats. In bijvoorbeeld Roemenië speelde etniciteit bij ambtelijke schattingen een belangrijke rol, stelden sociale wetenschappers Ildikó Plájás, Amade M'charek en Huub van Baar vast. Tal van indicatoren golden tevens voor anderen uit dezelfde sociaaleconomische klasse. Die woonden ook in de wijken met veel Roma, hadden een hoog kindertal en een laag opleidingsniveau. De etniciteit van Roma, op basis van uiterlijke kenmerken en het aan hen toegeschreven accent, bleek voor Roemeense gemeentebambtenaren doorslaggevend om mensen in de categorie Roma te scharen.³⁸

Bij ngo's in Oost-Europa is er behoefte aan cijfers omdat ze anders niet kunnen hardmaken dat hun projecten het beoogde doel bereiken of dat er meer steun nodig is. Volgens beleidsmakers in meerdere EU-landen zijn 'etnische data' soms onontbeerlijk, bijvoorbeeld om ongelijkheid te kunnen aantonen op het gebied van opleidingsniveau, schooluitval, werkloosheid of toegang tot de gezondheidszorg.³⁹ De *Education and training monitor 2018 Czech Republic* noemt het dan ook een positieve ontwikkeling dat de onderwijsinspectie data is gaan verzamelen over Roma leerlingen om te kunnen analyseren of onderwijsprestaties verbeteren.⁴⁰

Gegevens over aantallen Roma en Sinti verwijzen dus voornamelijk naar schattingen van laagopgeleide Roma en Sinti in een sociaaleconomisch zwakke positie. Onderwijskundige Christian Brüggemann, die op basis van data uit verschillende Europese rapporten de onderwijssituatie van Roma in twaalf Oost-Europese landen analyseerde, wees erop dat hoogopgeleide en maatschappelijk succesvolle Roma niet voorkomen in de statistieken. Die zijn opgegaan in de middenklasse en daarom niet in beeld bij de functionarissen die schatten hoeveel Roma er zijn. Zoals in andere postcommunistische Oost-Europese landen zijn er Tsjechische Roma die de vruchten geplukt hebben van de kansen die een schoolopleiding bood. Zij hebben zich meestal gevestigd in de

38 I.Z. Plájás, A. M'charek & H. van Baar, 'Knowing "the Roma": visual technologies of sorting populations and the policing of mobility in Europe', *Environment and Planning D: Society and Space* 37:4 (2019) 589-605, 590-591 en 597-600.

39 L. Farkas, *Data collection in the field of ethnicity. Analysis and comparative review of equality data collection practices in the European Union* (Brussel 2017) 6 en 45.

40 *Education and training monitor 2018 Czech Republic*, 7.

grote steden waar meer kans was op werk op hun niveau.⁴¹ In Nederland waren er wellicht eveneens al eerder in individuele gevallen Sinti en Roma met een schoolopleiding, maar dan is dat ook hier onder de radar gebleven.

Voor dit onderzoek heeft dat twee consequenties. Ten eerste moeten cijfers over aantallen met enig voorbehoud geïnterpreteerd worden, omdat ze maar tot op zekere hoogte betrouwbaar zijn. De tweede consequentie is dat op basis van dit cijfermateriaal de sociale mobiliteit van Roma en Sinti niet meetbaar is. Hun geringe sociale stijging kan vastgesteld worden op basis van het grote deel van hen dat in de marginaliteit leeft. Maar als Roma en Sinti hoogopgeleid zijn en een betere maatschappelijke positie verworven hebben, vallen ze buiten de statistieken en het blikveld van beleidsmakers. Er is mogelijk meer sociale mobiliteit dan wordt gemeten of verondersteld.

De mythe van de 'eeuwige zigeuner' ontkracht

De beeldvorming rond de 'zigeuner' is bijzonder hardnekkig. Een voorbeeld is de 'zigeuner' als kinderdief, dat volgens antropoloog Jean Kommers vooral in jeugdliteratuur een geliefd thema was.⁴² Zo'n cliché is eeuwenoud maar nog springlevend. In 2013 trof de surveillerende politie in een Grieks Roma kampement een blond meisje met groene ogen aan. Dat bleek na DNA-onderzoek niet het biologische kind van de ouders te zijn. Interpol vergeleek het DNA met dat van vermiste kinderen. Het nieuws met een foto van het meisje ging de hele wereld over. Nederlandse reaguurders leverden ongezouten commentaar op de vermeende kinderdiefstal.⁴³ Maar de Griekse ontvoeringszaak ging uit als een nachtkaars toen bleek dat een arme Bulgaarse Roma moeder het kind vrijwillig had afgestaan aan de Griekse adoptieouders.⁴⁴

Behalve als kinderdief staat de 'zigeuner' bekend als bedelaar en dief. De associaties zijn echter niet alleen negatief. Busmaatschappij *de Zigeuner*, zigeunersaus en de 'echte zigeunerjurk' baseren zich op een in het collectieve geheugen verankerd beeld van de ongebonden en warmbloedige 'zigeuner' die dicht bij de natuur staat en bij een kampvuur zijn viool beroert en van exotische 'zigeunerinnetjes' met muntjes in het lange donkere haar, dansend op blote voeten. Voor het ontstaan van deze stereotypen vanaf de vijftiende eeuw verwijs ik naar hoofdstuk twee.

41 Brüggemann, *Roma education*, 24; *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 30.

42 Zie voor een uitgebreide bibliografie van jeugdliteratuur waarin 'zigeuners' een hoofd- of bijrol vervullen: J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof? Zigeuners in kinderboeken* (Utrecht 1993) 85-110. Zie voor afbeeldingen, door de eeuwen heen, van de mythe van kinderdiefstal door 'zigeuners': R. Mladenova, *Patterns of symbolic violence. The motif of 'Gypsy' child-theft across visual media* (Heidelberg 2019).

43 <https://www.powned.tv/artikel/zigeuners-stelen-baby> (geraadpleegd op 21.12.2020).

44 Zie N. Gerson, 'Roma-pleegouders al bij voorbaat verdacht. De onwaarschijnlijk blonde Maria', *De Groene Amsterdammer* 46 (13.11.2013). Naar aanleiding van deze vermeende ontvoeringszaak werden ook in Ierland twee kinderen bij hun ouders weggehaald, in één geval na een anonieme post op Facebook. DNA-onderzoek wees uit dat het om de biologische ouders ging. Zie 'Irish police return blonde girl to Roma family', *The Guardian* (24.10.2013). In een persbericht van 22.10.2013 maakte het European Roma Rights Centre melding van Servische skinheads die op basis van de Griekse zaak een lichter getint Roma jongetje bij zijn ouders in Novi Sad probeerden weg te halen.



Afb. 1 Touringcar van busmaatschappij *de Zigeuner*. Dit bedrijf uit het Belgische Diepenbeek speelt met de naam en de vurig-rode vormgeving in op het stereotype van de avontuurlijke en reislustige 'zigeuner'. Foto: Anita van der Hulst.

In wetenschappelijk onderzoek naar Roma en Sinti lijkt de beeldvorming over de Roma cultuur moeilijk te omzeilen. Sociale wetenschapper Annabel Tremlett toonde in 2009 aan dat zelfs veldonderzoekers die zich bewust waren van die vooroordelen, uiteindelijk toch bepaalde traditionele normen en waarden van dé 'zigeunercultuur' bespeurden die Roma gemeenschappen hun kenmerkende sociale binding zouden geven.⁴⁵

De verschillende groepen Roma en Sinti vertonen echter meer verschillen dan overeenkomsten.⁴⁶ De respondenten in dit onderzoek bleken zich weliswaar met hun Roma of Sinti achtergrond te identificeren, maar ze voelen een groot onderscheid met andere groepen Roma. De meesten voelen zich tegelijkertijd ook Nederlands dan wel Tsjechisch.⁴⁷ In Tsjechië beheerst een aanzienlijk deel van de Roma onder invloed van het

45 A. Tremlett, 'Bringing hybridity to heterogeneity in Romani Studies', *Romani Studies* 19:2 (2009) 147-168, 155-163.

46 A. Tremlett, 'Making a difference without creating a difference: super-diversity as a new direction for research on Roma minorities', *Ethnicities* 14:6 (2014) 830-848, 831-833.

47 K.M. Anderson-Levitt, 'Complicating the concept of culture', *Comparative Education* 48:4 (2012) 441-454,

communistiche regime de eigen taal niet of slecht. In Nederland spreken vergeleken met Tsjechië meer Roma en Sinti het Romanes, in verschillende varianten. Hoewel die varianten duidelijk terug te voeren zijn naar dezelfde taal(familie), benadrukken Romanestalgien onderling liever de verschillen dan de overeenkomsten, in bijvoorbeeld woordenschat. Een ander belangrijk cultureel bindmiddel, zoals een gemeenschappelijke religie, hebben Roma en Sinti niet. Doorgaans belijden ze de dominante godsdienst van het land waar ze het langst vertoefden. En al is het maken van muziek voor Roma en Sinti door heel Europa een in het oog springend middel van bestaan, een gemeenschappelijke muziekcultuur bestaat evenmin. Traditioneel brachten beroepsmusici de heersende muzieksmaak van hun eigen land. De Hongaarse en Roemeense volksmuziek gespeeld door het Tata Mirando orkest is bijvoorbeeld hemelsbreed verschillend van de Gipsy jazz van het Rosenberg Trio, een Europese jazzstijl in navolging van de muziek van de Belgisch-Franse Sinti jazzgitarist Django Reinhardt.⁴⁸ Toch geldt voor beide genres het verkoopargument dat het authentieke zigeunermuziek betreft.

Uit de interviews rijst dan ook niet het beeld op van een eenduidige en duidelijk af te bakenen cultuur met een onveranderlijk normen-en-waardenstelsel. Sinds de jaren tachtig zijn sociale wetenschappers afgestapt van een dergelijk statisch concept van cultuur. Binnen het nu gangbare concept kunnen mensen op individueel niveau deel uitmaken van meerdere, elkaar overlappende culturen.⁴⁹

Vanwege grote culturele verschillen tussen en binnen verschillende groepen Roma en Sinti meende Tremlett dat het discutabel was om te beweren dat zij tot één en dezelfde etnische minderheid behoren zoals onder meer de Europese Commissie doet. De term *ethniciteit* werd in het multiculturele tijdperk gebruikt als een minder beladen term voor ras, met een antiracistische connotatie. Maar toen vanaf de jaren negentig de wenselijkheid van een multiculturele samenleving politiek en sociaal onder druk kwam te staan, veranderde de betekenis van het concept *ethniciteit*. Met *ethniciteit* werd nu, beweerde Tremlett, gesuggereerd dat bepaalde groepen vaststaande en onveranderbare kenmerken hebben die van generatie op generatie worden doorgegeven.⁵⁰ Hoewel die definitie niet strookt met de grote diversiteit bij Roma en Sinti, koos ik ervoor om in dit onderzoek hen hier en daar wel een etnische minderheid te noemen. De reden daarvoor is dat respondenten in meer of mindere mate te lijden hebben onder racisme. Al beperkt de internationaal breed aanvaarde definitie van *racial discrimination* van de ICERD zich niet tot discriminatie op grond van ras maar bijvoorbeeld ook op grond van afkomst, geschiedt uitsluiting van Roma voor een belangrijk deel op basis van uiterlijke kenmerken.⁵¹ Vooral in Tsjechië, waar Roma over het algemeen vanwege een donkerder

442; P. Cliteur, *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving* (Amsterdam/Antwerpen 2002) 184-185.

48 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 169-170.

49 M. Lamont & M.L. Small, 'How culture matters: enriching our understanding of poverty', in: A.C. Lin & D.R. Harris (red.), *The colors of poverty: why racial and ethnic disparities persist* (New York 2008) 76-102, 79; T. Eagleton, *The idea of culture* (Oxford 2000) 8-31.

50 Tremlett, 'Making a difference', 834-835.

51 Artikel 1 van de ICERD, het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (1966), luidt: 'In this Convention, the term "racial discrimination" shall mean any distinction, exclu-

huidskleur een duidelijk zichtbare minderheid zijn, is er sprake van etnisch profileren en onverbloemd racisme. En ofschoon het concept ras in biologisch-genetisch wetenschappelijk opzicht volgens M'charek een achterhaald categoriseringsprincipe is, is het toch als sociale constructie een reëel bestaand fenomeen dat tot racisme leidt, met mogelijk sociale uitsluiting tot gevolg en een weerklank in beleid.⁵²

Hoewel Roma en Sinti in dit onderzoek bij gelegenheid een etnische minderheid genoemd worden, gaat het in de biografische interviews om het onderscheid tussen respondenten, in hun individuele levens en ervaringen. De respondenten vertonen alleen al vanwege hun geslacht, leeftijd en de aard van hun sociale netwerk grote verschillen. Ook door televisie, sociale media, contacten op school en op het werk, met ambtenaren en politie, zijn er meerdere lijntjes met de dominante cultuur die van invloed zijn op hun individuele identiteit.⁵³

Theoretisch kader en hypothesen

Dit onderzoek probeert, zoals gezegd, een antwoord te geven op de vraag waarom er in de afgelopen zeventig jaar maar zo weinig Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië via een geslaagde schoolcarrière gestegen zijn op de sociale ladder.

In de literatuur (over Roma en Sinti, of over andere groepen met een achterblijvende mobiliteit via het onderwijs) worden factoren aangedragen die de geringe sociale stijging mogelijk kunnen verklaren. In deze paragraaf worden deze factoren, gegroepeerd in vier clusters, besproken en worden werkhypothesen voor dit onderzoek geformuleerd. In de vervolghoofdstukken worden die hypothesen getoetst. Alvorens op die vier clusters in te gaan wordt hier eerst uitgelegd waarom de keuze voor een nadruk op onderwijs is gemaakt.

Op 8 december 2020 publiceerde de krant *České noviny* een artikel over de bestrijding van de segregatie van Roma.⁵⁴ In een recent rapport van de Europese commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI) werd goedkeurend gesproken over initiatieven om Roma kinderen te integreren in reguliere scholen.⁵⁵ Het rapport prees bovendien de beslissing tot de bouw van een documentatiecentrum op de plaats van het voormalige

sion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life.' Zowel Nederland als Tsjechië hebben dit verdrag geratificeerd. Zie: <https://wetten.overheid.nl/BWBV0002911/1972-01-09> (geraadpleegd op 21.12.2020).

52 A. M'charek, *Circulaties: een nieuw object voor een antropologie van de wetenschap* (Amsterdam 2015) 18-21. Zie ook het interview met M'charek door D. Tokmetzis, 'Deze hoogleraar vindt dat wij juist de verschillen tussen groepen mensen moeten benoemen', *De Correspondent* (31.03.2018). En het interview met Angela Saini door B. Heijne, 'Er zijn veel mensen die racisme salonfähig proberen te maken', *NRC Handelsblad* (15.02.2020).

53 Tremlett, 'Bringing hybridity', 162-163.

54 <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/ecri-cr-ma-integrovat-romy-ve-skolach-a-chranit-komunitu-lgbt/1968354> (geraadpleegd op 10.05.2021).

55 *ECRI Report on the Czech Republic. Sixth monitoring cycle*. Raad van Europa (Straatsburg 2020).

naziconcentratiekamp Lety u Písku, ter herdenking van de genocide op de Roma. Maar de slechte scholing van Roma leidde, volgens het ECRI-rapport, tot geringe kansen op de arbeidsmarkt en versterkte de gesegregeerde huisvesting. Daardoor hadden ze een slechte toegang tot de gezondheidszorg en voorzieningen. Roma kinderen werden nog steeds bovenmatig geplaatst op scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking. Ze zouden meer aangemoedigd moeten worden om naar het kleuteronderwijs te gaan (dus voor het begin van de leerplicht). De aanbevelingen in het rapport strookten met het geplande regeringsbeleid voor de komende tien jaar, aldus een regeringswoordvoerder in de krant. In het artikel werden bondig oorzaken en gevolgen genoemd van wat in Tsjechië op dat moment al jarenlang als een probleem werd gezien, en wat ook een speerpunt was van EU-beleid.

Aan onderwijs wordt een belangrijke rol toegekend om integratie en sociale stijging van Roma te verwezenlijken. Daarom is daar in meerdere EU-landen relatief veel onderzoek naar gedaan, met name naar segregatie in het onderwijs.⁵⁶ Dat onderzoek beperkte zich niet tot overheidsbeleid. Ook ngo's lieten onderzoek doen naar de meerwaarde van projecten en lesmethoden.⁵⁷ Vergelijkingen tussen verschillende landen over de sociale

56 Bijvoorbeeld in België: I. Hasdeu, *Scholing van Romakinderen in België. Ouders aan het woord* (Brussel 2009); E. Hemelsoet, 'Whose problem is it anyway? Realising the right to education for Roma children in Ghent, Belgium', *Romani Studies* 25:1 (2015) 1-21. In Bulgarije: E. Gerganov, S. Varbanova & H. Kyuchukov, 'School adaptation of Roma children', *Intercultural Education* 16:5 (2005) 495-511. Over onderwijs aan Roma in Griekenland: P. Calogiannakis e.a., 'Approaching diversity in education: the case of Roma pupils', *Latvijas Universitātes Raksti. Pedagoģija un skolotāju izglītība* 816 (2018) 166-184; P. Kiprianos, I. Daskalaki & G.B. Stamelos, 'Culture and the school: the degree of educational integration of Roma and Gypsies in the Peloponnese region of Greece', *International Review of Education* 58 (2012) 675-699. Over Hongarije: V. Messing, 'Good practices addressing school integration of Roma/Gypsy children in Hungary', *Intercultural Education* 19:5 (2008) 461-473; O. Szendrey, 'Roma school desegregation policies in Hungary', in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2012) 218-265. Over Portugal: J. Vale Guerra & C. Leita, 'Roma children going to primary school: the contribution of inter-agency working to support inclusive education', *Orbis Scholae* 13:3 (2019) 25-38. Over segregatie in het onderwijs in Roemenië: I. Roman, 'Gypsies integration – education for all', *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 76 (2013) 717-722. Onderzoek naar de situatie van Roma kinderen in Turkije, in vergelijking met de schoolsituatie voor Roma kinderen in buurlanden in de EU: F. Kesik, İ. Şahin & R. Zoraloğlu, 'Roma children: victims of social injustices in education', *International Journal of Progressive Education* 14:4 (2018) 200-214. En in Zweden: N. Alexiadou & A. Norberg, *Roma, education, and higher education policies: the international context and the case of Sweden* (Umeå, 2015).

57 Onder andere S. Rona & L.E. Lee, *School success for Roma children. Step by Step special schools Initiative*, Open Society Institute (New York 2001); S. Stroschein, 'NGO strategies for Hungarian and Roma minorities in Central Europe', *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 13:1 (2002) 1-26; D. Kirilová & V. Repaire, *The innovatory practices in the field of education of Roma children*, Raad van Europa (Straatsburg 2003); P. Kabakchieva, 'Out of the tunnel: Romani school desegregation', in: T. Bassler (red.), *Learning to change. The experience of transforming education in South East Europe* (Boedapest 2005) 53-67; K. Kanev, 'The politics and reality of Romani school desegregation in Bulgaria', in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2012) 145-163; S. Kurek e.a., *How to educate Roma children? Steps in building a more efficient organization for the education of the Roma ethnic minority* (2012); V. Ivanova, *Parenting in the prevention of early school leaving in the Roma community*, EC (Brussel 2013); H. O'Nions, 'Narratives of social inclusion in the context of Roma school segregation', *Social Inclusion* 3:5 (2015) 103-114; S.M. Lauritzen, 'Accessing basic education in Romania: possibilities and limitations for NGOs working for educational change for Roma children', *Journal of Educational Change* 21 (2020) 323-344.

exclusie van Roma kinderen in het onderwijs hadden tot doel om de ernst daarvan aan te kaarten, inzicht te geven in ontwikkelingen en om zogenaamde ‘best practises’ uit te wisselen.⁵⁸ Een apart hoekje in die literatuur vormde het onderzoek naar onderwijs in het Romanes.⁵⁹ Gezien het lage aantal hoogopgeleide Roma in het algemeen, die bovendien niet allemaal het Romanes beheersen, lijkt onderwijs in het Romanes niet een realistisch streven. In de praktijk gebeurt het vrijwel niet.

In Nederland is er vergeleken met Oost-Europese landen relatief weinig onderzoek gedaan naar de achterstand van Roma en Sinti kinderen in het onderwijs.⁶⁰ In Tsjechië is met name de ernstige segregatie in het onderwijs uitgebreid onderzocht, onder andere door sociale wetenschappers Dana Bittnerová, David Doubek en Markéta Levínská. Zij deden tussen 2005 en 2010 een langlopend onderzoek naar de achterliggende redenen voor het grote percentage Roma kinderen in het speciaal onderwijs voor kinderen met een verstandelijke beperking.⁶¹ Onderzoek naar segregatie in het onderwijs

58 Zie bijvoorbeeld S. Themelis, ‘Questioning inclusion: the education of Roma/Traveller students and young people in Europe and England – a critical examination’, *Research in Comparative and International Education* 4:3 (2009) 262-275; C. Brüggemann, *Roma education*; S. Themelis & B. Foster, ‘Teaching and learning: achieving quality for all education for Roma: the potential of inclusive, curriculum-based innovation to improve learning outcomes’, *Background paper prepared for the Education for All Global Monitoring Report 4* (2013); L. Cviklova, ‘Direct and indirect racial discrimination of Roma people in Bulgaria, the Czech Republic and the Russian Federation’, *Ethnic and Racial Studies* 38:12 (2015) 2140-2155; C. O’Hanlon, ‘The European struggle to educate and include Roma people: a critique of differences in policy and practice in Western and Eastern EU countries’, *Social Inclusion* 4:1 (2016) 1-10; A. Cârstocea, *(Un)friendly school environments? Bullying and microaggressions as a cause for Roma children’s academic underachievement. ECMI Working Paper* 107 (Flensburg 2018); N. Alexiadou, ‘Framing education policies and transitions of Roma students in Europe’, *Comparative Education* 55:3 (2019) 422-442.

59 Onder andere H. Kyuchukov, ‘Transformative education for Roma (Gypsy) children: an insider’s view’, *Intercultural Education* 11:3 (2000) 273-280; J. Lajcakova, ‘The uneasy road towards remedying the economic and cultural disadvantage of the Roma in Slovakia’, *International Journal on Minority and Group Rights* 14:1 (2007) 59-83; T. Gažovičová, ‘The Romani language in the Slovak educational system’, *Humaff* 22 (2012) 510-523; S.-M. Chireac & A. Devis Arbona, ‘Improving and protecting human rights’, *Regions & Cohesion* 6:3 (2016) 52-76.

60 Aandacht voor onder meer Roma en Sinti in het onderwijs was er in M. Hulsen & L. Mulder, *Speciale doelgroepen in het basisonderwijs. Schooljaar 2002/2003* (Nijmegen 2005); H. Polman & L. Mulder, *Speciale doelgroepen in het basisonderwijs. Schooljaar 2007/2008* (Nijmegen 2009). Het Trimbos-instituut onderzocht in 2012 het schoolverzuim onder Roma meisjes: C. van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim. De situatie (waar, waarom en wat te doen) van schoolverzuim en -uitval bij Roma-meisjes in het voortgezet onderwijs in Nederland*. Trimbos-instituut (Utrecht 2012). Zie ook E. Ramadanovic, *Emancipatie van de Bulgaarse Roma meisjes* (Afstudeeronderzoek Culturele en Maatschappelijke Vorming Hogeschool InHolland Rotterdam 2016). Uit recent onderzoek bleek dat de laaggeletterdheid onder de bewoners van woonwagenkampen het gebruik van digitale media (vooral de smartphone) niet ernstig belemmerde. Dat gold eveneens voor Britse ‘Gypsy/Travellers’: L. Townsend, K. Saleminck & C.D. Wallace, ‘Gypsy-Traveller communities in the United Kingdom and the Netherlands: socially and digitally excluded?’, *Media, Culture & Society* 42:5 (2020) 637-653.

61 D. Bittnerová, D. Doubek & M. Levínská, ‘Stigma ve škole’, *Pedagogický časopis* 2 (2011) 11-28. Zie ook J. Greenberg, ‘Report on Roma education today: from slavery to segregation and beyond’, *Columbia Law Review* 110:4 (2010) 919-1001; G. Albert, ‘Education policies in the Czech Republic’, in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2013) 179-195; N. O’Higgins & C. Brüggemann, ‘The consequences of cumulative discrimination: how special schooling influences employment and wages of Roma in the Czech Republic’, *European Educational Research Journal* 13:3 (2014) 282-294; L. Cashman, ‘New label no progress: institutional racism and the persistent segregation of Romani students in the Czech Republic’, *Race Ethnicity and Education* 20:5 (2017) 595-608; K. Čada & D. Hůle, *Analýza segregace v základních školách z pohledu sociálního vyloučení* (Praha 2019).

geschiedde ook vanuit mensenrechtelijk en juridisch perspectief, op grond van een belangrijke uitspraak van het Europese Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg in 2005. Die uitspraak verplichtte Tsjechië ertoe om het hoge percentage Roma kinderen op scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking terug te brengen. Dit vonnis had gevolgen voor beleid voor segregatie in het onderwijs in andere EU-landen.⁶² In Tsjechië werd eveneens onderzoek gedaan naar mogelijke drempels voor sociale mobiliteit, bijvoorbeeld naar de strategieën die onder meer Roma ouders hanteerden om via het onderwijs sociale stijging te bewerkstelligen. Ander onderzoek richtte zich op de attitude van Tsjechische Roma ten opzichte van het onderwijs en op het traditionele concept van scholing binnen de familie.⁶³ Tevens werd de implementatie onderzocht van een verplicht vak over multiculturaliteit, met de nadruk op de Roma minderheid, in het Tsjechische onderwijscurriculum sinds 2007.⁶⁴

In Groot-Brittannië is relatief veel onderzoek gedaan naar schoolgaande ‘Gypsy/Traveller’ kinderen. Daarin worden verklaringen voor hun achterstandspositie in het onderwijs niet in de eerste plaats gezocht in hun slechte sociaaleconomische situatie. Hun lage opleidingsniveau zou vooral veroorzaakt worden door het gebrek aan begrip voor de traditionele manier van leren van ‘Gypsy/Travellers’. Leraren zouden te weinig rekening houden met hun van oorsprong nomadische cultuur, waarin kinderen traditioneel niet naar school gingen maar gaandeweg de economische vaardigheden binnen de familie aanleerden. Daardoor hadden de ouders een lage dunk van het belang van onderwijs. ‘Gypsy/Travellers’ kinderen zouden bovendien in het reguliere onderwijs een grote kans lopen om gediscrimineerd en gepest te worden.⁶⁵ Inmiddels werd het leren lezen

62 Onder meer L. Burton, ‘The non-discrimination principle and its effects on the education of Roma children’, *Capital University Law Review* 30:657 (2002) 665-678; ‘European Court of Human Rights: D.H. v. Czech Republic’, *International Legal Materials* 47:1 (2008) 38-93; H. O’Nions, ‘Divide and teach: educational inequality and the Roma’, *The International Journal of Human Rights* 14:3 (2010) 464-489; K. Arabadjieva, ‘Challenging the school segregation of Roma children in Central and Eastern Europe’, *The International Journal of Human Rights* 20:1 (2016) 33-54; N. Harris e.a., ‘Ensuring the right to education for Roma children: an Anglo-Swedish perspective’, *International Journal of Law, Policy and The Family* 31 (2017) 230-267.

63 M. Moravcová, D. Bittnerová, & D. Pěničková, *Parental Strategies*; L. Laubeová, *The Role*.

64 D. Moree, *How teachers cope with social and educational transformation struggling with multicultural education in the Czech classroom* (Benešov 2008).

65 Onder andere K.W. Lee & W.G. Warren, ‘Alternative education: lessons from Gypsy thought and practice’, *British Journal of Educational Studies* 39:3 (1991) 311-32; J. Okely, ‘Non-Territorial Culture’, 63-80; K. Bhopal, ‘Gypsy Travellers and education: changing needs and changing perceptions’, *British Journal of Educational Studies* 52:1 (2004) 47-64; D. Cudworth, ‘“There is a little bit more than just delivering the stuff”: policy, pedagogy and the education of Gypsy/Traveller children’, *Critical Social Policy* 28:3 (2008) 361-377; C. Derrington & S. Kendall, ‘Challenges and barriers to secondary education: the experiences of young Gypsy Traveller students in English secondary schools’, *Social Policy & Society* 7:1 (2008) 119-128; M. Myers & K. Bhopal, ‘Gypsy, Roma and Traveller children in schools: understandings of community and safety’, *British Journal of Educational Studies* 57:4 (2009) 417-434; K. Bhopal & M. Myers, ‘Gypsy, Roma and Traveller pupils in schools in the UK: inclusion and “good practice”’, *International Journal of Inclusive Education* 13:3 (2009) 299-314; M. Myers, D. McGhee & K. Bhopal, ‘At the crossroads: Gypsy and Traveller parents’ perceptions of education, protection and social change’, *Race Ethnicity and Education* 13:4 (2010) 533-548; C. O’Hanlon, ‘Whose education? The inclusion of Gypsy/Travellers: continuing culture and tradition through the right to choose educational opportunities to support their social and economic mobility’, *Compare* 40:2 (2010) 239-254; B. Foster & S. Cemlyn, ‘Education, inclusion and government policy’, in: J. Richardson & A. Ryder (red.), *Gypsies and Travellers. Empowerment and inclusion in British society* (Bristol 2012) 61-81.

en schrijven door de ouders wel als een basisbehoefte gezien voor het leven in de huidige maatschappij.⁶⁶ De Britse onderzoekers konden geen duidelijke verklaringen geven voor de onderwijsachterstand van nieuwe groepen Oost-Europese Roma. Een lesmethode ontwikkeld voor 'Gypsy/Traveller' kinderen bleek niet geschikt voor recent naar Groot-Brittannië gemigreerde Roma kinderen uit Slowakije.⁶⁷

Een relatief nieuwe ontwikkeling in Groot-Brittannië is het doorstromen van 'Gypsy/Travellers' naar het voortgezet en hoger onderwijs. Onderzoek bracht in kaart dat bijscholing van onderwijzend personeel over de achtergrond en cultuur van 'Gypsy/Travellers' en het onderhouden van een vertrouwensband met leerlingen en ouders daarin belangrijke factoren waren.⁶⁸ Ook in onderzoek in andere EU-landen kwamen de ervaringen van hoogopgeleide Roma tijdens hun schoolcarrière aan bod.⁶⁹

Per saldo wordt er dus door beleidsmakers en anderen bijzonder veel waarde gehecht aan onderwijsparticipatie van Roma en Sinti, maar voor de geringe participatie zijn slechts heel onvolledige verklaringen gegeven. In het onderstaande wordt een koppeling gemaakt tussen onderwijsparticipatie van Roma en Sinti en bredere theoretische debatten die, zoals gezegd, geclusterd zijn in vier groepen.

Sociale segregatie en het demotiverende effect van stigmatisering

Het eerste cluster van mogelijke verklaringen heeft betrekking op de segregatie van mensen die zich langdurig (soms meerdere generaties lang) in een lage sociaaleconomische

66 T. Smith, 'Recognising difference: the Romani "Gypsy" child socialisation and education process', *British Journal of Sociology of Education* 18:2 (1997) 243-256; M. Levinson, 'Not just content, but style: Gypsy children traversing boundaries', *Research in Comparative and International Education* 3 (2008) 235-249.

67 T. Prielor & M. Payne, 'Supporting the educational development of Slovak Roma pupils in Sheffield: the Roma language and education tool (Rolet)', *Tilburg Papers in Culture Studies. Paper 151* (2015) 1-67.

68 Over het voortgezet en het hoger onderwijs onder andere S.A.E. Boot, *Promoting the social inclusion and academic progress of Gypsy, Roma and Traveller children: a secondary school case study* (Birmingham 2013) 279-281; S. Gould, 'Promoting the social inclusion and academic progress of Gypsy, Roma and Traveller children: a secondary school case study', *Educational Psychology in Practice* 33:2 (2017) 126-148; E. Mulcahy e.a., *The underrepresentation*, 55-59.

69 In Hongarije bleek de verwevenheid van het gezin met niet-Roma bepalend voor het bereiken van een hoger onderwijsniveau: M. Székelyi, G. Csepeli & A. Örkény, 'Ambitious education. The role of family, school and friends in the development of successful Romany life courses', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 2:2 (2002) 1-22. Hoogopgeleide Griekse Roma werden onderzocht door P. Gkofa, *Greek Roma in higher education: A qualitative investigation of educational success* (Londen 2016); P. Gkofa, 'Being Roma – being Greek: academically successful Greek Romas' identity constructions', *Race Ethnicity and Education* 20:5 (2017) 624-635. Onderzoek in Spanje en Roemenië naar de wisselwerking tussen ambities tot hoger onderwijs, economische crisis en armoedeproblematiek werd gedaan door B.Á. Bereményi & S. Carrasco, 'Interrupted aspirations: research and policy on Gitano education in a time of recession, in Spain', *Intercultural Education* 26:2 (2015) 153-164; S. Piemontese, B.-Á. Bereményi & S. Carrasco, 'Diverging mobilities, converging immobility? Romanian Roma youths at the crossroad between spatial, social and educational im/mobility', *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 4:3 (2018) 29-56. Onderzoek naar hoogopgeleide Gitanos in Spanje deden J.E. Abajo & S. Carrasco, *Experiencias y trayectorias de éxito escolar gitanas y gitanos en España. Encrucijadas sobre educación, género y cambio cultural* (Madrid 2004); O. Beuchling, *Zwischen Payos und Gitanos. Eine Studie zur ethnischen Bildungsungleichheit in Spanien* (Münster 2010); C. Brüggemann, 'Romani culture'; O. Beuchling, 'Bildungsdisparitäten und Ethnizität: Zur schulischen Situation der Gitano-Minderheit in Spanien', *International Dialogues on Education* 11 (2014) 90-107.

positie bevinden. De academische discussie daarover spitst zich al decennia toe op de vraag of de uitzichtloze armoede, met name in de Afro-Amerikaanse getto's, te wijten is aan maatschappelijke omstandigheden of aan een gebrek aan motivatie bij mensen om hun leefomstandigheden te verbeteren.⁷⁰ De ernstige sociaaleconomische segregatie zoals die in de Verenigde Staten bestond, kwam in Europa niet voor, volgens socioloog Loïc Wacquant. Er waren arme volksbuurten en *banlieues* in West-Europa, maar dat waren geen etnisch homogene wijken waarin sociale stijging geheel onbereikbaar was.⁷¹ Toch zag historicus Chris Quispel in een vergelijking tussen de Robert Taylor Homes in Chicago met de Bijlmer in Amsterdam-Zuidoost grote overeenkomsten in gettovorming en segregatie, ook al waren de problemen in Chicago groter en gewelddadiger. Beide door de overheid geplande hoogbouw wijken waren geografisch gescheiden van de rest van de stad door snelwegen en een spoorlijn en etnisch vrij homogeen. De Robert Taylor Homes waren echter als gesegregeerde Afro-Amerikaanse wijk gebouwd, terwijl de segregatie in de Bijlmer niet de bedoeling was van de bouwers, en tegen de zin van het stadsbestuur ontstond.⁷² De bewoners kregen in beide gevallen een stigma vanwege het wonen op een berucht slechte plek, wat door Wacquant territoriale stigmatisering werd genoemd.⁷³

Volgens socioloog William J. Wilson ontstonden de getto's in de Amerikaanse binnensteden in de jaren zestig door het massale banenverlies na het in het slop raken van de industrie. De middenklasse trok weg en de armste Afro-Amerikanen bleven geïsoleerd achter.⁷⁴ Die manier van gettovorming was volgens sociologen János Ladányi en Iván Szélenyi geen uniek Amerikaans verschijnsel. In een Hongaars provinciestadje werd de bevolking na 1990 grotendeels werkloos vanwege de de-industrialisatie door de overgang naar een markteconomie. Etnische Hongaren en meer kansrijke Roma trokken weg en voor de achterblijvers, de armste Roma, ontstond er een onoverbrugbare kloof met de rest van de samenleving.⁷⁵

70 Bijvoorbeeld P. Moynihan, *The negro family: the case for national action* (Washington 1965); O. Lewis, 'The culture of poverty', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third edition (Prospect Heights 1996) 393-404 (oorspr. uitgave in *Scientific American* 215:4 (1966) 19-25); J.S. Coleman, *Equality and educational opportunity* (Washington 1966); W. Ryan, *Blaming the victim* (New York 1971); W.J. Wilson, *The truly disadvantaged* (Chicago 1987); L. Wacquant, 'Revisiting territories of relegation: class, ethnicity and state in the making of advanced marginality', *Urban Studies* 53:6 (2016) 1077-1088; M. Lamont, 'Addressing recognition gaps: destigmatization and the reduction of inequality', *American Sociological Review* 83:3 (2018) 419-444.

71 Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1080; Lamont, 'Addressing recognition gaps', 424-425.

72 C. Quispel, '“Toekomst te huur”. Migratie, etniciteit en stigmatisering: de Robert Taylor Homes in Chicago en de Bijlmermeer in Amsterdam', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 7:1 (2010) 88-109. In de VS waren de eerste zwarte getto's in de jaren twintig ontstaan toen 'witte' organisaties van huiseigenaren, makelaars en banken Afro-Amerikaanse migranten uit het zuiden alleen toelieten tot zwarte woonwijken. Quispel, 'Toekomst te huur', 90-91.

73 L. Wacquant, 'Territorial stigmatization in the age of advanced marginality', *Thesis Eleven* 9:1 (2007) 66-77; R. Powell, 'Loïc Wacquant's "ghetto" and ethnic minority segregation in the UK: the neglected case of Gypsy-Travellers', *International Journal for Urban and Regional Research* 37:1 (2013) 115-134; L. Wacquant, T. Slater & V. Borges Pereira, 'Territorial stigmatization in action', *Environment and Planning A* 46 (2014) 1270-1280; Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1082.

74 Wilson, *The truly disadvantaged*, 7-8.

75 Ladányi & Szélenyi, *Patterns of exclusion*, 7-9 en 192-195. Zie ook J. Ladányi, 'Changing forms of ethnicised poverty: reflections on Loïc Wacquant's article', *Urban Studies* 53:6 (2016) 1104-1107.

Vanuit een deplorabele situatie was het vrijwel onmogelijk om op te klimmen naar de lage middenklasse. Belangrijke reden daarvoor was volgens sociologe Michèle Lamont de *recognition gap*, het gebrek aan erkenning voor de opeenstapeling van problemen van mensen die aan de onderkant van de samenleving terechtkwamen. In de ogen van de middenklasse leefde er volgens Lamont in de getto's een categorie mensen die nergens voor deugde, bestaande uit uitkeringstrekkers die geen bijdrage leverden aan de welvaart van de maatschappij.⁷⁶

Bittnerová e.a. constateerden in 2011 dat in postcommunistisch Tsjechië Roma kinderen op het moment dat ze voor het eerst naar school gingen tot het besef kwamen dat ze tot een gestigmatiseerde groep behoorden. Voor hen was dat het eerste contact met mensen van buiten de eigen kring.⁷⁷ Zo'n confrontatie met kinderen uit een groep met een hogere maatschappelijke status ondermijnt het gevoel van eigenwaarde, toonden psychologen Colette van Laar, Belle Derks en Naomi Ellemers aan.⁷⁸ Een grotere waardering voor hun eigen etnische of culturele identiteit, met andere woorden destigmatisering, maakte dat ze zich wel openstelden voor kinderen met een hogere maatschappelijke status. Volgens Lamont is destigmatisering de manier om de *recognition gap* te overbruggen. Het ontdoen van het stigma had volgens haar maatschappelijk gezien een groter effect dan het aanmoedigen van assimilatie.⁷⁹

Als de veronderstellingen in dit cluster opgaan zou de grote sociale en geografische afstand van Roma en Sinti tot de rest van de samenleving verklaren waarom een verbetering van hun positie niet haalbaar lijkt, in hun eigen ogen en die van anderen. Stigmatisering droeg bij aan het in stand houden van die afstand. Dit betekent dat tevens moet worden gekeken naar stigmatisering en destigmatisering.

De gevolgen van een overlevingsstrategie

Het tweede cluster van mogelijke verklaringen heeft betrekking op overlevingsstrategie. Volgens Ladányi en Szelényi ontwikkelden gesegregeerde Hongaarse Roma als overlevingsstrategie grote onderlinge solidariteit.⁸⁰ Ze hielpen anderen, in de hoop dat zijzelf in nood ook geholpen zouden worden. Roma die het iets beter ging, konden daardoor moeilijk geld opzijleggen. Deze loyaliteit werkte daarom remmend op sociale stijging.

Oscar Lewis sprak in dit kader van een *culture of poverty*.⁸¹ Volgens Wilson had langdurige armoede bij mensen een effect op hun kijk op het leven en op hun instelling en gedrag, door hem aangeduid als *cultural traits*. Als voorbeelden daarvan noemde hij het rondhangen van jonge Afro-Amerikaanse mannen in de *hood*, en hiphop als een uiting

76 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 421-425.

77 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 19; E. Goffman, *Stigma. Notes on the management of spoiled identity* (Harmondsworth 1968) (oorspr. uitgave 1963), 170-173.

78 C. van Laar, B. Derks & N. Ellemers, 'Gevolgen van stigma', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage* (Amsterdam 2010) 181-202.

79 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 429-430.

80 Ladányi & Szelényi, *Patterns of exclusion*, 17-18.

81 Lewis, 'The culture of poverty', 393-404.

van het uitzichtloze leven en een roep om respect in de wereld daarbuiten.⁸² De theorie was controversieel omdat het beleidsmakers en politici argumenten gaf om armoede als iemands eigen schuld te beschouwen.⁸³

Volgens de antropologen Edwin Eames en Judith Goode was een van de karakteristieken van de overlevingsstrategieën van extreem arme mensen in geïndustrialiseerde landen de relatief grote betrokkenheid in zwarte handel en criminaliteit. Vooral adolescenten probeerden bij te verdienen met diefstal, drugshandel, souteneurschap en illegale loterijen.⁸⁴ Wilson observeerde in de getto's in de Verenigde Staten dat wanneer crimineel gedrag frequent voorkwam het bij buurtbewoners geaccepteerd kon raken, vooral als zij er baat bij hadden.⁸⁵ Volgens de sociale wetenschapper Marion van San werd bij delinquente Curaçaose jongens in Nederland geldgebrek geaccepteerd als een reden voor straatroof en diefstal. Sommige Curaçaose moeders, die crimineel gedrag van hun zoon zeiden af te keuren, lieten heling van een statusverhogend merkartikel oogluikend toe. Van San zag die houding als onderdeel van de overlevingsstrategie.⁸⁶

In het beleid van de Europese Unie is er aandacht voor de structurele oorzaken van de armoede van Roma en Sinti.⁸⁷ Maar sociale wetenschappers Ryan Powell en Van Baar zien in Europa daarnaast een trend van *securitization*. De bestrijding van problemen van Roma en Sinti is volgens hen in toenemende mate gericht op handhaving en beheersbaarheid, op het bestrijden van asociaal en crimineel gedrag dat gekoppeld is aan armoede. Armoede wordt aldus gecriminaliseerd.⁸⁸ Omdat het EU-achterstandsbeleid van na 1990 niet de beloofde sociale inclusie van Roma wist te realiseren, zagen Oost-Europese populistische politici, volgens Van Baar en politicoloog Peter Vermeersch, kans om via de media het gedachtegoed te verspreiden dat Roma op raciale gronden

82 Wilson, *The truly disadvantaged*, 6-19; W.J. Wilson, 'Why both social structure and culture matter in a holistic analysis of inner-city poverty', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 629 (2010) 200-219, 203-204. Gedurende de jaren zeventig en tachtig wilden *liberal* armoedeonderzoekers, tot afkeer van Wilson, hun vingers niet branden aan mogelijke culturele factoren die armoede in stand houden, uit vrees om *conservative* onderzoekers in de kaart te spelen. Zie ook Lamont & Small, 'How culture matters', 78.

83 Zie voor een overzicht van de kritiek op Lewis' 'culture of poverty': J. Goode & E. Eames, 'An anthropological critique of the culture of poverty', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third edition (Prospect Heights 1996) 405-417.

84 E. Eames & J. Goode, 'Coping with poverty. A cross-cultural view of the behavior of the poor', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third Edition (Prospect Heights 1996) 378-392, 391. Eames & Goode baseerden zich op een groot aantal (veld)onderzoeken in onder meer Lima, Mexico-Stad, de Verenigde Staten, Johannesburg, Singapore en Hong Kong.

85 W.J. Wilson, *When work disappears. The world of the new urban poor* (New York 1996) 67-71.

86 M. van San, *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland* (Amsterdam 1998) 79-80, 128 en 145-163.

87 Wilson (2010), 'Why both social structure and culture matter', 205. Wilson verwees hiervoor naar het rapport *The perception of poverty in Europe: poverty 3*, Eurobarometer (Brussel 1990). Daaruit bleek dat in twaalf Noordwest-Europese landen, waaronder Nederland, een belangrijke meerderheid structurele verklaringen gaf voor de oorzaak van armoede en werkloosheid in hun eigen land. Uit *Poverty and exclusion*, Eurobarometer (Brussel 2007) bleek dat in 27 EU-landen één vijfde van de mensen vond dat armoede te wijten was aan luiheid en gebrek aan wilskracht. 37 procent weet het aan onrechtvaardigheid in de samenleving, 20 procent aan pech en 13 procent achtte armoede een onvermijdelijk deel van vooruitgang.

88 R. Powell & H. van Baar, 'The invisibilization of anti-Roma racisms', in: H. van Baar, A. Ivasiuc & R. Kreide (red.), *The securitization of the Roma in Europe* (New York 2019) 91-113, 99-105.

‘onverbeterlijk’ waren en zich niet konden aanpassen aan de competitieve postcommunistische omstandigheden.⁸⁹

Op basis van de literatuur kan de overlevingsstrategie van mensen in langdurige armoede een obstakel vormen bij het bereiken van sociale stijging. Dat effect wordt versterkt als die overlevingsstrategie door beleidsmakers en anderen wordt geweten aan het ontbreken van motivatie om de maatschappelijke positie te verbeteren, en als armoede wordt gecriminaliseerd.

Onderwijskansen voor groepen met een lage sociaaleconomische positie

Het derde cluster gaat over onderwijskansen. Dat een lage sociaaleconomische positie een belemmerende rol speelt bij de schoolloopbaan, staat niet ter discussie. Onder meer onderwijssocioloog Jaap Dronkers wees erop dat kinderen uit een arm en laagopgeleid milieu al voordat ze naar de basisschool gaan een dermate grote achterstand hebben op kinderen met hoogopgeleide ouders, dat die nauwelijks nog in te halen is.⁹⁰ Samen met socioloog Herman van de Werfhorst toonde hij aan dat ondanks zorgen over de groeiende ongelijkheid in het onderwijs in Nederland het opleidingsniveau van de ouders een almaar duidelijker indicator werd voor het behaalde opleidingsniveau van een kind.⁹¹

Toch biedt de sociaaleconomische positie geen voldoende verklaring voor het lage onderwijsniveau van Roma en Sinti. Bij andere groepen in slechte omstandigheden verliep de sociale mobiliteit aanzienlijk sneller.⁹² Uit internationaal vergelijkend onderzoek van onderwijssocioloog Maurice Crul en antropoloog Jens Schneider bleek dat het bereikte eindniveau van migrantenkinderen voor een belangrijk deel te verklaren is uit het onderwijssysteem in een land. Vooral een jonge startleeftijd, een laat selectiemoment tussen basis- en voortgezet onderwijs en goede mogelijkheden om binnen het voortgezet onderwijs door te kunnen stromen naar een hoger niveau, hebben een gunstige invloed.⁹³

89 De term onverbeterlijk is hier een vertaling van *inadaptable* (op basis van het Tsjechische adjectief *neprizpůsobivý*). De letterlijke vertaling daarvan is ‘onaanpasbaar’, maar dat is niet gangbaar in het Nederlands. Omdat het adjectief gebruikt wordt in de betekenis van ‘niet in staat om zich aan te passen aan de – beter geachte – normen en waarden van de dominante samenleving’, heb ik voor ‘onverbeterlijk’ gekozen. H. van Baar & P. Vermeersch, ‘The limits of operational representations: ways of seeing Roma beyond the recognition-redistribution paradigm’, *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 3:4 (2017) 120-139, 128; H. van Baar, ‘From “lagging behind” to “being beneath”? The de-developmentalization of time and social order in contemporary Europe’, in: H. van Baar, A. Ivasiuc & R. Kreide (red.), *The securitization of the Roma in Europe* (New York 2019) 159-182.

90 Dronkers, ‘Sociale ongelijkheid’, 67-87. Zie ook De Rooy, *Een geschiedenis*; T. Traag & R.K.W. van der Velden, ‘Early school-leaving in the Netherlands: the role of family resources, school composition and background characteristics in early school-leaving in lower secondary education’, *Irish Educational Studies* 30:1 (2011) 45-62; K. Lek, *Teacher knows best? On the (dis)advantages of teacher judgments and test results, and how to optimally combine them* (Utrecht 2020).

91 J. Dronkers & H. van de Werfhorst, ‘Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland’, in: P.T. de Beer & M.A. van Pinxteren (red.), *Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* (Amsterdam 2016) 25-43.

92 J. Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren. Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders* (Nijmegen 1992); M. Matthys, *Doorzetters. Een onderzoek naar de betekenis van de arbeidersafkomst voor de levensloop en loopbaan van universitair afgestudeerden* (Amsterdam 2010).

93 M. Crul & J. Schneider, ‘Comparative integration context theory: participation and belonging in new di-

Antropoloog John Ogbu zocht een verklaring voor een onderwijsachterstand mede in een minder positieve houding tegenover de maatschappij, zoals hij bij Afro-Amerikanen constateerde.⁹⁴ Dat gold volgens hem voor alle minderheden met een historisch gegroeid gevoel van ondergeschiktheid, door bijvoorbeeld slavernij, kolonisatie of vervolging. Zo'n minderheid kampte met statusproblemen die konden leiden tot een collectieve weerstand tegen de meerderheidscultuur.⁹⁵ Het besef te behoren tot een minderheid met een lage maatschappelijke status leidde bij een aanzienlijk deel van de Afro-Amerikanen tot de behoefte om de eigen identiteit te benadrukken, signaleerden Ogbu en antropologe Signithia Fordham. Mensen die probeerden te ontsnappen uit de lage maatschappelijke positie kregen van *peers* het verwijt dat ze zich gedroegen alsof ze wit waren, het zogenoemde *acting white*. Dat werd gezien als niet loyaal en daarom onacceptabel.⁹⁶ In de ogen van veel Afro-Amerikaanse jongeren uit de lagere sociale klasse maakte de school onderdeel uit van de wereld van de *whites*. Vanuit de eigen gemeenschap werd druk uitgeoefend om vooral *niet* goed te presteren op school, omdat succes op school gevoeld werd als ondermijnd voor het behoud van de eigen identiteit. Verzet tegen *acting white* was een rem op de schoolcarrière.⁹⁷

Volgens sociale wetenschapper Leen Sterckx kregen jongeren uit minderheidsgroepen die een hoger opleidingsniveau wisten te bereiken een vriendenkring die ook bestond uit mensen van buiten de eigen familie en groep. De intensievere vriendschappen buiten de eigen kring leidden soms tot weerstand in eigen gelederen.⁹⁸ Van Laar e.a. signaleerden dat kinderen die wel banden aanknoopten met klasgenoten uit een hoger sociaal milieu, een meer competitieve mentaliteit hadden die tot betere schoolprestaties en een hoger eindniveau leidde. Die goed presterende kinderen spoorden bovendien anderen aan om beter hun best te doen op school en ze fungeerden zodoende als rolmodel.⁹⁹

De kans op een geslaagde schoolcarrière voor een kind uit een laag sociaaleconomisch milieu is aanzienlijk kleiner dan die voor een kind met hoogopgeleide ouders. In

verse European cities', *Ethnic and Racial Studies* 33:7 (2010) 1249-1268, 1258; M. Crul, 'Is education the pathway to success? A comparison of second generation Turkish professionals in Sweden, France, Germany and the Netherlands', *European Journal of Education* 50:3 (2015) 325-339.

94 J.U. Ogbu, 'The history and status of a theoretical debate', in: J.U. Ogbu (red.), *Minority status, oppositional culture & schooling* (New York/Londen 2008) 3-28, 13.

95 J.U. Ogbu, 'Cultural problems in minority education: their interpretations and consequences - part one: theoretical background', *The Urban Review* 27:3 (1995) 189-205, 195-196.

96 S. Fordham & J.U. Ogbu, ' "Black students" school success: coping with the "burden of 'acting white' " ', *The Urban Review* 18:3 (1986) 176-206, 185-186. Fordham & Ogbu gaven een opsomming van gedrag dat hun respondenten als *acting white* karakteriseerden: '(1) speaking standard English; (2) listening to white music and white radio stations; (3) going to the opera or ballet; (4) spending a lot of time in the library studying; (5) working hard to get good grades in school; (6) getting good grades in school (those who get good grades are labeled "brainiacs"); (7) going to the Smithsonian; (8) going to a Rolling Stones concert at the Capital Center; (9) doing volunteer work; (10) going camping, hiking, or mountain climbing; (11) having cocktails or a cocktail party; (12) going to a symphony orchestra concert; (13) having a party with no music; (14) listening to classical music; (15) being on time; (16) reading and writing poetry; and (17) putting on "airs", and so forth.' Fordham & Ogbu, 'Black students', 186.

97 Fordham & Ogbu, 'Black students', 186.

98 L. Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling: afstand en nabijheid in de relaties van 'Turken' en 'Marokkanen' in een gemengd huwelijk* (Diemen 2014) 213-215.

99 Van Laar, Derks & Ellemers, 'Gevolgen van stigma', 183-187 en 196-197.

het algemeen is de kans om door te stromen naar hoger onderwijs voor kinderen uit een laag sociaaleconomisch milieu vanaf 1960 groter geworden, maar nog altijd hebben kinderen uit hogere sociale milieus betere kansen. De kansen van Roma en Sinti kinderen zullen in het kwalitatief goede Nederlandse onderwijssysteem groter zijn dan in Tsjechië het geval is. De onderwijskansen voor Tsjechische Roma kinderen zijn aanzienlijk geslonken na de overgang van een communistisch naar een kapitalistisch systeem dat een grotere maatschappelijke ongelijkheid met zich meebracht.

Wantrouwen ten opzichte van de dominante cultuur heeft een extra negatief effect op het bereikte eindniveau van een kind. Als dat ook op blijkt te gaan voor Roma en Sinti kinderen dan zou dat betekenen dat ze zich wat schoolprestaties betreft alleen met elkaar zullen meten en niet met kinderen met een hogere maatschappelijke status. Het gericht zijn op elkaar en op de eigen etnische achtergrond leidt er mogelijk toe dat Roma en Sinti kinderen het streven naar goede schoolresultaten beschouwen als een vorm van *acting white*, wat in hun geval betekent: onderwijs is bedoeld voor *gadzje* kinderen. In de vervolghoofdstukken wordt bezien of dat klopt.

Een al dan niet zelfgekozen sociaal isolement

Een vierde cluster van mogelijke verklaringen heeft te maken met het sociale isolement. Geograaf David Sibley zag bij *'Travellers'* ofwel *'Gypsies'* in Groot-Brittannië een gereserveerde houding ten opzichte van de dominante cultuur.¹⁰⁰ Volgens Sibley hielden *'Travellers'* zich afzijdig van de rest van de maatschappij, al hadden ze er in economische zin wel contact mee. Voor de handel waren mobiliteit en bewegingsvrijheid essentieel. Overheidsmaatregelen om een rondtrekkend bestaan te belemmeren, zowel om meer controle op *'Gypsies/Travellers'* te kunnen uitoefenen als ook om hun sociaaleconomische omstandigheden te verbeteren, riepen verzet op. Pogingen tot assimilatie vanuit de overheid strandden, volgens Sibley door hun sterke gehechtheid aan het leven in groepsverband en uit angst voor verlies van hun autonomie, ook al betekende dat een leven in de marge.¹⁰¹

100 D. Sibley, *Outsiders in urban societies* (Oxford 1981) XII. Sibley noemde zijn onderzoeksgroep afwisselend *'Travellers'* en *'Gypsies'*. Hij gebruikte bij voorkeur *'Travellers'* vanwege de pejoratieve betekenis van *'Gypsy'*. Volgens Okely zijn *'Gypsies'* te onderscheiden van de Schotse en Ierse *'Tinkers'* die vergelijkbaar zijn met de woonwagenbewoners, J. Okely, 'Non-territorial culture as the rationale for the assimilation of Gypsy children', *Childhood* 4 (1997) 63-80, 63-65. Mulcahy e.a. (2017) definieerden de doelgroep als volgt: 'In the UK the term "Gypsy, Roma and Traveller" is a collective term for a number of diverse groups, primarily including: British Romany Gypsies; Travellers of Irish Heritage; Scottish Travellers; European Roma; and, those for whom travelling is an occupational choice including Bargees, Boat Dwellers, Showmen, Circus people and New Travellers. Inclusion in these groups depends not only on ethnicity and heritage but on self-identification and these terms do not exclude those who no longer live a nomadic lifestyle.' E. Mulcahy e.a., *The underrepresentation of Gypsy, Roma and Traveller pupils in higher education. A report on barriers from early years to secondary and beyond* (Londen 2017) 10. Al naargelang de doelgroep van hun onderzoek hanteerden Britse onderzoekers verschillende aanduidingen: *Gypsies* door Okely en M. Levinson, *GRT groups (Gypsy, Roma and Traveller)* door M. Myers & K. Bhopal en *Gypsy/Travellers* door C. O'Hanlon en D. Cudworth.

101 Sibley, *Outsiders*, 8-14. Sibley baseerde zijn tweedeling in een overlevings- en een vooruitgangscultuur op John Berger. Diens *Pig Earth* (1979) is een roman over *peasants* gevolgd door een Historical Afterword waarin Berger wees op het essentiële verschil in wereldbeeld tussen *peasants* en de dominante samenleving.

Ook socioloog Johannes Wernink concludeerde in de jaren vijftig op basis van zijn onderzoek onder Nederlandse woonwagengewoners, onder wie Sinti en Roma, dat zij zich terugtrokken in eigen kring en niet integreerden in de dominante cultuur. Vanuit de hoop om zich als groep te kunnen handhaven was het leven in de marginaliteit min of meer een eigen keuze, volgens Wernink. Overheidsbeleid dat zou moeten leiden tot assimilatie riep weerstand op zodra het ten koste ging van hun onafhankelijkheid.¹⁰² In de jaren negentig bevestigde sociale wetenschapper David van Ooijen dat woonwagengewoners sterk gericht waren op het in stand houden van de groep. Dat kwam in die periode voort uit de hoop dat ze in de toekomst samen het inmiddels geïdealiseerde trekkerleven weer zouden kunnen oppakken.¹⁰³ Het groepsgevoel had zich volgens Powell bij 'Gypsy-Travellers' en Roma zo sterk ontwikkeld door hun langdurige maatschappelijke positie als inferieur beschouwde buitenstaanders. Het was gaan functioneren als bescherming tegenover de druk vanuit de overheid om zich te conformeren.¹⁰⁴

Vanuit dat zelfgekozen isolement koesterden Sinti en Roma ouders volgens sociale wetenschappers Jos Overbekking, Annet Hahn en René Geerts wantrouwen tegenover school. Ze verdachten de overheid van een geheime agenda waarin het achterliggende doel van het onderwijs het vervreemden van kinderen van hun eigen cultuur was.¹⁰⁵ Mensen uit een culturele minderheid met een dergelijk afwerende houding ten opzichte van een maatschappelijk geïntegreerd bestaan hanteerden volgens psycholoog John Berry een separatiestrategie: ze hechtten waarde aan wat ze als hun eigen cultuur beschouwden en zagen niet het nut in van meer dan oppervlakkige contacten met mensen buiten de eigen groep.¹⁰⁶

Het vermoeden dat assimilatie het doel van het onderwijs was, in combinatie met het geringe belang dat Sinti en Roma ouders aan schoolkennis hechtten, vergrootte hun weerstand tegen onderwijs en leerplicht, signaleerden Overbekking e.a.¹⁰⁷ Maar vanuit de overheid gezien geldt scholing juist als een mensenrecht dat vastgelegd is in Europese verdragen.¹⁰⁸ Rechtssociologe Ashley Terlouw benadrukte dat voor Roma en Sinti kinderen het recht op scholing bijdraagt aan gelijke kansen. Uitsluiting van onderwijs hield volgens haar de achterstandspositie van achtergestelde groepen in stand.¹⁰⁹ Om te ontstijgen aan die achterstandspositie en sociale mobiliteit te verwezenlijken is

102 J.H.A. Wernink, *Woonwagengewoners. Sociologische studie van een marginale groep* (Assen 1959) 4-28.

103 D.A.Th. van Ooijen, *Je moet weg, hier komen mensen wonen* (Den Haag 1993) 20.

104 R. Powell, 'Gypsy-Travellers/Roma and social integration: childhood, habitus and the "We-I balance"', *Historical Social Research* 41:3 (2016) 134-156, 142 en 150.

105 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 141.

106 J.W. Berry, 'Immigration, acculturation, and adaptation', *Applied Psychology: An International Review* 46:1 (1997) 5-68, 9-10.

107 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 141.

108 Dat recht is vastgelegd in het Europees Sociaal Handvest van de Raad van Europa (1961) en in tal van andere geratificeerde verdragen. M. Rooker, *The international supervision of protection of Romany people in Europe* (Nijmegen 2002) 71-79.

109 A. Terlouw, 'De weg naar (het recht op) school voor Romakinderen', in: *Issues that matter. Mensenrechten, minderheden en migranten. Liber Amicorum prof. Mr. R. Fernhout* (Oisterwijk 2013) 151-166, 151-152. Volgens Artikel 26.2 van de Universele verklaring van de Rechten van de Mens is onderwijs een voorwaarde voor de volledige ontwikkeling van een mens. Zowel het recht op onderwijs als het recht op gelijke behandeling is een grondrecht.

het noodzakelijk dat ouders minder weerstand hebben tegen een meer geïntegreerde maatschappelijke positie en het belang inzien van een opleiding om dat te bereiken.

In onderzoek van Crul bleken kinderen van Turkse en Marokkaanse immigranten in Nederland in 1994 al hetzelfde onderwijsniveau te halen als autochtone jongeren met dezelfde sociaaleconomische achtergrond. Een belangrijke rol daarbij speelde de houding van de ouders ten opzichte van de Nederlandse samenleving en de hulp van oudere broers en zussen die de weg wezen in het onderwijs.¹¹⁰ In de door sociale wetenschapper Liesbeth Coenen bestudeerde gezinnen van Turkse immigranten met een zeer laag opleidingsniveau bleek het ambitieniveau van de ouders een bepalende factor voor het bereiken van een betere maatschappelijke positie voor hun kinderen.¹¹¹ Het behalen van een hoger onderwijsniveau had volgens sociale wetenschapper Sjerp Willem van der Ploeg bovendien een cumulatief effect: als kinderen van laagopgeleide ouders eenmaal doorstudeerden, moedigden ze ook hun kinderen aan dat te doen.¹¹²

Op basis van de literatuur, besproken binnen dit cluster, zou een gebrek aan stimulans door de ouders vanuit een wantrouwen ten opzichte van de samenleving kinderen tegenhouden en zouden ambitieuze ouders stijging bevorderen. De vraag blijft dan wie de overstap maakt van wantrouwen naar ambitie en waarom dat gebeurt. In de vervolghoofdstukken wordt daarnaar gekeken.

Historiografisch overzicht

In deze paragraaf wordt beschreven wat dit onderzoek toevoegt aan de literatuur. Al vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw stonden 'zigeuners', zoals ze toen in de Duitstalige landen genoemd werden, wetenschappelijk in de belangstelling. De laatste paar decennia is het aantal academische publicaties over aan Roma gerelateerde onderwerpen aanzienlijk gegroeid. Dat gebeurde met name in Oost-Europa vanwege de aandacht voor hun moeilijke maatschappelijke positie daar en omdat de EU dat benoemde als een aandachtspunt in de nieuwe EU-landen. Het aantal publicaties over Roma en Sinti is enorm; in dit overzicht worden ze geenszins allemaal genoemd. Ik heb me gericht op studies die te maken hadden met Nederland en Tsjechië en op studies over onderwijsparticipatie van Roma en Sinti. Dat betekent dat bijvoorbeeld onderzoeksvelden als migratie van Oost- naar West-Europa,¹¹³ discriminatie en *anti-Gypsyism*

110 M. Crul, *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie* (Amsterdam 2000) 7, 18 en 100-102. Crul ontleende deze percentages aan de SPVA-survey 1994 (Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen) van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

111 L. Coenen, 'Word niet zoals wij!' *De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland* (Amsterdam 2001) 102-113. In Tsjechië maakte de Vietnamese minderheid een vergelijkbare ontwikkeling door: A. Svobodová & E. Janská, 'Identity development among youth of Vietnamese descent in the Czech Republic', in: M.L. Seeberg & E.M. Goździak (red.), *Contested childhoods: growing up in migrancy*. IMISCOE Research Series (Heidelberg/Berlijn 2016) 121-137.

112 Van der Ploeg, *The expansion*, 23-24.

113 Onder andere E. Sobotka, 'Romani migration in the 1990s: perspectives on dynamic, interpretation and policy', *Romani Studies* 13:2 (2003) 79-121; S. Piemontese (red.), *'Roma migrants' in five European countries*. Po-

in het algemeen,¹¹⁴ stigmatisering en identiteit¹¹⁵ als ook Roma vertegenwoordiging in beleid en politiek in Oost-Europa¹¹⁶ buiten beschouwing zijn gelaten. In de hier volgende

licy contexts and national integration strategies. Life Long Learning/RedHNET (Brussel 2013); T. Magazzini & S. Piemontese, ‘“Roma” migration in the EU: the case of Spain between “new” and “old” minorities’, *Migrant Letters* 13:2 (2016) 228-241; Y. Matras & D.V. Leggio, *Open borders, unlocked cultures. Romanian Roma migrants in Western Europe* (Londen/New York 2017); S. Müller, *Roma in Serbia and the situation of Romani returnees from Western Europe* (Bonn 2018).

114 Zie hiervoor onder meer K.A. Postma, *Changing prejudice in Hungary. A study on the collapse of state socialism and its impact on prejudice against Gypsies and Jews* (Groningen 1996); M. Stewart (red.), *The Gypsy ‘menace’: Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012); V. Ljubic e.a., ‘Romaphobia among Serbian and Dutch adolescents: the role of perceived threat, nationalistic feelings, and integrative orientations’, *International Journal of Psychology* 48:3 (2013) 352-362; S. Tosi Cambini & G. Beluschi Fabeni, ‘Antiziganisms. Ethnographic engagements in Europe’, *ANUAC. Journal of the Italian Society of Cultural Anthropology* 6:1 (2017) 99-117; K. Bhopal, ‘Not white enough’, in: K. Bhopal, *White privilege. The myth of a post-racial society* (Bristol 2018) 29-46.

115 Bijvoorbeeld C. Weninger & J.P. Williams, ‘Cultural representations of minorities in Hungarian textbooks’, *Pedagogy, Culture and Society* 13:2 (2005) 159-180; V. Munk, ‘Play to me Gypsy! How Roma stars’ image change in Hungarian media’, in: K. Kallioniemi e.a. (red.), *History of stardom reconsidered* (Turku 2007) 84-89; A. Imre & A. Tremlett, ‘Reality TV without class: the postsocialist anti-celebrity docusoap’, in: H. Wood & B. Skeggs (red.), *Reality television and class* (Basingstoke 2011) 88-103; I. Busch, ‘Wanderleben revisited: “Zigeuner“-Mythos und Repräsentation von Roma im National Geographic Magazin’, in: S. Peritore & F. Reuter (red.), *Insenierung des Fremden. Fotografische Darstellung von Sinti und Roma im Kontext der historischen Bildforschung* (Heidelberg 2011) 223-258; S. Chaudhuri-Brill, ‘We are no longer real’: discourses on Roma identity and authenticity in the Czech Republic (Massachusetts 2012); J. Richardson & R. O’Neill, ‘“Stamp on the camps”: the social construction of Gypsies and Travellers in media and political debate’, in: J. Richardson & A. Ryder (red.), *Gypsies and Travellers. Empowerment and inclusion in British society* (Bristol 2012) 169-186; A. Tremlett, ‘Why must Roma minorities always be seen on the stage and never in the audience? Children’s opinions of reality Roma TV’, in: T. Havens, A. Imre & K. Lustyik (red.), *Entertaining the new Europe: popular television in socialist and postsocialist Eastern Europe* (Londen 2012) 111-122; A. Tremlett, ‘“Here are the Gypsies!” The importance of self-representations and how to question prominent images of Gypsy minorities’, *Ethnic and Racial Studies* 36:11 (2013) 1706-1725; J. Dunajev, ‘Bad Gypsies’ and ‘good Roma’: constructing ethnic and political identities through education in Russia and Hungary (Oregon 2014); L. Strausz, ‘Producing prejudice: the rhetoric of discourses in and around current films on Roma-Hungarian interethnic relations’, *Romani Studies* 24:1 (2014) 1-24; A. Marković, ‘So that we look more Gypsy’: strategic performances and ambivalent discourses of Romani brass for the world music scene’, *Ethnomusicology Forum* 24:2 (2015) 260-285; M.R. Covert, *Notorious but invisible: how Romani media portrayals invalidate Romani identity and existence in mainstream society* (Atlanta 2016); R. Crețan & R. Powell, ‘The power of group stigmatization: wealthy Roma, urban space and strategies of defence in post-socialist Romania’, *International Journal of Urban and Regional Research* 42:3 (2018) 423-441; S.S. Rucker-Chang, ‘African-American and Romani filmic representation and the “post” of post-civil rights and post-EU expansion’, *Critical Romani Studies* 1:1 (2018) 132-148; J. Tumbas, ‘Countering persecution, misconceptions, and nationalism: Roma identity and contemporary activist art’, in: A. Stojnić, C. Stalpaert & M. Gržinić (red.), *Shift-shaping corporealities in contemporary performing arts* (Basingstoke 2018) 103-127; R. Mladenova, ‘Questioning “Gypsy”-themed films and their technology of truth production’, in: I. Cortés Gómez & M. End, *Dimensions of anti-Gypsyism in Europe* (Brussel 2019) 29-43.

116 Onder andere E. Marushiakova & V. Popov, ‘The Roma – a nation without a state? Historical background and contemporary tendencies’, *Orientalwissenschaftliche Hefte* 14, *Mitteilungen des SFB ‘Differenz und Integration’* 6 (2004) 71-100; P. Vermeersch, *The Romani movement: minority politics and ethnic mobilization in contemporary Central Europe* (New York/Oxford 2006); T. Marx, ‘“Roma-Elite” and the problem of re-presentation’, *Blickpunkte. Tsiganologische Mitteilungen* 6:1 (2010) 11-21; A. Kóczé & M. Rövid, ‘Pro-Roma global civil society: acting for, with or instead of Roma?’, in: M. Kaldor & H.L. Moore, *Global civil society: ten years of critical reflection* (Gordonsville 2012) 110-122. Speciaal aan dit onderwerp gewijd was de *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre* 2012. *Challenges of Representation: Voices on Roma Politics, Power and Participation* (Budapest 2012). Daarin de artikelen: A. Kóczé, ‘Depletion of social capital: shrinking civil society involvement of Roma’, 19-26; T. Hrustić, ‘The trends in the participation of Romani candidates in elections in

paragraaf worden de voor dit onderzoek relevante wetenschappelijke publicaties over Roma en Sinti thematisch besproken.

De voorgeschiedenis: 1400-1945

De mate waarin historisch bronnenonderzoek voorhanden is in Nederland en Tsjechië wisselt sterk per periode. In Nederland is meer dan in Tsjechië bronnenonderzoek verricht naar Roma van de vijftiende tot halverwege de twintigste eeuw. Over de periode na de Tweede Wereldoorlog is in vergelijking weer meer onderzoek verricht naar Roma in het communistische Tsjechoslowakije en in Tsjechië na de val van de Muur. Omdat een groot deel van de Tsjechische Roma oorspronkelijk uit Slowakije afkomstig is en omdat de geschiedenis van dat land grotendeels overeenkomt met die van Tsjechië, wordt ook Slowakije in dit overzicht en in hoofdstuk twee en drie meegenomen.

Voor het reconstrueren van de geschiedenis van Roma en Sinti is de historicus aangewezen op bronnen die door 'niet-zigeuners' over hen geschreven zijn. In de eerste eeuwen van hun verblijf vond men vrijwel alleen zaken van justitiële, administratieve of beleidsmatige aard het waard om te noteren. De schrijvers ervan waren meestal in dienst van de overheid met vaak als expliciete taak om 'zigeuners' te vervolgen, uitgezonderd de opstellers van kerkelijke bronnen, zoals doop- en huwelijksregisters. Een navrant winstpunt van justitiële verhoren is dat dat zo ongeveer de enige bronnen zijn waarin 'zigeuners' geciteerd werden en dus zelf aan het woord kwamen, zij het dat die uitingen vaak verre van vrijwillig tot stand gekomen waren.¹¹⁷

Het historisch archiefonderzoek in Tsjechië en Slowakije naar '*cigani*' vanaf hun komst in de late Middeleeuwen ligt nog voor een groot deel braak. Hun geschiedenis komt onder meer aan bod in het algemene overzichtswerk van historicus David Crowe, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia* uit 1995.¹¹⁸ Vooral de vroege bronnen over de eerste aanwezigheid behoeven nader onderzoek.¹¹⁹

Het uitgebreide archiefonderzoek naar dergelijke bronnen van rechtshistoricus Olav van Kappen voor zijn *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-±1750)* uit

Slovakia', 39-47; C.M. Pajic, 'Mechanisms to improve the political participation of Roma in Central and Eastern Europe', 27-38; I. Rostas, 'Roma participation', 3-7; M. Rövid, 'Options of Roma political participation and representation', 9-17. Zie ook T. Marx, *Zigeunerulturen im Wandel: Über Roma-/Zigeunereliten in Bulgarien und Mazedonien* (Bielefeld 2015).

117 U.F. Opfermann, '*Seye kein Zigeuner, sondern kayserliche Cornet. Sinti in 17. und 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung anhand archivalischer Quellen*' (Berlin 2007) 29-30. Opfermann beschreef op basis van kerkelijke administratie het sociale, economische en culturele leven van alledag van Sinti in de zeventiende en achttiende eeuw in Duitsland.

118 Zie ook het uitgebreide bibliografische overzicht in A. Fraser, *The Gypsies*. Second edition (Oxford/Cambridge USA 1995). Hierin maakte Fraser geen melding van studies die in het bijzonder over de geschiedenis van 'zigeuners' op het grondgebied van Tsjechië of Slowakije gaan.

119 Volgens Crowe, *A history*, 32, is het omstreden of er in de eerste helft van de veertiende eeuw '*cigani*' als ambachtslieden rond kastelen in Slowakije werkten. Zie E. Davidová, 'The Gypsies in Czechoslovakia', *Journal of the Gypsy Lore Society* 49:3 (1970) 84-97, 88, die verwijst naar onderzoek hiernaar van Matúš Pajdušák in 1923.

1965 is bijzonder in Europa.¹²⁰ Alleen in Frankrijk is, rond diezelfde tijd, vergelijkbaar bronnenonderzoek gedaan naar de periode van de eerste binnenkomst.¹²¹ Ondanks de appreciatie voor de hoeveelheid bronnen die Van Kappen ontsloten heeft, kwam er kritiek op zijn stellingname. 'Heidens' zouden afgeleden zijn tot het plegen van zware criminaliteit waardoor zij steeds harder optreden door de overheid zouden hebben uitgelokt. Met zijn uitgangspunt dat rassenvermenging van 'heidens' met 'allerlei zwervende elementen van kwaad allooï' tot degeneratie leidde, steunde Van Kappen op de erfbiologische Duitse traditie waarop ook de nazi-rassenleer gebaseerd was.¹²²

Sociaal-historicus Leo Lucassen koos in 1990 een tegenovergesteld perspectief in *'En men noemde hen zigeuners'. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*. Naar zijn overtuiging was het vooral de nomadische leefstijl die door de eeuwen heen tot repressief beleid en tot vervolging leidde. In navolging van sociaal-historicus Dik van Arkel wees hij op de ontwikkeling van stigmatiseren en vervolgens terroriseren tot discriminant, het proces waarin omstanders gedwongen worden in die stigmatisering een reden te zien om mee te doen aan discriminatie en vervolging.¹²³ Volgens Lucassen gingen mensen die als uitschot werden behandeld zich als zodanig gedragen en ontwikkelden ze een eigen subcultuur. Toen het stereotype van 'zigeuners' als parasieten en werkschuwe mensen werd bevestigd door negatieve voorbeelden, leidde dat tot een *selffulfilling prophecy*.¹²⁴

De genocide op Roma en Sinti in de Tweede Wereldoorlog is in zowel Nederland als Tsjechië goed gedocumenteerd. Hun geschiedenis tijdens de nazibezetting in Nederland werd als eerste beschreven door historicus Ben Sijes in 1979, samen met vijf doctoraalstudenten, in *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*.¹²⁵ Over de vervolging van Roma

120 Van Kappen, emeritus-hoogleraar Rechtsgeschiedenis in Nijmegen, veranderde later zijn naam in Moorman van Kappen. De basis voor Van Kappens archiefonderzoek was gelegd door J. Dirks, *Geschiedkundige Onderzoekingen aangaande het verblijf der Heidens of Egyptiërs in de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht 1850). Dirks steunde op zijn beurt op reeds bestaande deelonderzoeken naar provincies.

121 Bijvoorbeeld H. Dubled, 'Les Incursions des Tsiganes en Alsace du XVe au XVIIIe siècle', *Études tsiganes* (1961) 1-11; F. de Vaux de Foletier, *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Paris 1970). Voor een overzicht van archiefonderzoek in verschillende landen: Opfermann, 'Seye kein Zigeuner', 15-22.

122 Van Kappen, *Geschiedenis*, 7; Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners'*, 23-24 en noot 19, 241; Opfermann, 'Seye kein Zigeuner', 21-22. Zie over de invloed van Robert Ritters meningsvorming over rassenvermenging bij 'zigeuners' op de vervolging van Roma en Sinti: W. Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme* (Utrecht 1995) 202-207; W. Willems, *Van wie is de geschiedenis? Bekentenissen van een biograaf* (Amsterdam 2013) 53.

123 D. van Arkel, *The drawing of the mark of Cain. A socio-historical analysis of the growth of anti-Jewish stereotypes* (Amsterdam 2009) 188-191; Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners'*, 230-231; C. Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* (Hilversum 2015) 259.

124 Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners'*, 226-236; L. Lucassen, 'Stigmatisering, minderheidsvorming en etniciteit. De geschiedenis van zigeuners in Nederland sedert de achttiende eeuw', *Migrantenstudies* 6:4 (1990) 2-18; L. Lucassen, 'A blind spot: migratory and travelling groups in Western European historiography', *International Review of Social History* 2 (1993) 209-235; L. Lucassen, 'Eternal vagrants? State formation, migration and travelling groups in Western-Europe, 1350-1914', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 55-73.

125 Die vijf doctoraalstudenten zijn Th.M. de Graaf, A. Kloosterman, J.F.A. van Loenen, G.J. van Setten en A.L. Visser. Voor Sijes' onderzoek zijn ook interviews afgenomen met Sinti en Roma, die bewaard worden in het NIOD, gearchiveerd onder 263b *Zigeuners*. De eerste getuigenissen van oorlogservaringen van Sinti publiceerde journalist J. Beckers, *Ik ben Zigeuner. Me hum Sinthu. Gesprekken met Zigeuners over de vervolging in*

in Tsjechoslowakije begon historicus Ctibor Nečas te publiceren vanaf begin jaren tachtig, met als belangrijkste werk *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945* uit 1994.¹²⁶ Naar beide auteurs verwees Michael Zimmermann in 1996 in zijn *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische 'Lösung der Zigeunerfrage'* dat beschouwd wordt als het standaardwerk over de oorlogsgeschiedenis van Roma en Sinti in heel Europa. Zimmermann besteedde daarin ruim aandacht aan onderzoek van de Duitse eugeneticus en *Kriminalbiolog* Robert Ritter naar niet-sedentair levende groepen, in de eerste plaats 'zigeuners', in opdracht van het *Reichsgesundheitsamt* in 1936, en aan de vervolging die daaruit voortvloeide.¹²⁷

De naoorlogse geschiedenis: 1945-1990

Een historisch overzicht van Tsjechische en Slowaakse Roma in de naoorlogse periode is voornamelijk geschreven in overzichtswerken over heel Oost-Europa, zoals onder meer dat van bovengenoemde Crowe.¹²⁸ Historica Věra Sokolová spitte zich in 2008 in uitgebreid bronnenonderzoek toe op de totstandkoming van het communistisch beleid

de periode '40-'45 en de jaren daarna (Den Haag 1980). Ook Lucassen, 'En men noemde hen zigeuners', 210-236, besteedde aandacht aan 'zigeunerbeleid', deportatie en vernietiging in de periode 1940-1944. Het hoofdstuk over Roma en Sinti binnen het SOTO-onderzoek (Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang, in opdracht van het eerste kabinet-Kok in 1998), over de kille bejegening van de oorlogsgetroffenen na terugkeer uit de kampen en de onderduik, verzorgden P. Öfner & M. Rooker, 'Van schooien om brood tot het eisen van respect. De naoorlogse behandeling van Roma en Sinti', in: H. Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001) 71-100. Zie ook: H.A.J. van Rens, *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (Amsterdam 2013) 255-277.
 126 Vijf jaar later volgde C. Nečas, *The Holocaust of Czech Roma* (Praag 1999). De impact die een groeiende herdenkingscultuur met name rond het Tsjechische concentratiekamp Lety u Pisku had op een nieuw Roma zelfbewustzijn werd onderzocht door H.J.M. van Baar, *The European Roma. Minority representations, memory, and the limits of transnational governmentality* (Amsterdam 2011). Zie ook M. Pape, *A nikdo vám nebude věřit: dokument o koncentračním táboře Lety u Pisku* (Praag 1997); P. Polansky, *Těžké mlčení: Svědectví tch, kteří pežili Lety* (Praag 1998); H. Danielová, D. Zajoncová & J. Haragal'ová (red.), *Paměti romských žen (Kořeny I)* (Brno 2001); L. Radonić, "People of freedom and unlimited movement": representations of Roma in post-communist memorial museums', *Social Inclusion* 3:5 (2015) 64-77.

127 Zie over Ritters onderzoek onder meer Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 191-285; Zimmermann, *Rassenutopie*, met name in hoofdstuk acht: 'Das Eingreifen der Wissenschaft', 127-138; Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 46-60 en 68-71. Zie over de genocide op Roma en Sinti ook M. Zimmermann, 'Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Ost- und Südosteuropa – ein Überblick', in: F. Fischer von Weikersthal e.a., *Der nationalsozialistische Genocid an den Roma Osteuropas. Geschichte und künstlerische Verarbeitung* (Keulen/Weimar/Wenen 2008), 3-28.; J. Bársony & Á. Daróczy, *Pharrajimos. The fate of the Roma during the Holocaust* (New York/Boedapest 2008).

128 Specifiek over Tsjechoslowaakse Roma in de communistische tijd: O. Ulč, 'The case of the Gypsies in Czechoslovakia', *Soviet Studies* 20:4 (1969) 421-443; W. Guy, 'Ways of Looking at Roms: The Case of Czechoslovakia', in: F. Rehfisch, *Gypsies, Tinkers and other Travellers* (London 1975) 201-229; O. Ulč, 'Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration', *East European Politics & Societies* 2:2 (1988) 306-332; D.J. Kostelancik, 'The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy', *Studies in Comparative Communism* 22:4 (1989) 307-321; W. Guy, 'The Czech lands and Slovakia: another false dawn?', in: W. Guy (red.), *Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe* (Hertfordshire 2001) 285-323; Z. Barany, 'Politics and the Roma in state-socialist Eastern Europe', *Communist and Post-Communist Studies* 33 (2000) 421-437. Barany biedt met *The East European Gypsies*, net zoals Crowe, een geschiedenis van de Oost-Europese Roma in de twintigste eeuw. Hij onderzocht het beleid gericht op Roma in Oost-Europa en de gevolgen ervan, op het gebied van huisvesting, onderwijs, werkgelegenheid en minderhedenstatus, vanaf het interbellum tot en met het jaar 2000.

voor Roma in Tsjechoslowakije en hoe dat in de praktijk voor hen uitpakte.¹²⁹ Een voorbeeld daarvan is de gedwongen sterilisatie van Roma vrouwen vanaf de jaren zeventig.¹³⁰

In Nederland is er vanaf 1945 nauwelijks specifiek onderzoek verricht naar de Sinti en Roma die in woonwagens leefden. Bijvoorbeeld Wernink besloot 'Zigeuners' buiten beschouwing te laten vanwege hun geringe aantal en hun afwijkend karakter.¹³¹ Sociaalpedagoog Krishnedath Sietaram onderzocht in 1969 de zorgwekkende onderwijssituatie van het woonwagenkind. Daarin volstond hij met het benoemen van 'zigeuners' als een kleine groep woonwagenbewoners met een uitheemse oorsprong en een eigen taal, maar in zijn onderzoek splitste hij zijn bevindingen niet uit. Alleen Overbekking e.a. deden maandenlang veldonderzoek op vier woonwagenkampen voor *Nederlandse Zigeuners, en burgermaatschappij: een eeuwigdurend schaakspel* uit 1987.¹³² Ze belichtten overheidsbeleid en de uitwerking daarvan op het gebied van de woonsituatie, onderwijs, werk en inkomen en gezondheid. De toen gangbare term 'Nederlandse Zigeuners' geeft aan dat ze geen onderscheid maakten tussen Sinti en Roma.

Het beleid rond de 'buitenlandse zigeuners', later de Generaal-pardon Roma genoemd, werd voor hedendaagse begrippen uitgebreid onderzocht. Naast een door verschillende ministeries gelaste beleidsevaluatie onderzochten historicus Wim Willems en Lucassen dat beleid vanuit een niet-overheidsstandpunt.¹³³ In 1999 werd in Nederland het doelgroepenbeleid afgeschaft en daarom was er vanaf toen vanuit de overheid geen geormerkt geld meer voor onderzoek naar Roma en Sinti.¹³⁴

129 V. Sokolová, *Cultural politics*.

130 C. Cahn, *Sovereignty, autonomy and right. Human rights law and the international effort to seek justice for Romani women coercively sterilized in the Czech and Slovak Republics* (Oisterwijk 2013); S. Marks, 'The Romani minority, coercive sterilization, and languages of denial in the Czech Lands', *History Workshop Journal* 84 (2017) 128-148; V. Shmidt, 'The forced sterilization of Roma women between the 1970s and the 1980s. The rise of eugenic socialism', in: V. Shmidt (red.), *The politics of disability in interwar and socialist Czechoslovakia. Segregating in the name of the nation* (Amsterdam 2019) 177-202.

131 Wernink, *Woonwagenbewoners*, 1. Ook S. Khonraad, *Woonwagenbewoners. Burgers in de risicomaatschappij* (Utrecht 2000), 18, liet Roma en Sinti als aparte culturele gemeenschap buiten beschouwing. Van Ooijen noemde de 'zigeuner' in 1993 weliswaar een lid van een eigen volk met een eigen taal en cultuurgemeenschap, maar bracht ze slechts ter sprake 'voor zover hij zich door het benutten van een woonwagen in woonvorm van andere burgers onderscheidt.' Van Ooijen, *Je moet weg*, 33. S. van der Poel maakte evenmin onderscheid in 'De vulkanische relatie tussen overheid en woonwagenbewoners', *Tijdschrift voor Criminologie* 40: 3 (1998) 234-255. En ook Cottaar deed dat niet in *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners*.

132 Overbekking, Hahn & Geerts verrichtten dit onderzoek in opdracht van het toenmalige Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Zie voor de geschiedenis van de vooroorlogse Sinti en Roma ook het deel over Nederlandse 'zigeuners' in P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid* (Nijmegen/Rijswijk 1988), 113-228.

133 W. Willems & L. Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid* (Den Haag 1990). Dit onderzoek, een initiatief van emeritus-hoogleraar Volkenrecht Herman Meijers, voormalig bestuurslid van de Vereniging Lau Mazirel, werd gesubsidieerd door het Landelijk Bureau Racisme Bestrijding en de Wetenschapswinkel van de rijksuniversiteit Leiden. Het bedoelde evaluatierapport op last van de overheid is W.J.M. Waelen e.a., *Buitenlandse zigeuners: een evaluatie van het gevoerde overheidsbeleid* (Nijmegen 1990). Zie ook: H. Meijers, H. Poeth & B. de Rooij, 'Rechtsproblemen van buitenlandse zigeuners' en P. Bos, 'Naar school gaan is (te) leren: zigeuneronderwijs in Lelystad', beide hoofdstukken in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII* (Nijmegen/Rijswijk 1988) resp. 283-351 en 353-384.

134 Een uitzondering daarop vormde het onderzoek van H. Sollie e.a., *Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond. Een kennisfundament voor professionals* (Den Haag 2013). Dit onderzoek van

Tziganologisch onderzoek

Het onderzoek naar taal, herkomst, etniciteit en cultuur van Roma en Sinti door professionele en amateurwetenschappers wordt het tziganologisch onderzoek genoemd.¹³⁵ Binnen het eerste onderzoek naar ras en raskenmerken dat vanaf het midden van de achttiende eeuw in West-Europa op gang kwam, werd geen speciale aandacht aan 'zigeuners' besteed. De grondlegger van dat onderzoek, Petrus Camper, kwam op grond van lijkontleding tot de conclusie dat mensen met welke huidskleur dan ook onder de huid hetzelfde waren.¹³⁶ Maar hoewel in de rassenindeling van Immanuel Kant het hindoeïstische ras er één van de vier was, fungeerden 'zigeuners' niet als onderzoeksobject. De reden daarvoor was hoogstwaarschijnlijk dat ze al voor 1750 verjaagd of gedood waren.¹³⁷

Willems toonde in 1995 aan hoe het vooral negatieve beeld van 'zigeuners' van vóór de achttiende eeuw kon evolueren tot een stigma.¹³⁸ De typering van karakteristieken en eigenschappen van 'zigeuners' door cultuurhistoricus Heinrich Grellmann in 1783 bleken van grote invloed op de beeldvorming.¹³⁹ Grellmann droeg als een van de eersten taalkundig bewijs aan voor de Indiase oorsprong van 'zigeuners'.¹⁴⁰ Van Baar beaamde in 2011 dat het tziganologisch onderzoek vanaf de late achttiende eeuw stigmatisering en racisme hadden verdiept. Maar tegelijkertijd, zo concludeerde hij, droeg de opkomst van *Romani studies* bij aan het vormen en veranderen van de beeldvorming over Roma en aan het begin van een zelfbewustwordingsproces.¹⁴¹

Al in de communistische tijd bestond er in Tsjechoslowakije een tziganologische on-

de Politieacademie concentreerde zich op de aanpak van Roma probleemgezinnen in een aantal gemeenten, met als voornaamste aandachtspunten veiligheid en handhaving.

135 Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 72-73. Onderzoek in deze stroming, mede vanuit een (historisch-) linguïstische invalshoek: I. Hancock, *The Pariah Syndrome. An account of Gypsy slavery and persecution* (Michigan 1987); P. Bakker, 'Romani in Europe', in: G. Extra & D. Gorter (red.), *The other languages of Europe: demographic, sociolinguistic, and educational perspectives* (Cleveland 2001) 293-313; Y. Matras, *Romani: A linguistic introduction* (Cambridge 2002); Y. Matras, *I met lucky people: the story of the Romani Gypsies* (Londen 2014); Z. Bodnárová, *Vend Romani: a grammatical description and sociolinguistic situation of the so-called Vend dialects of Romani* (Praag 2015). The Gypsy Lore Society, opgericht in 1888, is een nog altijd belangrijke publicatiebron voor tziganologisch onderzoek.

136 D. Hondius, *Blackness in Western Europe. Racial patterns of paternalism and exclusion* (Londen/New York 2014) 168.

137 Ibidem, 172-173. Er blijken, bij navraag, geen anatomische resten van 'heidens' te zijn, of verwijzingen naar anatomisch onderzoek in die tijd, in de belangrijkste historische collecties in Nederland: het Vrolijk Museum AMC, het Rijksmuseum Boerhaave, het Anatomisch museum van het LUMC en het Gronings Universiteitsmuseum.

138 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 291-297.

139 Grellmann gold tot na Tweede Wereldoorlog in encyclopedieën als autoriteit, zie W. Willems & L. Lucassen, 'Beeldvorming over zigeuners in Nederlandse encyclopedieën (1724-1984) en hun wetenschappelijke bronnen', in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid* (Nijmegen/Rijswijk 1988) 5-52; Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 23-90. Die karakteristieken zijn ook terug te vinden in onderzoek naar vooroordelen en stereotypen in postcommunistisch Tsjechië, zie Weinerová, 'Anti-Gypsyism', 211-221.

140 Daarvan had Grellmann net niet de primeur. Linguïst Johann Rüdiger uit Leipzig beweerde dat een jaar eerder, in 1782, in het artikel 'Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien'.

141 Y. Matras, 'Johann Rüdiger and the study of Romani in 18th century Germany', *Journal of the Gypsy Lore Society* 9:1 (1999) 89-116; Van Baar, *The European Roma*, 98 en 147-148.

derzoekstraditie.¹⁴² Na 1990 volgde in Tsjechië een nieuwe bloeiperiode. Volgens indologe Milena Hübschmannová was een voorwaarde voor de emancipatie van de Roma de herontdekking van hun etnische cultuur, de taal en het moeilijk grijpbare maar doorslaggevend concept van *romipen*, het wezen van het 'zigeuner'-zijn met verwijzingen naar hun Indiase afkomst.¹⁴³ In reactie daarop begon vanaf eind jaren negentig een meer functionalistisch en individualistisch paradigma het onderzoek naar Tsjechische Roma te domineren. Cultureel antropologen uit Plzeň deden in veldonderzoek in Roma gemeenschappen de observatie dat die opgedeeld waren in allerlei coterieën van verwanten die vijandig tegenover elkaar stonden en elkaar als onrein en inferieur bestempelden. Ook binnen dit paradigma echter zochten de onderzoekers naar verklaringen hiervoor in de oriëntaalse herkomst.¹⁴⁴

Willems ageerde tegen dat type onderzoek omdat het in zijn ogen juist de stereotypen bevestigde en dus emancipatie in de weg stond. Tziganologisch onderzoek vond volgens hem plaats in een eigen niche in de wetenschap zonder gebruik te maken van kennis uit andere disciplines.¹⁴⁵ Samen met Lucassen en Cottaar achtte hij het 'zigeurnervolk' niet zo duidelijk afgebakend dat het onderzoek naar taal en cultuur rechtvaardigde. In de voorgaande eeuwen werden volgens hen allerlei rondtrekkende groepen als 'zigeuners' aangemerkt die het bijbehorende stigma opgeplakt kregen.¹⁴⁶ Een dergelijk label kon leiden tot de ontwikkeling van etniciteit: mensen kregen het gevoel aangepaard anders te zijn en begonnen daarop die manier van leven en de symbolen die eraan vastzaten te cultiveren en vervolgens te internaliseren.¹⁴⁷ Om die reden betwistten zij de binnen *Romani studies* onaantastbare status van de Indiase oorsprong.¹⁴⁸ Inmiddels is echter in een reeks DNA-onderzoeken vastgesteld dat Roma en Sinti unieke genetische mutaties gemeen hebben met Indiërs.¹⁴⁹

142 Etnologe Eva Davidová pleitte voor meer aandacht voor de historische achtergrond van de sociale achterstand van Roma en de rol van hun cultuur daarin. Davidová, 'The Gypsies' (1970) 84-97 en (1971) 40-54. Ze reageerde daarmee op partijideoloog Jaroslav Sus, die stelde dat assimilatie de enige oplossing was voor het inlopen van die achterstand in *Cikanská otázka v ČSSR* (Praha 1961) 53-54. Zie Sokolová, *Cultural politics*, 129; Crowe, *A history*, 58-59; Barany, *The East European Gypsies*, 115.

143 M. Hübschmannová, *Šaj pes dokaveres. Můžeme se domluvit* (Olomouc 2002). Zie Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma', 141.

144 Bijvoorbeeld M. Jakoubek, *Romové – konec (ne)jednoho mýtu* (Praag 2004). Zie Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 141-142. Antropoloog Maurits Eycken verrichtte moeizaam verlopend veldonderzoek onder de Vlachsische Roma in Tsjechië voor *Roma-zigeuners. Overleven in een industriële samenleving* (Leuven/Voorburg 2006).

145 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 297-301.

146 Behalve de mensen die zichzelf tot die etnische groep vinden horen, werden volgens Lucassen, Willems en Cottaar in Nederland ook woonwagenbewoners daaronder geschaard, in Frankrijk de *nomades, ambulants, bohémiens* en *romanichals*, in Duitsland de *Landfahrer* en de *Jenischen* en in Zweden de *tattare*. L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, 'Introduction', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 1-13, 2; Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 287-294; Van Baar, *The European Roma*, 88.

147 L. Lucassen, 'The clink of the hammer was heard from daybreak till dawn: Gypsy occupations in Western Europe (nineteenth-twentieth centuries)', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 153-173, 171.

148 Lucassen, Willems & Cottaar, 'Introduction', 5-8; Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 72-84.

149 P. Bakker, 'Romani genetic linguistics and genetics: results, prospects and problems', *Romani studies*

Onderzoek naar Roma in Nederland en Tsjechië van 1990 tot 2020

Gedurende de jaren negentig begon het onderzoek naar Roma in Oost-Europa een grote vlucht te nemen. Het verbeteren van de slechte sociaaleconomische en mensenrechtelijke situatie van Roma speelde een rol in de onderhandelingen met de EU over het naderende lidmaatschap van Oost-Europese landen. Onderzoek moest daar meer inzicht in verschaffen. Na de toetreding werden EU-landen met een Roma-minderheid verplicht te rapporteren over hun leefomstandigheden.¹⁵⁰ Dat geschiedde op basis van onderzoek naar Roma, in tal van onderzoeksvelden, in verschillende EU-landen en ook daarbuiten, ter ontwikkeling en evaluatie van beleid.¹⁵¹ Gezien het internationale belang en karakter van het onderzoek wordt veel onderzoek naar Roma in Oost-Europa in het Engels gepubliceerd. Literatuur in het Tsjechisch is vrijwel altijd voorzien van een abstract en/of een samenvatting in het Engels. Als bleek dat er relevantie met mijn onderzoek bestond, heb ik dat deel uit die literatuur laten vertalen.

Een belangrijk onderzoeksveld waarin gedurende de afgelopen twee decennia onderzoek naar Roma in Tsjechië plaatsvond, had betrekking op hun leefomstandigheden. Dat gold bijvoorbeeld voor twee recente onderzoeken over de zorgelijke situatie van de Tsjechische Roma, van socioloog Karel Čada in 2015 en antropoloog Laco Toušek e.a. in 2018.¹⁵² Voor beide studies verzamelden een keur aan onderzoekers data over Roma in de sociaal geïsoleerde woonoorden, op grond van interviews en observaties. Deze onderzoeken samen leverden een voor zover mogelijk redelijk compleet beeld op van

22:2 (2012) 91-111. Bakker toetste linguïstisch onderzoek naar het Romanen aan DNA-onderzoeken naar Roma en Sinti. Berekningen daarin over hoe lang geleden een algemene voorouder van alle Roma en Sinti uit India weggetrokken zou zijn, variëren tussen 1.500 en 1.000 jaar. De Vlachische subgroep is vanaf 500 jaar geleden te onderscheiden en de Sinti met een iets ruimere marge tussen de 600 en 425 jaar. Bakker, 'Romani genetic linguistics', 95 en 103-106. Zie ook I. Mendizabal e.a., 'Reconstructing the population history of European Romani from genome-wide data', *Current Biology* 22:24 (2012) 2342-2349; interview O. Lao (13.09.2016); <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0960982212012602> (geraadpleegd op 21.12.2020).

150 In december 1997, op de Europese top in Luxemburg, werd besloten om de onderhandelingen tot EU-lidmaatschap te openen met Hongarije, Tsjechië, Polen, Slovenië, Estland en, als enig West-Europees land, Cyprus. Ook Roemenië, Bulgarije, Slowakije, Letland en Litouwen werden kandidaat-lid, maar nog niet rijp genoeg geacht voor onderhandelingen. 'EU begint uitbreiding met zes landen', *Trouw* (13.12.1997). Zie over Roma in de Oost-Europese landen in de periode rond de toetreding tot de EU: A. Pusca (red.), *Eastern European Roma in the EU. Mobility, discrimination, solutions* (New York/Londen/Amsterdam 2012).

151 Zie over de beleidsgerichtheid van onderzoek naar Roma onder andere H. van Baar, 'Socio-economic mobility and neo-liberal governmentality in post-socialist Europe: activation and the dehumanisation of the Roma', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38 (2012) 1289-1304; M. Surdu, 'Case studies on Roma-related discourse', in: M. Surdu, *Those who count. Expert practices of Roma classification* (Boedapest 2015) 175-221; R. Powell & J. Lever, 'Europe's perennial "outsiders": a processual approach to Roma stigmatization and ghettoization', *Current Sociology* 65:5 (2017) 680-699; P. Vermeersch, 'The plight', 225-236; I. Rostas, 'Policies towards Roma in the Czech Republic, Hungary, and Romania', in I. Rostas, *A task for Sisyphus. Why Europe's Roma policies fail* (Boedapest 2019) 97-145.

152 K. Čada (red.), *Analysis of socially excluded localities in the Czech Republic* (Praag 2015); Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', gepubliceerd in *Demografie* (2018), een uitgave van het Tsjechische Bureau voor de Statistiek. Zie ook: T. Hrustić, 'Usury among the Slovak Roma: notes on relations between lenders and borrowers in a segregated taboris', in: M. Brazzabeni, M.I. Cunha & M. Fotta (red.), *Gypsy economy – Romani livelihoods and notions of worth in the 21st century* (New York/Oxford 2005) 31-48; J. Hurlle e.a., 'Socially excluded localities revisited', *Geografie* 121:4 (2016) 544-565.

huisvesting en grootte van gezinnen, werk (of het gebrek daaraan) en gezinsinkomen, onderwijsniveau, voorzieningen en veiligheid en delinquentie. Ook werd onderzoek verricht naar racisme en *anti-Gypsyism* in Tsjechië, met name naar aanleiding van grote anti-Roma demonstraties tussen 2008 en 2014.¹⁵³

Roma en Sinti eisten de afgelopen decennia een grotere rol op bij het maken van beleid. In Nederland gebeurde dat op kleine schaal, bijvoorbeeld op het gebied van het standplaatsenbeleid op de woonwagencampen, waar onderzoek naar werd gedaan.¹⁵⁴ In Tsjechië werd de ontwikkeling onderzocht dat Roma daar in activistenbewegingen, politieke partijen en ngo's beter vertegenwoordigd zijn dan ooit tevoren, al hield dat niet per se in dat hun invloed op het ontwikkelen en implementeren van beleid groot was.¹⁵⁵

Toegevoegde inzichten

Met dit onderzoek wil ik een aantal inzichten toevoegen aan de literatuur. Allereerst maak ik een vergelijking tussen Nederland en Tsjechië. Dat heeft meerwaarde juist omdat dit landen zijn met een geheel andere geschiedenis waar Roma en Sinti desondanks in een min of meer vergelijkbare marginaliteit leven. Het meeste vergelijkende onderzoek tot dusver spitste zich toe op verschillen tussen Oost-Europese landen. In dit geval gaat het juist om een vergelijking tussen Nederland als voorbeeld van een West-Europees land en Tsjechië als Oost-Europees postcommunistisch land. Dat maakt zowel overeenkomsten als verschillen in factoren die van invloed zijn op de beperkt gebleven sociale mobiliteit van Roma en Sinti in beide landen van belang. Meer specifiek, wanneer het gaat om onderzoek naar schoolprestaties en maatschappelijke stijging, dan voegt dit onderzoek aan de hierboven besproken studies een vergelijking toe van structurele en culturele factoren die ertoe konden leiden dat de onderwijsparticipatie, ondanks de grote historische en maatschappelijke verschillen, in beide landen nog altijd zo beperkt gebleven is.

Ten tweede bied ik met de biografische interviews, met een nadruk op de schoolervaringen, inzicht in het eigen perspectief van Roma en Sinti op wat de structurele en culturele factoren waren die meespeelden in het wel of niet slagen in het onderwijs en een maatschappelijk geïntegreerde loopbaan. Door te kiezen voor een beredeneerde selectie van respondenten is dat perspectief breed en veelzijdig. Andere onderzoeken

153 G. Albert, 'Anti-Gypsyism and the extreme-right in the Czech Republic 2008-2011', in: M. Stewart (red.), *The Gypsy 'menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012) 137-165; K. Čada, 'Social exclusion of the Roma and Czech society', in: M. Stewart (red.), *The Gypsy 'menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012) 67-79; P. Hušek & K. Tvrda, 'The collective singularity of anti-racist actors: a case study of the Roma minority in the Czech Republic', *Ethnic and Racial Studies* 39:1 (2016) 49-67; G. Albert, 'Hate crimes and anti-Gypsyism in the Czech Republic', in: I. Cortés Gómez & M. End (red.), *Dimensions of anti-Gypsyism in Europe* (Brussel 2019) 150-161.

154 L. Huijbers, 'Het woonwagenebeleid in Nederland vanuit mensenrechtenlijk perspectief', *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten/NJCM-Bulletin* 40:4 (2015) 387-417; R. van Zutphen e.a., *Woonwagenebener zoekt standplaats. Een onderzoek naar de betrouwbaarheid van de overheid voor woonwagenebeneren*, Nationale Ombudsman (Den Haag 2017).

155 P. Vermeersch, 'Ethnic minority identity and movement politics: the case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia', *Ethnic and Racial Studies* 26:5 (2003) 879-901.

met interviews over de attitudes ten opzichte van het onderwijs beperkten zich tot één categorie aan mensen, bijvoorbeeld alleen hoogopgeleiden, of tot één of een paar locaties, bijvoorbeeld op één of een paar scholen of op enkele sociaal geïsoleerde woonwijken. Door te kiezen voor een selectie van respondenten in twee uiteenlopende landen met een min of meer gelijke verdeling over mannen en vrouwen, hoog- en laagopgeleid, gevarieerd in leeftijd en verdeeld over de verschillende groepen Roma en Sinti in beide landen doet dit onderzoek recht aan individuele verschillen tussen mensen en aan de heterogeniteit van de doelgroep.

Een derde toevoeging is dat dit om een historische studie gaat over ontwikkelingen in de tijdsperiode van 1950 tot 2020. De meeste bovengenoemde studies waarin sprake is van interviews en het perspectief van Roma en Sinti zelf, richtten zich op de (toenmalige) huidige situatie. Door te kiezen voor respondenten met verschillende leeftijden en ook te vragen naar ervaringen van ouders en kinderen gaat het in dit onderzoek juist om de veranderingen in de waarde die Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië hechten aan onderwijs als middel tot sociale stijging in de periode van de afgelopen zeventig jaar.

Bronnen en methode

Biografische interviews als bron

De belangrijkste bron voor dit onderzoek zijn 51 biografische diepte-interviews met een beredeneerde selectie aan respondenten die de voor Roma en Sinti belangrijkste historische ontwikkelingen van de afgelopen zeventig jaar representeren. Daarnaast zijn er, zoals in een volgende paragraaf wordt beschreven, 37 uitgebreide achtergrondgesprekken gevoerd met sleutelfiguren. In navolging van sociale wetenschapper Leen Sterckx die voor haar onderzoek 28 gemengd gehuwde paren interviewde, zocht ik naar een zo divers mogelijke groep respondenten. Juist uit de variatie in de verzameling geïnterviewden, in twee landen, en de overeenkomsten en verschillen die daardoor aan de oppervlakte kwamen, kwam extrapolatie van de resultaten naar een grotere groep voort.¹⁵⁶

Het is belangrijk om te benadrukken dat het bij de interviews niet ging om een steekproef maar, zoals gezegd, om een beredeneerde selectie. Bij Oral History gaat het nooit om een steekproef. De tijd heeft immers al een selectie gemaakt. Mensen met een slechte gezondheid en waaghalzen sterven mogelijk voor dat ze ooit geïnterviewd kunnen worden. De bereidheid om aan een onderzoek mee te werken, en lang en uitgebreid met een onderzoeker te willen spreken, wordt beïnvloed door onder meer klasse en opleiding, alsmede door de gevoeligheid van het onderwerp.¹⁵⁷ Dit zijn standaard

¹⁵⁶ Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 20.

¹⁵⁷ B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 23; D.G. Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Den Haag 1999) 373-376; Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 22-23; S. Leydesdorff, *De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica* (Amsterdam 2008) 37.

observaties wanneer het gaat om Oral History. Het feit dat objecten van onderzoek een stem krijgen via Oral History, weegt op tegen de onvermijdelijke selectiviteit van de methode. Mijn onderzoeksbenadering is vergelijkbaar met bijvoorbeeld die van historica Nadia Bouras, die voor haar dissertatie 42 diepte-interviews heeft afgenomen met sleutelfiguren uit de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap, met die van historica Dienke Hondius, die 88 gemengd gehuwde paren interviewde, historica Barbara Henkes die 37 diepte-interviews afnam met Duitse dienstbodes in Nederland, of historica Selma Leydesdorff, die 90 interviews deed met Amsterdamse Joodse Holocaust overlevenden, om enkele voorbeelden te noemen.¹⁵⁸ Net zoals in die gevallen is het niet zo dat de respondenten 'de' Sinti en Roma gemeenschappen in Nederland of Tsjechië vertegenwoordigen. Het gaat om een selectie van mensen die enerzijds (lang) met mij wilden praten en die anderzijds een visie hadden op het centrale onderwerp van dit onderzoek. Logischerwijs zit er een bias in de verhalen die de respondenten mij vertelden: het is hun visie op het onderwijs en hoe zij zich hun schooltijd (wilden) herinneren en vertellen. Die visie en herinnering werden beïnvloed door wat er na kwam. Die bias geldt, logischerwijs, eveneens voor andere bronnen: de overheidspublicaties en het ngo-materiaal presenteren de visies van overheid of ngo.

Het vinden van zo'n groot aantal Roma en Sinti, die bereid waren om mee te werken aan een biografisch interview, was een tijdrovend proces dat veel geduld en vasthoudendheid vereiste. De animo was in het algemeen niet groot omdat zij doorgaans enige achterdocht koesterden tegenover wetenschappelijk onderzoek. De tijd die het vergde om vertrouwen te winnen is onderzoekers zelden gegeven. Daarom kwamen tot nog toe met name in Nederland Roma en Sinti maar spaarzaam in onderzoeken zelf aan het woord. Het aantal interviews met de doelgroep is dan vaak beperkt, en vooral zogenoemde sleutelinformanten komen aan het woord, zoals bijvoorbeeld gemeente- of leerplichtambtenaren of leraren.¹⁵⁹

Die 51 interviews zijn er meer dan het aantal waarnaar ik oorspronkelijk streefde. Mijn uitgangspunt was om veertig interviews te doen, verspreid over de verschillende groepen Roma en Sinti in beide landen. Van de twintig interviews in Nederland en twintig in Tsjechië diende er een onderverdeling te zijn in tien vrouwen en tien mannen, van wie de helft hoogopgeleid en de helft laagopgeleid. Als definitie van hoogopgeleid gold het diploma van het middelbaar onderwijs, zowel algemeen vormend als middelbaar beroepsonderwijs. In Tsjechië is dat een diploma van het secundair onderwijs, in

158 N. Bouras, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 22-25; Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 20; Hondius, *Gemengde huwelijken*, 372-379; Henkes, *Heimat*, 22-24; S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987) 30-34.

159 Tot de geïnterviewden voor de vier *Monitors Sociale Inclusie* van 2013 tot en met 2018 behoorden naast professionals ook Roma en Sinti zelf. Dat was tevens het geval in Rodrigues & Matelski, *Monitor Racisme & Extremrechts: Roma en Sinti*. In de *OWRS Monitors* voor primair en voortgezet onderwijs (Den Bosch 2001, 2012, 2014, 2015 en 2016), door R. Timmermans, werden scholen met een populatie van kinderen van woonwaggebouwers, Sinti en Roma gevolgd. In die *Monitors* signaleerden leerkrachten en schooldirecteuren ontwikkelingen en trends. In Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, kwamen zowel Roma ouders als meisjes zelf aan het woord over schoolverzuim. De onderzoekers gaven aan dat het bereid vinden tot een interview van meisjes die vaak verzuimden moeizaam verliep.

Nederland is dat mbo-3 of havo en hoger. Die diploma's zijn goed met elkaar vergelijkbaar en bieden een relatief gunstige startpositie op de arbeidsmarkt. In drie gevallen hadden Nederlandse respondenten niet in eigenlijke zin een mbo-diploma maar heb ik ze in verband met hun werkervaring en het doen van bedrijfscurssussen op mbo-niveau toch bij de hoogopgeleiden ingedeeld.¹⁶⁰ Die vijf hoog- en vijf laagopgeleide mannen en vrouwen in beide landen zijn vervolgens ingedeeld in vaste leeftijdscategorieën: twee tussen de twintig en de veertig jaar, twee tussen de veertig en de zestig en één ouder dan zestig. De oudere respondenten in Tsjechië hadden nog in de communistische tijd op school gezeten en die in Nederland hadden nog met hun ouders rondgetrokken. In Nederland woont een deel van hen op een woonwagenkamp en in Tsjechië een deel in sociaal geïsoleerde arme Roma buurten.

Er zijn uiteindelijk dus elf interviews meer afgenomen en iets meer vrouwen dan mannen zijn geïnterviewd. Een paar keer bleek iemand tijdens het interview toch in een categorie te vallen waarin al voorzien was. In Nederland ging het in twee gevallen om twee mensen uit hetzelfde gezin en in Tsjechië in vier gevallen om een echtpaar. Zij werden afzonderlijk geïnterviewd. Omdat ieder interview over de eigen jeugd ging en hoe ze daarop terugkeken, achtte ik dat niet als een bezwaar.¹⁶¹ Een paar interviews kon ik niet als geheel afgerond beschouwen. In die gevallen werden twee vergelijkbare incomplete interviews gerekend voor één hele. Het lukte niet altijd om alle vragen te stellen. Soms was het niet mogelijk om in alle rust, één op één, in de eigen omgeving een gesprek te organiseren. Vooral in Tsjechië liepen soms familieleden en burens af en aan of werden er kennissen gebeld om te komen. Ook werd daar de tafel geregeld vol gezet met eten en dranken: 'Kom, eet en drink nog wat!' Niet zelden bemoeiden die mensen zich met de antwoorden of gaven er een uitgebreide persoonlijke toelichting op. Die uitweidingen leken ter plekke ver van mijn onderwerp af te dwalen en soms be kroop mij een licht gevoel van wanhoop. Maar achteraf, bij het uitwerken, bleken die onverwachte wendingen lang niet altijd nadelig voor het interview. De omstanders leverden vaak waardevolle toevoegingen. En een aantal keer kreeg ik zo een interessant levensverhaal cadeau.

De nadruk binnen de interviews lag op de schooltijd. Dat betekende dat ik van de respondenten vroeg om herinneringen op te halen aan hun jeugd. Een groot deel van hen moest daarvoor ver teruggaan in de tijd. Historicus Lynn Abrams wees er in haar *Oral History Theory* op dat de manier waarop mensen zich iets uit het verleden herinneren in de loop der tijd onvermijdelijk gekleurd wordt door hun levenservaring. Een veranderde tijdgeest is er eveneens op van invloed.¹⁶² Bijvoorbeeld in het onderzoek van Leydesdorff over het Joodse proletariaat in Amsterdam van voor de oorlog bleken haar respondenten hun leven van toen, hoe arm het ook was, te idealiseren juist omdat het

160 Sara (1957) NH-3; Gisela (1978) NH-6; Juliano (1981) NH-10.

161 In Nederland zijn Miloš (1947) NL-4 en Dragana (1977) NL-3 vader en dochter en Ilona (1969) NL-6 en Johanna (1995) NL-7 moeder en dochter. In Tsjechië zijn Milada (1972) TH-5 en František (1972) TL-3 een echtpaar en ook Luboš (1977) TL-4 en Hana (1982) TL-5, Radek (1980) TL-8 en Michaela (1981) TL-7 en Tomáš (1985) TL-10 en Eva (1996) TL-11.

162 L. Abrams, *Oral history theory* (Londen 2010) 6-7 en 48.

Tabel 2. De respondenten
Verdeling over hoog- en laagopgeleiden, leeftijdscategorieën en landen

	Hoogopgeleiden		Laagopgeleiden		Totaal
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	
<i>Tsjechië</i>					
20-40 jaar	2	3	3	3	11
40-60 jaar	2	5	2	3	12
Boven de 60	1	1	1	1	4
Subtotaal	5	9	6	7	27
<i>Nederland</i>					
20-40 jaar	2	4	2	4	12
40-60-jaar	2	2	2	2	8
Boven de 60	1	1	1	1	4
Subtotaal	5	7	5	7	24
Totaal generaal	10	16	11	14	51

door de Holocaust was weggevaagd.¹⁶³ Ook in dit onderzoek speelde soms de neiging om te romantiseren een rol. Dat was bijvoorbeeld het geval in Nederland bij mensen die in hun jeugd nog rondtrokken en in Tsjechië over de communistische tijd. Volgens Abrams moet er rekening gehouden worden met een eventuele eigen agenda van de respondent.¹⁶⁴ Verder hangen herinneringen aan de schoolopleiding nauw samen met de maatschappelijke positie die iemand later bereikt heeft. Iemand die dankzij een opleiding een goede baan bemachtigd heeft, zal zijn of haar herinneringen anders inkleuren dan iemand bij wie de naschoolse carrière op niets is uitgelopen. Herinneringen zijn aldus in de loop van iemands leven aan verandering onderhevig. Om ze op waarde te kunnen schatten was het van belang, zoals Abrams aangeeft, om in de analyse duidelijk aan te geven vanuit welke context een respondent op een ervaring terugkeek.

De herinneringen van de respondenten verwijzen voor een deel naar historische gebeurtenissen waarvan de belangrijkste de Tweede Wereldoorlog en de ineenstorting van het communistische regime zijn. Zo'n collectieve herinnering heeft voor de geïnterviewde een andere functie dan een autobiografische herinnering. Bij herinneringen aan historische gebeurtenissen hebben mensen volgens socioloog Maurice Halbwachs de neiging om zich te voegen naar de algemene lezing van het verleden binnen de groep. Dat versterkt het groepsgevoel en daarom zal zo'n eensluitende versie uitein-

163 S. Leydesdorff, 'Nostalgie als droom en werkelijkheid: mondelinge geschiedenis en de overlevering van het amsterdamse joodse proletariaat', *Raster* 36 (1985) 154-173, 159-160. Zie ook: L. Niethammer, *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis, die Praxis der 'Oral History'* (Frankfurt 1980).

164 Abrams, *Oral history theory*, 48-50.

delijk overleven als dé herinnering.¹⁶⁵ In het geval van nostalgie naar een bepaalde tijd kan men elkaar in die eensgezindheid nog eens versterken.¹⁶⁶ Daarnaast kan een collectieve herinnering een verwijzing inhouden naar een waardeoordeel van de groep. Dat waardeoordeel is bijvoorbeeld af te leiden uit de momenten waarop mensen die deel uitmaken van een duidelijk afgebakende sociale groep zoals Roma en Sinti in een gesprek switchen van 'ik' naar 'wij' in uitlatingen als: 'Zo doen wij dat eenmaal'. Mits op waarde geschat kan een collectieve herinnering een bron zijn van waardevolle informatie. Sociaal-historica Marlou Schrover zei daarover in het kader van interviews met woonwagengedwongen:

Collective memory is a mirror of contemporary social relationships rather than a reflection of the past.¹⁶⁷

Volgens Van Baar, zich afzettende tegen eerdere auteurs, is het niet zo dat Roma collectief hun verleden negeren, vanuit een overlevingsstrategie. Hij beschreef de ontwikkeling dat hun geschiedenis een plaats kreeg toebedeeld in die van de Europese samenlevingen. Het collectieve geheugen werd gevoed door het grote aantal initiatieven voor het aanbrengen van gedenktekens (vooral ter herdenking van het oorlogsleed) en het schrijven van nieuwe geschiedenissen, gebruikmakend van nieuwe bronnen, waaronder interviews.¹⁶⁸

Hoogopgeleide respondenten, die in het algemeen een groter besef hadden van de impact die onderwijs op hun leven heeft gehad, hadden een bewuster beeld van hun ervaringen op school. Een enkele vraag bracht al tal van herinneringen terug. Maar vooral bij de iets oudere laagopgeleide geïnterviewden bleek hun schooltijd diep weggezakt in het verleden omdat bij hen het onderwijs een verwaarloosbare rol in hun leven speelde. Met concreet vragen en doorvragen kwamen herinneringen aan hun schoolleven weer boven. In sommige gevallen vond ik het moeilijk om het antwoord te geloven, bijvoorbeeld bij een bewering dat achterstelling van Roma in de communistische tijd niet voorkwam. Dan voelde ik me vrij om door te vragen en te refereren aan andere ervaringen, al was ik me ervan bewust dat het stellen van vragen een sturende werking heeft.

De match tussen geïnterviewde en interviewer heeft effect op de inhoud van het vraaggesprek. Het uiteindelijke materiaal is dan ook op te vatten als een coproductie waarin beiden verantwoordelijkheid dragen voor de inhoud. In de enigszins onnatuurlijke interviewsituatie zal een respondent taxeren welk antwoord en hoe uitgebreid passend en interessant gevonden wordt. En naarmate geïnterviewden zich meer op hun gemak voelen, zullen ze zich meer blootgeven en minder bezorgd zijn dat iets tegen hen

165 M. Halbwachs, *On collective memory*. Edited, translated, and with an introduction by L.A. Coser. (Chicago/Londen 1992) 23-24. Halbwachs muntte de term 'het collectieve geheugen' in 1925. Zie ook Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 21-57; Henkes, *Heimat*, 19; Abrams, *Oral history theory*, 95-96.

166 Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004), 207; Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 28; A. Ramdas, *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* (Amsterdam 1992) 16.

167 M. Schrover, 'Memory and identity of Dutch caravan dwellers', *Oral History. Popular Memory* 18:1 (1990) 41-43, 43.

168 Van Baar, *The European Roma*, 271-291.

gebruikt kan worden.¹⁶⁹ De persoonlijkheid van de interviewer is, naast diens klasse, gender, geloof, leeftijd en etniciteit dan ook een belangrijke factor. Volgens socioloog Pierre Bourdieu oefen je onvermijdelijk invloed uit op het gesprek en de antwoorden door de manier waarop je jezelf presenteert, hoe je het onderwerp van je onderzoek introduceert en door iemand aan te moedigen of af te remmen.¹⁷⁰ Een andere interviewer schept een andere sfeer en krijgt andere antwoorden. In dit onderzoek zijn alle interviews door mij zelf gedaan, dus de invloed van de persoonlijkheid van de interviewer was in elk gesprek dezelfde. Het feit dat ik een witte, Nederlandse vrouw ben, zonder een Sinti of Roma achtergrond, tussen de vijftig en de zestig jaar, met een academische scholing en een ruime journalistieke ervaring, zal invloed hebben gehad op de antwoorden die de respondenten mij gaven. Ze zullen hun antwoorden wellicht aangepast hebben aan wat zij dachten dat ik van hen wilde horen. In Tsjechië was daarnaast van belang dat ik een actieve herinnering aan de communistische tijd heb en het land al meermalen had bezocht in het kader van een groot aantal achtergrondreportages voor Radio 1 in Oost-Europa.

De interviews voor dit onderzoek zijn grotendeels digitaal vastgelegd en vormen nu op hun beurt een bron die voor andere onderzoekers te gebruiken is. Dit creëren van nieuwe kennisbronnen is precies waarin Oral history zich volgens Abrams onderscheidt van andere vormen van geschiedwetenschap.¹⁷¹ De subjectieve ervaring voegt een ander perspectief toe aan de overheersende versie van een historische gebeurtenis of ontwikkeling.¹⁷² In het geval van Roma en Sinti gaat het verder dan dat. Zelf hebben zij geen historische intellectuele elite en tot voor kort zelfs geen geletterde traditie. Oral history is voornamelijk de enige manier om hun kant van het verhaal vast te leggen.

Van bijna elk *face-to-face* interview is een geluidsopname gemaakt, ook als het geen respondent betrof maar een intermediair of deskundige. In Tsjechië was dat nooit een probleem, al haperde tweemaal het opnameapparaat. In Nederland werden twee keer mensen bij het zien van de bescheiden apparatuur zo argwanend dat ik een opname achterwege heb gelaten en aantekeningen heb gemaakt.

De respondenten

Om respondenten te vinden die wilden meewerken aan een interview waren een goed netwerk en een betrouwbare introductie van onschatbaar belang. Aanvankelijk heb ik gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode door aan bestaande contacten te vragen of ze contactpersonen of kandidaten wisten. Die methode werkte vooral goed bij het vinden van de hoogopgeleiden, omdat zij het vaak een interessant thema vonden. Toen de sneeuwbalmethode stokte, ben ik gestructureerd gaan zoeken naar profielen waarin

169 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 27-28; S. Leydesdorff, *Sasha Pechersky. Holocaust hero, Sobibor resistance leader, and hostage of history* (New York/Londen 2017) 4; Abrams, *Oral history theory*, 60.

170 P. Bourdieu, 'Understanding', in: P. Bourdieu e.a., *The weight of the world. Social suffering in contemporary society* (Cambridge 1999) 607-626, 608-609; Abrams, *Oral history theory*, 10 en 54.

171 Abrams, *Oral history theory*, 16.

172 *Ibidem*, 21 en 34.

nog niet voorzien was. Daarbij moest ik er rekening mee houden dat de aard van de interviewvragen vereiste dat kandidaten in staat waren om op hun eigen leven te reflecteren, wat een bepaalde mate van intelligentie vergt. Dat criterium is gepoogd subtiel over te brengen aan de bemiddelaars voor laagopgeleide informanten voor zover die er zelf niet al bewust op selecteerden.

Respondenten in dit onderzoek zijn niet betaald. Wel zorgde ik ervoor altijd een kleine attentie bij me te hebben, bloemen of iets lekkers en in Tsjechië een presentje dat met Nederland te maken had. Eén respondente vroeg mij of ik soms over haar rug geld verdiende en haar kon ik geruststellen dat dat niet het geval was.¹⁷³

Voor het vinden van de respondenten en de interviews in Tsjechië is het land vier keer bezocht. Net zoals eerdere journalistieke reizen naar Oost-Europa, ondernam ik deze reizen met mijn man, journalist Paul Öfner. Dat was niet alleen omdat het autorijden naar alle uithoeken van Tsjechië in mijn eentje heel zwaar geweest zou zijn, in combinatie met het regelen en doen van de interviews en het uitwerken van de eerste indrukken. Bijkomend voordeel was dat hij een grote kennis van de onderzoeksgroep heeft en de Vlachische variant van het Romanes spreekt.

Een zeer vruchtbare ingang tot vooral hoogopgeleide Roma vormde Ruben Pellar uit Praag. Door zijn introductie bij een conferentie over het Romanes boorde ik een compleet netwerk aan. Daar waren hoogopgeleide Tsjechische Roma met verschillende achtergronden uit het hele land vertegenwoordigd. Door de band opgebouwd tijdens die conferentiedag waren zij uiterst benaderbaar.¹⁷⁴ Voor laagopgeleiden in Tsjechië was het een kwestie van de lange adem. Tsjechische collega-onderzoekers bleken zuinig te zijn op hun respondenten. Hoewel ze open waren in het geven van informatie, waren ze niet bereid hun adressenboekje te delen.¹⁷⁵ Via verschillende connecties kwam ik steeds dichterbij contactpersonen die mij uiteindelijk introduceerden bij de juiste mensen. Vanwege de aanwezigheid van een bekende tussenpersoon praatten die zonder merkbare terughoudendheid. In twee gevallen lieten zij weten dat het hen goed deed om in te gaan op het verzoek van de ngo-medewerker die veel voor hen betekend had. Het gaf ze de kans om iets terug te doen en nu eens niet in de positie te hoeven verkeren om dankbaar te moeten zijn. Bovendien, zeiden ze, had nooit eerder iemand belangstelling getoond voor hun levenservaring.¹⁷⁶

Angéla Kóczé, specialiste in Romani Studies, merkte op dat bij de Oost-Europese Roma juist de meest achtergestelde groepen niet bereikt werden door de belangrijkste ngo's. Alleen de kleinere ngo's werkten op *grassroots level* voor de allerarmste Roma.¹⁷⁷ Vanwege de noodzaak om in het Engels te communiceren heb ik vooral contact gehad met grotere ngo's. De Roma die daar om hulp aanklopten waren mensen die in staat waren om een hulpvraag te formuleren. De echt behoeftigen in Tsjechië die van de hand

173 Carolien (1982) NL-1, 1.

174 Deze conferentie vond plaats in het kader van Het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden, op 11-12 oktober 2014 in Rokycany.

175 Interview D. Doubek (14.02.2014); interview D. Moree (08.10.2014).

176 Jakub (1960) TL-12, 1; Agáta (1970) TH-14, 8.

177 Kóczé, 'Depletion', 19-24.

Kaart 1. Verdeling Tsjechische respondenten over de regio's*



* De Tsjechische respondenten komen uit de volgende steden: Praag, Lovosice, Hradec Kralové, Nové Město nad Metují, Ostrava, Karviná, Brno, České Budějovice, Písek en Jihlava.

in de tand leven zijn niet in staat om enig toekomstperspectief voor zich te zien. Daarom hebben de grotere hulpinstanties minder persoonlijk contact met de mensen die in echt ernstige armoede leven en werden die dus niet voorgesteld om geïnterviewd te worden. Die mensen komen in dit onderzoek dus niet aan het woord.¹⁷⁸

In Nederland bleek het ondanks het voordeel van het Nederlands vooral bij Sinti moeilijker om contact te leggen en de argwaan weg te nemen. Het woord onderzoek alleen al riep meestal afwerende reacties op, want wat waren ze in het verleden met al die onderzoeken opgeschoten? Net zoals in Tsjechië waren hier hoogopgeleide respondenten toeschietelijker dan laagopgeleide.

Ook in Nederland had ik tussenpersonen nodig, mensen die al eerder het vertrouwen gewonnen hadden. Ik maakte dankbaar gebruik van het netwerk van Öfner, die van 1977 tot 1983 intermediair was voor de Generaal-pardon Roma in Lelystad, en dat van Marcia Rooker die van 1986 tot 1992 coördinator was van de Stichting, later Vereniging Lau Mazirel. Een advertentie in de nieuwsbrief van OWRS, de Landelijke ondersteuning Onderwijs aan Woonwagen-, Roma- en Sintikinderen, leverde eveneens een paar waardevolle contacten op. Daarnaast zocht ik via tussenpersonen. Vooral bij het vinden van laagopgeleide mannen in Nederland werd mijn geduld en uithoudingsvermogen danig op de proef gesteld.

¹⁷⁸ Leydesdorff merkte op dat ook de allerarmsten van het vooroorlogse Joodse proletariaat niet bereikt werden door zowel het Joodse sociale werk en de zionistische beweging als ook niet door de socialistische beweging. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 265.



Kaart 2. Verdeling van Nederlandse respondenten per provincie

Om het vertrouwen te winnen en de kans te vergroten dat mensen in alle openheid hun ervaringen zouden delen, zegde ik toe dat ik anonimiteit zou waarborgen. In de tekst gebruik ik een gefingeerde voornaam plus het werkelijke geboortjaar. Dat laatste is noodzakelijk omdat de leeftijd ertoe doet bij de beoordeling van het verhaal. In twee gevallen voelden mensen zich in hun trots en waardigheid aangetast als zij niet met hun eigen naam genoemd zouden worden, alsof ze zich moesten schuilhouden achter een verzonden identiteit. Hen heb ik toegezegd hun ware voornaam te gebruiken. In de noten wordt met een code verwezen naar het betreffende interview en naar de pagina in de uitgewerkte versie. TH en TL staat voor Tsjechisch hoog- en laagopgeleid, NH en NL voor Nederlands hoog- en laagopgeleid.

De verschillende groepen Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland wilde ik zo goed mogelijk gerepresenteerd zien. In Tsjechië is de samenstelling in vergelijking met Nederland homogener omdat een geschatte 90 procent *Rumungre* is, de oorspronkelijk Slowaakse Roma. De overige 10 procent, de Vlachsische Roma, vormt een aparte groep. In Nederland, zoals hierboven uiteengezet, is de populatie heterogener. De verschillende groepen in beide landen onderhouden onderling niet of nauwelijks contact.

De respondenten zijn zo goed mogelijk over de verschillende groepen verspreid. Van de 24 Nederlandse respondenten zijn er dertien van Sinti afkomst en drie van Roma families die hier al sinds enige decennia voor de Tweede Wereldoorlog zijn.¹⁷⁹ Acht van

179 De geïnterviewde Sinti zijn Marieke (1952) NL-4; Hannes (1956) NL-8; Josef (1956) NH-11; Sara (1957) NH-3; Elly (1958) NH-9; Suzanna (1961) NH-1; Jacob (1970) NL-10; Raul (1971) NH-5; Bernard (1978) NH-8; De-

de geïnterviewde Sinti en één Roma vrouw zijn kinderen uit een gemengd huwelijk.¹⁸⁰ De Generaal-pardon Roma zijn met vijf respondenten vertegenwoordigd. Miloš (1947) maakte onderdeel uit van de groep mensen die in maart 1977 in Lelystad aankwam. Dragana (1977), zijn dochter, was bij aankomst nog een baby, geboren in Duitsland net zoals Gisela (1978). Juliano (1981) en Patrick (1993) zijn in Nederland geboren.¹⁸¹

Twee geïnterviewden behoren tot de Balkan-Roma, van wie Dejan (1963) in 1991 spoedig na het uitbreken van de Joegoslavië-oorlog naar Nederland vluchtte en de ouders van Vesna (1987) met het gezin ten tijde van de NAVO-bombardementen in 1999 naar Nederland kwamen. Renata (1984) tenslotte hoort tot de Nieuwe Roma.¹⁸² Naar verhouding van het geschatte aantal Balkan-Roma en Nieuwe Roma zijn die niet representatief vertegenwoordigd. De reden daarvoor is dat er over beide groepen weinig informatie beschikbaar is en zij als groep relatief onzichtbaar zijn.¹⁸³

Tabel 3. De representatie van de Sinti en verschillende groepen Roma in Nederland

Respondenten	Sinti	Vooroorlogse Roma	Generaal-pardon Roma	Balkan-Roma	Nieuwe Roma
Van 20 tot 40 jaar	5	1	4	1	1
Van 40 tot 60	5	2		1	
Boven de 60 jaar	3		1		
Totaal	13	3	5	2	1

In lijn met de geschiedenis van Tsjechoslowakije na de Tweede Wereldoorlog kwam de familie van 24 van de 27 Tsjechische respondenten oorspronkelijk uit Slowakije.¹⁸⁴ Van hen kwamen Petr (1959), František (1972) en Alžběta (1949) op eigen houtje.¹⁸⁵ De vader van Lenka (1974) kwam uit het oorspronkelijk Hongaarse deel van Slowakije.¹⁸⁶ Jiří (1963) en (de vader van) Milada (1972) zijn Vlachsische Roma.¹⁸⁷ De meeste Slowaakse Roma vestigden zich in de industriële en mijnbouwregio's in het grensgebied met Duitsland

nise (1982) NH-12; Carolien (1982) NL-1; Dennis (1984) NL-11; Hetty (1992) NH-4. De geïnterviewde Roma uit families die al vanaf begin twintigste eeuw in Nederland waren, zijn Ilona (1969), NL-6; Magda (1971), NL-5; Johanna (1995), NL-7.

180 De moeders van Josef (1956) NH-11 en Sarah (1957) NH-3 waren 'burgervrouwen'. Van 'reiziger'-komaf zijn de moeder van Elly (1958) NH-9 en de vader van Dennis (1984) NL-11; Jacob (1970) NL-10, 7, Raul (1971) NH-5 en Carolien (1982) NL-1 zijn opgegroeid op het kamp met een 'burgerman' als vader. Ook de moeder van Bernard (1978) NH-8 is van 'burger-komaf'. De moeder van Johanna (1995) NL-7 is een Romni en haar vader een Sinto.

181 Miloš (1947) NL-2; Dragana (1977) NL-3; Gisela (1978) NH-6; Juliano (1981) NH-10; Patrick (1993) NL-12.

182 Dejan (1963) NH-2; Vesna (1987) NH-7; Renata (1984) NL-9.

183 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 142-143.

184 De grootouders van Luboš (1977) TL-4, 2; Radek (1980) TL-8, 2; Eliška (1983) TL-6, 3; Tomáš (1985) TL-10, 1; Pavel (1989) TL-9, 2; Erika (1991) TH-4, 2; Lukáš (1991) TH-10, 9; Marie (1990) TH-7, 3; Michaela (1981) TL-7, 5. En de grootouders van vaderskant van Eva (1996) TL-11, 1.

185 Petr (1959) TH-9, 2; František (1972) TL-3, 1; Alžběta (1949) TH-11, 3.

186 Lenka (1974) TH-13, 2.

187 Jiří (1963) TH-6, 4; Milada (1972) TH-5, 6 en 7.

en in het oosten van het land.¹⁸⁸ Een paar ouders van respondenten vonden werk in collectieve boerderijen.¹⁸⁹

Tabel 4. De representatie van de verschillende groepen Roma in Tsjechië

Respondenten	Rumungre	Vlachische Roma
Van 20 tot 40 jaar	11	
Van 40 tot 60 jaar	10	2
Boven de 60	4	
Totaal	25	2

De interviews

De manier van interviewen was semigestructureerd; ik stelde vragen over drie thema's. Tijdens het gesprek ging ik niet uit van een vast protocol van vragen. Alleen tijdens het eerste interview, in Tsjechië, stelde ik de vragen in volgorde aan de hand van een gemaakte vragenlijst. Dat leverde een dermate stroef verlopend interview op dat ik, na een slapeloze nacht, besloot om in het vervolg te vertrouwen op mijn eigen interviewtechnieken en -ervaring. Dat betekende een lossere manier van interviewen. Na een inleiding volgde een beginvraag die toegesneden was op de persoon en verder leidden de antwoorden tot vervolgvragen. Als ik de indruk had dat alle onderwerpen aan de orde geweest waren, keek ik op een spiekbrieftje of dat inderdaad het geval was. Het gevolg was dat het interview niet strikt beperkt bleef tot de thema's die ik ter sprake bracht. De geïnterviewden konden gebruik maken van, zoals historicus Alessandro Portelli dat noemde, de *narrative space*: door een bemoedigende houding aan te nemen en een uitnodigende manier van vragen stellen konden respondenten ruimte claimen voor onderwerpen die voor hen persoonlijk van belang waren.¹⁹⁰

De drie thema's die in elk gesprek aan de orde kwamen waren:

De schoolervaringen

Wat voor schoolcarrière hebben ze doorlopen en wat betekende die voor hun verdere levensloop? Wat voor herinneringen bewaren zij aan hun schooltijd? Hoe was het contact met klasgenoten? Voelden zij zich op school als volwaardige leerlingen behandeld door de leraar? En – mochten ze kinderen hebben – hebben die andere schoolervaringen? Wat voor werk hebben ze gedaan en doen ze nu? Zijn ze tevreden met dat werk?

188 De beide ouders van: Barbora (1956) TL-13, 2; Zdeněk (1957) TH-12, 7; Jana (1964) TH-8, 3; Anežka (1972) TL-2, 1; Elena (1975) TH-3, 3; Hana (1982) TL-5, 4. En de moeders van Agáta (1970) TH-14, 4; Ěma (1985) TL-1, 2. Vladimír (1986) is opgegroeid in een kindertehuis. Vermoedelijk kwamen ook zijn ouders beiden uit Slowakije, want hij komt uit een regio waar in principe alle Roma één of twee generaties terug van daaruit gekomen zijn. Vladimír (1986) TH-2, 1.

189 Jakub (1960) TL-12, 1; Luboš (1977) TL-4, 2-3.

190 A. Portelli, 'Living voices: the Oral History interview as dialogue and experience', *Oral History Review* 45:2 (2018) 239-248, 240-241.

Hebben ze achteraf spijt over het verloop van hun schoolloopbaan? Had die anders kunnen verlopen en waar ligt dat dan aan? Hebben ze zich op school of werk weleens achtergesteld gevoeld?

Stimulans door volwassenen / zelf een rolmodel

Hebben zij zich op bepaalde momenten in hun schoolcarrière gestimuleerd gevoeld door hun ouders, een specifieke leraar of een andere volwassene, of broers of zussen? Hadden zij voorbeelden in hun omgeving van mensen die hoogopgeleid waren? Vervulden zij zelf een voorbeeldfunctie?

De attitude ten opzichte van het nut van onderwijs

Zien zij goed presteren op school als iets dat thuishoort in de 'burgerwereld'? Kregen zij van mensen in hun omgeving te horen dat ze net als *gadzje* waren als ze hun best deden en hun huiswerk maakten? Verandert de verhouding tot de familie en de eigen omgeving als ze hoogopgeleid zijn?

Deze drie thema's vormden het hart van elk interview. Sommige vragen, bijvoorbeeld of ze een voorbeeldfunctie vervulden, zijn vrijwel alleen gesteld aan de hoogopgeleiden. Elke respondent kreeg daarnaast een aantal biografische vragen, naar leeftijd, herkomst van de familie en de schoolopleiding van de ouders, broers en zusters en kinderen. Om een beeld te krijgen van wat de respondenten als belangrijkste verschillen ervoeren tussen henzelf en de 'burgersamenleving', vroeg ik tijdens elk interview wat zij misten bij de *gadzje* terwijl dat wel een belangrijk onderdeel was van hun eigen cultuur. Hoewel belangrijke thema's in het leven van respondenten als huisvesting en discriminatie op de arbeidsmarkt door mij meestal niet expliciet aan de orde zijn gesteld, werden die in de meeste gesprekken wel ter sprake gebracht. Dat interviewmateriaal heb ik in de hoofdstukken drie tot en met vijf verwerkt.

Tijdens de interviews in Nederland kon ik op een veel grotere achtergrondkennis terugvallen dan bij de Tsjechische interviews. Maar volgens Leydesdorff heeft dat niet alleen voordelen. Een insider moet erop letten om antwoorden niet als vanzelfsprekend op te vatten en door te vragen. Als outsider, in Tsjechië, liep ik echter het risico om een antwoord niet ten volle te begrijpen.¹⁹¹

In Tsjechië verliepen de gesprekken, behalve bij de paar jonge Roma die goed Engels spraken, altijd via een tolk. In veel gevallen was dat eerdergenoemde Ruben Pellar, Tsjech en beëdigd tolk Romanes én Nederlands, een unieke combinatie voor dit onderzoek. Aan het werken met een vertaler kleven zowel voor- als nadelen. Een tolk kan een belangrijke rol spelen bij het winnen van vertrouwen van een respondent, in dit geval onder meer vanwege zijn kennis van het Romanes, de *Rumungre* variant.¹⁹² Behalve hiermee vormde Pellar tevens op andere vlakken een grote meerwaarde voor dit onderzoek. Hij heeft een grote kennis van de doelgroep in Tsjechië waar ik in vele inspirerende ge-

191 Leydesdorff, *De mensen*, 97-98.

192 Zie hierover bijvoorbeeld Leydesdorff, *De leegte*, 37-38; L. Pelckmans, *Travelling hierarchies roads in and out of slave status in a Central Malian Fulbe network* (Leiden 2011) 90-97.

sprekken mijn voordeel mee kon doen. Volgens cross-cultureel onderzoekers Jaeyoung Choi e.a. is een dergelijke bagage noodzakelijk voor een goede kwaliteit van de vertaling. De werkwijze dat een tolk vragen en antwoorden vertaalt en dat het interview in die vertaling wordt uitgeschreven, is de meest gebruikelijke in cross-culturele studies. Choi e.a. beschouwen die manier van interviewen als een coproductie. Een hechte relatie tussen tolk en onderzoeker kan volgens hen de nadelen van het werken met een vertaler voor een aanzienlijk deel compenseren.¹⁹³ Pellar wist bijvoorbeeld bepaalde antwoorden van een respondent door plaatsing in de geschiedenis van Tsjechië nader te duiden. Hij vertaalde relevante opmerkingen in gesprekken onder de overige aanwezigen in de kamer, in de licht opgewonden sfeer na afloop van een interview. Tijdens interviews wees hij me subtiel op gevoeligheden, zoals gevoelens van schaamte over een lage opleiding, wat mij uitnodigde om daar voorzichtig dieper op in te gaan. Deze discrete suggesties deed hij op basis van zijn eigen interviewervaring. In de jaren tachtig interviewde hij in het geheim een groot aantal Roma vrouwen in heel Tsjechoslowakije die zonder hun toestemming waren gesteriliseerd, waarover meer in hoofdstuk drie. De sterilisatie vormde (en vormt nog altijd) een uiterst pijnlijk onderwerp voor de betreffende vrouwen. Interviews daarover zijn alleen met empathie en sensitiviteit mogelijk. Die interviews lagen aan de basis van een Nederlands OVSE-rapport in 1990 waarin getuigenissen van die sterilisaties voor het eerst naar buiten werden gebracht.¹⁹⁴

Desondanks is het een belemmerende factor als een interview via een tolk moet verlopen. Een letterlijke vertaling van vraag en antwoord heeft als nadeel dat mensen voortdurend in de rede gevallen moeten worden om de vertaler de ruimte te geven. Daarom heb ik ervoor gekozen om respondenten te laten uitpraten om ze goed in hun verhaal te laten komen. Ik onderbrak hen slechts als het antwoord anders voor de vertaler te lang zou worden om te recapitulieren. Een ander nadeel is dat in de vertalingen, ofschoon ze gedaan zijn door een beëdigde vertaler, bepaalde subtiliteiten me zijn ontgaan die ik het Nederlands wel had kunnen aanvoelen.

Ik heb het nadeel om via een tolk te moeten communiceren geprobeerd te ondervangen door de respondenten te blijven aankijken, zowel bij het stellen van de vraag als bij het antwoord. Leydesdorff, die tijdens de interviews met vrouwen uit Srebrenica met een tolk werkte, benadrukte dat dan de communicatie vooral door middel van de gezichtsuitdrukking verloopt. Een goede houding van de interviewer draagt volgens haar meer bij aan het winnen van vertrouwen dan wat hij of zij zegt.¹⁹⁵ In mijn mimiek probeerde ik te reageren op de toon van het antwoord, de expressie op het gezicht en de gebaren. Het gevolg was dat mensen soms, hoewel ze wisten dat ik ze grotendeels niet

193 J. Choi e.a., 'Understanding the language, the culture, and the experience: translation in cross-cultural research', *International Journal of Qualitative Methods* 11:15 (2012) 653-654.

194 Ruben Pellar deed die interviews samen met etnoloog Zbyněk Andrš. Het genoemde rapport is P. Öfner & B. de Rooij, *Het afkopen van vruchtbaarheid* (Amsterdam 1990). Max van der Stoel bracht dit rapport officieel in bij de OVSE Conferentie in Kopenhagen in juni 1990, waardoor het bredere bekendheid kreeg. Zie ook P. Öfner, 'Sterilisatie op zigeuners. Rapport openbaart schokkende praktijken in Tsjechoslowakije', *Trouw* (2 juni 1990); <https://www.dzaniben.cz/publication.html?m=002b666e42d85f921a8ee0ee4a290105&t=201902> (geraadpleegd op 21.04.2021).

195 Leydesdorff, *De mensen*, 41.

verstond, toch tegen mij bleven praten en niet tegen de tolk. Dat is een bijkomend voordeel van het maken van een geluidsopname, dat je tijdens de interviews mensen in de ogen kan kijken omdat je niet hoeft mee te schrijven.

Om een interview goed te kunnen duiden heb ik steeds de context waarin het plaatsvond laten meewegen.¹⁹⁶ Zo snel mogelijk na afloop van het interview werkte ik mijn indrukken uit, van de omgeving waarin het gesprek plaatsvond, van het ritme van het interview, van het stemgebruik, de intonatie, de gebaren en lichaamstaal, van een open of juist gesloten houding van de respondent, van de interactie met de omstanders en de hiërarchische verhoudingen van de mensen aan tafel. Deze indrukken speelden een belangrijke rol bij de interpretatie van het uiteindelijk uitgewerkte interview. Abrams wees erop dat er bij het analyseren en interpreteren van het interviewmateriaal niet alleen aandacht moet zijn voor wat er is gezegd, maar ook voor de manier waarop iets gezegd wordt, waarom juist dat gezegd is en wat het betekent.¹⁹⁷ Ik voelde me vrij om in de uitwerking van de interviews versprekingen en duidelijke taalfouten te verbeteren en om mijn direct na het interview uitgewerkte indrukken en commentaren erin te verwerken.¹⁹⁸ Vooral bij laagopgeleiden zijn de toon waarop iets gezegd wordt en de stiltes die iemand laat vallen veelzeggend, des te meer omdat zij niet altijd makkelijk de woorden vonden om op hun eigen leven te reflecteren.

Het zou een verrijking van het materiaal geweest zijn om het te kunnen vergelijken met eerdere interviews maar in Tsjechië waren die voor mij ontoegankelijk en van de paar Nederlandse onderzoeken waarvoor wel interviews gedaan waren met betrekking tot het onderwijs bleken die bij navraag niet meer beschikbaar voor inzage.¹⁹⁹

Overige bronnen

Voor een optimaal gebruik van biografisch interviews als bronnenmateriaal is het van belang om die te combineren met gedegen kennis van de leefomstandigheden van informanten.²⁰⁰ Om die gegevens te verzamelen voerde ik 37 uitgebreide achtergrondgesprekken over mijn onderwerp. Deels zijn die digitaal opgenomen; van telefonische interviews bestaat geen opname. In Nederland interviewde ik vijf wetenschappers, een consultant, vijf gemeenteconsulenten voor Roma, drie onderwijzers die met Roma en Sinti kinderen werkten, twee leerplichtambtenaren gespecialiseerd in Roma kinderen, een medewerker van Woonwagenwijzer.

196 Leydesdorff, *Sasha Pechersky*, 3-4.

197 Abrams, *Oral history theory*, 1.

198 Bourdieu, 'Understanding', 621-622; Abrams, *Oral history theory*, 11-14.

199 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, deden in de jaren tachtig veldonderzoek naar Sinti en Roma op vier verschillende kampen. Door de aard van dat onderzoek waren er geen uitgewerkte interviews maar alleen veldnotities. De interviews van het onderzoek van Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, zijn op grond van de *Algemene verordening gegevensbescherming* vernietigd omdat anonimiseren te arbeidsintensief en daarom niet gebruikelijk was. En ook de interviews voor het KPC-rapport van R. Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs. Evaluatie van het project Opleiding Sinti tot onderwijsassistent 2005-2010* (Den Bosch 2011), waren niet meer beschikbaar.

200 Bourdieu, 'Understanding', 613.

nl, de landelijk projectleidster Roma bij het CCV (het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid) en de voorzitter van de vroegere Stichting Informatie over Charta 77. Ook sprak ik met twee Sinti van een belangenorganisatie.²⁰¹ In Tsjechië sprak ik met vijf wetenschappelijk onderzoekers, vijf ngo-medewerkers, vijf mensen van een belangenorganisatie en één sociaal werkster in dienst van een gemeente.²⁰²

Daarnaast heb ik voor dit onderzoek veelvuldig gebruik gemaakt van rapporten. De Europese Commissie brengt over Roma overzichtsrapporten uit over uitgevoerd en voorgenomen beleid in de lidstaten in domeinen als onderwijs, arbeidsmarkt, huisvesting en gezondheidszorg en sociale veiligheid. Het meest recente is de *Report on the implementation of national Roma integration strategies 2019*. Omdat niet per lidstaat wordt aangegeven hoe ernstig een probleem is en wat de genomen maatregelen inhouden, is op grond van een dergelijk rapport niet af te lezen wat die implementatie in de praktijk in Nederland en Tsjechië voorstelt. Veel transparanter is bijvoorbeeld het rapport *A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion* van de European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) uit 2018. Dit rapport, hierna het FRA-rapport 2018 genoemd, met cijfers over de leefomstandigheden van Roma met een nadruk op discriminatie, is gebaseerd op een peiling door Ipsos MORI in 2016 onder een kleine 34.000 Roma in negen EU-lidstaten. Dat zijn, behalve Tsjechië, Bulgarije, Griekenland, Hongarije, Kroatië, Portugal, Roemenië, Slowakije en Spanje. In dit rapport worden cijfers vergeleken met een eerdere grote peiling in 2011.²⁰³

Behalve de algemene rapporten van de Europese Commissie wordt van de EU-lidstaten met een Roma minderheid verlangd dat ze verslag uitbrengen van de resultaten van het nationale integratiebeleid voor de Roma en Sinti in hun land.²⁰⁴ Over de huidige

201 De vijf wetenschappelijk onderzoekers waren rechtshistoricus Olav Moorman van Kappen, sociale wetenschappers Jos Overbekking en Huub van Baar, linguïst Peter Bakker en biologisch geneticus Oscar Lao. Peter Jorna was consultant voor Roma Issues. Henriëtte Verheggen was gemeenteconsulente voor Generaal-pardon Roma in Lelystad en Jolanda Reichard was dat in Arnhem voor Woonwagen-, Roma- en Sinti kinderen. Pieter Dovens in Veldhoven en Tineke Postma en Hester van der Pauw in Groningen waren consultants voor vooroorlogse Roma en woonwagenbewoners. Onderwijzers voor Roma kinderen in de basisschoolleeftijd waren Eerke Bos in Lelystad in de jaren '70 en '80 en Carel Kras in Amsterdam Zuid-Oost in beginjaren 2000. Onderwijzeres Brigitte Oomens werkte al 36 jaar op een school met een aanzienlijke populatie aan Sinti kinderen. De twee leerplichtambtenaren gespecialiseerd in Roma kinderen waren Natacha Schrik in Groningen en Monic den Otter in Ede. Bram van Duin werkte bij Woonwagenwijzer.nl en Meike Lommers sprak ik als landelijk projectleidster Roma bij het CCV. Jef Helmer was voorzitter geweest van de Stichting Informatie over Charta 77 en tevens oud-directeur van ngo Spolu. Van de Vereniging Sinti, Roma en Woonwagenbewoners had ik een interview met voorzitter Sabina Achterbergh en wijlen Pietso Halberstadt.

202 De geïnterviewde Tsjechische wetenschappelijk onderzoekers waren antropoloog David Doubek, pedagoog Dana Moree, historicus Michal Schuster en etnologen Zbyněk Andrš en Renata Weinerová. Kumar Vishwanathan en Simona Reichlová werkten bij ngo *Vzájemné soužití* in Ostrava, Denisa Sedláčková was van ngo IQ Roma Servis in Brno en Katarína Klamková was daar destijds directeur. Ivana Čonková werkte voor ngo Konexe. Jarmila Balážová en Iva Hlaváčková waren verbonden aan romea.cz in Praag. Eva Nováková werkte bij Charitá in Jihlava. Markus Pape trad op als vertegenwoordiger van het ERRC in Praag. Petra Bandouchová was onderwijscoördinatrice in het Muzeum romské kultury in Brno van waaruit ook sociale projecten worden begeleid. Jarmila Szurmanová was sociaal werkster voor Roma in Karviná.

203 Die eerdere peiling werd uitgevoerd door Gallup International en gepubliceerd in het rapport *The situation of Roma in 11 EU Member States*, FRA/UNDP (2012).

204 In het kader van de Europa 2020 Strategie hebben die EU-lidstaten zich eraan verbonden daarvoor een nationale strategie te ontwikkelen.

leefomstandigheden van Roma verschijnt in Tsjechië jaarlijks een officieel regeringsrapport dat als basis dient voor de landenrapportage aan de Europese Commissie. De meest recente versie van dit rapport is de *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2019*.²⁰⁵ Dit rapport verschijnt alleen in het Tsjechisch. Ik heb het deels laten vertalen. De algemene teneur in het rapport is dat er op tal van terreinen vooruitgang is geboekt omdat de overheid er alles aan probeert te doen. Omdat de problemen hardnekkig zijn, is een oplossing echter nog ver te zoeken. Bij het wegen van de significantie van dit overheidsrapport is het relevant om in het achterhoofd te houden dat er met het Roma inclusiebeleid in de Oost-Europese lidstaten een behoorlijke som geld aan EU-subsidie gemoeid is, voor (nationale) overheden en ngo's.²⁰⁶ De Tsjechische regering heeft er dus belang bij om aan te tonen dat hoewel de subsidies goed besteed worden en resultaten opleveren er nog steeds subsidies nodig zijn. De Tsjechische regering baseert zich voor het opstellen van dit landenrapport op mede door de overheid zelf gelast onderzoek, zoals van bovengenoemde Čada en Toušek.

In Nederland vormt de *Monitor Sociale Inclusie* de basis voor die EU-rapportage. Sinds 2013 is die vier keer verschenen, de meest recente in 2020, op last van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en vanaf 2015 verzorgd door onderzoeksbureau RISBO/Erasmus universiteit.²⁰⁷ Vooral omdat de doelgroep divers is en cijfermateriaal niet voorhanden of onbetrouwbaar is, benadrukten de onderzoekers dat de monitor niet representatief was voor dé Roma en Sinti in Nederland maar eerder een representatief beeld gaf van de verschillende groepen Roma en Sinti.²⁰⁸ Ze baseerden zich op online-enquêtes en diepte-interviews met professionals en met mensen uit de doelgroep zelf. De *Monitors* leunden zwaar op de hieruit verkregen data omdat er weinig andere onderzoeken bestonden om hun analyse mee te onderbouwen.²⁰⁹ Een omissie is dat de

205 Binnen dit onderzoek zijn ook de versies van 2016, 2017 en 2018 geraadpleegd.

206 Subsidie voor het Roma inclusiebeleid werd uitgekeerd in het kader van het *EU framework for National Roma Integration Strategies 2014-2020*. Een groot deel van de subsidies voor Roma komt uit het ESF, het European Social Fund (ESF). In totaal kreeg Tsjechië voor de jaren 2014 tot en met 2020 een kleine twee miljard euro ter bevordering van sociale integratie en bestrijding van armoede en discriminatie, waarvan 826 miljoen vanuit het ESF. Dat geld is niet exclusief voor Roma bedoeld, lidstaten mogen binnen de voorwaarden zelf bepalen waaraan toegezegde gelden besteed worden. Verantwoording daarover geschiedt achteraf. De uiteindelijke financiële verantwoording door de Europese Rekenkamer waaruit blijkt hoeveel daarvan aan beleid en subsidies voor Roma ten goede gekomen is, wordt in 2021 verwacht. Zie *Evropské strukturální investiční fondy 2014-2020 v kostce* van het Tsjechische Ministerie voor Regionale Ontwikkeling, 30-33. Ter vergelijking: in 2011 werd voor de jaren 2010-2012 het EU-budget ten behoeve van Roma voor met name de Oost-Europese lidstaten berekend op 107 miljoen euro, blijkt uit *Measures to promote the situation of Roma EU citizens in the European Union. Country Reports* (Brussel 2011) 380. Nederland, dat vanuit Brussel geen aanbevelingen krijgt voor beleid ten behoeve van Roma en Sinti, krijgt geen EU-geld dat specifiek voor hen ingezet wordt. Eventueel kunnen ze wel profiteren van bijvoorbeeld stimulerende werkgelegenheidsmaatregelen voor de onderkant van de arbeidsmarkt, aldus Faryda Hussein, beleidsmedewerker voor Nederland voor het Directorate General for Employment, Social Affairs and Inclusion of the European Commission.

207 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020).

208 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 29; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 33.

209 Twee eerdere onderzoeken waarop de verschillende *Monitors* steunden werden gedaan vanuit de Anne Frank Stichting en de Universiteit Leiden: Rodrigues & Matelski, *Monitor*, en M. Davidović & P.R. Rodrigues, 'Antiziganisme', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage* (Amsterdam 2010) 153-179. Deze onderzoeken steunen op data uit een relatief beperkt aantal in-

onderzoekers vrijwel niet aangeven vanuit welke hoedanigheid de verschillende professionals met Roma en Sinti te maken hebben. Voor hun indrukken van de leefomstandigheden maakt het een groot verschil uit of iemand bijvoorbeeld bij de politie werkt, sociaal werker is of leerplichtambtenaar, maar die duiding ontbreekt grotendeels. De respondenten uit de doelgroep zelf worden niet uitgesplitst naar man of vrouw, leeftijd en opleidingsniveau. Meerwaarde van de *Monitor* van 2018 was dat er extra aandacht was voor de Nieuwe Roma over wie erg weinig bekend was. En omdat deze *Monitors* de enige onderzoeken in zijn soort zijn met gegevens over de positie van Roma en Sinti in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, over de gezondheidssituatie, huisvesting en veiligheid, waren ze voor dit onderzoek heel bruikbaar.

Wat betreft de onderwijssituatie in Nederland zijn er een aantal *Monitors* van onderwijskundige Ria Timmermans van de KPC Groep (tot 2018 een landelijk bureau voor onderwijsondersteuning) over zowel basis- als voortgezet onderwijs over leer- en gedragsproblemen en succesfactoren bij kinderen van woonwageneigenaren, Roma en Sinti.²¹⁰ Ook deze monitors zijn bescheiden van opzet. Het aantal scholen met Roma en Sinti kinderen dat data aanleverde was steeds klein. Het kwantitatieve deel werd aangevuld met inzichten van een beperkt aantal professionals. Maar hiervoor geldt weer dat deze monitors de enige bronnen zijn met recente gegevens over de positie van Roma en Sinti kinderen in het Nederlandse onderwijs. Door de openvolging ervan zijn bovendien wel trends te onderscheiden.

Voor het onderwijs in Tsjechië kon ik gebruik maken van de jaarlijks door de Europese Unie uitgebrachte *Education and training monitor Czech Republic*. Deze gedegen rapporten gaan over de ontwikkelingen in het Tsjechische onderwijs met relatief veel aandacht voor Roma. Een amendement op de onderwijswet ingegaan in 2016 voorziet in hervormingen die gunstig zijn voor de onderwijspositie van Roma en in het rapport wordt jaarlijks bijgehouden of die naar behoren worden doorgevoerd.²¹¹

Tenslotte heb ik nog gebruik gemaakt van een kleine dertig kranten- en weekbladartikelen en periodieken en een groot aantal websites. Vooral de Tsjechische website romea.cz van de gelijknamige belangenvereniging is professioneel en informatief en biedt bovendien een groot aantal webpagina's in het Engels aan.

interviews met voornamelijk sleutelinformanten.

210 De *Monitors Onderwijs aan kinderen van Woonwageneigenaren, Roma en Sinti* (OWRS), steeds van de hand van onderwijskundige R. Timmermans, verschenen over het basisonderwijs in 2012, 2014 en 2016 en over het voortgezet onderwijs in 2015 en 2017. Nadat de KPC Groep in 2018 failliet ging, gaf het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen in 2019 de opdracht om OWRS weer op te starten. De *OWRS Monitor* zal in de toekomst verzorgd worden door onderzoeksbureau Oberon.

211 De meest recente is de *Education and training monitor 2020 Czech Republic*, EU (Luxemburg 2020). Voor dit onderzoek zijn ook de monitors van 2016, 2017, 2018 en 2019 gebruikt. Andere Tsjechische onderwijsrapporten concentreren zich op de segregatie van Roma kinderen in het onderwijs: C. Cahn & D. Chirico e.a., *A special remedy. Roma and schools for the mentally handicapped in the Czech Republic*. European Roma Rights Centre (Boedapest 1999). Dit ERRC-rapport heeft geen paginering; de genoemde pagina's zijn die in de gedownloadede pdf-versie; C. Sykora, *Towards Roma inclusion. A review of Roma education initiatives in Central and South-Eastern Europe*, UNICEF (Genève 2010); L. Farkas, *Report on discrimination of Roma children in education*, European Network of Legal Experts in the Non-discrimination field, EU (Brussel 2014).

Opzet van dit boek

In hoofdstuk twee wordt ingegaan op de voorgeschiedenis van Roma en Sinti vanaf hun eerste binnenkomst in Nederland en Tsjechië tot en met de Tweede Wereldoorlog, om te verduidelijken hoe zij door de eeuwen heen in de marge van de samenlevingen terecht kwamen en hoe de negatieve beeldvorming vaste vormen is gaan aannemen. Omdat dit hoofdstuk over een periode gaat vóór de respondenten geboren waren, steunt het alleen op literatuur. Hoofdstuk drie behandelt de naoorlogse geschiedenis tot rond 2000 en hierin wordt nader uiteengezet om welke groepen Roma en Sinti het gaat in beide landen. Hierin en in de hierop volgende hoofdstukken komen de respondenten zelf aan het woord. De informatie uit de interviews wordt afgezet tegen die uit de literatuur en uit de andere genoemde bronnen. Tussen de hoofdstukken staan portretten van zeven respondenten, om een beeld te geven van het verloop van de biografische interviews, met als uitgangspunt de ervaringen in het onderwijs.

In hoofdstuk vier en vijf wordt een beeld geschetst van de huidige maatschappelijke situatie van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië. In hoofdstuk vier wordt ingegaan op de mate van segregatie wat betreft hun huisvesting en op de vraag of dat sociale isolement (deels) als keuze moet worden gezien of niet. In Nederland gaat dat om de woonwagencampen die het resultaat waren van overheidsbeleid van eind jaren zestig en dus wordt de ontwikkeling ervan vanaf die periode geschetst. In Tsjechië ontstonden de sociaal geïsoleerde woonoorden pas in de postcommunistische periode na 1990. In hoofdstuk vijf wordt een vergelijking gemaakt tussen Nederland en Tsjechië wat betreft de gevolgen van stigmatisering, discriminatie op school en op de arbeidsmarkt en het aandeel in criminaliteit van Roma en Sinti in de afgelopen tien jaar. In hoofdstuk zes komt het onderwijsaanbod aan de orde en de manier waarop Roma en Sinti daar gebruik van maakten. De nadruk ligt hierin op de afgelopen dertig jaar met hier en daar ter verduidelijking een voorgeschiedenis. In deze drie hoofdstukken vormen de ervaringen van respondenten met segregatie, discriminatie en het onderwijs een toelichting op de kennis gebaseerd op literatuur en rapporten.

Hoofdstuk zeven gaat in op de stimulans of belemmering die respondenten hebben ondervonden van de kant van leraren, ouders of andere volwassenen tijdens hun schooljaren. Hierin staan in de eerste plaats de ervaringen van de respondenten centraal. Dat geldt ook voor hoofdstuk acht waarin wordt ingegaan op de culturele factoren die van invloed waren op de schoolloopbaan van respondenten. Daarin wordt hen gevraagd of zijzelf of hun omgeving een schoolopleiding beschouwen als onderdeel van de *gadzje* wereld. Tenslotte komt in hoofdstuk negen aan bod of de hoogopgeleide respondenten van zichzelf vinden dat ze een voorbeeldfunctie vervullen in hun eigen omgeving. Ook wordt bekeken of er onder hen mensen zijn die als openlijk rolmodel de gemeenschap op sleeptouw willen nemen.

2 De weg naar de marge

De voorgeschiedenis van 1400-1945

Marel o Del, kas kamel, le Romes duvar.
God slaat naar believen, maar de Roma slaat hij tweemaal.¹

Inleiding

In 1939 publiceerde A. den Doolaard een van zijn bekendste werken, *Bruiloft der zeven zigeuners*. Daarin liet hij gerenommeerde musici van de Balkan figureren, de eerste violisten in de orkestjes in voornamelijk cafés. In de woorden van Den Doolaard waren het ‘donkere knapen; onbeschaamd en najverig als varkens voor een trog’.² ‘Ondanks zijn boord en zijn gemanicuurde nagels was er nog zoveel overgeërfde wildheid’, beschreef hij een primarius. Het gezicht van een andere violist vertoonde een ‘schrikwekkende dierlijkheid’. Maar dat deed niets af aan zijn muzikaliteit, want ‘de ziel van een zigeuner is niet in zijn gezicht; zij is in zijn stem en in de wijze, waarop zijn vingers de snaren grijpen’.³ De destijds populaire schrijver en latere journalist voor Radio Oranje, die fulmineerde tegen Hitlers indeling in Über- en Untermenschen, zag er geen kwaad in om talentvolle Roma musici te karakteriseren als wild en dierlijk, en als een andere categorie mensen.⁴

Begin vijftiende eeuw dienden de eerste ‘zigeuners’ zich aan in Midden- en West-Europa. Zeshonderd jaar aanwezigheid in Nederland en Tsjechoë resulteerde in maatschappelijke uitsluiting en een zorgelijke sociaaleconomische positie. In dit hoofdstuk komen, op basis van zowel literatuur als picturale en literaire bronnen, in vogelvlucht de geschiedenis van Roma en Sinti tot en met 1945 en de ontwikkeling van de stereotiepe beeldvorming over hen aan bod.

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 36.

2 A. den Doolaard, *De bruiloft der zeven zigeuners* (Amsterdam 1939) 191.

3 Ibidem, 203.

4 A. van der Hulst, ‘Afkeer en verleiding. De karakterisering van zigeuners bij Den Doolaard’, in: J. Novaković-Lopušina e.a. (red.), *Lage landen, hoge heuvels. Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum* (Belgrado 2012) 129-142, 139-141. Over Hitler en *Mein Kampf* schreef Den Doolaard in *Het hakenkruis over Europa*, een verzameling reportages uit 1938. Zie H. Olink, *Dronken van het leven. A. den Doolaard, zwerver, schrijver, journalist* (Amsterdam 2011) 157-158.

De periode van 1400 tot 1750

De eerste binnenkomst

De geschiedenis van de eerste eeuwen van het verblijf van 'zigeuners' in de streken die nu Nederland en Tsjechië vormen, kent grote overeenkomsten omdat beide landen in de invloedssfeer van het Heilige Roomse Rijk verkeerden. De eerste onbetwiste referentie naar *cigani* in de archieven in de regio van het huidige Tsjechië is volgens Crowe een melding in 1399.⁵ In 1417 volgde een tweede melding. Een groep 'zigeuners', naar eigen zeggen pelgrims uit Klein-Egypte, trok door Bohemen en Moravië op weg naar West-Europa. Deze groep bleek een voorafkondiging van de 'zigeuners' die zich vanaf begin vijftiende eeuw binnen enkele jaren in tal van steden in Midden- en West-Europa voor het eerst aandienen.⁶ Maar niet allemaal waren ze op doortocht. In Slowakije vestigden sommigen zich al in de vijftiende eeuw als metaalbewerkers of minstrelen. Aan het einde van die eeuw dienden 'zigeuners' als soldaat voor de Hongaarse koningen.⁷ In 1420 vond de eerste aankomst van deze pelgrims in de Noordelijke Nederlanden plaats, in Deventer. 'Heren Andreas, Hertoch van Clein-Egypten' was vanwege zijn christelijk geloof uit zijn land verdreven en vroeg de autoriteiten om onderdak en een aalmoes voor hem en zijn gevolg van zo'n 120 mensen.⁸

De eerste decennia werden de zogenoemde Egyptenaren steeds welwillend onthaald, mede vanwege de geleidebrieven van Rooms Keizer Sigismund en Paus Martinus V.⁹ Maar in de loop van die eeuw, signaleerde Van Kappen, werd de houding van de stadsbesturen negatiever vanwege de reputatie die ze opbouwden door het plegen van kleine criminaliteit, waarzeggerij en oplichting. Hun pelgrimsstatus verloor langzaam maar zeker zijn geloofwaardigheid. In 1500 werden 'zigeuners' in het hele Heilige Roomse Rijk ongewenst verklaard. Vanaf 1524 vaardigde Keizer Karel V overal in de Noordelijke Nederlanden gewestelijke plakكاتen uit tegen mensen 'onder couleure ende dexel dat zij hem zeggen te wesen Egiptenaers'.¹⁰ Omdat zij 'doende den armen lantluyden grooten overlast ende verdriet', moesten zij binnen twee dagen na een afkondiging uit een provincie verdwenen zijn. Zo niet dan dreigden er arrestatie, lijfstraffen en verbeurdverklaring van hun goederen.¹¹ Maar ondanks de straffe toon van die plakكاتen was er niet on-

5 Crowe, *A history*, 32-33. Crowe baseerde zich op Davidová, 'The Gypsies' (1970), 88 en noot 2, 96. Zij verwees naar een manuscript in het staatsarchief te Třeboň, folio 18b.

6 Crowe, *A history*, 32-33. Het huidige Tsjechië bestaat uit de Tsjechische landen Bohemen en Moravië, plus aan de oostgrens nog een strook Tsjechisch Silezië, met als hoofdstad Ostrava. Omdat de hedendaagse grenzen grotendeels overeenkomen met die van de historische Tsjechische landen, wordt het grondgebied in het vervolg aangeduid met Tsjechië.

7 Crowe, *A history*, 33-34, verwijst naar de Hongaarse geschiedschrijvers János Bak en Ferenc Szakály. Zie ook P. Sugar, P. Hanák & T. Frank, *History of Hungary* (Michigan 1990) 79 en 84.

8 Van Kappen, *Geschiedenis*, 4-5 en 211, noot 3. Van Kappen verwees voor de zogenoemde cameraarsrekening met de kosten die gemaakt werden voor Andreas en zijn gevolg naar P.C. Molhuysen, 'De Heidens in Overijssel', *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* (1840) 59-60.

9 Van Kappen, *Geschiedenis*, 83-87.

10 Ibidem, 5-6.

11 Ibidem, 608: voor het volledig afgedrukte plakkaat.

middellijk sprake van effectieve vervolging. Pas in de loop van de 16e eeuw verbeterde het politieapparaat en nam de druk op de 'heidens' toe.¹²

Beeldvorming over de 'heidens' van 1400-1750

Al snel na de binnenkomst van de 'heidens' in West-Europa werd in bronnen met afschuw gesproken over het zwarte uiterlijk van de nieuwkomers. De Lübecker Dominicaanse monnik Hermann Korner beschreef in 1435 een grote groep *Secani* (denk aan *cigan*) in Noord-Duitsland met een lelijk voorkomen en zwart als Tartaren. Ze stalen als de raven, vooral de vrouwen.¹³ Etienne Pasquier citeerde uit *Journal d'un Bourgeois de Paris* over 'zigeuners' in Parijs in 1427 die erg zwart en lelijk waren, met haren zo zwart als een paardenstaart. Tijdens het handlezen door de vrouwen zouden mensen door handlangers zijn bestolen.¹⁴

In de vijftiende eeuw werd de donkere huidskleur van de 'heidens' geassocieerd met de duivel en de hel. In de Middeleeuwen gold het uiterlijk van mensen als een weergave van het innerlijk en het gezicht als de spiegel van de ziel. De donkere huid van de 'heidens' vormde daarom in de ogen van de witte middeleeuwers een uitdrukking van het Kwaad.¹⁵ Toch bleek de plaatselijke bevolking lang niet altijd een vijandige houding aan te nemen tegen de 'heidens', dus zal hun uiterlijk niet per se angst hebben ingeboezemd. Vooral op het gebied van waarzeggen en kruidengeneeskunde genoten ze aanzien.¹⁶ Van Kappen vond in diverse gerechtelijke bronnen een melding van zogenaamde zwartmakers: landlopers die zich zwart maakten om zich als 'heidens' voor te doen om een graantje mee te kunnen pikken van hun klandizie.¹⁷

De voorbeelden van de zwartmakers onderstreepten dat de huidskleur van de 'heidens' duidelijk in het oog liep. Dat is terug te zien op afbeeldingen vanaf het einde van de vijftiende eeuw. Daarop verschillen de 'heidens' duidelijk van andere rondtrekkende groepen, ook in hun manier van kleden. De vrouwen bijvoorbeeld werden in die tijd

12 Ibidem, 6-7; Lucassen, 'En men noemde hen zigeuners', 26-27.

13 R. Gronemeyer, *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen. Quellen vom 15. bis zum 18. Jahrhundert* (Giessen 1987) 18-21. Hermann Kornerus verwees naar een bron uit 1417 en nam dit citaat op in zijn *Chronicon*, een handschrift uit 1435, opgenomen en gedrukt in *Corpus Historicum Medii Aevi*, Leipzig 1723, II, 1225.

14 Gronemeyer, *Zigeuner*, 49-54. Het citaat staat in E. Pasquier, *Les recherches de la France*, lib.IV, c.17, Parijs 1596.

15 M. Rheinheimer, *Arme, Bettler und Vaganten. Überleben in der Not, 1450-1850* (Frankfurt am Main 2000) 176-177. Zie ook H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1988) 121-122; F. van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006) 274-279; M. Hogenkirk, 'De carrière van de zwarte ridder Moriaen. Tussen "Conte du Graal" en "Aliscans"', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* (2009) 51-73, 52 en 61-62. Mediëvist Frits van Oostrom zag overigens in de late Middeleeuwen al de eerste tekenen dat het toen traditionele magische duivelsbeeld van zwarte mensen langzaam ingewisseld werd door een op ervaring gestoeld beeld. Voorbeelden zijn de verspreiding van de zwarte Casper als een van de Drie Koningen en de *Moriaen*, een dertiende-eeuwse Arthurroman met de eerste (sympathieke) zwarte hoofdpersoon in de westerse literatuur.

16 Van Kappen, *Geschiedenis*, 6 en 374-375.

17 Ibidem, o.a. 139, 161-2, 269, 281-2, 370-1, 379, 388-392.

Afb. 2 Simon Vouet, *La Diseuse de bonne aventure* (1617). Op dit schilderij, in de Galleria Nazionale d'Arte Antica in Rome, laat een man zich de hand lezen door een jonge waarzegster. Zwellend in haar exotische schoonheid merkt hij niet dat hij bestolen wordt door een oudere 'zigeunerin'. Begin zeventiende eeuw betrof dit een populair thema, onder meer uitgewerkt door Michelangelo Merisi da Caravaggio, Bartolomeo Manfredi, Nicolas Régnier en George de la Tour. Foto: Web Gallery of Art (WGA).



Afb. 3 Jheronimus Bosch, detail uit *De Hooiwagen* (1512-1515). De vrouwen met de witte, platte hoofddeksels, linksonder op het middenpaneel van het Hooiwagen-drieluik in Museo del Prado in Madrid, stellen 'zigeunerinnen' voor. De man links van hen is een blinde bedelaar, begeleid door een jongen. Foto: Wikimedia Commons, The Yorck Project (2002), 10.000 *Meisterwerke der Malerei*.

doorgaans afgebeeld met voor hen typerende platte, witte, ronde hoofddeksels.¹⁸ Een zeer vroeg voorbeeld is te zien op het Hooiwagen-drieluik van Jheronimus Bosch (1512-1515).¹⁹ Veelzeggend is het, memoreerde kunsthistoricus en Bosch-kenner Paul Vanden-

¹⁸ Zie I. Janssens, *De zigeuner verbeeld: een studie naar de beeldvorming over zigeuners in de Nederlandse kunst van de zestiende en zeventiende eeuw* (Doctoraalscriptie Geschiedenis Universiteit van Amsterdam 1992). Zij verzamelde 49 voorbeelden van 16^e- en 17^e-eeuwse afbeeldingen van 'zigeuners'.

¹⁹ Een vrijwel identiek Hooiwagen-drieluik van Bosch hangt in het Escorial in Madrid. Een verschil betreft de afbeelding van de staande 'zigeunerin' bij wie op de versie in het Escorial de baby in de borstdoek ontbreekt. Er bestaat geen consensus over welk van beide werken het oudste is.

broeck, dat de 'zigeunerinnen' door Bosch afgebeeld zijn te midden van andere maatschappelijke outcasts, een bedelaar en een kwakzalver.²⁰ Dat accentueerde het doel van de afbeelding: het hekelen van hun ondeugden met een moralistisch oogmerk. In de stereotiepe beeldtraditie van de waarzeggende 'zigeunerin' draaide het om kwalijke karaktereigenschappen als sluwheid en hebzucht.²¹

Een even stereotiepe variant van afbeelden, namelijk 'heidens' die vrij leven, los van de strikte maatschappelijke conventies, was in een bosachtige omgeving gesitueerd.²² 'Heidens' werden evenals andere verschoppelingen zoals oplichters en beroepsbedelaars afgebeeld als de maatschappelijke parasieten die van hun vrijheid genoten en zich niet lieten binden door wetten. De bedelaar wekte bij de kunstenaar en zijn publiek zowel nieuwsgierigheid als jaloezie op. Het zijn voorstellingen van types die voor hun levensonderhoud afhankelijk zijn van de maatschappij maar die niet tot die maatschappij willen behoren.²³

Ook literaire bronnen van de zeventiende en achttiende eeuw bieden een staalkaart aan bekende zigeunermotieven, zoals de waarzegster, het exotische en beeldschone 'zigeunerinnetje', het wilde 'zigeunerkampement' en zwervende en vagebonderende 'zigeunermannen'.²⁴ Het bekendste voorbeeld betreft 'La Gitanilla' van Cervantes (1613), in het Nederlands vertaald en bewerkt door Jacob Cats tot 'Het Spaens Heydinnetje' (1637).²⁵ Daarin blijkt 'zigeunerin' Pretiose uiteindelijk de als kind ontvoerde dochter van de landvoogd te zijn. Haar zogenaamde 'zigeunerfamilie' dient vooral als exotische achtergrond en wordt onder meer aangeduid als 'vuyl gebroet', 'gespuys', 'plage van de velden', 'schuym van bouvejacht' en 'peste van de stad'.²⁶

In standensatires werd naast de traditionele standen ook de stand van de buitenmaatschappelijken bespot, onder wie de 'heidens' als de zwervers die onheil en besmettelijke ziekten meebrachten. Die standensatires weerspiegelden volgens neerlandicus Herman Pleij hoe binnen de opkomende stedelijke burgerij het denken over armoede

20 P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem 1987) 68-70. Zie voor een andere bekende afbeelding van de platte, witte, ronde hoofddeksels het 'zigeunerechtpaar' met kind op de voorgrond van *De prediking van Johannes de Doper* van Pieter Bruegel de Oude (1566), Szépművészeti Múzeum, Boedapest.

21 Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 47-48.

22 Janssens, *De zigeuner*, 73.

23 L.K. Reinold, *The representation of the beggar as rogue in Dutch seventeenth-century art* (Ann Arbor 1981) 14-16, 39-40 en 135-137.

24 Peter Haveman onderscheidde twee genres in literaire 'zigeunerbronnen': verstrooiende literatuur met beschrijvingen van het schilderachtige zigeunerleven en meer beschouwende dichtwerken waarin de morele veroordeling de boventoon voerde. P. Haveman, *Zigeuners in de Nederlandse letterkunde van de 17e en 18e eeuw* (Doctoraalscriptie Neerlandistiek Universiteit van Amsterdam 1985), 27-28.

25 'La Gitanilla' was een novelle in Cervantes' *Novelas ejemplares* (1613), een verzameling korte verhalen. 'Het Spaens Heydinnetje' maakte deel uit van Jacob Cats' *Trou-ringh* (1636), een verzameling verhalen en bijdragen over de protestants-christelijke huwelijksethiek. Zes jaar na de bewerking van *La Gitanilla* door Cats verscheen een Nederlandse vertaling van de novelle, *Het schoone Heydinnetje* (1643) door F. Van Sambix. Binnen tien jaar verschenen maar liefst drie blijspelen die zich baseerden op Cervantes, van M.B. Tengnagel in 1643, van C. Verwers-Dusart (1644) en van G. vanden Brande (1649). J. Cats, *Het Spaens Heydinnetje* (Den Haag 1980) 16, in de inleiding van H.J. Vieu-Kuik.

26 Haveman, *Zigeuners*, 54-55.

was veranderd.²⁷ Tussen 1450 en 1550 werden armoede, zwerven en bedelen steeds meer als ongewenst en uiteindelijk zelfs als misdadig gezien. Alleen de 'echte armen' die niet in staat waren om te werken moesten geholpen en beschermd worden. De andere categorie armen beschouwde men als te lui om te werken en die verdiende daarom geen hulp. Die hielden zich bezig met bedelen en criminaliteit.²⁸ 'Heidens' verdienden bovendien een centje bij met waarzeggen en in de literaire bronnen over hen is dat het meest voorkomende thema. De morele veroordeling hierover, als kwalijke vorm van bijgeloof, klonk steeds scherper door.²⁹ Maar of 'heidens' nu als waarzeggers en dieven of als exotische avonturiers werden afgeschilderd, vrijwel nergens in de literaire of visuele bronnen is een verwijzing te vinden naar de steeds barsere vervolging vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw.³⁰

De eerste genocide

Tegen het einde van de zeventiende eeuw verschenen in het hele Heilige Roomse Rijk – en zelfs daarbuiten – genadeloze plakaten tegen 'zigeuners'. De vervolging werd steeds heviger, 'zigeuners' werden in heel Midden- en West-Europa opgejaagd en verbannen. Rond 1700 verklaarde de Habsburgse Keizer Leopold I 'zigeuners' vogelvrij als zij na verbanning opnieuw het land binnenkwamen. Leopolds opvolger Joseph I bepaalde in 1710 dat alle mannelijke volwassen 'zigeuners' zonder proces opgehangen moesten worden. De vrouwen en jonge mannen werden geseseld en voor eeuwig verbannen. Een amendement in 1721 verordonneerde ook de executies van 'zigeunervrouwen'. Moesten de kinderen toen nog in heropvoedingsgestichten worden ondergebracht, vijf jaar later moesten zij bij terugkeer na verbanning zonder pardon worden gedood.³¹ De vervolging van 'zigeuners' bereikte zijn hoogtepunt in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Lokale autoriteiten die niet actief op 'zigeuners' joegen, kregen een fikse boete en mensen die hen de helpende hand boden een half jaar dwangarbeid. In de Republiek sloten verschillende Provinciën overeenkomsten om gecoördineerd jacht op 'heidens' te kunnen maken tot over provinciegrenzen en zelfs landsgrenzen heen. Door middel van vogelvrijverklaring, klopjachten, massa-executies en een premie voor elke standrechtelijk gedode 'heiden', is de vervolging in de Republiek zo grondig uitgevoerd dat er volgens Van Kappen vanaf circa 1750 ruim een eeuw officieel geen 'heidens' meer waren.³²

27 H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1979) 181.

28 B. Geremek, *Het Kaïnsteken. Het beeld van armen en vagebonden in de Europese literatuur van de 15^e tot de 17^e eeuw* (Baarn 1992) 10-17; Pleij, *Het gilde*, 230-232; Lucassen, 'Eternal vagrants?', 59-61. Luther en Calvijn speelden een belangrijke rol in de bestrijding van vagebondisme. Ook Erasmus maakte een onderscheid tussen gebrekkige en gezonde bedelaars. Volgens Thomas More moest het maatschappelijke probleem van de bedelaars en vagebonden uitgeroeid worden door strenge straffen en dwangarbeid. Geremek, *Het Kaïnsteken*, 23-25 en 40-41.

29 E. Schubert, *Fahrendes Volk im Mittelalter* (Bielefeld 1995) 303-307.

30 Haveman, *Zigeuners*, 53.

31 Crowe, *A history*, 36-37; Guy, 'Ways of looking at Roms', 207.

32 Van Kappen, *Geschiedenis*, 8-9, 208-210, 238-240, 255-257.



Afb. 4 Geselbord *Straff der heijden* (ca. 1710). Dit zogeheten geselbord hing begin achttiende eeuw aan de Kraanpoort in Roermond. Het toont wat 'zigeuners' te wachten stond als ze de stadspoort zouden binnengaan. De beul rechts afgebeeld geeft de vastgebonden 'zigeuner' een afranseling met een takkenbos, de beul links met een stok. Rechtsonder staat een bak met gloeiende kolen en een brandijzer. Collectie: Het Historiehuis in Roermond, archiefnr. 1864.

De eeuwen na de vervolging

Tsjechië en Slowakije 1750-1939

In het Habsburgse Rijk waren de 'zigeuners' die al vanaf de vijftiende eeuw aan de randen van dorpen en steden leefden van genocide gevrijwaard gebleven. Toen na 1750 de vervolging ten einde liep moesten zij en de rondtrekkende 'zigeuners' die aan de dood hadden weten te ontkomen in opdracht van keizerin Maria Theresia geresocialiseerd worden. Dit vormde het begin van wat beschouwd wordt als het eerste breed opgezette assimilatieprogramma voor 'zigeuners'.³³ Het ademde het vooruitgangsgeloof van het Verlichtingsdenken, het geloof in het kunnen beschaven van de mens. Opeenvolgende decreten beoogden gevestigde en aangepaste burgers van hen te maken. Ze moesten

³³ Crowe, *A history*, 38-40; Fraser, *The Gypsies*, 156-159; Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 31-32; Barany, *The East European Gypsies*, 93-95; V. Achim, *The Roma in Romanian history* (Boedapest/New York 2004) 69-78; Van Baar, *The European Roma*, 119.



Afb. 5 Geselbord 'Das ist die Straff der einschleichenden Zigeiner' (begin 18^e eeuw). Dit geselbord moest 'zigeuners' afschrikken om de grens tussen het huidige Tsjechië en Oostenrijk te passeren. Het 'einschleichen' (binnenglippen) zou 'zigeuners' komen te staan op een afranseling, het afsnijden van het rechteroor of ophanging. Collectie: Nationaal Erfgoed Instituut in Nové Hradý, archiefnr. NY00504. Dit instituut heeft nog twee andere vroegachttiende-eeuwse geselborden in de verzameling.

hun paard en wagen afstaan en mochten zonder toestemming het dorp niet meer verlaten.³⁴ Ze mochten geen *cigany* meer genoemd worden maar *Ujmagyar*, 'Nieuwhongaren'. Ze werden verplicht tewerkgesteld door de lokale adel in een arbeidsverhouding die sterk deed denken aan lijfeigenschap. Ook mochten ze zich niet langer onderscheiden door eigen kleding, taal of beroep. Vanaf 1773 gold een verbod op huwelijken tussen 'zigeuners' onderling; 'zigeuner kinderen' ouder dan vijf werden ondergebracht in 'niet-zigeuner families'.³⁵

In 1781 trad het Slavernij Patent in werking. 'Zigeuners' en Slowaakse boeren waren daardoor niet langer onderdanen van hun heer, maar van de staat en, in elk geval in theorie, gelijk voor de wet. Pas de revoluties van 1848 brachten de volledige afschaffing van

34 Deze maatregel moet ook gezien worden in het licht van een veelomvattende bevolkingspolitiek van het Austro-Habsburgse bestuur om gebieden te herbevolken, mede vanwege verliezen tegen de Turken. De voorkeur ging uit naar Duitse settlers maar ook Serviërs, Bulgaren, Joden en zigeuners waren welkom. Crowe, *A history*, 38; Van Baar, *The European Roma*, 119.

35 Davidová, 'The Gypsies' (1970), 90-91; Guy, 'Ways of looking at Roms', 207-210; Crowe, *A history*, 38; Fraser, *The Gypsies*, 156-159; Achim, *The Roma*, 69-78; Van Baar, *The European Roma*, 121.

de lijfeigenschap in het Habsburgse Rijk.³⁶ De slavernij in Moldavië en Walachije, het huidige zuidelijk deel van Roemenië, werd stapsgewijs tussen 1843 en 1864 afgeschaft. ‘Zigeuners’ waren daar gedurende een kleine vijfhonderd jaar als slaven eigendom geweest van kloosters en adellijke hoven. In de tweede helft van de negentiende eeuw gingen veel vrijgemaakte Vlachische Roma een rondtrekkend bestaan leiden; ze trokken onder meer rond in Tsjechië en Slowakije en bereikten zelfs West-Europa.³⁷

Vanaf 1867 viel Slowakije binnen de Austro-Hongaarse dubbelmonarchie onder het Koninkrijk Hongarije. Het doelbewuste verhongaarsen van alle geledingen van de maatschappij verslechterde onder meer de positie van de ‘zigeuners’, met wijdverspreide armoede tot gevolg.³⁸

In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog ontstond de Tsjecho-Slowaakse Republiek en kregen Roma meer burgerrechten en de status van nationale minderheid.³⁹ Desondanks bepaalde een wet uit 1927 dat ‘nomaden levend op een zigeunermanier’ een ‘zigeuneridentiteitskaart’ met daarop hun vingerafdrukken bij zich moesten dragen. De rondtrekkende ‘zigeuners’ waren voornamelijk de Vlachische Roma. Bepaalde regio’s werden voor hen verboden terrein, bijvoorbeeld de vakantie- en kuuroorden. Volgens Doubek e.a. sprak uit deze wet de boodschap dat een ‘zigeuner’ een criminele intentie had en een neiging tot luiheid en dat dat raskenmerken waren.⁴⁰

De Tsjecho-Slowaakse Roma slaagden er niet in om zich in het Interbellum uit de armoede omhoog te werken, mede ten gevolge van de wereldwijde economische depressie. Vooral in de Oost-Slowaakse steden waren de leefomstandigheden voor Roma erbarmelijk. Volgens Guy merkte een lokale ambtenaar in 1924 op dat gevangenisstraf geen effect op ze had omdat ze in gevangenschap te eten kregen.⁴¹ In die tijd waren er in het Slowaakse deel van het land verschillende aparte klassen voor “zigeunerkinderen”, maar toch gingen ze nog slechts zelden naar school.⁴² Verschillende Nederlandse kran-

36 Crowe, *A history*, 39-40.

37 Ibidem, 107-120; Achim, *The Roma*, 27-42 en 108-120. De eerste bron over een gift van veertig ‘zigeunerfamilies’ aan een Roemeens klooster dateert uit 1385. Nog in 1851 vond een grote veiling van ‘zigeuners’ plaats in Moldavië, van het landgoed van de voormalige minister van Financiën Aleku Sturdza, waar in totaal 349 mensen verhandeld werden. Crowe, *A history*, 117, met een verwijzing naar M. Gaster, ‘Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia’, *JGLS* 3:2 (1923) 68-81.

38 Crowe, *A history*, 40-41; Cviklova, ‘Direct and indirect racial discrimination’, 2144.

39 Crowe, *A history*, 43-44; Barany, *The East European Gypsies*, 99.

40 Davidová, ‘The Gypsies’ (1970), 92-93; Crowe, *A history*, 45; Barany, *The East European Gypsies*, 99; Doubek, Levínská & Bittnerová, ‘Roma as the others’, 134-135. De genoemde wet was Zákon č. 117/1927, zie: <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/pronasledovani-a-genocida-romu-2/zakon-ze-dne-14-cervence-1927-0-potulnych-cikanech/> (geraadpleegd op 14.06.2021).

41 Guy, ‘Ways of looking at Roms’, 211; Crowe, *A history*, 45; Barany, *The East European Gypsies*, 97. Op het Slowaakse platteland waar ‘zigeuners’ al eeuwen in of bij dorpen woonden was de situatie minder schrijnend.

42 De ‘zigeunerklassen’ waren in Uzhorod, Klenovec, Dobšinná, Dvorce, Jablonov, Jánovce, Levoča, Levočské Lúky, Lubica, Machalovce, Smižany, Vel’bachy, Giraltovec, Košice, Medzilaborce, Podskalka, Humenné en Mukačevo. Ze waren alleen in Slowakije en Roethenië omdat daar de meeste Roma sedentair waren en talrijker. In Bohemen en Moravië waren de meeste Roma destijds nomadisch. E. Marushiakova & V. Popov (red.), *Roma voices in history. A sourcebook. Roma civic emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II* (Paderborn 2021) 595-596.



Afb. 6 Verbodsbord voor 'zigeuners' (jaren dertig). 'Verboden toegang voor rondtrekkende zigeuners en landlopers'. Het ontzeggen van de toegang voor 'zigeuners' tot bepaalde regio's in TsjechoSlowakije werd in 1927 bij wet vastgelegd. Foto: fotograaf onbekend. Collectie: Muzeum romské kultury in Brno, archiefnr. F 417/98/inv/F/1711.

ten en bladen berichtten vanaf eind jaren twintig over een 'zigeunerschool' in Uzhorod. In het *Algemeen Handelsblad* van 2 juni 1929 werd de school 'Een Europeesch curiosum' genoemd, en ook een 'Poging tot oplossing van het Zigeunervraagstuk'.⁴³

Terugblikkend bleek de verplichte 'zigeuneridentiteitskaart' een voorbode van een grimmige toekomst te zijn. In 1939 kwamen Bohemen en Moravië onder direct gezag van nazi-Duitsland te staan en ruim drie jaar later kwamen de massadeportaties op gang.

43 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=Uzhorod+zigeuner+school&coll=ddd>. De 'zigeunerschool' in Uzhorod haalde zelfs het nieuws in Nederlands-Indië, bijvoorbeeld in het *Soerabaiasch Handelsblad* van 26 januari 1937. Uzhorod behoorde van 1920 tot 1938 tot TsjechoSlowakije. Daarvoor lag de stad in het Habsburgse rijk, daarna in Hongarije, de Sovjet-Unie en tenslotte in Oekraïne.

Nederland 1850-1940

In de tweede helft van de negentiende eeuw, vanaf 1868, trokken er weer mondjesmaat groepen 'zigeuners', zoals ze vanaf toen genoemd werden, naar Nederland. Ambtsberichten van het departement van Justitie getuigden van hun armoedige uiterlijk en van bedelarij. Dat waren kenmerken die naadloos aansloten bij de beeldvorming over de 'heidens' in de voorafgaande eeuwen als parasieten, dieven en bedelaars. Op grond van die berichten bestempelde Justitie hen als ongewenste vreemdelingen die het land moesten worden uitgezet. Zo mogelijk werden ze al aan de grens tegengehouden. Maar de burgemeesters van de gemeenten die de 'zigeuners' aandeden en de plaatselijke politie stelden meermalen vast dat het om mensen ging die goed in hun onderhoud konden voorzien. Daarom kregen ze vaak toch een vergunning om in die gemeenten te verblijven.⁴⁴

Begin twintigste eeuw kwamen verschillende families van paardenhandelaren naar Nederland die hier een goede boterham wisten te verdienen. Daarom werden ze door de lokale overheden vaak ongemoeid gelaten. Maar ondanks hun Duitse en Franse paspoorten trad de Nederlandse marechaussee in het Duitse en Belgische grensgebied steeds harder op bij het uitgeleiden van deze vreemdelingen.⁴⁵ De Wet op Woonwagens en Woonschepen van 1918 poogde het rondtrekken in woonwagens aan banden te leggen. Voor het wonen in een woonwagen was vanaf toen een vergunning nodig.⁴⁶

In West-Europa was volgens Lucassen vanaf de negentiende eeuw het rondtrekken in familieverband het belangrijkste kenmerk voor de overheid om mensen als 'zigeuner' te classificeren, vooral als dat gepaard ging met het uitoefenen van beroepen die met 'zigeuners' geassocieerd werden.⁴⁷ Die mensen kregen het zigeunerstigma opgeplakt. Als vermeende vagebonden die geneigd zijn om tot criminaliteit te vervallen, werden ze door de autoriteiten extra in de gaten gehouden. De controle werd verscherpt toen in 1928 een speciale administrateur zich ging bezighouden met het 'zigeunerprobleem'. 'Zigeuners' werden voortaan als (potentiële) criminelen beschouwd. Ze werden geregistreerd, maar het doel daarvan, namelijk hen het land uitzetten, werd nauwelijks bereikt omdat de meesten over geldige papieren beschikten.⁴⁸ Vanwege die registratie kwamen in de jaren dertig eveneens de al lang in Nederland verblijvende Sinti in de categorie 'zigeuner' te vallen, signaleerde Lucassen. Daarvoor waren ze door de autoriteiten meestal niet als zodanig geëtiketteerd, onder meer omdat ze niet in grote groepen rondreisden en vaak in logementen overnachtten. Ze verdienden veelal de kost als vari-

44 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 92-95. Lucassen kon zich voor deze ambtsberichten mede baseren op A. Jongerius & G. Mak, *Wien Neerlandsch bloed in de aders vloeit* (Kandidaatsscriptie Geschiedenis Universiteit Utrecht 1982), die ambtsberichten over 'zigeuners' hadden aangetroffen in het archief van Justitie. Zie ook G. Mak & A. Jongerius, 'Historisch onderzoek naar het beeld van zigeuners', *o DROM* 2 (1986) 3-4.

45 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 147-150.

46 Sijes e.a., *Vervolging*, 7-12. Hoewel de bedoeling van de wet was dat het aantal woonwagens zou afnemen, nam het in werkelijkheid toe. Door de woningnood werden woonwagens en vooral woonschepen een nieuwe mogelijkheid van huisvesting.

47 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 231-236; Lucassen, 'The clink of the hammer', 171.

48 Idem, *En men noemde hen zigeuners*, 191 en 206-209.

étéartiesten en muzikanten, als reparateurs en handelaren van muziekinstrumenten en met verkoop langs de deur. De vrouwen hielden zich ook wel bezig met bedelen, handelen en wisseltrucs.⁴⁹

De overheid maakte zaak van het ontwikkelen van beleid om het als asociaal beschouwde leven als woonwagengewoner verder te bemoeilijken door het inrichten van rayonkampen. Maar na 1933, toen de Nederlandse overheid zich richtte op de Joodse vluchtelingen uit Duitsland, verslapte de aandacht voor het in kaart brengen van 'zigeuners'. Er kwamen pas bewaakte grote kampen tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁵⁰

Beeldvorming over 'zigeuners' vanaf 1750

In de achttiende-eeuwse typering van Grellmann waren 'zigeuners' gewend om te bedelen en te stelen. Kinderen werd dat al van jongs af aangeleerd, in zijn optiek. Maar desondanks leefden ze in armoede wat volgens hem te wijten was aan hun luiheid en gemakzucht. Het uitoefenen van typische 'zigeunerberoepen' als smid, ketellapper en paardenhandelaar ging zonder uitzondering met bedrog en oplichting gepaard. Door het leven in de buitenlucht hadden ze in de ogen van Grellmann wel een sterke gezondheid. 'Zigeuners' leefden in zijn visie volgens hun instincten. Hun donkere huidskleur werd veroorzaakt door de levenswijze en de manier van opvoeden.⁵¹ Die mythe kende een lang leven want nog in 1973 stond in een Tsjechische studie naar schoolverzuim dat bewezen was dat Roma door een goede hygiëne een wittere huidskleur kregen.⁵²

Naast die uiterst negatieve stereotypen was een zeker dwepen blijven bestaan met hun exotisme en vermeende avontuurlijke leven, zoals dat voorkwam op zeventiende-eeuwse afbeeldingen. Maar pas in de Romantiek kwam die verheerlijking echt op stoom. Dat exotisme beperkte zich niet tot 'zigeuners'. Zwarte mensen stonden volgens de romantische racialisten dicht bij de natuur en waren sensueel, minder rationeel en begiftigd met muzikaliteit. In de tweede helft van de negentiende eeuw was er veel belangstelling voor optredens van zwarte ensembles en voor de tentoonstellingen van dorpen met zwarte mensen op de wereldmarkten.⁵³ Ook 'zigeuners' trokken in die tijd veel bekijks. Een belangrijk verschil is echter dat 'zigeuners' zelf tentoonstellingen organiseerden door bezoekers tegen entree toe te laten in hun kampementen.⁵⁴

Het ongebonden bestaan van 'zigeuners' was in de ogen van romantische auteurs een tegenpool van de knellende banden van de gevestigde orde. In romans, gedichten en opera's was er sprake van een ware 'zigeunerromantiek' rond jonge, mooie en verleidelijke vrouwen. In 1821 ging het ballet *Preciosa* met muziek van Carl Maria von Weber in Berlijn

49 Ibidem, 198-206.

50 Sijes e.a., *Vervolging*, 67-76; Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 207.

51 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 53-61.

52 Sokolová, *Cultural politics*, 186.

53 Voor een overzicht van optredens en tentoonstellingen van zwarten, zie Hondius, *Blackness*, 184-187. De laatste expositie, in 1958 in Brussel, moest na protesten voortijdig gesloten worden.

54 Lucassen vond een record bezoekersaantal in krantenberichten over een groep Kalderasha in Leeuwarden in 1879 die met een entreegeld van 20 cent maar liefst 2.000 gulden ophaalden, wat gelijkstaat aan 10.000 bezoekers. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 67.



Afb. 7 Verschillende webwinkels, zoals party.nl, vegao.nl en funidelia.nl hebben 'zigeunerin-outfits' in het assortiment. Deze verkleedkleden verwijzen, in lijn met de romantische 'zigeunerinnentraditie', naar stereotypen als sensualiteit, muzikaliteit en avontuurzucht. Foto: Boland, groothandel in feestartikelen.

een realistisch geschetste liefdesrelatie tussen een loodgieter en een Roma vrouw tegen de achtergrond van de politieke situatie in Tsjechoslowakije.⁵⁹

in première, ontleend aan *La Gitanilla* van Cervantes. In 1831 publiceerde Victor Hugo zijn *Notre-Dame de Paris*, eveneens sterk beïnvloed door Cervantes.⁵⁵ Poesjkin gebruikte het 'zigeunerleven' als achtergrond voor zijn gedicht *Tsygany* ('Zigeuners') uit 1827.⁵⁶ Willems portretteerde het leven en werk van de Britse schrijver Borrow, van wie in de tweede helft van de negentiende eeuw de half-autobiografische, half-fictieve werken over zijn leven bij Spaanse *Gitanos* immens populair waren.⁵⁷ Beroemde opera's en operettes uit die tijd passen in de romantische 'zigeunerinnentraditie', zoals onder meer *Il Trovatore* van Verdi (1853), *Carmen* van Georges Bizet (1875), naar de gelijknamige novelle van Prosper Mérimée, en *Der Zigeunerbaron* van Johann Strauss (1885). Ook in de negentiende-eeuwse Tsjechische muziek worden door Dvořák en Smetana de teugelloosheid, de vrijheid en het leven in de vrije natuur van 'zigeuners' verheerlijkt. Karel Hynek Mácha, een van de belangrijkste Tsjechische auteurs uit de vroege negentiende eeuw, verheerlijkt in zijn roman *Cikáni* (1835) 'zigeuners' als een symbool van vrijheid en van een leven volgens de wetten der natuur.⁵⁸ Verder komen ze in de Tsjechische literatuur uit die tijd met name voor in een bijrol, vooral om een exotisch vleugje te geven aan het verhaal. In de communistische tijd publiceerde Bohumil Hrabal het korte verhaal *Romance* (1963), over

55 Ook Hugo's *Esmeralda* blijkt in de ontknopning van de roman op jonge leeftijd door 'zigeuners' te zijn gestolen van haar non-Roma ouders, hoewel haar uiterlijk door Hugo duidelijk herkenbaar als 'zigeunerin' beschreven wordt: een bruin gelaat, zwarte haren met koperen muntjes erin en vlammende ogen. V. Hugo, *De klokkenluider van de Notre Dame* (Wageningen 1974, oorspr. Franse uitgave 1831) 58-59.

56 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 158.

57 Ibidem, 102-104.

58 <https://en.wikipedia.org/wiki/Cikáni> (geraadpleegd op 20.05.2021). In 1922 werd *Cikáni* verfilmd door Karl Anton.

59 B. Hrabal, 'Romance', in: B. Hrabal, *Pábitelé* (Praag 2019) 212-219, oorspronkelijk verschenen in de ver-

Zigeunerorkestjes met Hongaarse en Roemeense volksmuziek, gangbaar gemaakt door componisten als Schubert, Liszt en Brahms, maakten hier vanaf begin twintigste eeuw furore in de danszalen en cafés. Volgens letterkundige Maaikje Meijer had dat type zigeunermuziek zo'n aantrekkingskracht omdat de manier van spelen emoties als wanhoop en verdriet wist te vertolken waarvoor 'de witte cultuur geen "eigen" expressiemogelijkheden heeft'.⁶⁰ De eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog vormden de hoogtijdagen met onder andere het Tata Mirando-orkest en tal van imitaties waaronder studenten-zigeunerorkesten. Ook in het Nederlandse populaire genre kwam de, in de woorden van Meijer, 'witte projectie op de zigeuner' herhaaldelijk voor. De vioolspelende 'zigeuner' die gevoelens van intens verdriet weet aan te roeren, werd onder andere bezongen door Johnny Jordaan en Willy Alberti in: 'Oh zwarte zigeuner. Kom speel mij iets voor'.⁶¹

De Tweede Wereldoorlog

'Zigeuners' in de nazi-rassentheorie

De moorddadige kant van het wetenschappelijk rasdenken kwam vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw in nazi-Duitsland tot wasdom. Een centrale rol hierin speelde rassentheoreticus Robert Ritter. Hoewel hij niet tot de harde kern van de nazi's behoorde, deelde hij wel de eugenetica-ideeën binnen de nazi-ideologie. Ritter beschreef 'zigeuners' in de traditie van Grellmann als rusteloze mensen met primitieve oerinstincten en met een geloof in bovennatuurlijke krachten.⁶² Dat laatste stereotype dateerde van eind vijftiende eeuw, signaleerde Vandenbroeck: al in de tijd van Jheronimus Bosch bestond het idee dat 'heidens' door het leven in de vrije, woeste natuur konden doordringen tot andere, diepere lagen in de geest.⁶³ Maar dit ooit pure natuurvolk had zich volgens Ritter in de loop der eeuwen vermengd met een minderwaardig soort sedentaire Duitsers en was daardoor asociaal, achterlijk en crimineel geworden.⁶⁴

halenbundel *Perlička na dně* (Praag 1963). In 1966 werd *Romance* verfilmd door Jaromil Jireš, als deel van de film *Perličky na dně* (Kleine parels op de bodem), een bundeling van vijf verfilmde korte verhalen door verschillende regisseurs. Aan Hrabals warme relatie tot Roma werd in 2014 een fototentoonstelling gewijd: *Romové a Bohumil Hrabal*. Zie: <https://www.praha8.cz/hrabalova-liben.html> (geraadpleegd op 20.05.2021). Sokolová zag het romantische beeld gedurende de communistische tijd veranderen in een 'zigeuner' als asociale antiheld, die niet in staat is om te assimileren en in de gevangenis eindigt of jong doodgaat. Een andere uitzondering op dat negatieve 'zigeunerbeeld' gold Jiří Menzels film *Larks on a String* uit 1969, over onder andere 'zigeuners' in de werkkampen uit de jaren vijftig. Sokolová, *Cultural politics*, 107-116.

60 M. Meijer, "3 oktober 1915. Béla Ruhà, 'tsigaan en komponist' wordt voorgesteld aan het Amsterdamse publiek. De intocht van zigeuners en hun muziek", in: R. Buikema & M. Meijer (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 57-74, 66-69, geciteerd op 67.

61 Ibidem, 70-72. Een groot aantal Nederlandse zangers vertolkte liederen over een vioolspelende zigeuner zoals Willy Derby, Corry Brokken, de Zangeres zonder Naam, Will Tura, Imca Marina, Vader Abraham, Benny Neyman en Manke Nelis.

62 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 223-224; Zimmermann, *Rassenutopie*, 369-371.

63 Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 187.

64 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 223-224. Bij het beeld van de echte 'zigeuner' hoorde ook het eten van eegels.

Eind jaren dertig werkte Ritter op grond van genealogische gegevens aan een indeling van verschillende categorieën 'zigeuners', 'mengbloeden' en 'zigeunerachtigen'. Gaandeweg kwam hij tot de conclusie dat de raszuivere 'zigeuner' niet meer voorkwam. In elke familie kwam wel een kruising met Duits bloed voor. Door samenwerking met verschillende overheidsdiensten kon hij de kaartenbak met 'zigeunerfamilies' flink uitbreiden. Tot januari 1945 schreef Ritter 24.411 dergelijke 'rasdiagnosen' uit.⁶⁵

In het kader van zijn onderzoek had Ritter in 1939 de concentratiekampen Sachsenhausen en Dachau bezocht. Toch kon Willems, die zich kon baseren op de persoonlijke nalatenschap van Ritter, niet met zekerheid zeggen in hoeverre hij op de hoogte was van het lot dat mensen wachtte in de vernietigingskampen.⁶⁶ Feit is dat zijn minutieuze administratie een basis was voor de deportatie van en genocide op de Duitse en Oostenrijkse 'zigeuners'. Ritter oefende bovendien direct invloed uit op de formulering van het *Auschwitz-Erlass* van Himmler van 16 december 1942, betoogde Zimmermann. Daarin werd bevolen dat '*Zigeunermischlinge, Ròm-Zigeuner und nicht deutschblütige Angehörige zigeunerischer Sippen balkanischer Herkunft*' naar een concentratiekamp gestuurd moesten worden. Een maand later werd daartoe in Auschwitz-Birkenau een speciaal *Zigeunerfamilienlager* ingericht. Op 2 augustus 1944 werd dat ontmanteld en werden de laatste bijna 3.000 gevangenen vergast, van de in totaal meer dan 19.300 Roma en Sinti die daar vermoord werden.⁶⁷

Eind jaren veertig werden drie gerechtelijke vooronderzoeken verricht naar Ritters aandeel in de genocide op 'zigeuners'. Ritter verdedigde zich tegen getuigenissen van 'zigeuners' die de kampen overleefd hadden door te wijzen op hun onbetrouwbare aard en rijke fantasie. De officier van justitie ging niet over tot vervolging omdat hij directe schuld niet bewezen achtte. Ritter overleed in 1951.⁶⁸

Ritters aanhoudende inspanningen ten spijt is het tijdens het naziregime nooit tot een apart *Reichszigeunergesetz* gekomen. Enerzijds kwam dat volgens Zimmermann door de geringe interesse van Hitler voor de *Zigeunerfrage*. Anderzijds achtten onder meer collega's van Ritter het niet nodig, omdat de Neurenbergse wetten voldoende waarborg boden om in het geval van 'zigeuners' '*ein Einströmen in das deutsche Blut*' te verhinderen.⁶⁹ Het ontbreken van gerichte wetgeving hield in dat er aan de massavernietiging van 'zigeuners' geen centraal gestuurd plan ten grondslag lag. Tal van nazi-in-

65 Ibidem, 227-228.

66 Ibidem, 262-263 en 269-271; Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 46-60.

67 Zimmermann, *Rassenutopie*, 297-304, citaat op 301, en 343-344; Crowe, *A history*, 48-51; Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 13-14. Hancock introduceerde voor de nazigenocide op Roma en Sinti het neologisme *Porrajmos*, een term die bij Roma en Sinti zelf overigens nooit breed gang vond. Zie I. Hancock, 'On the interpretation of a word: Porrajmos as Holocaust', in: T. Acton & M. Hayes (red.), *Travellers, Gypsies, Roma: The demonisation of difference* (Newcastle 2006) 53-57; Bársony & Daróczy, *Pharrajimos*, ix-x. Een andere aanduiding in het Romanes is *Samudaripe* dat letterlijk 'allen vermoord' betekent, ofwel: de massamoord.

68 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 274-276. Getuigen tegen Ritter waren onder andere Oskar en Vinzenz Rose, vader en oom van Romani Rose (1946) die sinds 1982 voorzitter is van de Duitse Sinti zelforganisatie *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma*. Zie: https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Ritter en https://de.wikipedia.org/wiki/Romani_Rose (beide geraadpleegd op 21.12.2020).

69 Zimmermann, *Rassenutopie*, 156-162, citaat op p. 157.

stellingen in Duitsland, vazalstaten en bezette landen, plus verschillende instanties in die landen zelf, hadden invloed op beslissingen die tot de uiteindelijke genocide hebben geleid. Het gevolg was dat er grote verschillen waren in de wijze waarop en de mate waarin 'zigeuners' in verschillende landen tijdens de Tweede Wereldoorlog vervolgd zijn.⁷⁰

De vervolging van 'zigeuners' in Tsjechië, Slowakije en Nederland

Eind jaren dertig werd Tsjechoslowakije door nazi-Duitsland opgedeeld. In Tsjechië, vanaf 1939 als Protectoraat van Bohemen en Moravië onder direct gezag van de nazi's, werden Joden en 'zigeuners' onmiddellijk uit de maatschappij verbannen, op grond van dezelfde racistische wetgeving als in het *Reich* zelf. 'Zigeuners' werden geïnterneerd in 'corrigerende werkkampen' in Lety u Písku en Hodonín. Na het eerdergenoemde *Auschwitz-Erlass* eind 1942 kregen binnen enkele maanden massale deportaties van Roma hun beslag. Het merendeel van de Tsjechische Roma kwam om in de Holocaust. Van de ongeveer 6.500 'zigeuners' die de nazi's in 1942 registreerden, wisten er naar schatting 300 aan vervolging te ontkomen en keerden er slechts 583 uit de concentratiekampen terug.⁷¹

Slowakije werd vanaf 1939 een vazalstaat van nazi-Duitsland met semiautonomie. Daar werden voor 'zigeuners' weliswaar allerlei beperkende maatregelen uitgevaardigd, maar ze werden niet naar concentratiekampen in Duitsland en Polen gedeporteerd zoals de Joodse bevolkingsgroep. Ze mochten niet meer rondtrekken en moesten hun paard en wagen verkopen. Het was verboden om parken, cafés en restaurants binnen te gaan of om gebruik te maken van het openbaar vervoer. Ze werden onder verschrikkelijke omstandigheden tewerkgesteld in speciale seizoenswerkkampen als een alternatief voor militaire dienst. In september 1944 werd Slowakije bezet door de nazi-Duitsland en toen was het voor massadeportatie van 'zigeuners' naar de vernietigingskampen te laat. Naar schatting zijn er 'slechts' een paar honderd van de honderdduizend Slowaakse 'zigeuners' omgekomen.⁷²

70 Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 3-5.

71 Crowe, *A history*, 48-51; Nečas, *The Holocaust*, 213; Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 11-13. Zie voor de Tsjechische omgang met het herdenken van de Roma slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog in de voormalige concentratiekampen, in het bijzonder die van Lety u Písku: Van Baar, *The European Roma*, 279-291. Hoeveel Europese Roma en Sinti er door de nazi's en hun bondgenoten vermoord zijn in de Tweede Wereldoorlog, is niet met zekerheid te zeggen. Het US Holocaust Memorial Museum noemt dat schattingen van historici uitgaan van tussen 250.000 en 500.000 slachtoffers, op een populatie van naar schatting één tot anderhalf miljoen Roma en Sinti in Europa voor de oorlog. Zie: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945> (geraadpleegd op 21.07.2021). Barany, *The East European Gypsies*, 107-110, geeft een overzicht van schattingen van diverse auteurs. Zimmermann gaat daarin uit van een ondergrens van 90.000 Roma slachtoffers in gebieden die onder controle stonden van de nazi's. Methodologisch tot stand gekomen en enigszins gedocumenteerd geschat komen wetenschappers uit op rond de 250.000 slachtoffers. Andere auteurs gaan uit van hogere schattingen. Ian Hancock spant de kroon met een schatting van één tot anderhalf miljoen vermoorde Roma en Sinti in de Holocaust.

72 Crowe, *A history*, 51-54, met een verwijzing naar Nečas; Zimmermann, *Rassenutopie*, 289-291; Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 18-19. Barany, *The East European Gypsies*, 106-107, gaat uit van niet meer dan duizend Roma slachtoffers in Slowakije.



Afb. 8 Roma kinderen in gevangenschap in concentratiekamp Lety u Písku. Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er in het huidige Tsjechië twee interneringskampen waar alleen Roma gevangengezet werden, Lety u Písku en Hodonín. Een groot aantal gevangenen, onder wie het merendeel van de kinderen, verloor in die kampen al het leven door ziekte, honger en kou. De meesten die Lety of Hodonín wisten te overleven, werden gedeporteerd naar Auschwitz en daar vermoord. Foto: fotograaf onbekend, vermoedelijk een kampbewaker; datering ca. 1940-41, vóór de uitbraak van de tyfusepidemie in 1942. Collectie: Akademie věd České republiky in Praag, inventarisnr. 95179HK.

In Nederland werden tijdens de Duitse bezetting eerdere beleidsplannen uit de jaren dertig verwezenlijkt om 'zigeuners' en woonwagenbewoners te registreren, hen een trekverbod op te leggen en onder te brengen in bewaakte verzamelkampen.⁷³ Op 16 mei

⁷³ Sijes e.a., *Vervolging*, 107; Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 212-214; Zimmermann, *Rassenutopie*, 235-237. Dit beleid was reeds uitgewerkt in het *Wetsontwerp met daarover uitgebreide adviezen betreffende maatregelen m.b.t. de varende en rijdende bevolking, 1936-1938*. Maar gedwongen plaatsing in grotere rayonkampen werd toen niet gerealiseerd omdat dat volgens de toenmalige regering indruiste tegen het grondrecht om te mogen wonen waar men wil. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 212 en 281, noot 8.



Afb. 9 Het woonwagenkamp aan de Vaaltweg in Den Bosch (10 juli 1939). Dit kamp fungeerde als verzamelpark voor de Sinti en Roma uit Den Bosch en omgeving. Na de razzia op 16 mei 1944 werden ze weggevoerd naar Westerbork. Van de 51 in Den Bosch opgepakte mensen mochten er 29 Kamp Westerbork verlaten omdat ze over buitenlandse paspoorten beschikten. De anderen werden drie dagen daarna gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau. Foto: fotograaf onbekend. Collectie: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, archiefnr. 0021757.

1944 vond in alle vroegte op bevel van de Duitse *Sicherheitspolizei* en de SD een groot-schalige razzia plaats. Alle door de burgemeesters als 'zigeuners' aangemerkte families werden door de Nederlandse politie en marechaussee opgepakt en naar Westerbork gebracht. Verschillende Sinti en Roma wisten onder te duiken of zich te verstoppen. Enkele honderden opgepakte mensen werden in de dagen erna weer vrijgelaten omdat het woonwagenbewoners betrof. Ook meer dan vijftig 'zigeuners' liet men uit Westerbork vertrekken, omdat die een paspoort bleken te hebben van een neutraal land als Zwitserland, van Italië als bondgenoot van Duitsland, of van Guatemala, dat niet meevocht met de geallieerden. Drie dagen later, op 19 mei 1944, werden 245 'zigeuners' naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd.⁷⁴ Slechts dertig van hen overleefden de oorlog.⁷⁵

⁷⁴ Sijes e.a., *Vervolging*, 107-122; Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 217-221; Zimmermann, *Rassenu-topie*, 312-315. De razzia vond plaats in Amsterdam, Arnhem, Beek, Den Bosch, Deil, Doetinchem, Drachten, Den Haag, Eindhoven, Helmond, IJsselstein, Nijmegen, Oldenzaal, Susteren, Westerbork, Vledder, Venlo en Zutphen. In dagblad *De Stentor*, op 2 april 2005, beschreef Wim Coster dat op 17 mei 1944 tevens een gezin van negen Sinti was opgepakt in Zwolle (Sijes e.a. gingen uit van Amsterdam). Toen zij op 18 mei in Westerbork werden opgebracht, waren waarschijnlijk de transportlijsten voor 19 mei al vastgesteld. Het gezin is vrijgelaten, onbekend wanneer en waarom. Zie P. Jorna, *Sinti en Roma in Den Haag. Voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (1900-1970)* (Den Haag 2021) 48 (noot 118) en 78-79.

⁷⁵ Sijes e.a., *Vervolging*, 134. Zie ook: Van Rens, *De vervolging*, 255-277.

Conclusies

De genocide op Roma en Sinti in de Tweede Wereldoorlog vormde een tragisch dieptepunt in hun geschiedenis in Europa. Het was na de massamoord in de eerste helft van de achttiende eeuw in grote delen van Europa de tweede keer dat zij slachtoffer werden van gerichte grootscheepse vervolgingen. Beide keren gebeurde dat op basis van stereotypen en vooroordelen over erfelijk deviant gedrag en een neiging tot parasitisme en criminaliteit. Die stereotypen en vooroordelen, die gedurende de vijftiende eeuw waren ontstaan, hadden zich in de loop der tijd tot een zigeunerstigma ontwikkeld.

Centraal onderdeel van het zigeunerstigma in Nederland betrof het rondtrekken in familieverband om de kost te verdienen met typische 'zigeunerberoepen'. Daarin uit zich een belangrijk verschil met de voorgeschiedenis van de Tsjechische respondenten. Op het grondgebied van wat nu Tsjechië en Slowakije is, had een deel van de Roma zich al in de vijftiende eeuw aan de randen van dorpen en steden gevestigd. Door vergaande assimilatiemaatregelen in de tweede helft van de achttiende eeuw leefden de meeste Tsjechische en Slowaakse Roma sinds die tijd sedentair. Toch kregen in Tsjechoslowakije niet alleen de circa 10 procent van de Roma die een trekkend bestaan leidden, de Vlachische Roma, het zigeunerstigma opgeplakt. Dat gold ook voor de overige sedentaire Roma. Het zigeunerstigma was in Tsjechië dus niet gericht op de mate van maatschappelijke aangepastheid, maar op de zogenaamde overerfbaarheid van eigenschappen die als karakteristiek voor 'zigeuners' opgevat werden.

De oudste respondenten in dit onderzoek werden geboren in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, een kleine tien jaar na de Tweede Wereldoorlog. De ouders van die respondenten hadden op grond van hun eigen ervaringen weinig vertrouwen in de overheid en zij brachten dat wantrouwen over op hun kinderen. De geschiedenis van hun voorouders was grofweg een golfbeweging van vervolging en gedwongen assimilatie. 'Zigeuners' waren door de eeuwen heen altijd weggezet als de 'ander', de buitenstaander, inferieur aan de dominante samenleving. De Vlachische Roma hadden bovendien een eeuwenlange slavernijgeschiedenis. Op basis van die voorgeschiedenis hadden Roma en Sinti weinig reden om geen argwaan te koesteren over wat de autoriteiten met hen voor hadden. In de wederopbouwjaren in Nederland zou de overheid zich richten op het aan banden leggen van de trekvrjheid, om aldus maatschappelijke integratie te bevorderen. Voor Roma in Tsjechië brak de communistische tijd aan.

PORTRET

NEDERLANDSE DENISE (1982)

De eerste afspraak met onderwijsassistente Denise belt zij af. Ze heeft het te druk en dat blijft voorlopig zo. 'Misschien gaat het dan over?'; vraagt ze. Ik stel voor om pas over een paar weken een afspraak op haar school te maken, dan is het vast rustiger. Maar als ik me die dag meld, net na schooltijd, blijkt ze me niet te verwachten. 'Ik heb u weleens aan de telefoon gehad, klopt dat?' Denise vindt de situatie duidelijk ongemakkelijk. Ze heeft nog een andere afspraak, met de onderwijzeres van groep 1 en een pedagoog. Deze middag wordt nader in kaart gebracht welke Sinti peuters nog niet naar de peuterspeelzaal gaan. De school waar Denise werkt is al dertig jaar geleden begonnen met het actief naar school halen van Sinti kinderen. Aan Denise wordt gevraagd of ze een paar ouders alsnog wil overtuigen van het nut ervan voor de kleintjes. Ik mag die bespreking bijwonen en voor mij is dat een buitenkansje. Daarna kan ik Denise alsnog interviewen. Inmiddels is ze op haar gemak gesteld en praat ze honderduit.

Denise heeft zelf ook al in de klas gezeten bij de onderwijzeres van groep 1. Destijds was juffrouw worden beslist niet haar droom. Ze wilde zangeres worden en overal optreden. De muziek zit van twee kanten in de familie, dus had ze als kind genoeg idolen om zich heen. Maar het liep anders. Eerst deed ze een opleiding tot verkoopster, daarna een tot nagelstyliste. Toen deed de kans zich voor om met de speciale opleiding voor Sinti meisjes onderwijsassistente te worden.

En toen ik eenmaal hier op school was, zag iedereen hoe goed de Sinti kinderen naar school kwamen en meededen. Goed, het ging niet à la minute zo, het had een paar jaar nodig. In het eerste jaar waren de Sinti kinderen er alleen op de dagen dat ik werkte. Als ik niet werkte dan waren ze d'r niet. Maar op een gegeven moment was het zo, ik hoefde niet eens meer te bellen, want ze waren er gewoon.

Denise had het niet altijd makkelijk met haar rol als intermediair tussen de school en de Sinti ouders. De ouders lieten hun kind met een gerust hart op school achter in de veronderstelling dat Denise voor hun bescherming en veiligheid zou zorgen.

Maar ik zei op een gegeven moment: 'Luister jongens, ik doe wat ik in mijn macht heb, maar ik wil nergens verantwoordelijk voor zijn.' Toen ik wat jonger was, vond ik het lastiger om dat aan te geven. Ik ben ook een Sintezza. Maar later heb ik die verantwoordelijk weer naar hen teruggeschoven. 'Kijk, ik heb geen tien ogen, ik heb er maar twee. En als ik iets zie gebeuren, probeer ik iets te doen. Maar jullie zijn de ouders en hoor 's, het is jullie keuze om ze hier op school te plaatsen of niet. Ik kan niet op tien plaatsen tegelijk zijn.'

Haar vader zat vroeger een paar jaar op een gewone lagere school en haar moeder zat op een kampschool. Hoewel Denise zelf opgegroeid is op het kamp, kan ze zich er nauwelijks een voorstelling van maken hoe dat geweest moet zijn, een kampschool.

Hoe ze daar lesgeven... Of nee, ik noem het niet eens lesgeven! Ze hadden een schooltje óp het kamp. Als mama dat vertelt, dan sta ik echt met zulke ogen te kijken. Want überhaupt dus helemaal geen andere kinderen. En alle leeftijden door mekaar. Dus er zaten alleen maar Sinti-kinderen in een gebouw en daar kregen ze dan les.

Voor haar eigen kinderen is Denise heel beschermend, net als andere Sinti ouders. Nederlandse kinderen mogen afspreken bij andere kinderen thuis als ze in groep 1 komen. Maar dat zijn ze pas vier jaar! Bij Sinti mogen de kinderen alleen buitenshuis spelen als de ouders zeker weten dat het veilig is.

Want dan willen we echt weten: wie zijn dat, met wie gaan ze mee. Wat voor ouders zijn dat, hebben die honden, waar wonen ze, wonen ze aan de weg, wonen ze aan water. Die angst! En bij sommigen gaat het dan zo véér, dat ze dan zeggen: luister, de veiligheid van mijn kind gaat vóór.

De beschermende houding naar de kinderen en de angst dat hen iets zal overkomen linkt Denise aan de verschrikkingen in de Tweede Wereldoorlog. Het lot van de grootouders en overgrootouders zitten bij de Sinti van de naoorlogse generaties nog voor in het hoofd.

Daar ligt nog héél veel qua emoties, trauma's, noem maar op. Dat wordt ook nog steeds doorgegeven aan kinderen en kinderen en kinderen. Omdat er zoveel van Sinti is afgenomen... zoveel familie. Ze mochten bijna geen Sinto zijn, hè. Dus is er altijd een bepaalde angst blijven hangen. D'r ging toch een hele poos voorbij eer dat weer iets of iemand werd vertrouwd.

Bij de Sinti die de oorlog overleefden, bleef een gevoel achter dat alleen de eigen kring te vertrouwen is. Het belangrijkste symbool van hun eigenheid is voor hen de taal, het Romanes.

De taal is ook altijd wel één van de dingen geweest waarvan ze het gevoel hadden: en dat is van ons. En daarom, wij waren nog klein en mijn ouders en mijn familie hebben altijd gezegd: die taal, die mag je niet aan niemand leren. Want dat is het enige wat wij nog hebben.

Toch heeft Denise niet de indruk dat de negatieve houding van ouders tegenover school in het verleden alleen maar voortkwam uit wantrouwen. Het is ook te wijten aan onbekendheid met school en uit het analfabetisme van toen.

Ja, hoe moet ik dat zeggen... Ze hadden een soort van schaamte. Ze konden niet lezen en schrijven. Ze wilden er niet mee geconfronteerd worden, dat ze dat niet kunnen. En als je zelf dat gevoel al hebt, dat geef je dan door aan je kind! Ze wilden misschien die stap maken, maar ze durfden niet, want ja, ze hebben zelf nooit niks geleerd. Daar praat je dan ook niet graag over.

Denise is onderwijsassistente geworden en dat ze dat bereikt heeft is mede te danken aan haar vader, die haar stimuleerde. Maar het komt ook door haar eigen keuzes in het leven.

Ik ben net iets verder gekomen dan andere Sinti, maar dat komt, denk ik, ook omdat ik een Nederlandse eh... vriend heb. Ja, dat is echt zo, ja. Mijn jongste zus is ook met een Nederlander samen en die zit op de kappersschool, die doet ook van alles. Snap je? Dus daar heeft het ook wel een beetje mee te maken.⁷⁶

3 De naoorlogse periode

Te kereha, so kereha, gadžes tutar na kereha.
Wat je ook doet, wat ze ook doen, je wordt nooit een *gadzjo*.¹

In de jaren vijftig van de vorige eeuw probeerde de bevlogen Tsjechische onderwijzer Miroslav Dědič Roma kinderen op de Škola Míru kostschool (School van de Vrede) in Květušín te heropvoeden tot verantwoorde burgers van de heilstaat. De kinderen waren afkomstig uit als asociaal beschouwde gezinnen. Dědič wilde bewijzen dat Roma wel degelijk te beschaven waren als de invloed van hun eigen opvoeding maar tenietgedaan werd. Sommige kinderen zaten er met toestemming van de ouders, anderen waren door de rechter uit huis geplaatst. Ouderbezoek werd gedwarsboemd, binnenkomende brieven werden achtergehouden en uitgaande brieven werden gecensureerd. Dědič promootte zijn ideeën en idealen op conferenties en in de Tsjechoslowaakse pers waren de reacties op het experiment lovend. De kinderen keerden later deels terug naar hun families, deels zouden ze zich blijvend distantiëren van hun Roma achtergrond.²

Het Květušín-experiment was een extreem voorbeeld van de pogingen in Tsjechoslowakije om het zogeheten 'Zigeunervraagstuk' aan te pakken.³ In het algemeen beoogde het communistische regime Roma te assimileren door middel van sturend huisvestings-, onderwijs- en arbeidsmarktbeleid. Ook in Nederland werd de leefwijze van rondtrekkende Roma en Sinti in de tweede helft van de twintigste eeuw in toenemende mate ingekaderd door overheidsmaatregelen die integratie zouden moeten bevorderen.

Dit hoofdstuk over de naoorlogse geschiedenis is hoofdzakelijk gebaseerd op literatuur. Slechts hier en daar komen voor dit onderzoek geïnterviewde Roma en Sinti aan het woord. De beschreven periode na de Tweede Wereldoorlog is voor beide landen verschillend. In Tsjechië komt in dit hoofdstuk alleen de periode 1945 tot en met 1989 aan bod, eindigend met de val van het communisme. De ontwikkelingen vanaf de Fluwelen Revolutie zijn tekenend voor de huidige leefomstandigheden van de Tsjechische Roma en komen daarom in hoofdstuk vier en vijf aan de orde. In Nederland is voor de naoorlogse tijd gekozen voor de jaren 1945 tot en met 2005. Gedurende deze periode kwamen

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 38.

2 B. Šebová, 'Škola Míru' v Květušíně 1950-1954 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) – kritická reflexe v historickém kontextu 50. let (Praag 2009) 1 en 127-129. Škola Míru werd halverwege de jaren vijftig omgedoopt tot een klassiek kindertehuis voor Roma. Dědič vertrok daar in 1962 maar bleef zijn verdere werkzame leven lesgeven aan Roma kinderen. In 1982 publiceerde hij een boek over zijn ideeën en ervaringen: *Výchova a vzdělávání cikánských dětí a mládeže* (Praha 1982). Tomáš Kudrna maakte over het Květušín-experiment in 2015 de documentaire *Zatajené dopisy* (Achtergehouden brieven). <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10871537383-zatajene-dopisy/414235100021004/> (geraadpleegd op 21.12.2020).

3 Crowe, *A history*, 55-56; Sokolová, *Cultural politics*, 82-87.



Afb. 10 De Škola Míru kostschool in Květušín, in de regio Český Krumlov (1952). Uit huis geplaatste Roma kinderen kregen in deze kostschool communistische beschaving bijgebracht. Contact met de ouders werd ontmoedigd, want dat zou de heropvoeding schaden. De kinderen staan voor de school opgesteld in een koor. Geheel rechts op de foto staat onderwijzer Miroslav Dědič. Foto: fotograaf onbekend. Collectie: Muzeum romské kultury in Brno, archiefnr. FDig 251/2006/52.

nieuwe groepen Roma naar Nederland. De laatste groep, de Nieuwe Roma, arriveerde nadat de meeste Oost-Europese landen in 2004 lid werden van de Europese Unie.

Tsjechoslowakije 1945-1989

De eerste jaren na de bevrijding in Tsjechoslowakije

Na de bevrijding door het Sovjetleger zagen de Roma in het weer verenigde Tsjechoslowakije zich geconfronteerd met een krachtige nationalistische opleving. Een stevig verlangen naar een etnisch homogene staat stak de kop op. Niet de Roma waren daar in de eerste plaats het slachtoffer van. Tsjechoslowaken haalden vooral hun gram op de Duitstalige bevolking die al vanaf de twaalfde eeuw in de heuvelachtige grensgebieden van Tsjechië gevestigd was. Meer dan 2,5 miljoen zogeheten Sudeten-Duitsers werden tussen 1945 en 1947 verdreven en bovendien een deel van de Hongaren in Oost-Slowakije.⁴ Om de mijnbouw en industrie in de leeggevallen streken toch draaiende te houden, werden al in 1945 in Slowakije actief arbeiders geworven. Crowe en Kostelancik

4 Crowe, *A history*, 54; P. Barša, 'Ethnocultural justice in East European states and the case of the Czech Roma', in: W. Kymlicka & M. Opalski (red.), *Can liberal pluralism be exported? Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe* (Oxford 2001) 243-258, 249-250; Sokolová, *Cultural politics*, 67-69.

beweerden dat er ook Slowaakse 'zigeuners' in de stilgevallen fabrieken aan het werk gezet werden, om hen werkdiscipline bij te brengen.⁵ Sokolová echter wees op een bindend besluit van het Slowaakse Hervestigingsbureau eind 1945 dat 'asociale elementen (zigeuners)' niet voor werk in Tsjechië in aanmerking kwamen.⁶ Op grond van eerdergenoemde wetgeving uit 1927 die nog tot vijf jaar na de oorlog van kracht was, waren de autoriteiten gemachtigd om 'zigeuners' en landlopers uit hun regio te weren. Toch wisten ze blijkbaar op eigen kracht het Tsjechische deel van het land te bereiken want volgens de census van 1947 waren daar alweer 16.752 'zigeuners' gevestigd.⁷ Vanwege de grotere werkgelegenheid in de Tsjechische landsdelen hield de migratie van Slowaakse 'zigeuners' nog enige decennia aan. Ze werden gehuisvest in verlaten huizen van verdreven Duitsers en pensions en na verloop van tijd in nieuwe eenvoudige appartementen.⁸ In de familiegeschiedenissen van de respondenten is die grote trek duidelijk terug te zien.

In 1946 werd een wet aangenomen ter schadeloosstelling van verzetsstrijders en politieke gevangenen, onder wie mensen die vervolgd waren op grond van ras. Die wet gaf Roma die de naziterreur hadden overleefd recht op compensatie van huizen, wagens, geld en sieraden die in beslag genomen waren of gestolen.⁹ Maar de Roma waren analfabeet en wisten van het bestaan van de wet niet af. Pas in de jaren zeventig vroegen ze in individuele gevallen compensatie aan. De ouders van de latere activist Čeněk Růžička kregen die toegewezen, maar pas nadat het Internationale Rode Kruis het in hun arm getatoeëerde kampnummer in de nazi-administratie had geverifieerd.¹⁰

Het communistische assimilatiebeleid

Na de communistische coup in 1948 begon in Tsjechoslowakije de volgende ronde van assimilatiepolitiek. De communistische partij pleitte voor integratie van 'zigeuners' en voor het verbeteren van hun algehele levensstandaard tot het niveau van het landelijk gemiddelde. Hun sociaaleconomische achterstand werd nu vanuit een marxistisch oogpunt geduid als een erfenis van vroegere kapitalistische regeringen. Als oplossing voor het 'Zigeunervraagstuk' werd in 1952 een stappenplan opgesteld voor heropvoeding tot socialistische modelburgers. Onder meer moest hen bijgebracht worden hoe op passende wijze een appartement te bewonen, wat betreft de hygiëne en gezondheid.¹¹ De leerplicht vormde vanaf toen een belangrijk onderdeel van het assimilatiebeleid. De 'zigeunerkin-

5 Kostelancik, 'The Gypsies', 309-310 en Crowe, *A history*, 54-55, baseerden zich beiden op T. Grulich & T. Haišman, 'Institucionální Zájem o Cikánské Obyvatelstvo v Československu v Letech 1945-1958', *Česky Lid* 73:2 (1986) 72-85. Zie ook Davidová, 'The Gypsies' (1971), 40-41.

6 Sokolová, *Cultural politics*, 71. Slowaakse Hongaren kwamen wel in aanmerking voor werk in Tsjechië.

7 Kostelancik, 'The Gypsies', 310; Crowe, *A history*, 55, gebaseerd op Grulich & Haišman, 'Institucionální Zájem', 74.

8 Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 136.

9 In de betreffende wet, Zákon 255/1946 wordt onder § 2 (1) nr. 5 een politieke gevangene gedefinieerd: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-255> (geraadpleegd op 27.05.2021).

10 <http://www.romea.cz/en/news/world/germany-compensating-czech-and-slovak-roma-72-years-after-nazi-atrocities> (geraadpleegd op 27.05.2021).

11 Crowe, *A history*, 55-56; Sokolová, *Cultural politics*, 82-87.

Dokument Charty 77 č. 23

Charta 77, vycházejíc z čs. Ústavy a zákonů, jakož i mezinárodních paktů a lidských právech a Všeobecné deklarace lidských práv OSN, prosazuje od počátku své činnosti zásadu, že lidských práv a demokratických svobod, zaručených právními předem, mají požívat všichni lidé bez jakékoli diskriminace. Znamená to mimo jiné, že těchto práv a svobod mají požívat lidé bez ohledu na národnostní příslušnost či etnický původ a že příslušnost k určité národnosti či rase nemůže být příčinou omezení či ocnění práv a svobod.

Charta 77 ukázala, že z hlediska lidských práv je čs. právní řád rozporuplný, a to jak v oblasti příslušných zákonůvých a jiných právních ustanovení, které práva občánů vyhlášíjí a popisují, tak v oblasti zákonůvých záruk těchto práv; ukázala rovněž mnohokrát, že denní praxe státních a společenských orgánů a institucí často porušuje lidská práva, která se čs. stáť zavázal respektovat na mezinárodní fóru, ale i občánská práva vyhlášená Ústavou a zákony. Tento dvojitý všeobecně neuztýžený stav - právní řád a denní praxe - nás neshovuje povinnosti vyvolat kritický názor na takové porušování lidských práv, které souvisí sánně s politickými poměry v naší zemi např. politická diskriminace v povolání a zaměstnání nebo trestní postih osob pro projevy jejich přesvědčení. Takové sánně politické a proto sánně zjavné porušování lidských práv vidíme v diskriminaci církevních spoluprábníků (Romů), o jejichž společenském postavení - zejména s hlediska porušování právního řádu - vypracovala skupina signatářů Charty 77, zabývající se se problémy Romů, první úvahu. Jejím zveřejněním chceme podnítit diskusi o této otázce a vyvolat zájem a problémy Romů. Uvádíme, jaké si při tom, se jejich postavení ve společnosti ovlivňuje celá řada faktorů, a i proto vyjádříme všechny, kdo mohou přispět k osvětlení těchto otázek ve smere pomoci zlepšit životní podmínky a společenské postavení Cirkánů - Romů, aby se do tohoto společného další zapojili.

Denniváme se zároveň, že sánní Romové se budou sánnit prosazovat své občánská, politická, sociální, kulturní a hospodářská práva. Ujistujeme, že po administrativním arušení Svazu Cirkánů - Romů, není v této smere romská organizace či instituce, která by hájila jejich zájmy. (Neexistuje ani nezákonné státní instituce tohoto druhu.) Založení takové organizace pokládáme za velmi potřebné. Chceme přitom zdůraznit, že řešení otázky nevidíme v prosté integraci romského nárazu obyvatelstva do společnosti (a ve vytváření podmínek pro tuto integraci). O tom, sánně mají Romové spolynout s většinovým obyvatelstvem, přijmout bez sánně sánně jeho civilizační hodnoty a strátit svou etnickou entitu, mohou totiž rozhodnout jen oni sami. Jen oni sami mohou rozhodnout o stupni této integrace, pokud jí přijmou. Tomuto rozhodování je vystaveno romské obyvatelstvo stále a vlastně kánně Rom po celý život a je na většinovém obyvatelstvu a orgánech státní moci, aby vytvořily sánně podmínky pro toto rozhodování a aby přispívaly k sánně vzájemného pochopení.

K tomu také máme sánně úvahy a praktické kroky, jinně by řešení romské otázky v Československu mohlo sánně. Charta 77 předkládá tuto úvahu veřejnosti i čs. úřadům jako podklad k diskusi.

Praha dne 13. 12. 1978

Žádáme, aby příspěvky do diskuse byly zasílány též Chartě 77, a to na adresu: Jan Ruzal, Praha 10, Kramelská 104/150.

Václav Havel
mluvčí Charty 77

dr. Ladislav Hejdiánek
mluvčí Charty 77

Afb. 11 Charta 77-document 23. De Tsjechoslowaakse mensenrechtenorganisatie Charta 77 bracht op 13 december 1978 een document uit over de zorgwekkende maatschappelijke positie van Roma in Tsjechoslowakije. Dit voorblad van het document-23 is ondertekend door Václav Havel en Ladislav Hejdiánek. Bron: romea.cz.

deren' dienden op school te leren om een goed voorbeeld te zijn voor hun ouders en andere volwassen 'zigeuners'. Maar ondanks die nadruk op scholing bezocht gedurende de communistische tijd slechts een minderheid van de Roma kinderen een reguliere basisschool. Ze werden geplaatst op de *zvláštní školy*, de speciale scholen voor licht verstandelijk en fysiek gehandicapte kinderen.¹² Dergelijke misstanden werden door de Tsjechoslowaakse mensenrechtenorganisatie Charta 77 aanhangig gemaakt in document 23 van 13 december 1978, getiteld: 'Over de positie van Roma in Tsjechoslowakije'.¹³ Daarin werd ook aan de kaak gesteld dat Roma kinderen op vrij grote schaal uit huis geplaatst werden in kindertehuizen. De Nederlandse krant *Trouw* beschreef in februari 1979, op basis van het Charta-document, hoe een kind, dat zich onder een bed verstopt had, voor de ogen van de ouders door een politiehond onder het bed vandaan werd getrokken.¹⁴ Voor een nadere uitwerking van het onderwijs aan Roma kinderen verwijst ik naar hoofdstuk zes.

Al in de tweede helft van de jaren vijftig kwam men tot de conclusie dat de maatregelen hadden gefaald vanwege het nomadische bestaan van 'zigeuners'. Dat gold in werkelijkheid voor nog geen 10 procent van de Tsjechoslowaakse Roma. Alleen de ongeveer 15.000 Vlachische Roma trokken toen nog met paard en wagen rond. Om hen tot vestiging te dwingen, trad in 1958 de antinomadenwet in werking; op rondtrekken met paard en wagen, auto of trein kwam gevangenisstraf te staan. Het woord 'zigeuner' kwam in die wet niet voor, wel aanduidingen als halve nomaden, vagebonden en parasieten, waarmee voor ambtenaren duidelijk was op wie het trekverbod zich richtte. Het gemeentebestuur van het dorp of de stad waar ze zich in februari 1959 toevallig bevonden moest zorgen voor huisvesting, werk en scholing. Dat leidde tot afgunst en vijandigheid bij de plaatselijke bevolking.¹⁵

Voor de arme Roma die met name in het Slowaakse deel van Tsjechoslowakije in achtergebleven gebieden woonden, zag het regime eveneens onvoorwaardelijke assimilatie als enige oplossing. Roma nederzettingen werden afgebroken en de bewoners werden gedwongen om te verhuizen naar eenvoudige appartementen in een stedelijke omgeving. Dat zette kwaad bloed bij niet-Roma die op de wachtlijst stonden voor een woning; zij voelden zich gepasseerd.¹⁶ De Roma op hun beurt konden moeilijk wennen aan de beperkingen van een appartement omdat ze er volgens etnologue Eva Davidová bleven vasthouden aan hun ongeciviliseerde leefwijze. Historisch gezien waren ze volgens haar altijd gedwongen geweest om aan de randen van de samenleving op een para-

12 Crowe, *A history*, 62; Sokolová, *Cultural politics*, 177-178.

13 <http://www.romea.cz/cz/zpravy/historicke-okenko-dokument-charty-77-0-postaveni-cikanu-romu-vecnoslovensku-z-province-1978> (geraadpleegd op 20.05.2021). Het document is ondertekend door Václav Havel en Ladislav Hejdiánek. Tussen 1977 en eind 1989 namen steeds drie Charta-leden de rol van woordvoerder voor een jaar lang op zich. De eerste twee jaar werden de ondertekenaars zo hard aangepakt door het communistische regime, dat in 1978 alleen Havel (voor het tweede achterevolgende jaar) en Hejdiánek openlijk naar buiten durfden te treden. Interview Jef Helmer (19.05.2021).

14 *Trouw* (14.02.1979). 'Tsjechoslowakije mishandelt zijn zigeuners', https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=%28Tsjechoslowakije+zigeuners%29&page=1&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2214-02-1979%22%29&cql%5B1%5D=%28date+_lte_+%2214-02-1979%22%29&coll=ddd&redirect=true (geraadpleegd op 20.05.2021).

15 Crowe, *A history*, 56-57; Barany, *The East European Gypsies*, 117; Sokolová, *Cultural politics*, 91-98.

16 Barrany, *The East European Gypsies*, 130-131.

sitaire manier hun brood te verdienen en die mentaliteit konden ze niet van de ene op de andere dag afleggen. Vooral de voorheen nomadisch levende Vlachische Roma zouden nog een parasitaire manier van leven nastreven.¹⁷ Die attitude hadden ze ook ten opzichte van een reguliere baan. Davidová:

Even today many characteristic customs have widely preserved which express their almost invariably negative attitude to work.¹⁸

De arbeidsplicht was naast de vestigingsplicht en de leerplicht de derde hoeksteen van het assimilatieprogramma. Roma werden grotendeels geweerd uit de landbouwcollectieven. De reden daarvoor was dat ze tijdens de landbouwhervorming geen grond in te brengen hadden, omdat ze uitgesloten waren geweest van de naoorlogse programma's voor grondverdeling. Vanaf eind jaren vijftig verdwenen traditionele Roma beroepen als ketellapper, mandenvlechter en verkoper van medicinale kruiden. Dat kwam door het trekverbod, maar vooral door het snel verminderen van de vraag naar die diensten en producten in de planeconomisch ingerichte samenleving. Behalve bij Roma beroepsmusici die in volksorkesten en filharmonische ensembles speelden, oefende vrijwel niemand nog het beroep van zijn ouders uit. 'Zigeuners' moesten om die reden, en vanwege hun lage opleidingsniveau, meer nog dan andere bevolkingsgroepen in de industrie aan de slag.¹⁹ Gepensioneerd onderwijsassistente Olga Fečová, zelf van Roma afkomst, wees erop dat het ongeschoolde werk in de zware industrie en de mijnbouw relatief goed betaald werd. Met hoger geschoold werk zouden Roma er in inkomen niet op vooruitgegaan zijn. Dat maakte langer op school zitten niet lonend, waardoor het volgen van hoger onderwijs gedurende de communistische tijd voor maar zeer weinig Roma een vanzelfsprekende onderwijsroute werd.²⁰

Zoals zelfs de antinomadenwet niet in letterlijke zin op Roma gericht was, kwam ook in de verdere assimilatielwetgeving het woord 'zigeuner' niet voor, stelde Sokolová vast. Het beleid was gericht op mensen die bijvoorbeeld arm, onhygiënisch en deviant waren. Maar gemeenteambtenaren en onderwijzers interpreteerden die kwalificaties zo dat ze alleen maar op 'zigeuners' van toepassing konden zijn. In contacten met de lokale overheid, voor bijvoorbeeld bemiddeling voor een appartement, problemen met het onderwijs of in verband met kleine criminaliteit, kregen als niet-geassimileerd ingeschatte 'zigeuners' de c van *cigán* op het dossier. Ook geëngageerden bij de volkstellingen konden iemand op die gronden met een c aanmerken. Aan het aantal uitgedeelde c's per census lazen de autoriteiten af of het assimilatiebeleid in de tussentijdse jaren vruchten had afgeworpen. Het is voorgekomen dat niet-Roma als onaangepast beoordeeld werden en daarom een c-stempel kregen. Voor mensen zelf was het in de communistische tijd niet mogelijk om zich als Roma te classificeren.²¹

17 Davidová, 'The Gypsies' (1971), 45-47.

18 Ibidem, 42.

19 Barany, *The East European Gypsies*, 137. In 1980 werkte slechts 0,5 procent van de Tsjechoslowaakse Roma in de landbouw, tegen 7,5 procent van de totale bevolking.

20 Greenberg, 'Report', 948; interview M. Pape (08.10.2014) 6.

21 Sokolová, *Cultural politics*, 189-191.

De sterilisatie van Roma vrouwen

Na de *Praagse Lente* werd het meestomstreden beleidsprogramma gericht op Roma ten uitvoer gebracht: de sterilisatie van Roma vrouwen. Dat gebeurde zonder dat ze goed geïnformeerd waren over de aard en de gevolgen van de ingreep, zonder hun vrijwillige toestemming en soms zelfs zonder dat ze het wisten. De eerste keer dat dit schandaal naar buiten kwam, was in het eerdergenoemde Charta 77-document in 1978.²² Zelfs na 1990 gingen de sterilisaties door, ofschoon op veel kleinere schaal. De nasleep van deze afgedwongen sterilisaties speelt nog altijd. In Tsjechië werd op 22 juli 2021 een wetsvoorstel voor een financiële compensatie door de senaat goedgekeurd. Op grond van die wet kunnen vrouwen die tussen 1966 en 2012 zonder hun nadrukkelijke toestemming gesteriliseerd zijn schadevergoeding aanvragen. Volgens de toelichting op de wet geldt de compensatie ook voor vrouwen die toestemming verleenden omdat gedreigd werd met uithuisplaatsing van hun kinderen of met stopzetting van hun sociale uitkering.²³

De aanleiding om over te gaan tot steriliseren was de voortdurende zorg in de communistische tijd over het zogenaamde excessieve geboortecijfer bij Roma.²⁴ Sociaal werkers en artsen haalden Roma vrouwen er actief toe over om een sterilisatie te ondergaan. Vanaf 1966 al werd Roma vrouwen vanaf 35 jaar met minimaal drie kinderen sterilisatie aangeboden. In 1986 ging die leeftijd naar 18 jaar en was het reeds hebben van kinderen voor Roma vrouwen geen voorwaarde meer. En om het aanbod aantrekkelijk te maken kregen sommigen in ruil voor hun toestemming een financiële tegemoetkoming. Soms werden Roma vrouwen zonder het te weten gesteriliseerd, terwijl ze een andere medische ingreep ondergingen.²⁵ Geschatte cijfers over het aantal gesteriliseerde Roma vrouwen vertonen grote verschillen.²⁶ In 2009 sprak de toenmalige Tsjechische ombudsman Otakar Motejl, ter gelegenheid van een officiële spijtbetuyging van de Tsjechische regering, over in totaal zo'n 90.000 afgedwongen gesteriliseerde Roma vrouwen in Tsjechoslowakije. Maar dat aantal is een ruwe schatting. Op welke schaal het gebeurde, is moeilijk te achterhalen. De gesteriliseerde vrouwen maakten zelf het ver-

22 <http://www.romea.cz/cz/zpravy/historicke-okenko-dokument-charta-77-0-postaveni-cikanu-romu-veskoslovensku-z-prosince-1978> (geraadpleegd op 20.05.2021). De Nederlandse Stichting Informatie over Charta '77 bracht in samenwerking met de Vereniging Lau Mazirel in 1990 een rapport uit op basis van interviews met gesteriliseerde vrouwen: Öfner & De Rooij, *Het afkopen van vruchtbaarheid*.

23 <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-senate-approves-compensation-for-the-victims-of-illegal-sterilizations> (geraadpleegd op 22.07.2021). Zie ook *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 47-48. In Slowakije kreeg een Roma vrouw in februari 2020, na vijftien jaar procederen, een schadevergoeding toegekend van ruim 16.000 euro voor een sterilisatie zonder haar toestemming. <http://www.romea.cz/en/news/world/slovak-court-compensates-illegally-sterilized-romani-woman-after-15-years> (geraadpleegd op 21.12.2020).

24 Davidová, 'The Gypsies' (1970), 85; Davidová, 'The Gypsies' (1971), 53; Sokolová, *Cultural politics*, 218-219. Over die zogenaamde geboorte-explosie bij Tsjechoslowaakse Roma zijn er demografische cijfers, maar zoals alle cijfers over Roma zijn ook deze niet betrouwbaar. In 1968 zou het om een 1,1 procent toename van de Roma bevolking gaan en tussen 1972 en 1981 om een algemene bevolkingstoename van 10,5 procent en bij Roma 23,8 procent. In 1990 zouden Roma gemiddeld 3,5 kinderen hebben tegen een algemeen cijfer van 2,07.

25 Crowe, *A history*, 59-61; Barany, *The East European Gypsies*, 117-118; Sokolová, *Cultural politics of ethnicity*, 208-209. Niet-Roma vrouwen kregen voor zover bekend nooit geld voor een sterilisatie.

26 Sokolová, *Cultural politics*, 208. Schattingen variëren tussen de 21,2 en 36,6 procent van alle uitgevoerde sterilisaties, terwijl Roma minder dan 2 procent van de Tsjechoslowaakse bevolking uitmaakten.

grijp maar mondjesmaat aanhangig, omdat het gesteriliseerd zijn met diepe schaamtegevoelens omgeven was.²⁷

Het overhalen van Roma vrouwen tot sterilisatie leek in tegenspraak met de voortdurende zorgen over het dalende algemene geboortecijfer in Tsjecho-Slowakije. Als maatregel daartegen werd in 1972 een nieuwe wet van kracht die bedoeld was om sterilisatie juist te ontmoedigen. Dat beaamt respondente Lenka (1974), geboren in een geassimileerde Roma familie. Zij ziet zichzelf als een product van de bevolkingsmaatregelen om kinderen krijgen juist te stimuleren.

Er waren heel gunstige voorwaarden voor het krijgen van kinderen, gunstig voor jonge mensen, je kon makkelijk een woning krijgen, een baan, er waren speciale leningen voor mensen. Daarom was er een babyboom. In het jaar dat ik geboren ben zijn zoveel kinderen geboren!²⁸

De sterilisatiewet stelde een aantal medische voorwaarden waarbij sterilisatie wél was toegestaan. Dat mocht bijvoorbeeld bij psychopathologisch, sociaal en terugkerend crimineel gedrag, ernstige seksuele afwijkingen, idiotie en imbeciliteit, chronisch alcoholisme, of bij een specifiek ouderpaar met al een genetisch zwakzinnig kind. De wet was etnisch neutraal, er werd niet aan Roma vrouwen gerefereerd. De beoordeling of een vrouw aan deze strikte voorwaarden voldeed, viel onder de verantwoordelijkheid van lokale artsen en sociaal werkers. Gezien het aantal gevallen van gedwongen sterilisaties waren die kwalificaties in hun ogen kennelijk met name op Roma vrouwen van toepassing.²⁹

Het effect van het communistische assimilatiebeleid

Het officiële communistische beleid inzake Roma was gericht op het emanciperen van hen als sociaaleconomische achterstandsgroep. De meningen over het effect van dat beleid zijn verdeeld. Crowe en politicoloog Zoltan Barany lieten zich waarderend uit over de pogingen van het communistische regime om de achterstandpositie van Roma weg te werken. Dat zij moesten assimileren, vatten zij op als een logisch uitvloeisel van het politieke uitgangspunt dat alle burgers gelijk waren. Discriminatie van 'zigeuners' kwam desondanks wel voor, maar dat was te vergoelijken als een weeffout in het communisme waardoor de ideologie nooit een perfect werkend systeem geworden was.³⁰

Aanzienlijk kritischer was Sokolová. Crowe en Barany keken volgens haar slechts naar wetgeving en officieel beleid en niet naar hoe die in de praktijk uitpakten voor Roma. De etnisch neutrale aanduidingen terwijl 'zigeuners' bedoeld werden, hadden vooral het kwalijke resultaat dat zij steeds meer vereenzelvigd raakten met die negatieve karakterisering en als arm, onhygiënisch en deviant. Dat was volgens Sokolová de

27 Cahn, *Sovereignty*, 37.

28 Lenka (1974) TH-13, 2; Sokolová, *Cultural politics*, 213-215.

29 Sokolová, *Cultural politics*, 223.

30 Crowe, *A history*, xv en 57-62; Barany, *The East European Gypsies*, 151-153; Sokolová, *Cultural politics*, 15. Ook de bundel van W. Guy (red.), *Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe* (Hertfordshire 2001) gold volgens Sokolová als voorbeeld daarvan.

belangrijkste reden dat Roma vanaf 1990 de zondebok werden voor de nieuwe sociale problemen en het mikpunt werden van radicaal-rechtse geweldsuitbarstingen.³¹ Daarbij vielen veel gewonden en kwamen volgens Human Rights Watch tussen 1990 en 1995 naar schatting 27 Roma om het leven.³²

Één respondente in dit onderzoek was slachtoffer van zo'n op Roma gerichte geweldsaanval. Begin jaren negentig werd Agáta (1970) door skinheads aangevallen en in elkaar geslagen. De psychische gevolgen van die agressie waren groot.

Ik heb twee maanden in het ziekenhuis gelegen. Maar toen deze zaak voor de rechter kwam, gebeurde er niets. Vrijspreek. Sindsdien heb ik me nooit meer veilig gevoeld.³³

Racistisch geweld van skinheads in de chaotische jaren na de ineenstorting van het communistische regime was echter niet alleen tegen Roma gericht. Zij waren niet de exclusieve zondebok zoals Sokolová beweerde, ook de Vietnamese minderheid was er slachtoffer van.³⁴ Rond 1980 werden er vanwege een tekort aan arbeidskrachten 30.000 Vietnamezen naar Tsjechië gehaald. Hoewel zij erg op zichzelf waren en zich niet agressief opstelden, werden ze af en toe restaurants uitgezet, in taxi's geweigerd, niet geholpen door kappers en niet toegelaten tot publieke baden met als argument de angst dat ze ziekten zouden overbrengen. De ingeburgerde term voor hen was *Rákosníci*, spleetogen. Jurist Otto Ulč noemde de maatschappelijke sfeer rond de Vietnamezen eind jaren tachtig gespannen. Maar mocht die spanning verder oplopen, dan kon de regering de gastarbeiders terugsturen. Een dergelijke 'oplossing' behoorde in het geval van de Roma niet tot de mogelijkheden. Dus bleef bij hen, zei Ulč, volledige assimilatie het doel van de regering.³⁵

Al was het maken van etnisch onderscheid verboden in de communistische tijd, allerlei vooroordelen over Roma waren niettemin al in de jaren vijftig en zestig gemeengoed. Tsjechische volksgezegden getuigen van eeuwenlang doorgegeven vooroordelen over uiterlijk verschil en inferioriteit van 'zigeuners'. Maar omdat racisme officieel niet bestond, was het ontcrachten ervan geen maatschappelijk thema.³⁶ Ulč zag die vooroordelen bevestigd in een onderzoeksproject in de Verenigde Staten waarvoor hij in 1984-1985 jonge vluchtelingen uit Tsjechoslowakije interviewde. Zonder uitzondering waren die jonge mensen ervan overtuigd dat het merendeel van de Tsjechoslowaakse Roma niet in staat was om te assimileren. Zij geloofden stellig dat bij 'zigeuners' misdrijven als diefstal en inbraak door de vingers werden gezien, terwijl andere burgers daar wel voor

31 Sokolová, *Cultural politics*, 258-261.

32 *Roma in the Czech Republic: foreigners in their own land*, Human Rights Watch/Helsinki Report 8:11D (New York 1996) 1.

33 Agáta (1970) TH-14, 6.

34 Crowe, *A history*, 64; J. Smolík, 'The skinhead subculture in the Czech Republic', *Kultura-Spoteczeństwo-Edukacja* 71 (2015) 91-103, 99.

35 Ulč, 'Gypsies', 329-331. Ulč baseerde zich voor de discriminerende behandeling van de Vietnamezen op krantenberichten in Tsjechische en westerse kranten in de jaren tachtig. Voor de komst van de Vietnamezen waren er in 1978 al 4.500 jonge Cubanen geworven. Hun aanwezigheid had aanzienlijk minder tot problemen of discriminatie geleid. Ulč, 'Gypsies', 329.

36 Zie Weinerová, 'Anti-Gypsyism', 212-213. Zij verwees naar de collectie volksgezegden bijeengebracht door J. Zaorálek, *Lidová rčení* (Praag 1963, oorspr. uitgave 1947). Zie ook Davidová, 'The Gypsies' (1970), 84.

gestraft werden.³⁷ Aanleiding om dat te denken waren de in de jaren tachtig sterk gestegen criminaliteitscijfers in Tsjechië, die traditioneel laag waren. Die stijging werd door de media toegeschreven aan Roma.³⁸

Ondanks de gerichte assimilatiepolitiek in de communistische tijd bleven Roma een achtergestelde etnische groep. Wel verbeterde in die periode hun levensstandaard aanzienlijk, in de vorm van betere huisvesting, betere toegang tot medische zorg, een vast inkomen en een pensioen.³⁹ De mate van geletterdheid van volwassen Roma steeg naar 90 procent.⁴⁰ Toch wisten bijzonder weinig Roma gedurende die ruim veertig jaar communisme door te dringen tot het hoger onderwijs. Hoewel het uiterst moeilijk is een schatting te maken van de omvang van de Roma intelligentsia in 1989, deed Barany toch een poging en noemde een aantal van tussen de twee- en drieduizend Roma academici in alle Oostbloklanden.⁴¹ Hoeveel hoogopgeleiden er in Tsjechië waren, is niet bekend en ook niet hoeveel van hen er na 1990 hun geluk elders zijn gaan beproeven.⁴²

Het dunne laagje van hoogopgeleiden legde veelal hun Roma identiteit en daarmee verbonden tradities naast zich neer en trouwde met *gadzje*. Maar tijdens de *Praagse Lente* in 1968 ontwaakte bij een deel van hen een nieuw zelfbewustzijn. Tijdens die korte periode van politieke dooi onder Alexander Dubček streefden nieuw opgerichte zelforganisaties openlijk naar een eigen minderheidsstatus die recht op behoud van de eigen cultuur zou moeten waarborgen. Davidová en Hübschmannová waren daar de expliciete pleitbezorgers van. De inval van de Sovjetroepen in augustus '68 maakte echter al snel een einde aan het 'Tsjechoslowaakse Experiment'. De Roma organisaties werden begin jaren zeventig onwettig verklaard en het assimilatiebeleid werd voortgezet.⁴³ Toen het regime in die zogeheten 'Normalisatieperiode' de teugels weer aantrok, moesten Davidová en Hübschmannová hun kritiek op het officiële beleid bekopen met het verlies van hun baan aan de universiteit.⁴⁴

De veel grotere groep niet-geïntegreerde Roma kon niet rekenen op enige acceptatie van de samenleving. Zij woonden vooral geconcentreerd in de buurt van de zware industrie en de mijnbouw.⁴⁵ Rond 1970 was het percentage Roma mannen in de productieve leeftijd dat werkte net zo hoog als het landelijke gemiddelde.⁴⁶ In die zin verliep de integratie dus wel voorspoedig. Toch werden al in 1978, in Charta 77-document 23, zor-

37 Ulč, 'Gypsies', 328.

38 Crowe, *A history*, 64.

39 Barany, *The East European Gypsies*, 139.

40 Crowe, *A history*, 61.

41 Barany, 'Politics', 430-431; Idem, *The East European Gypsies*, 132.

42 In de tweede helft van de jaren negentig kwam er een migratiestroom van Tsjechische Roma op gang naar het Westen, met name naar Canada en Groot-Brittannië. Dat ging niet om de armste en meest kwetsbare Roma, maar om mensen uit de (lage) middenklasse die zich de kosten daarvoor konden veroorloven. Barany, *The East European Gypsies*, 244-248; Albert, 'Anti-Gypsyism', 152 en 156-157.

43 Crowe, *A history*, 58-59; Sokolová, *Cultural politics*, 133-135 voor een overzicht en tot in detail uitgewerkt op 137-175.

44 Davidová, 'The Gypsies' (1971), 53-54; Ulč, 'Gypsies', 309-312; Kostelancik, 'The Gypsies', 317-318; Sokolová, *Cultural politics*, 181.

45 Barany, *The East European Gypsies*, 142.

46 Guy, 'The Czech lands', 293.

gen geuit over het hoge percentage Roma dat ongeschoold zwaar werk deed, voor het geval de economie zou moderniseren:

De vraag naar ongeschoolde arbeidskrachten zal dan afnemen en de Roma zullen onvermijdelijk worden bedreigd met massale werkloosheid, die deze overhaast en meedogenloos verstedelijkte minderheid aan extreme druk zal blootstellen. De sociale uitsluiting en materiële nood zal uitmonden in een toenemend nieuw etnisch bewustzijn. Hoe meer dat etnisch bewustzijn heden ten dage onderdrukt wordt, des te sterker het zal worden.⁴⁷

Na de scheiding tussen Tsjechië en Slowakije op 1 januari 1993 werden de Roma die zich vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog vanuit Slowakije in Tsjechië gevestigd hadden stateloos. Hoewel ze daar al decennia woonden, verloren ze op grond van de nieuwe burgerschapswet van 1992 de Tsjechische nationaliteit. Pas in 1999, na veel druk vanuit de Europese Unie, konden ze door een nieuw amendement op de wet aanspraak maken op de Tsjechische nationaliteit.⁴⁸

Roma en Sinti in Nederland 1945-2005

De nawerking van de Tweede Wereldoorlog voor Sinti en Roma in Nederland

In de zomermaanden van 1945 daalde bij de Sinti en Roma, die hadden kunnen onderduiken, langzaam het nauwelijks te bevatten besef in dat de meesten van de weggevoerde familieleden in de vernietigingskampen vermoord waren. Ook in de rest van de maatschappij bleef dat niet onopgemerkt, blijkens een bericht in het weekblad *Katholieke Illustratie* in 1949:

Zigeuners ziet men in Nederland bijna niet meer. De Duitsers hebben hen even onmeedogend uitgeroeid als de Joden.⁴⁹

In de jaren die volgden werd het vertrouwen in de Nederlandse autoriteiten bij Sinti en Roma opnieuw ernstig geschaad. Net als Joodse overlevenden kregen zij hun bezittingen na de oorlog niet terug of vergoed. Ze konden geen eigendomsbewijzen overleggen en kwamen daarom niet in aanmerking voor schadevergoeding voor de in beslag genomen woonwagens, paarden en bezittingen.⁵⁰ Ze trokken zich berooid en getraumatiseerd terug in eigen kring. De meesten hielden zich de eerste jaren na de oorlog in leven door te eten bij gaarkeukens, door giften van de katholieke armenzorg en door te bede-

47 Charta 77 Dokumenty 1977-1989.pdf, 204. Zie: <http://www.csd.scz/cs/2166-DS/version/20/part/15/data/Charta%2077%620Dokumenty%6201977-1989.pdf> (geraadpleegd op 22.07.2021). Vertaling in samenwerking met R. Pellar; voor de leesbaarheid extra interpunctie toegevoegd. Zie ook: Guy, 'The Czech lands', 293.

48 Barany, *The East European Gypsies*, 309-311.

49 In de *Katholieke Illustratie* van 9 juli 1949. Zie M. Bossenbroek, *De Meelstreek. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 560.

50 Sijes e.a., *Vervolging*, 116 en 120-121; Öfner & Rooker, 'Van schooien om brood', 77 en 85-86. In Duitsland was bij de wet van 1 juli 1933 ('über die Einziehung volks- und staatsfeinlichen Vermögens') geregeld dat bezittingen en vermogens van gearresteerden aan de staat vervielen.

len om eten, kleding en geld.⁵¹ Uitzonderingen vormden de Sinti in zigeunerorkesten, die voor de oorlog al populair waren en in de befaamde roodpluchen etablissementen van de jaren vijftig en zestig een glorieus tijd beleefden.⁵²

De *Wet uitkeringen vervolgingslachtoffers 1940-1945*, die in 1973 werd ingevoerd, had de Sinti en Roma financieel verlichting kunnen brengen, maar aanvankelijk vroeg slechts een klein aantal van hen een uitkering aan. Sommigen wilden dat niet omdat ze geen 'bloedgeld' wensten, maar veel vaker waren ze niet van het bestaan van de regeling op de hoogte. En als dat wel zo was, bleek de voor hen complexe aanvraagprocedure een obstakel te vormen. Bovendien waren overlevenden en nabestaanden niet in staat om tegenover de keuringsartsen die het psychische leed moesten beoordelen woorden te geven aan de oorlogstrauma's.⁵³ In de interviews voor dit onderzoek bleek hoe moeilijk het voor Sinti is om over oorlogservaringen te praten. Aan verdriet worden sowieso geen woorden gewijd, zegt respondente Sara (1957), ook niet op een begrafenis.

Wij condoleren mekaar ook niet. Als je aanwezig bent, dat is voldoende. Dat diegene jou ziet, die iemand verloren heeft, dat is genoeg. Je gaat niet naar diegene toe en condoleert 'm, nee. Diegene ziet jou en dat geeft al meer gevoel van *Beileid*, zeg maar. Je bent er voor hem of voor haar. Er wordt niet gesproken dan, snap je. En ik denk dat wij eh... niet zo ons gevoel vertellen. Je hoort ook nooit een Sinto praten over de oorlog als ie in het concentratiekamp gezeten heeft. Hij zal er niet zo gauw over vertellen.⁵⁴

De Landelijke Sinti Organisatie (LSO), die pas eind jaren tachtig werd opgericht, wist voor elkaar te krijgen dat veel Sinti alsnog een oorlogsuitkering kregen.⁵⁵ Lalla Weiss, destijds coördinator van de LSO, zei in 2016 over de verwerking van het oorlogsverleden:

Wat gebeurd is tijdens de oorlog, daar wordt bij ons niet over gesproken. Bij de Sinti spreek je niet over de pijn, het verdriet, het verlies. Het is een soort geheim dat in de lucht hangt. Ook is onze gemeenschap nogal naar binnen gericht. Dat heeft een geschiedenis. Je kan het vergelijken met een situatie waarin je heel lang tegen een kind zegt dat hij niet mee mag spelen. Op een dag wil hij niet eens meer meedoen. De angst is heel sterk dat anderen misbruik maken van wat ze over je weten. Een wantrouwen.⁵⁶

De argwanende houding ten opzichte van de Nederlandse samenleving was versterkt omdat het niet de Duitse bezetter geweest was, maar de Nederlandse politie die hen naar Westerbork had opgebracht. Een gevolg daarvan was dat tot in de jaren negentig de Sinti en Roma oorlogsslachtoffers nauwelijks om publieke erkenning voor het leed vroegen. De Sinti overlevenden bleken het bekende beeld van het meisje met de witte

51 Öfner & Rooker, 'Van schooien om brood', 83-88. Incidenteel waren er ook giften van burgers. Een Sinti violist kreeg bijvoorbeeld een viool cadeau om als muzikant weer de kost te kunnen verdienen.

52 Meijer, '3 oktober 1915', 66.

53 Öfner & Rooker, 'Van schooien om brood', 91. Zie ook: A. van der Hulst & P. Öfner, 'De verzwegen genocide', *Impact Magazine* 3 (2019) 8-11.

54 Sara (1957) NH-3, 22.

55 Öfner & Rooker, 'Van schooien om brood', 88-95.

56 R. Krimp, *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Nationaal Comité 4 en 5 mei (Amsterdam 2016) 68-71.



Afb. 12 Settela Steinbach, in de trein vlak voor vertrek naar Auschwitz (1944). Het beeld van het meisje tussen de wagondeuren in Westerbork groeide uit tot een iconisch beeld van de Jodenvervolging. Het is een filmstill uit de Westerborkfilm, in 1944 gemaakt door de Duits-Joodse gevangene Rudolf Breslauer. Pas in de jaren negentig bleek dat het geen Joods meisje was, maar een Sinti meisje, Settela Steinbach.

hoofddoek tussen de deuren van een goederenwagon vaak op televisie te hebben gezien. Die zeven seconden uit een film over Kamp Westerbork werd internationaal gezien als een iconisch beeld van de Jodenvervolging.⁵⁷ Sinti die op hetzelfde transport naar Auschwitz zaten, hadden haar herkend. Maar niemand uit Sinti kringen had het opportuun gevonden om publiekelijk te corrigeren dat dit geen Joods meisje was, maar een Sinti meisje. Haar identiteit werd in 1994 onthuld door journalist Aad Wagenaar: Settela Steinbach.⁵⁸ Nabestaanden van Settela wilden hem niet te woord staan, en ook Cherry Duyns niet, die een documentaire maakte over Wagenaars zoektocht. Duyns, in de documentaire over de door hen opgegeven redenen voor die weigering:

57 De Westerborkfilm is uniek filmmateriaal. Er bestaan beelden over Theresienstadt, maar dat is een propagandafilm. De geallieerden maakten opnames van onder andere Buchenwald en Dachau. Verder is er tijdens de Tweede Wereldoorlog niet in concentratiekampen gefilmd. De film werd gemaakt door de Joodse Rudolf Breslauer, in opdracht van kampcommandant van Westerbork Albert Konrad Gemmeker. Breslauer, een Duits-Joodse vluchteling, werd in 1942 opgepakt en gedeporteerd naar Westerbork. Daar werkte hij tot najaar 1944 als kampfotograaf, onder meer voor het maken van pasfoto's van gevangenen. In voorjaar 1945 werd hij vermoord in Auschwitz. A. Wagenaar, *Settela. Het meisje heeft haar naam terug* (Amsterdam-Antwerpen 1995) 32-44; Öfner & Rooker, 'Van schooien om brood', 100.

58 Wagenaar, *Settela*, 111-143. Settela was haar Sinti roepnaam; in de burgerlijke stand heette ze Anna Maria Steinbach, geboren op 23 december 1934 in Buchten. Begin augustus 1944 werd ze vergast in Auschwitz.

Herinneringen bewaar je in je hart. In het openbaar dient niet over de doden gesproken te worden.

Maar er is nog een reden waarom de familie van Settela niet wilde praten met Wageenaar en Duyns. Crasa Wagner, die Auschwitz en Ravensbrück overleefde, zegt in de documentaire:

Ze zijn bang. Bang voor de nazi's en alles. Omdat misschien weer hetzelfde gaat gebeuren.⁵⁹

In verschillende rapporten waarin Sinti en Roma geïnterviewd zijn, gaven ze aan dat de achterdocht jegens de autoriteiten herleidbaar is tot de oorlogservaringen.⁶⁰ Meerdere Nederlandse respondenten in dit onderzoek merkten op dat de oorlogstrauma's doorgegeven zijn aan de naoorlogse generaties. Toen Marieke (1952) jong was, mocht ze zich als meisje niet buiten het kamp wagen.

Dat was allemaal levensgevaarlijk! Want daar kon je weggehaald worden.

Met de medische experimenten van Mengele in het achterhoofd waren haar ouders als de dood voor de schoolarts en voor inentingen.

Er kwamen dokters op school en die kwamen je een spuitje geven. Of op het kamp om TBC-krabjes geven. Nou, mocht niet. Ik werd onder het ledikant gegooid met een groot bed en kussens ervoor. Ik vond het om te stikken.⁶¹

Magda (1971) spreekt tot haar verdriet geen Romanes omdat haar opa zijn eigen taal niet meer wilde spreken nadat zijn hele familie was vergast.

Omdat hij bang was wéér opgepakt te worden. En dat hij opnieuw dezelfde treinreis zou maken.⁶²

Raul, met een Sinti moeder en een *gadze* vader, zag dat zijn moeder haar Sinti achtergrond naar de achtergrond duwde.

Omdat zij dus in een kamp heeft gezeten in de oorlogstijd. Ze wilde eigenlijk ook nooit haar achternaam zeggen en als mijn vader zei dat hij een zigeunerin als vrouw had dan vond mijn moeder dat helemaal niet leuk. En ik denk dat het ook met de oorlog te maken had dat ze zoveel mogelijk burgerlijk wilde zijn, om maar niet dat stempel te hebben.⁶³

Volgens Hannes (1956) is de oudere generatie zó bang geworden door de Tweede Wereldoorlog dat die zich als reactie daarop van de 'burgermaatschappij' heeft afgekeerd.⁶⁴ Daarmee verwoordt hij de collectieve herinnering van de Sinti en Roma die hier voor de oorlog al waren. Het wantrouwen tegenover de overheid strekte zich uit tot het onderwijs. Maar

59 Ch. Duyns, *Gezicht van het verleden*, VPRO (16-05-1994) 49'02"-49'30".

60 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 149; Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 30; Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, 50.

61 Marieke (1952) NL-4, 6. Zie ook Denise (1982) NH-12, 5.

62 Magda (1971) NL-5, 22.

63 Raul (1971) NH-5, 4.

64 Hannes (1956) NL-8, 1.

in een vergelijking met Joden roept dat argument vragen op. Net zoals Roma en Sinti hebben zij een geschiedenis van eeuwenlange achterstelling en vervolging. Ook zij leefden historisch gezien grotendeels van de handel omdat ze van andere beroepen uitgesloten waren. Ook in het Joodse oorlogstrauma speelt een rol dat Nederlanders collaboreerden met de nazi's. Maar anders dan bij Roma en Sinti vormden oorlogstrauma's voor veel Joden na de oorlog geen reden om maatschappelijke contacten uit de weg te gaan. Een verklaring hiervoor kan gezocht worden in hun uiteenlopende sociaaleconomische posities vóór de oorlog. Joden kenden al lang een middenklasse en een elite die nauw verweven waren met de rest van de samenleving, terwijl Roma en Sinti generiek tot de lagere sociale klasse behoorden. Bovendien kenden Joden al lang een geletterde traditie, waardoor zij in tegenstelling tot Roma en Sinti wel het belang van een goede opleiding inzagen.

Het beknotten van de trekvrijheid

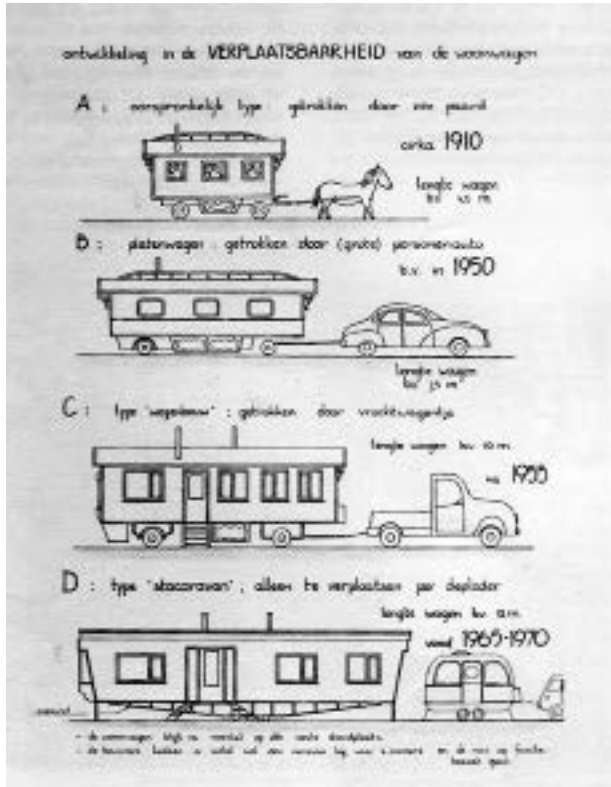
In de loop van de jaren vijftig beschikten de meeste Sinti en Roma die de Tweede Wereldoorlog overleefd hadden weer over een woonwagen. Maar net zoals in communistisch Tsjecho-Slowakije zocht de Nederlandse overheid naar wegen om het rondtrekken aan banden te leggen. Hier lag er eveneens een resocialisatiegedachte aan ten grondslag. Woonwagenkinderen moesten dezelfde ontplooiingskansen krijgen als andere kinderen. De overheid achtte het noodzakelijk om de behoeftige omstandigheden in de wagens en op de doorgangskampen te verbeteren. Daartoe begonnen een aantal gemeenten vanaf 1957 gezamenlijk regionale kampen in te richten met sociaal werkers, een eigen school, een kerk en een recreatiegebouw, en bijvoorbeeld een autosloperij. Hoewel het doel van die goed geoutilleerde kampen was om een begin te maken met maatschappelijke integratie (en daarom een nomadisch bestaan te ontmoedigen), was een effect ervan dat woonwagenbewoners, onder wie Sinti en Roma, afgezonderd werden van de maatschappij. In de praktijk stonden de wagens in de winter op zo'n kamp en werd er in het zomerseizoen nog volop rondgetrokken.⁶⁵

Die regionale kampen waren ommuurd en afgesloten met een slagboom. Pas ruim tien jaar na de internering in de concentratiekampen riepen die kampen een schrikbeeld op, vertelde een Sinti vrouw tijdens een SOTO-interview.

Hier op het nieuwe kamp voel ik me helemaal gevangen, omdat er draad omheen zit en daar zit verderop ook weer draad omheen. En ik ben bang omdat er maar één uitweg is. Als er weer wat gebeurt kun je nergens heen. Ja, dat doet me zeker aan de concentratiekampen denken.⁶⁶

65 J. Overbekking, *Woonwagenbeleid, 20 jaar later halverwege. Een evaluatie van het sinds 1975 gevoerde beleid* (Rijswijk 1994) 3; Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 243-244. In 1952 bracht de Staatscommissie Veranging Armenwet (opgericht in 1947) een rapport uit met daarin voorstellen voor woonwagenbewoners tot een trekverbod, regionale kampen met betere voorzieningen en goede scholing voor de kinderen. De woonwagenbewoners vielen toen onder de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Justitie. In 1957 nam het nieuwe departement van Maatschappelijk Werk (opgericht in 1952) die verantwoordelijkheid over. Met in totaal 52 geplande kampen liep de overheid met een aanpassing van de woonwagenwet al vooruit op de nieuwe Woonwagenwet van 1968.

66 Öfner & Rooker, 'Van schoeien om brood', 97.



Afb. 13 De ontwikkeling in de verplaatsbaarheid van de woonwagens. Voor zijn afstudeerscriptie in 1979, over stedenbouwkundige voorzieningen voor woonwagenbewoners, maakte sociaalgeograaf Jan Bredenoord een tekening over het groter en zwaarder worden van woonwagens tussen 1910 en 1970. In 1910 waren woonwagens nog zo licht en mobiel dat ze door een hit voortgetrokken konden worden. Door de tijd heen werden woonwagens steeds luxueuzer. Vanaf 1965 konden ze alleen nog per dieplader verplaatst worden. Bredenoords tekening verscheen bij een artikel van zijn hand in *Het woonwagenblad* 4 (1980).

Voor de slagboom riep weerstand op, vertelt respondent Sara (1957). Het was voor haar ouders een reden om in een huis te gaan wonen.

Mijn ouders zeiden altijd: 'Als het zo moet, dan kappen we ermee. Dan gaan we wonen en dan gaan we niet achter die slagboom staan.'⁶⁷

Die eerste regionale kampen met betere voorzieningen vormden een voorbode van de Woonwagenwet van 1968. Het doel van deze wet was expliciet aanpassing aan de gevestigde samenleving en het wegwerken van maatschappelijke achterstanden. Woonwagenbewoners, onder wie Sinti en Roma, moesten worden overgebracht naar vijftig regionale kampen om zich daar op een vaste standplaats te vestigen, zo nodig met dwang. Dat had vooral consequenties voor de mensen die nog veel rondtrokken of op kleine, slecht toegeruste kampen op het platteland stonden. Veel woonwagenbewoners hadden zich al op de grote kampen gevestigd. Vanwege teruglopende inkomsten uit het venten was de handel in schroot en oude auto's een belangrijk middel van bestaan geworden. In 1947 haalde 20 procent van de woonwagenbevolking een inkomen uit de handel in oude metalen en afvalstoffen. In 1960 was dat 44 procent en in 1970

67 Sara (1957) NH-3, 3.

ruim 45 procent.⁶⁸ Die mensen waren gebonden aan het sloofterrein bij of op de grote kampen. Die sloperijen raakten verloederd. Afval en olie werden er gedumpt en autobanden verbrand en de gemeentelijke overheden lieten dat gebeuren. In de jaren zestig was bij het brede publiek een woonwagencamp een synoniem geworden voor een autokerkhof.⁶⁹

De nieuwe wet die in 1970 inging maakte het trekken vrijwel onmogelijk. Elk kamp moest weliswaar voorzien zijn van een paar trekkersplaatsen, maar die doorgangspekken waren altijd bezet. In de praktijk kon men zich niet met de wagen verplaatsen. Bovendien werd bij afwezigheid de vaste standplaats op het eigen woonwagencentrum vergeven.⁷⁰ De vestiging op de grote kampen veroorzaakte volgens Overbekking, in zijn evaluatie van het woonwagenbeleid (1994), een concentratie van mensen met dezelfde traditionele beroepen binnen een uiterst ingeperkt afzetgebied. De concurrentie maakte veel mensen brodeloos.⁷¹ De vanzelfsprekende manier waarop de kampbewoners toen een bijstandsuitkering ontvingen, wat binnen de woonwagenwereld als zoethoudertje werd beschouwd, werd de ingeburgerde lezing van hoe de traditionele beroepen teloor gingen. Maar criminologe Sari van der Poel toonde aan dat die uitkeringsafhankelijkheid al eerder was aangevangen. In de jaren vijftig konden de gemeenten op grond van de Armenwet bijspringen als passanten de kosten voor het levensonderhoud tijdelijk niet konden opbrengen. Woonwagengewoners maakten aanspraak op het recht op zo'n tijdelijke uitkering en klopten aan bij de gemeente waarin zij in het winterseizoen op het kamp stonden. Sommige gemeenten gaven hen een uitkering op de dagen met 'onwerkbaar weer', wat 's winters nogal eens voorkwam. De Haagse Sociale Dienst vond die regeling op den duur niet uitvoerbaar en ging ertoe over om de woonwagengewoners in Den Haag van november tot maart standaard een uitkering te geven. Toen de Armenwet in 1965 overging in de Algemene Bijstandswet, vijf jaar voordat de Woonwagenwet in werking trad, waren de gemeenten al coulant in het verstrekken van bijstandsuitkeringen aan woonwagengewoners. Hoeveel van hen al voor het ingaan van de Woonwagenwet bijstand ontvingen is niet duidelijk, al maakte Van der Poel op basis van interviews met onder andere woonwagengewoners zelf en gemeentebambtenaren aannemelijk dat het om een aanzienlijk deel ging.⁷²

Al werd het trekken vanaf 1970 sterk bemoeilijkt, toch hebben respondenten uit de jaren zeventig en tachtig nog wel herinneringen aan het venten. De vader van Magda (1971) ging op pad, terwijl de woonwagen op het woonwagencentrum bleef staan.

68 Van Ooijen, *Je moet weg*, 321 en 333-334.

69 Ibidem, 330; A. Cottaar, L. Lucassen & W. Willems, *Mensen van de reis: woonwagengewoners en zigeuners in Nederland (1868-1994)* (Zwolle 1995) 118-119.

70 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 119-128 en 131-132; Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 3-5 en 11; H. van Baar, 'The production of irregular citizenship through mobile governmentalities: racism against Roma at the security-mobility nexus', *Mobilities* (2021) 1-16, 7-9.

71 Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 65-66. Denise (1982) NH-12, 7; Jacob (1970) NL-10, 9.

72 Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 245-246. De bedoelde subsidieregeling vanuit de Armenwet in de jaren vijftig was het 'Woonwagenliefdewerk'.

Als mijn vader lang vast stond, dan was het drie maanden. Dan liep hij om de caravan en dan wist je als kind dat je ging verder trekken. Toen kon je nog overal aan de kant van de weg staan.⁷³

De vestiging op de grote kampen bracht, zo bleek al na een paar jaar, niet de bedoelde integratie. De locatie van de kampen, aan de rand van of zelfs ver buiten de bebouwde kom, gescheiden van woonwijken door grote, doorgaande wegen, spoorlijnen en kanalen, wierp een dam op tussen kampbewoners en 'burgers'.⁷⁴ Al in de Nota Woonwagenebeleid in 1975 kwam men tot de conclusie dat de Woonwagenwet juist leidde tot meer maatschappelijk isolement en zelfs tot verpaupering. Op een aantal woonwagencentra was er bovendien sprake van ernstige criminaliteit.⁷⁵ De woonwagenkampen kwamen geregeld negatief in het nieuws en dat bezorgde woonwagenbewoners en dus ook de Sinti en Roma een slechte naam. En omdat ze op de woonwagencentra vrijwel geheel afgescheiden van de rest van de maatschappij leefden, werd het negatieve imago een gangbaar stereotype. Het weinige onderlinge contact dat er was tussen 'burgers' en woonwagenbewoners werd haast onvermijdelijk vertroebeld door dat negatieve label, door Van Arkel *labelled interaction* genoemd.⁷⁶

Ilona (1969) kan zich goed herinneren hoe groot de afstand tussen 'burgers' en kampbewoners was in de jaren zeventig en tachtig.

Vroeger, in mijn jeugd, werd je meer aangekeken als een woonwagenbewoner of zigeuner als tegenwoordig. Ik weet niet hoe dat komt maar het leek net of wij vroeger van een andere planeet afkwamen als wij zeiden: 'Ik kom van het kamp'.⁷⁷

Op grond van de Nota Woonwagenebeleid moesten de kampbewoners wéér gedwongen verhuizen, naar kleinere minder geïsoleerd gelegen kampen met minder eigen voorzieningen. Dat riep weer verzet op. Overbekking e.a. merkten in de jaren tachtig dat de neiging bestond om, vanwege de sterk ingeperkte vrijheid om te trekken, de naoorlogse regionale woonwagencentra te vereenzelvigen met de bewaakte verzamelkampen tijdens de bezetting.

We zitten nog niet allemaal in een huis, maar het is al wel gelukt om ons klem te zetten op de kampen. De situatie van de oorlog is eigenlijk weer terug. Maar wat moeten we anders?⁷⁸

Ook een gedwongen verhuizing naar een ander woonwagenkamp riep associaties met de oorlog op.

Voor mij is de oorlog nooit voorbijgegaan. Ik hoef heus niet altijd op dezelfde plek te wonen, maar nu worden wij weer gedeporteerd.⁷⁹

73 Magda (1971) NL-5, 10-11. Zie ook: Ilona (1969) NL-6, 9.

74 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 121.

75 Ibidem, 110-111; Overbekking, *Woonwagenebeleid*, 65-66; Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 249-252.

76 Van Arkel, *The drawing*, 159-160.

77 Ilona (1969) NL-6, 5-6; Johanna (1995) NL-7, 1-2.

78 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 127.

79 Ibidem.

De grote kampen waren grotendeels zelfvoorzienend geweest, nu waren de mensen van het kamp voor voorzieningen, zoals de school voor de kinderen, aangewezen op het dorp of de stad. Dat zou de afstand tot de rest van de samenleving moeten verkleinen.⁸⁰ De hoop bleef bestaan dat mensen zich langzaam maar zeker in huizen zouden willen vestigen. De overheid ging lang uit van de premisse dat als woonwagenmensen in huizen gingen wonen de integratie vanzelf kwam, zegt Overbekking. Maar als mensen dat al deden gebeurde dat om uiteenlopende redenen. Gebrek aan een standplaats kon een reden zijn, of bijvoorbeeld ruzie met familie. Soms ging het om een duidelijke keuze, bijvoorbeeld omdat iemand trouwde met een 'burger' die niet op het kamp wilde wonen. In het algemeen constateerde Overbekking dat de mensen die in huizen woonden meer open stonden voor contacten met de 'burgermaatschappij'. Zij hadden minder weerstand tegen school.

Maar omgekeerd kun je dus niet zeggen: stop ze in huizen en er komen meer lijntjes met de burgermaatschappij. Dan zei ik tegen zo'n ambtenaar: 'Als jij morgen blauwe schoenen aantrekt, val je dan op andere vrouwen?'⁸¹

In 1999 werd de Woonwagenwet afgeschaft, in lijn met het vigerende integratiebeleid voor etnische minderheden waarin het doelgroepenbeleid was beëindigd. Woonwagenbewoners waren wettelijk gezien vanaf toen geen aparte categorie meer.⁸² Het verzorgen van voldoende standplaatsen op woonwagenkampen werd de verantwoordelijkheid van de gemeenten. Niet elke gemeente voelde de noodzaak om dat te doen en daardoor ontstond er een groot tekort aan standplaatsen. Vaak was het niet mogelijk om met alle familieleden op één kamp te staan, wat door Nederlandse Sinti en Roma beschouwd wordt als wezenlijk onderdeel van hun cultuur (waarover meer in hoofdstuk vier).⁸³

De komst van nieuwe groepen Roma vanaf eind jaren zestig

Vanaf 1969 kwamen er groepen 'buitenlandse zigeuners', zoals ze toen genoemd werden, naar Nederland. Ze reisden zonder identiteitspapieren en soms was het onduidelijk wat hun land van herkomst was, waardoor ze moeilijk uit te zetten waren. Gemeenten zagen ze liever gaan dan komen en probeerden ze op basis van de Woonwagenwet te verjagen. In 1977 zag Nederland zich echter op grond van een overeenkomst tussen de Benelux en

80 L. Mazirel, *Woonwagenvolk*. Samenstelling en nawoord door Leonie de Goei (Amsterdam 1986) 107; Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 119-126; Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 4, 13-14 en 119-123.

81 Interview J. Overbekking (28.05.2019) 6.

82 R. Penninx, "Integratie met behoud van eigen cultuur?" Terugkijken naar beleidsleuzen, beleidskeuzes en misvattingen daarover', *Historisch Tijdschrift Groniek* 208-209 (2016) 203-217, 210. Dit beleid kwam voort uit de *Contourennota Integratiebeleid Etnische Minderheden* uit 1994.

83 Donselaar & Rodrigues, *Monitor*, 123-124; Van Zutphen, *Woonwagenbewoner zoekt standplaats*, Nationale Ombudsman (2017) 10-11. In dit rapport pleitte Nationale Ombudsman Van Zutphen ervoor dat de overheid moest zorgen voor voldoende standplaatsen om de culturele identiteit van woonwagenbewoners te waarborgen.

Duitsland verplicht om een groep Roma, aangeduid als de Romanovs, toe te laten. Over het verstrekken van een verblijfsvergunning weifelde het Ministerie van Justitie uit vrees voor een aanzuigende werking, totdat staatssecretaris van Justitie Zeevalking (D'66) tegen het advies van zijn ambtenaren in besliste dat de Romanovs mochten blijven.⁸⁴

Inmiddels had Koko Petalo, behorend tot de vooroorlogse Roma in Nederland, zich opgeworpen als spreekbuis en vertegenwoordiger van een groep illegale 'zigeuners'. Hij probeerde hen met de familie Romanov te laten meeliften. De zelfverklaarde zigeuner-koning Petalo was een mediagenieke man, die de regering onder druk wist te zetten door in te spelen op en te manipuleren met het zigeunerstereotype. Onder meer door met een groep illegale 'zigeuners' met wagens en caravans naar het Ministerie van Justitie op te trekken, wist hij veel persaandacht te genereren. De regering besloot uiteindelijk eind 1977 dat behalve de Romanovs nog 450 'buitenlandse zigeuners' in aanmerking kwamen voor een verblijf in Nederland.⁸⁵ Later werd deze 1977-groep, om onderscheid te maken met groepen Roma die na hen kwamen, aangeduid als de Generaal-pardon Roma.

Vanwege de toezegging van een voorlopige verblijfsvergunning moest er naar huisvesting gezocht worden. Maar de gemeenten stonden niet in de rij om hen op te vangen; veel gemeenten kampten al met een tekort aan standplaatsen voor woonwagens. Uiteindelijk lukte het de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) om elf gemeenten bereid te vinden om de Roma huisvesting aan te bieden.⁸⁶ De overheid sprak de verwachting uit dat de 'buitenlandse zigeuners' binnen maximaal vijf jaar een sedentair bestaan zouden leiden en werk zouden hebben, en dat de omgeving aan hen gewend zou zijn. Het wonen in huizen bleek te lukken, maar verder is die verwachting niet ingelost.⁸⁷

Een kleine groep Roma die gelieerd is aan de Generaal-pardon Roma verblijft state-loos in Nederland, vaak al langere tijd en soms zelfs langer dan dertig jaar. Het gaat volgens de *Monitor Sociale Inclusie* van 2020 meestal om schrijnende gevallen, vooral omdat staatloze Roma net zoals andere illegalen geen zorgverzekering kunnen afsluiten en dus verstoken zijn van goede gezondheidszorg.⁸⁸

In de jaren negentig kwam een volgende groep Roma naar Nederland. De Balkan-Roma maakten deel uit van de vluchtelingen voor de oorlog in voormalig Joegoslavië. Zij kwamen niet in grote groepen, maar individueel of met een gezin. Na een eerste verblijf in asielzoekerscentra hebben ze verspreid over Nederland huisvesting gekregen. Om die reden vormen zij geen zichtbare groep.

84 Willems & Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen*, 50-56. Zeevalking deed die toezegging in een televisie-uitzending van Hier en Nu (NCRV) op 2 april 1977, gedurende de demissionaire periode van het kabinet Den Uyl. Willems & Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen*, 69, noot 56.

85 Meijers, Poeth & De Rooij, 'Rechtsproblemen', 288-291; Willems & Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen*, 50-65; Waelen e.a., *Buitenlandse Zigeuners*, 10-12.

86 Meijers, Poeth & De Rooij, 'Rechtsproblemen', 291-293; Willems & Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen*, 72-75; Waelen e.a., *Buitenlandse Zigeuners*, 12-15. De families kregen een huis aangeboden in de opvanggemeenten Veendam, Lelystad, Spijkenisse, Capelle aan den IJssel, Nieuwegein, Ede, Epe, Oldenzaal, Berkel-Enschot en Gilze en Rijen. Alleen in Utrecht werden ze in woonwagens gevestigd.

87 Meijers, Poeth & De Rooij, 'Rechtsproblemen', 284.

88 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 150. Zie ook: *Stateeloos maakt radeloos. De situatie van state-loze Roma in Nederland*. Dokters van de Wereld (Amsterdam 2009).

In de eerste decennia van deze eeuw tenslotte kwamen, nadat de meeste Oost-Europese landen lid geworden waren van de Europese Unie, met de nieuwe arbeidsmigranten ook Roma uit die landen naar Nederland. De zogenoemde groep Nieuwe Roma zijn niet altijd te onderscheiden van de overige migranten uit Oost-Europa. Voor de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 zijn diepte-interviews gehouden met tien Nieuwe Roma vrouwen, bijna allemaal afkomstig uit dezelfde streek in Bulgarije en nu verblijvend in een middelgrote gemeente in de Randstad. Veel van deze vrouwen zijn opnieuw gesproken over de leefomstandigheden van hun gezinnen voor de *Monitor* van 2020.⁸⁹ Op deze gegevens na is er relatief weinig informatie over de Nieuwe Roma beschikbaar.⁹⁰

Conclusie

Voor zowel de Nederlandse als de Tsjechoslowaakse overheid was in de naoorlogse decennia de sociaaleconomische achterstand van Roma en Sinti een bron van zorg. Onderdeel van het integratiebeleid in beide landen was het voorgoed aan banden leggen van het rondtrekken. In Tsjechoslowakije gold dat in 1958 slechts voor de 10 procent van de Roma die nog een nomadisch bestaan leidden. In Nederland trokken toen vrijwel alle Sinti en Roma nog rond.

De Woonwagenwet uit 1968 in Nederland was bedoeld als een eerste stap naar integratie, maar bleek uiteindelijk juist tot een groter maatschappelijk isolement te leiden. De intentie van de autoriteiten was dat bij Sinti en Roma, na gewenning aan een vaste woonplaats op een woonwagenkamp, langzaam maar zeker de wens zou ontstaan om zich in huizen te vestigen. De verplichte vestiging op afgelegen woonwagenkampen vanaf begin jaren zeventig stuitte bij hen aanvankelijk op verzet. Maar na verloop van tijd bleken zij juist sterk gehecht geraakt te zijn aan het sociaal geïsoleerde leven op de woonwagenkampen en wilden ze van geen wijken weten. Op grond van die ervaring huisvestte de overheid de Generaal-pardon Roma vanaf eind jaren zeventig verdeeld over woonwijken in huizen, te midden van 'burgers'. Maar ook bij hen leidde dat niet tot de gewenste integratie. De Balkan-Roma daarentegen leken veel makkelijker te integreren.

De weerstand tegen het overheidsbeleid kwam bij de vooroorlogse Sinti en Roma niet alleen voort uit de beperking van hun vrijheid door de gedwongen vestiging. Er was tevens veel wrok tegen de autoriteiten die te herleiden was tot de deportatie naar de nazi-vernietigingskampen in de oorlog. De rol van de Nederlandse politie en marechaussee bij de arrestatie en het wegvoeren naar Westerbork had bij hen, ook bij de naoorlogse generaties, een diep gat geslagen in het vertrouwen in de overheid en de rest van de samenleving. Dat wantrouwen versterkte het groepsgevoel dat leidde tot een verlangen om onder elkaar te zijn, en niet tussen 'burgers' te leven.

89 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 30-31.

90 Een uitzondering vormde het afstudeeronderzoek van Ramadanovic, *Emancipatie*.

In Tsjechië bracht de naoorlogse communistische periode voor een groot deel van de Roma wel een zekere mate van integratie. De Slowaakse Roma, die in de jaren vijftig en zestig op vrijwillige basis naar de Tsjechische regio's met meer werkgelegenheid trokken, hadden een pioniersmentaliteit. Ze verlieten de plek waar ze al generaties woonden in de hoop op een beter leven en dat is ze in de communistische tijd deels gelukt. Hun opleidingsniveau bleef weliswaar laag en een disproportioneel aantal Roma kinderen werd op het speciaal onderwijs geplaatst. Ze waren oververtegenwoordigd in de sectoren met ongeschoolde arbeid en wisten nauwelijks door te dringen tot de middenklasse. Maar niettemin wisten ze door vast werk in de fabrieken en mijnen hun sociale omstandigheden aanzienlijk te verbeteren. Eind 1989 leefden en werkten ze als lagere arbeidersklasse geïntegreerd in de samenleving. Na de val van de Muur zouden hun leefomstandigheden echter dramatisch verslechteren.

PORTRET TSJECHISCHE JIŘÍ (1963)

Jiří is een Vlachische Rom met een sterke, aimabele uitstraling. Ik heb hem eerder ontmoet op een conferentie over het Romanes en het weerzien is hartelijk. Hij is pastoraal werker in een stadje dicht bij de Poolse grens met een oude hlavna, een langwerpige plein met daaraan achttiende-eeuwse huizen met galerijen ervoor. We worden ontvangen in een koffiehuis met mooie oude gewelven dat onderdeel was van een klooster. Het is eigenlijk gesloten. Twee zussen van Jiří voorzien ons steeds geruisloos van thee en mineraalwater, taart, koekjes en pinda's. Af en toe krijgt zijn zus Katařina (1967) van Jiří het woord; zij heeft pedagogiek gestudeerd. Ook is er een nichtje van vijftien en een neefje van tien, allebei modieus gekleed.

Jiří zat als enige Roma kind in de klas. Dat ze uit een Roma gezin kwamen, speelde in hun jeugd geen rol, zegt hij, vooral omdat ze er niet heel donker uitzagen. Op zijn vijftiende stuurde zijn vader hem naar een internaat. Toen hij twintig was werd hij lid van de Communistische Partij. Hij klom snel op naar hogere functies in het partijkader.

Iedereen zei mij, ook over mijn uiterlijk: Jij bent geen zigeuner! Door hen ging ik erin geloven dat ik geen Rom was. Pas veel later besepte ik dat dat niet de waarheid is. Maar toen ging het zo ver dat ik mij helemaal niet kon voorstellen dat ik een zigeunervrouw zou trouwen. Terwijl mijn vader mij meenam en met mij heel Slowakije afreisde om een Roma vrouw voor mij te vinden.

In de wetteloze jaren na 1990 verdiende hij geld aan de smokkel van levensmiddelen. Hij werd lid van een criminele organisatie en werd van lieverlede verder de criminaliteit ingezogen. Op zijn dertigste kreeg hij twintig jaar gevangenisstraf, voor oplichting en moord. In de gevangenis werd hij teruggevoerd op zichzelf.

Het lukte mij eerst niet om mij neer te leggen bij de situatie waarin ik toen geëindigd was. Mijn leven voelde zinloos en ik dacht aan zelfmoord. Maar toen vond ik de zin van het leven terug in het geloof.

Als gedetineerde kreeg hij speciale toestemming om vanuit de gevangenis in Praag theologie te studeren.

Na vijftien jaar werd ik vrijgelaten en werd de rest van de tijd omgezet in een voorwaardelijke gevangenisstraf. Ik heb het gevoel dat ik toch als voorbeeld kan dienen, als een mens die zich kan veranderen en die zijn leven kan bijsturen als hij maar echt wil.

Nu hij als pastoraal werker voor arme Roma werkt, denkt hij veel na over zijn Roma afkomst en over wat Romipen, het Roma zijn, inhoudt. Gedurende het gesprek vraagt hij steeds naar Roma en Sinti in Nederland, hoe ze leven, of zij een opleiding volgen en wat voor invloed dat heeft op hun familielevens. Hij is ambivalent over de uitwerking van een schoolopleiding. Voor zijn gevoel zijn de Roma in de getto's ondanks hun armoede rijk, maar dan in geestelijke zin. Met sociale stijging valt veel te winnen, maar er is ook sprake van verlies, vindt hij.

In de familie hebben wij geen spijt van onze opleiding, maar we beseffen wel dat we daarvoor duur betaald hebben. Al hebben wij misschien economisch succes, we kunnen ons verlaten voelen, ontworteld en onbegrepen.

Het doet hem bijvoorbeeld pijn dat zijn neefje en nichtje geen Romanes meer spreken.

Zij zullen misschien drie, vier talen spreken, Frans, Spaans, Engels, maar geen Romanes. Terwijl de Vlachische Roma hun taal beschouwen als hun Romipen. Dat ligt anders bij de Slowaakse Roma, want die deden afstand van hun taal.

Maar ondanks zijn twijfels pusht hij hen om een opleiding te volgen. Zijn neefje wil programmeur worden, om veel geld te verdienen.

Maar hij zal geen Rom meer zijn, al zal hij dat niet beseffen. Misschien als hij ouder wordt, dan zal hij dat in zijn ziel voelen.

Jiří's nichtje zit op een gymnasium in een stad dichtbij, waar veel Roma wonen.

Roma bij haar op school schamen zich. Ze horen nooit iets positiefs over Roma. Roma zijn staat gelijk aan problemen. Zelf reis ik voor mijn werk wekelijks naar Praag, 2½ uur met de bus. En om mij heen hoor ik dan voortdurend opmerkingen over Roma. Daarom begrijp ik wel dat die scholieren zich schamen voor hun komaf.

De jonge generatie krijgt nu betere kansen dan ze in de communistische tijd hadden, vindt Jiří. Maar daar heeft hij een dubbelhartig gevoel over want voor kansarme Roma is het leven moeilijker.

In het algemeen vinden Roma dat hun situatie tijdens het communisme beter was. Toch vind ikzelf, op grond van mijn opleiding en mijn ervaring, dat zij heden ten dage betere kansen hebben. Maar zij zullen het niet met mij eens zijn, vanwege hun moeilijke en onveilige bestaan. Er is vrijheid. Ik kan nu met u spreken en tijdens het communisme had dat niet gemogen. Voor mij is dat waardevol. Maar voor andere Roma hoeft dat geen waarde te hebben.

Hij geeft onder andere godsdienstlessen aan kinderen in het getto. Hij gaf ze eens de opdracht om een tekening te maken van een kind in Gods handen.

Geen van de kinderen schilderde of tekende een zwartharig kind, terwijl die kinderen allemaal erg donker waren. Dit verraste me echt. Voor mij is dat een teken dat zij een probleem hebben om zichzelf te accepteren.

Zelf leeft Jiří nu samen met een theologe. Hij zou hun theologische en filosofische gesprekken niet kunnen missen. Leven met een niet-intellectuele Romni is niet meer mogelijk voor hem. Eens kreeg hij een arme, ongeletterde Roma vrouw op huisbezoek en zij keek met open mond naar zijn honderden boeken.

Ze vroeg: 'Waarom heeft u zóveel boeken?' Wat had ik haar kunnen antwoorden? En daarna steek ik de straat over, daar woont mijn zus. En ik begin haar uit te foeteren: 'Waarom lees je niet, je leest te weinig!' Dat is natuurlijk een beetje schizofreen.⁹¹

91 Jiří (1963) TH-6. Citaten op 5, 8 (2x), 3, 4, 6, 10, 8, 7, 12.

4 Armoede en segregatie

Andro khul ul'ol, andro khul merel.
Wie in de shit geboren wordt, sterft in de shit.¹

Inleiding

Staré Brno, een vergane-gloriewijk aan de rand van het historische centrum van de stad Brno, heet in de volksmond vanwege het hoge percentage Roma en de problemen met drugs en prostitutie de Brno Bronx.² In een van de ooit statige panden uit de Habsburgse tijd, die ernstig in verval zijn geraakt, vond het interview met Agáta (1970) plaats. Tot haar geluk had ze er een tweekamerappartement weten te bemachtigen; hiervoor woonde ze in een behuizing voor daklozen. Meubels had ze niet, er lag alleen een tweepersoonsmatras op de vloer met daaromheen wat hoopjes kleren. Vlak voor het afscheid vroeg ik, om belangstelling te tonen, naar twee uitstulpende dekschalen in het keukentje. Het bleken speciale bakvormen in de vorm van een paaslam te zijn. De grootste gebruikte ze altijd zelf met Pasen en ze wilde mij de andere vorm meegeven als geschenk. Ik weigerde verschrikt, hoe zou ik een van haar spaarzame bezittingen kunnen meenemen naar mijn eigen overvolle huis. Ze hield aan, ik bleef vriendelijk 'nee, nee' zeggen. Tot de tolk mij zachtjes toevoegde dat het kwetsend was om te blijven weigeren. Met een bezwaard gemoed verliet ik met het zware geval haar lege appartement.³

Agáta leefde van een uitkering en had nauwelijks bezittingen. Toch hoort ze in de Tsjechische context beslist niet bij de kansloze armen. Ze is een hoopvol voorbeeld van een Roma vrouw die met ondersteuning van een ngo haar leven weer op orde kreeg terwijl het merendeel van arme Tsjechische Roma niet eens in beeld is bij hulpinstanties. De armoede in kansarme buurten in Tsjechische steden is schrijnend. In Nederland zijn de woon- en leefomstandigheden van Roma en Sinti minder problematisch, al lopen ze ver achter bij het gemiddelde levenspeil.

In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe de levens van Roma en Sinti in Nederland en in Tsjechië getekend worden door armoede en gesegregeerde huisvesting. Hoe heeft hun huidige woon- en leefsituatie zich zo kunnen ontwikkelen en wat zijn de overeenkomsten en verschillen daarin tussen beide landen? Zijn hun omstandigheden even uitzichtloos als die van bijvoorbeeld de bewoners van de zwarte getto's in de Amerikaanse

1 Hübschmannová e.a., *God'aver*, 28. Dit is een equivalent van het Nederlandse spreekwoord 'Wie voor een dubbeltje geboren wordt, wordt nooit een kwartje'.

2 Lenka (1974) TH-13, 5-4.

3 Agáta (1970) TH-14, 1-2.

binnensteden? Om die vragen te beantwoorden maak ik vooral gebruik van onderzoeksrapporten, en in mindere mate van literatuur en van voorbeelden van leefomstandigheden van respondenten en professionals die in interviews naar voren kwamen.

Armoede onder Roma en Sinti

Armoede is niet zonder meer meetbaar, het is een relatief begrip. Welke mensen in een land als arm bestempeld worden, hangt af van de definitie van armoede. Volgens de richtlijnen van de EU geldt iemand als arm als hij lid is van een huishouden met een besteedbaar inkomen dat lager is dan 60 procent van het landelijk gemiddelde inkomen. Een nadeel aan deze manier van rekenen is dat arm in het ene EU-land andere proporties aanneemt dan in het andere land. In een land met een grote inkomensongelijkheid is het armoedepercentage hoger dan in de meest genivelleerde landen in de EU waartoe Nederland en Tsjechië behoren.⁴ Nederland telde via deze rekenmethode in 2017 zelfs meer mensen onder de armoedegrens dan Tsjechië, respectievelijk 17 tegen 12,2 procent, terwijl in Tsjechië het welvaartspeil aanzienlijk lager is.⁵ In een EU-land met een lager gemiddeld inkomen, zoals Tsjechië, kan 60 procent daarvan betekenen dat iemand te weinig geld heeft voor essentiële voeding, kleding en huisvesting.

Het verbeteren van de slechte leefomstandigheden van Roma binnen de EU wordt al sinds de jaren negentig, toen de Oost-Europese landen kandidaat-lid werden, als speerpunt van het EU-beleid beschouwd. In het kader van de Europa 2020 Strategie maakt de Europese Commissie (EC) zich er sterk voor om met een duurzame geïntegreerde aanpak de extreme marginalisering van Roma tegen te gaan. Desondanks moest de EC in de inleiding van het rapport *EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation 2020-2030* constateren dat er weliswaar een aantal positieve tendensen was, zoals de grotere aandacht voor onderwijs voor jonge kinderen, maar dat ondanks de inspanningen de leefomstandigheden van de Roma niet verbeterd waren en op sommige terreinen zelfs verslechterd.⁶ De EU-lidstaten waaronder Nederland en Tsjechië hebben zich ertoe verbonden om nationale strategieën te ontwikkelen voor de integratie van de Roma in hun land en verslag uit te brengen van de geboekte dan wel uitblijvende resultaten.

Levensstandaard van Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland

Het meeste recente regeringsrapport over de leefomstandigheden van de Roma minderheid in Tsjechië werd gepubliceerd in 2020. Ongeveer de helft van de ruim 260.000

4 C. Vrooman & J.M. Wildeboer Schut, 'Het karige bestaan; een kwart eeuw armoede in Nederland', *TPE digitaal* 7:1 (2013) 27-50, 29; *Rules of relief. Institutions of social security, and their impact*, SCP-rapport (Den Haag 2009) 372-373.

5 *The Netherlands on the European scale*, CBS (2019): <https://longreads.cbs.nl/european-scale-2019/poverty/> (geraadpleegd op 21.12.2020); Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 21. Zie ook: *De sociale staat van Nederland*, SCP-rapport (Den Haag 2017) 42-44.

6 *A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030*. COM(2020) 620 final (Brussel 2020) 2.

Tsjechische Roma leeft geïntegreerd in de samenleving; circa 40 procent van hen leeft sociaal uitgesloten in moeilijke omstandigheden.⁷ In onderzoek van Toušek e.a. werd ingegaan op de sociaal-demografische omstandigheden in geïsoleerde Roma woonoorden. De inschatting dat daar voornamelijk Roma leefden, werd door de onderzoekers gedaan op basis van uiterlijke kenmerken. Van hun respondenten noemde 59 procent zichzelf Tsjech, Moraviër of Sileziër en maar 30 procent gaf aan tot de Roma te behoren. Dat slechts een deel van de Roma zichzelf zo noemt, uit vrees voor stigmatisering, zie je volgens het regeringsrapport ook terug in cijfers van volkstellingen.⁸

In die sociaal geïsoleerde woonoorden werden door Toušek e.a. onder de Roma ouder dan vijftien jaar ruim 2.500 gestructureerde interviews afgenomen op basis van een vragenlijst. De nadruk lag op de regio's waar meer van dergelijke woonoorden voorkomen.⁹ Het bleek gecompliceerd om een inschatting te maken van het inkomen van mensen, om te ontrafelen wat een huishouden overhield na aftrek van eventuele sociale premies en het erbij optellen van toeslagen. Ruw geschat bleek 65 procent van de huishoudens er onder de armoedegrens te leven, tegenover 9,7 procent van de totale bevolking in 2016. Een populaire stereotiepe opvatting dat mensen ruim kunnen rondkomen van een sociale uitkering en kinderbijslag klopte dus niet, aldus Toušek e.a.¹⁰ Het FRA-rapport 2018 kwam voor alle Roma in Tsjechië in 2016, dus ook voor hen die niet sociaal geïsoleerd wonen, uit op 58 procent van de Roma huishoudens onder de armoedegrens. Het rapport signaleerde een grote verbetering ten opzichte van 2011, tijdens de economische crisis, toen dat voor 80 procent van de Tsjechische Roma gold. In 2016 ging in 20 procent van de huishoudens iemand weleens met honger naar bed, tegenover 31 procent in 2011.¹¹

Over de inkomens van Nederlandse Roma en Sinti bestaan geen cijfers. Bij gebrek aan kwantitatieve etnische gegevens koos het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ervoor om een kwalitatieve monitor te laten maken om tegemoet te komen aan de eis van de Europese Commissie om inzicht te verschaffen in hun woon- en leefomstandigheden. De meest recente *Monitor Sociale Inclusie* dateert uit 2020 en de data daarin kwamen voort uit 49 online-enquêtes, merendeels ingevuld door professionals met kennis van de doelgroep en 61 diepte-interviews, met 23 professionals en 38 mensen uit de doelgroep.¹² Evenals in de drie eerdere metingen werd in de *Monitor* van 2020 geconcludeerd dat Roma en Sinti grotendeels uitkeringsafhankelijk zijn.¹³

7 *Zpráva o stavu romské menšiny* 2019, 30. Zie ook: *Zpráva* 2018, 4 en *Zpráva* 2016, 46; Čada (red.), *Analysis*, 39-40.

8 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 30-31; *Zpráva o stavu romské menšiny* 2018, 4.

9 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 22-24. Het gaat om de regio's Ústecký, Moravskoslezský en Karlovarský.

10 Čada (red.), *Analysis*, 58-66; Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 27-28. Het percentage onder de armoedegrens bij de totale bevolking is ontleend aan Eurostat 2017.

11 *A persisting concern*, FRA (2018) 32-34.

12 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 27-28. De 38 mensen uit de doelgroep waren negen vooroorlogse Sinti, twee vooroorlogse Roma, acht Generaal-Pardon Roma, negen Balkan-Roma en tien Nieuwe Roma.

13 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 60-61.

Wat betreft het trekken van de armoedegrens hanteert men in Nederland het zogenaamde niet-veel-maar-toereikend criterium van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Volgens dit uitgangspunt geldt iemand als arm als hij zich geruime tijd niet de kosten van het voeren van een zelfstandige huishouding op een minimumniveau kan veroorloven. Dat gaat zowel om onvermijdbare uitgaven aan wonen, voeding en kleding als ook om een minimum aan sociale participatie, voor uitgaan, hobby en sporten, bibliotheek en dergelijke. Gezinnen met een bijstandsuitkering, zoals veel Roma en Sinti, bevinden zich op of onder dit niveau. In 2016 moesten 980.000 Nederlanders, 7,6 procent van de bevolking, zien rond te komen van een inkomen dat onder het niet-veel-maar-toereikend criterium lag. In 2017 golden hiervoor als normbedragen 1135 euro per maand voor een alleenstaande en 2100 euro voor een gezin met twee ouders en twee kinderen.¹⁴

Van de Nieuwe Roma bestaat niet de indruk dat zij veelvuldig van een uitkering leven, ook omdat ze er vanwege hun korte verblijfsduur niet voor in aanmerking komen. Hun arbeidsmarktpositie zou te vergelijken zijn met laagopgeleide arbeidsmigranten. Voor de overige groepen geldt dat ze over het algemeen te laag zijn opgeleid om kans te maken op werk.¹⁵ Een groot deel van de Sinti en Roma families die op een woonwagencamp wonen, is al vanaf de jaren zestig afhankelijk van een uitkering.¹⁶

Meer dan de helft van de Tsjechische Roma en een deel van de Roma en Sinti in Nederland leven dus al langdurig in armoede. Maar betekent dat, dat zij dermate gemarginaliseerd zijn dat het praktisch onmogelijk is om nog op te klimmen tot een aanvaardbaar maatschappelijk bestaan? Ladányi en Szelényi karakteriseerden analoog aan de Amerikaanse verarmde binnensteden een Hongaarse Roma plattelandsgemeenschap als een getto en dat predicaat impliceert uitzichtloze armoede.¹⁷ Geldt dat in Nederland of Tsjechië voor Roma en Sinti ook wat betreft de mate van segregatie van de samenleving?

Segregatie in Tsjechië

De sociaal geïsoleerde woonoorden

Voorjaar 1998 maakte het gemeentebestuur van de Tsjechische stad Ústí nad Labem plannen bekend voor het bouwen van een muur in de Maticní-straat. Het maken van een afscheiding kwam tegemoet aan de aanhoudende klachten van woningeigenaars over asociaal gedrag, geluidsoverlast en rondslingerend huisvuil van mensen in de uitgewoonde woonblokken aan de overkant van de straat waar voornamelijk 'zwarte'

14 Vrooman & Wildeboer Schut, 'Het karige bestaan', 32-33; <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2019/waar-ligt-de-armoedegrens/> (geraadpleegd op 21.12.2020); J.M. Wildeboer Schut & S. Hoff, *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland*, SCP-rapport (Den Haag 2016) 22-23. In 2013, op het hoogtepunt van de economische crisis ging het nog om 1,2 miljoen mensen dat onder de armoedegrens leefde.

15 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 59-60; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 57-58.

16 Overbekking, *Woonwagengebied*, 65-66 en 127.

17 Ladányi & Szelényi, *Patterns of exclusion*, 8-9; Ladányi, 'Changing forms', 1105-1107.

gezinnen (Roma) woonden. De plannen leverden een storm van protest op tegen de 'muur van de schande', vanuit binnen- en buitenland. Toenmalig president Vaclav Havel laakte de muur als symbool van intolerantie. De Europese Unie noemde de bouw ervan een schending van mensenrechten die mogelijk de toetreding van Tsjechië tot de EU in gevaar bracht.¹⁸ Dat de mensenrechten van de Roma geschonden werden, schoot de lo-coburgemeester van Ústí nad Labem in het verkeerde keelgat. In zijn ogen waren het juist de 'gewone' burgers die tegen hun asociale gedrag beschermd moesten worden. Hij wees die beschuldiging dan ook smalend van de hand:

Wat nou mensenrechten? Ze [Roma] kunnen gaan stemmen, maar ze doen 't niet. Ze kunnen werken, maar ze doen 't niet. Ze kunnen huur betalen, maar ze doen 't niet.¹⁹

Na achttien maanden getouwtrek werd er toch een muur neergezet, kleiner dan oorspronkelijk begroot, die echter na twee weken op last van het Tsjechische parlement weer moest worden afgebroken.²⁰

De verwaarloosde flats van de Roma in Ústí nad Labem waren een voorbeeld van een sociaal geïsoleerd woonoord. In 2014 woonden naar schatting 95.000-115.000 Tsjechische Roma in dergelijke omstandigheden. Dat is bijna een verdubbeling sinds 2006 toen het nog ging om een geschat aantal van 60.000-80.000.²¹

Het was lastig om een alomvattende wetenschappelijke definitie te geven van zo'n sociaal geïsoleerd woonoord, meenden Toušek e.a. Toch waren ze in hun ogen vanuit sociaal-etnografisch oogpunt duidelijk aan te wijzen.²² De kenmerken waren de geïsoleerde ligging, het percentage Roma dat er woonde, het sociale isolement en de sociaal-economische deprivatie van de bewoners.²³ In de 606 gedetecteerde voorbeelden ervan was bovendien een opvallend kenmerk dat er 's zomers en 's winters mensen doelloos op straat rondhingen, onder wie opvallend veel volwassen mannen, zoals gebruikelijk in Amerikaanse getto's.²⁴ Mensen waren er aanzienlijk armer dan de gemiddelde bevolking, zoals hierboven al uiteengezet. De huishoudens op die plekken waren significant groter met een gemiddeld aantal leden van 3,43 personen tegen 2,47 in de gehele Tsjechische bevolking.²⁵ De bewoners waren aanzienlijk lager opgeleid dan in de rest van de bevolking. 63 procent had alleen basisonderwijs, in Tsjechië tot het vijftiende jaar, tegen een gemiddelde van 18 procent. In het algemeen is het opleidingsniveau van de Tsjechische bevolking na 1990 gestegen, er was dus sprake van een toenemend verschil.²⁶ De gezondheidssituatie van de sociaal geïsoleerde bevolking was slecht en de

18 M. Maas, 'Betonnen muur als bolwerk tegen zigeuners', *de Volkskrant* (19.10.1999); Barany, *The East European Gypsies*, 296-297; Sokolová, *Cultural politics*, 247-251.

19 *The Independent* (27.05.1998) (mijn vertaling), via A. Bancroft, 'Closed spaces, restricted places: marginalisation of Roma in Europe', *Space and Polity* 5:2 (2001) 145-157.

20 Op 05.04.2000 bepaalde het Hooggerechtshof in Brno echter dat het parlement niet het recht had gehad om besluiten van het lokale bestuur te overrulen.

21 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020* (Praag 2016) 53.

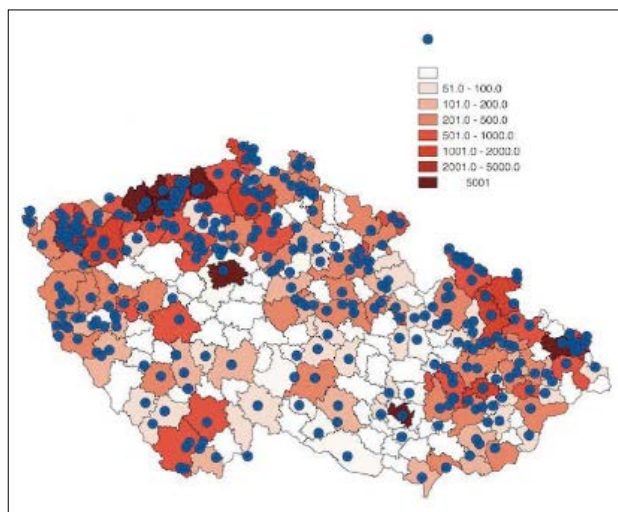
22 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 30-31.

23 *Ibidem*, 22.

24 Wilson, 'Why both social structure and culture matter', 204.

25 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 29.

26 *Ibidem*, 25-26.



Afb. 14 Tsjechische gemeenten met sociaal geïsoleerde woonoorden. Elke blauwe stip is een sociaal geïsoleerd woonoord; de kleur van de gemeente duidt op het aantal mensen dat in die gemeente in een sociaal geïsoleerd woonoord woont. Bron: K. Čada (red.), *Analysis of Socially Excluded Localities in the Czech Republic* (2015) 43.

levensverwachting laag.²⁷ Redenen waren slechte voeding, weinig lichaamsbeweging, verminderde toegang tot gezondheidszorg en een risico van verslaving. Verslaving kon onder middelbare scholieren ook een oorzaak zijn voor schoolverzuim.²⁸ Mensen met een laag inkomen en een laag opleidingsniveau beschouwen een gezonde levensstijl vaak niet als prioriteit.²⁹ Deze bevindingen werden in de conclusies van Toušek e.a. op zichzelf niet opzienbarend genoemd, ze bevestigden het beeld uit eerdere kwalitatieve schattingen en microstudies.³⁰

Respondente Alžběta (1949), die haar hele werkzame leven als kleuterschooljuffrouw in een Roma volksbuurt werkte, bevestigt dit beeld. In haar ervaring schort het mensen vanwege het leven in zulke armoedige omstandigheden vooral aan een vaste routine. Elke dag bijtijds opstaan en ervoor zorgen dat de kinderen naar school gaan, kunnen ze niet opbrengen. Het kwam soms voor dat het arme Roma kinderen in haar klas ontbrak aan de routine om zich regelmatig te wassen, waardoor andere kinderen niet naast hen wilden zitten.³¹

De meeste sociaal geïsoleerde oorden ontstonden in de laatste twintig jaar, maar er zijn er ook weer verdwenen. Zo kocht bijvoorbeeld een dorpsbestuur goedkoop onroerend goed aan in een andere gemeente om de arme Roma daarheen te verhuizen.³²

27 Tsjechische Roma hebben een 10-15 jaar lagere levensverwachting dan het bevolkingsgemiddelde. *Roma health report. Health status of the Roma population. Data collection in the Member States of the European Union*, EU (Brussel 2014) 91.

28 Ibidem, 50-52; J.-P. Grund, P.J. Öfner & H.T. Verbraeck, *Marel o Del, kas kamel, le Romes duvar. An exploration of drug use and HIV risks among the Roma of Central and Eastern Europe* (Boedapest 2007) 222 en 235-238; interview J. Szurmanová (27.03.2015) 1-2.

29 *Zpráva o stavu romské menšiny 2016*, 37.

30 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 31. Zie ook *Roma health report*, EU (2014) 91-92.

31 Alžběta (1949) TH-11, 7.

32 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 29.

Afb. 15 Een sociaal geïsoleerd woonoord in Ústí nad Labem (2016). Een moeder met spelende kinderen bij uitgewoonde flats in een getto in de Sklářská street in Ústí nad Labem. Foto: denik.cz, een regionaal dagblad in Tsjechië met meer dan zeventig edities.



Concentraties van arme Roma zijn, zoals gezegd, te vinden in regio's waar in de communistische tijd veel zware industrie was, zoals in de plaatsen rond Karlovy Vary, Ústí nad Labem en Ostrava. Ruim 80 procent van de Roma in Tsjechië woonde in de communistische tijd in stedelijk gebied.³³ In de jaren negentig leidde premier Václav Klaus (1992-1997) het land naar een, in vergelijking met andere Oost-Europese landen, snelle en harde overgang naar een markteconomie. In 1996 was het landelijke werkloosheidscijfer 2,9 procent, maar van de Roma was toen 30 tot 50 procent werkloos.³⁴ Klaus beschouwde hen als sta-in-de-weg naar een nieuwe welvaart.³⁵ Het creëren van een sociaal vangnet voor de slachtoffers van de transitieperiode geschiedde niet in gelijke tred. Naar verluidt hing op de deur van een ambtenaar van het Ministerie van Sociale Zaken in Praag, die de transitie moest begeleiden, een als grap bedoeld bordje: het Departement van Onoplosbare Problemen.³⁶

Na de stijgende werkloosheid ten gevolge van de economische crisis in de jaren na 2008 is de werkgelegenheidssituatie in de Tsjechische samenleving als geheel nu weer grotendeels hersteld en ook de Roma profiteerden daarvan.³⁷ Lokale ambtenaren en hulpverleners gingen weliswaar uit van een werkloosheid van 85 procent in de Roma buurten, maar die schatting was gebaseerd op mensen zonder vaste baan. Zo redenerend werden gepensioneerden en studenten als werkloos meegerekend en de mensen die naast een uitkering zwart werkten. In het kwantitatieve onderzoek van Toušek e.a. mochten respondenten zelf aangeven of zij 'economisch actief' waren en dat leverde

33 Ulč, 'Gypsies', 318-319.

34 Barany, *The East European Gypsies*, 173.

35 Ibidem, 291-292. Václav Klaus was als econoom ook al vóór 1989 pleitbezorger van economische hervormingen en zag na de Fluwelen Revolutie zijn kans schoon voor een harde en snelle transitie naar een liberale markteconomie. Van Baar, *The European Roma*, 205-206.

36 Barany, *The East European Gypsies*, 320. Ontleend aan J.O. Tamayo, 'Gypsies among hardest hit victims of Europe's rising tide of racism', *Miami Herald* (04.05.1993).

37 *Zpráva o stavu romské menšiny 2016*, 48. In 2016 was het aandeel werklozen 5,6 procent, het laagste werkloosheidspercentage sinds 2008.

een aanmerkelijk lager werkloosheidspercentage op, namelijk 31,5 procent. 27 procent zei in loondienst te zijn en bijna 1,5 procent was ondernemer. Van de overige 40 procent, gepensioneerden, invaliden, vrouwen met zwangerschaps- of ouderschapsverlof en studenten, gaf eveneens 31 procent aan economisch actief te zijn.³⁸ Dat betekende dat driekwart van de Tsjechische Roma in de sociaal geïsoleerde woonoorden van een sociale uitkering leefde, van wie ongeveer de helft die aanvulde met inkomsten uit zwart werk. Zij vormen een klasse nog onder het zogeheten precariaat, zoals econoom Guy Standing de nieuwe klasse definieerde van mensen die vanwege de verregaande flexibilisering van de arbeidsmarkt tot hun frustratie moeten leven van onzekere, tijdelijke en onderbetaalde banen, vaak onder hun eigen niveau en zonder maatschappelijke status.³⁹

In Karviná, een enigszins deprimerende stad aan de grens met Polen, hanteerde de gemeente in 2016 inderdaad een officiële schatting van 90 procent werkloosheid onder de tweeduizend Roma, tegenover 15 procent voor de gemeente in haar geheel. De meeste Roma werkten voorheen in mijnbouwbedrijven die in de transitiejaren failliet gingen. Volgens Jarmila Szurmanová, sociaal werkster voor de Roma in Karviná, hebben ze in de zomer wel allemaal tijdelijk zwart werk. Het gaat om zware handarbeid die slecht betaald wordt en waar andere mensen zich te goed voor voelen. Maar het is voor hen een manier om een zakcentje bovenop hun uitkering te verdienen. Zwart werk is makkelijk aan te komen en aangezien het in relatieve openheid wordt aangeboden, is de pakkans voor werkgevers blijkbaar klein.⁴⁰ Hetzelfde is het geval in Lovosice in Noordwest-Bohemen, vertelt respondente Radka (1962) die als Roma consulente voor een katholieke charitatieve instelling werkt. Op een parkeerterrein ziet ze elke ochtend Roma staan wachten tot ze met een busje worden opgehaald, 's avonds na het werk stappen ze op dezelfde plek het busje weer uit. Ze krijgen per gewerkte dag zwart betaald. Het is illegaal maar lucratief, ook voor de werkgever.⁴¹

Roma deden vooral tijdelijk werk zonder garantie en kregen vrijwel nooit een vaste baan. Maar om verschillende redenen gaven ze hier soms de voorkeur aan, hoorde Doubek tijdens zijn langjarig onderzoek in een paar Roma wijken in West-Bohemen. Omdat ze schulden hadden, waren ze een makkelijke prooi voor bedrijven. Een laagopgeleide Rom krijgt bijvoorbeeld een contract voor een mobiele telefoon met een duur abonnement. Als na enige tijd een hoge telefoonrekening komt, kan hij die met geen mogelijkheid betalen. Zelfs aan de rente over die schuld zit hij zijn verdere leven vast. Een incas-

38 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 26-27. Het FRA-rapport 2018 hanteerde de categorie 'betaald werk'. Voor alle Tsjechische Roma kwamen de onderzoekers in 2016 uit op 37 procent van de mannen en 21 procent van de vrouwen die betaald werk hadden. In 2011, tijdens de economische crisis, was dat respectievelijk 33 procent en 31 procent. Tsjechië was daarmee een middenmoter onder de negen onderzochte EU-landen.

39 G. Standing, *The precariat. The new dangerous class* (Londen/New York 2011) 8-13. Standing zorgde ervoor dat een eenduidige definitie van het begrip precariaat (precair + proletariaat) ingang vond. De term was al in de jaren tachtig in zwang onder Franse sociologen om daarna ook in andere landen in verschillende betekenissen te worden gebruikt.

40 Interview J. Szurmanová (27.03.2015) 1.

41 Radka (1962) TH-1, 5.

sobureau met overheidslicentie, geautoriseerd door de rechtbank, is dan gerechtigd om een deel van de uitkering van de schuldenaar over te hevelen naar het bedrijf. Er bestaat niet, zoals in Nederland, een wettelijke mogelijkheid tot een schuldsanering.⁴² Aldus is het geld verdienen aan arme mensen een hele bedrijfstak geworden in Tsjechië. Meerdere bedrijven azen op de sociale uitkeringen; behalve de telefoonaanbieders zijn dat bijvoorbeeld de elektriciteitsbedrijven, banken of andere kredietverstrekkers. Roma zelf willen dus liever zwart werken want zwart geld blijft buiten het zicht van schuldeisers.⁴³ Als ze zich voor een plotselinge uitgave geplaatst zien, zoals een begrafenis, kunnen ze binnen de gemeenschap geld lenen bij woekeraars. Woekeren is een geaccepteerde praktijk, iedereen weet bij welke Roma families ze dan terecht kunnen en die ontlene er op hun beurt economische en sociale macht aan. De armste mensen, van wie verwacht wordt dat ze de grootste moeite zullen hebben met het terugbetalen van de lening, betalen de hoogste rente. Maar er is voor hen geen andere instantie om bij aan te kloppen.⁴⁴

De huidige sociaaleconomische status van de geïsoleerd wonende Roma staat in schril contrast met de geïntegreerde positie die ze innamen in de communistische tijd.⁴⁵ Ook al was de werkgelegenheid soms een vorm van verborgen werkloosheid, iedereen ging naar zijn werk en had collega's. Op het werk wisselden ze nieuwtjes uit over verjaardagen en de geboorte van een kind. Op begraafplaatsen is te zien dat Roma zelfrespect en een identiteit aan dat werk ontleenden. Afbeeldingen van de overledene op een grafsteen, te doen gebruikelijk in Tsjechië, vertonen niet zelden iemand aan het werk. Doubek noemt het voorbeeld van een grafsteenfoto van een Roma man op een tractor, een verwijzing naar diens leven als tractorbestuurder op een collectieve boerderij. De oudere generatie denkt met weemoed terug aan die tijd. Hun kinderen raakten jong werkloos en hun kleinkinderen hebben niet eens een beeld bij een bestaan in loondienst.⁴⁶

Het ontstaan van de sociaal geïsoleerde woonoorden

In de communistische tijd had niet alleen iedereen werk, ook zorgde de staat voor een huis. De woningen voor Roma waren weliswaar krap en eenvoudig, maar in redelijke staat.⁴⁷ Na de faillissementsgolf in de eerste helft van de jaren negentig trokken werk-

42 In Nederland is er voor iemand met zogenoemde problematische schulden de mogelijkheid om met hulp van de gemeentelijke schuldhulpverlening te proberen om met de schuldeisers tot een minnelijke schikking te komen. Als dat niet lukt kan de rechter op basis van de *Wet schuldsanering natuurlijke personen* (Wsnp) besluiten dat iemand in aanmerking komt voor een wettelijke schuldsanering. Dat betekent dat na drie jaar zoveel mogelijk schulden afbetalen, gecontroleerd door een bewindvoerder, de rest van de schuld wordt kwijtgescholden. Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/wetten-en-regelingen/productbeschrijvingen/wettelijke-schuldsanering-wsnp> (geraadpleegd op 21.12.2020).

43 Interview D. Doubek (14.02.2014) 12; Jana (1964) TH-8, 9.

44 Hrustić, 'Usury', 31-36 en 43-44; Bauerdick, *Zigeuner*, 269-275; interview J. Szurmanová (27.03.2015) 2-3; interview R. Weinerová (15.02.2014) 5-6. Arme Roma wendden zich in geval ze een groot bedrag moeten lenen ook niet tot ngo's, zie Kóczé, 'Depletion', 20-23; Piemontese, Bereményi & Carrasco, 'Diverging mobilities', 49.

45 Interview M. Pape (08.10.2014) 6.

46 Interview D. Doubek (14.02.2014) 10-11; Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 136. Zdeněk (1957) TH-12, 7; Jana (1964) TH-8, 4; Lukáš (1991) TH-10, 7; Marie (1990) TH-7, 12-13.

47 Barany, *The East European Gypsies*, 130-131.

loos geraakte mensen weg uit de arbeidersbuurten in de zware industriesteden naar regio's waar nog wel werkgelegenheid was. Roma en kansarme *gadzje* bleven achter.⁴⁸ Andere Roma zagen zich gedwongen om naar die inmiddels troosteloze oorden te verhuizen toen er begonnen werd met de privatisering van de gemeentewoningen. De huurappartementen uit de communistische tijd werden per executie verkocht. Huurders kregen weliswaar het voorkeursrecht om hun woning voor een gereduceerde prijs te kopen, maar Roma hadden daar vaak het geld niet voor.⁴⁹

Zelfs welgestelde Roma lukt het niet altijd om een woning te kopen. De in Tsjechië bekende zanger en acteur Jan Cina, die in 2020 samen met zijn vriend een perceel wilde kopen, werd door een makelaar ondervraagd over zijn achternaam. Cina dacht aanvankelijk dat de makelaar hem als acteur en zanger herkende, maar de makelaar herkende zijn naam als een Roma naam en meende daarom dat de verkopers niet aan hem zouden willen verkopen. Het feit dat Cina rijk, bekend en gay was, werd overschaduwd door zijn Roma afkomst, en dat was voor de makelaar een probleem.⁵⁰

Het is respondente Radka (1962) wel gelukt om haar eigen woning te kopen, met geld van haar oudste zoon die al twaalf jaar in Groot-Brittannië werkte als maaltijdenkoerier.⁵¹ Maar in haar werk voor arme Roma ontmoette ze veel werklozen met een huurschuld. Als die hun eigen huurwoning te koop aangeboden kregen, kocht een makelaar dat huis voor het bedrag van hun voorkeursrecht en nam de huurschuld over. Roma waren dan hun schuld kwijt en de makelaar kreeg de woning veel goedkoper in handen en verkocht die voor een veelvoud van het aankoopbedrag door. De betroffenen Roma konden in hun oude woonwijk of woonplaats geen andere woning huren, want die waren te duur. Ook wilden huiseigenaren niet aan Roma verhuren. Dus, zegt Radka, werden ze afgeschoven naar afgelegen stadswijken of dorpen met weinig werkgelegenheid. Daar woonden nauwelijks *gadzje*, en de niet-Roma die er woonden waren oud. Zo ontstonden nieuwe getto's deels buiten de grotere steden in afgelegen gebieden met een slechte infrastructuur. Het gebeurde dat een gemeente of woningdienst Roma, vooral de grotere gezinnen, bewust in de sociaal geïsoleerde woonoorden plaatste.⁵² Door de diepe armoede daar is de onderlinge solidariteit onder de armsten noodzakelijk om op de korte termijn het hoofd boven water te houden. Maar op de lange termijn verhindert die solidariteit de weg naar verbetering van de leefomstandigheden.

De term voor dit soort plekken – sociaal geïsoleerde Roma woonoorden – werd voor het eerst gebruikt in 2006, in een breed opgezet onderzoeksrapport in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken.⁵³ Het duidelijk benoemen dat het om Roma ging, was een

48 Interview D. Doubek (14.02.2014) 11.

49 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 28-29. Rond 2005 bestonden de meeste sociaal geïsoleerde woonoorden nog geheel uit gemeentelijke huurwoningen, maar tijdens het onderzoek van Toušek e.a. was dat gedaald naar 29 procent. 13 procent van de bevolking daar was woningeigenaar, 42 procent huurde van particuliere verhuurders.

50 <http://www.romea.cz/cz/zpravodajstvi/herec-jan-cina-kvuli-romskemu-prijmeni-narazil-pri-hledani-bydleni.byl-to-sok-rika> (geraadpleegd op 10.05.2021).

51 Radka (1962) TH-1, 1-3; Jana (1964) TH-8, 4. Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 29.

52 Radka (1962) TH-1, 2. *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 53.

53 *Analysis of socially excluded Roma localities in the Czech Republic and absorption capacity of entities in-*



Afb. 16 Een sociaal geïsoleerd woonoord in Ostrava (2015). Roma kinderen in een getto in de wijk Přednádraží in Ostrava, in 2015. In 2019 zijn deze woonblokken afgebroken. Foto: Pavel Sonnek, denik.cz.

reactie op sociale wetenschappers en ngo's die in de jaren negentig met etnisch neutraal taalgebruik stigmatisering van Roma hadden willen vermijden. Maar inmiddels was voor de plekken met een hoge concentratie aan Roma het woord getto geïntroduceerd. In de hoop dat het pejoratieve getto niet de gangbare term zou worden, was in 2006 gekozen voor de expliciete aanduiding 'sociaal geïsoleerde Roma woonoord'. Maar die opzet slaagde niet. Toen in 2015 de nieuwe breed opgezette studie uitkwam, de eerdergenoemde *Analysis of socially excluded localities in the Czech Republic*, werden inmiddels door het algemene publiek maar ook in serieuze kranten sociaal geïsoleerde woonoord en getto's als synoniemen beschouwd.⁵⁴

Eenmaal woonachtig in een sociaal geïsoleerd woonoord is het erg moeilijk om er weg te komen. Het vinden van een reguliere huurwoning wordt door de Tsjechische

involved in this field, GAC spol. s r.o. (Praag 2006). Dit rapport was een kleine tien jaar leidend voor het in 2008 opgerichte nationale *Agency for Social Inclusion in Roma Localities* (vanaf 2012 ingekort tot *Agency for Social Inclusion*) waartoe gemeenten zich konden wenden voor subsidie en ondersteuning. Hurrle e.a., 'Socially excluded localities revisited', 546-548.

⁵⁴ *Analysis of socially excluded Roma localities* (2006) 10-11; Hurrle e.a., 'Socially excluded localities revisited', 546-548. De term getto werd rond 2005 onbedoeld gepopulariseerd door de ngo *People in Need*, in een campagne die diende als waarschuwing voor het risico op Roma gettoïsering.

respondenten in dit onderzoek unaniem als problematisch afgeschilderd. Niet alle gemeenten hebben een aanbod aan sociale huurwoningen; ze zijn daar niet wettelijk toe verplicht. Een groot deel van de huiseigenaren wil geen Roma als huurders en komt daar openlijk voor uit. In de ervaring van de bemiddelaars van het project *Férové bydlení* in Midden-Bohemen, die Roma gezinnen ondersteunen bij het vinden van een huurwoning, hebben slechts 10 tot 15 procent van de verhuurders geen bezwaar tegen Roma als huurders.⁵⁵ Bovendien bleek uit het FRA-rapport 2018 dat 55 procent van de Tsjechische bevolking geen Roma als burens wilde. In die peiling, gehouden in 2016, gaf 65 procent van de Roma ouder dan zestien aan dat zij zich in de vijf jaar daarvoor wel eens gediscrimineerd hadden gevoeld bij het zoeken naar een huis. Van de onderzochte negen EU-lidstaten was dat alleen in Portugal hoger, namelijk 75 procent.⁵⁶

Respondente Eliška (1983) beaamt dat het voor Roma heel moeilijk is om een fatsoenlijk huurhuis te vinden, vooral als je een typische Roma achternaam hebt.⁵⁷ Mocht het al lukken om een woning te huren, dan genieten mensen geen wettelijke bescherming tegen het verhogen van de huur. Vaak zijn Roma overgeleverd aan huurprijzen die niet overeenkomen met de kwaliteit van de woning. Eliška huurt een tweekamerwoning van een particuliere eigenaar in een gebouw met alleen Roma. Een nieuwe eigenaar verhoogde meteen fors de huur. Ze kan er met haar gezin niet uitgezet worden, maar de eigenaar kan het wel zo duur maken dat ze genoodzaakt zijn om te vertrekken.⁵⁸

Mensen die geen woonruimte kunnen vinden of er het geld niet voor hebben, worden ondergebracht in een *ubytovna*. Dat is een soort hostel voor dakloos geraakte mensen, doorgaans gezinnen, waar mensen hutjemutje op elkaar wonen. Zulke onderkomens zijn vooral in de wat grotere steden te vinden. Respondenten Anežka (1972) en Ema (1985) bijvoorbeeld zijn met hun gezinnen op een *ubytovna* aangewezen. Het is een woonblok met basale tweekamerflats met één wc en douche voor een hele afdeling van vijftien eenheden. In de kleine gemeenschappelijke keuken kan per toerbeurt gekookt worden, één uur ergens op de dag. In het souterrain is een grote ruimte voor gezamenlijk gebruik, met wat kinderspeelgoed en zelfs een computer. Anežka's puberkinderen maken daar hun huiswerk, maar de meeste andere kinderen hangen buiten op straat rond.⁵⁹ Čada e.a. signaleerden dat het aantal mensen dat in een *ubytovna* verbleef was gestegen. Van de geïsoleerd gehuisveste Roma woonde 16 procent in zo'n hostel. Vooral jongeren zijn erop aangewezen. Mensen betalen zelf een lage huur en de rest wordt betaald door de overheid in de vorm van een huisvestingstoelage. Het innen daarvan is voor de particuliere eigenaren van die hostels een belangrijke bron van inkomsten. Sommige gemeenten, geïnspireerd door de verdiensten van die huiseigenaren, zijn zelf zo'n winstgevende *ubytovna* gaan runnen. Arme Roma fungeren op die manier als verdienmodel.⁶⁰

55 *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 38-39; *Zpráva 2019*, 45-46. In 2018 wist Fair Housing van de dertig tot veertig gezinnen in nood er zestien in een woning geplaatst te krijgen.

56 *A persisting concern*, FRA (2018) 21.

57 Radka (1962) TH-1, 2; Marie (1990) TH-7, 10.

58 Eliška (1983) TL-6, 5; Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 28.

59 Ema (1985) TL-1, 1; Anežka (1972) TL-2, 2.

60 Čada (red.), *Analysis*, 80-82. Jana (1964) TH-8, 7; Lukáš (1991) TL-10, 2; Eva (1996) TL-11, 1-2. De hoogte van de huisvestingstoelage werd bepaald door een sociaal werker en was in iedere gemeente anders. Toušek e.a.,

Het lukt maar weinigen om vanuit een *ubytovna* een redelijke huurwoning te vinden. Tomáš (1985) en Eva (1996) vonden na lang zoeken een sociaal huurappartement in een flatgebouw waar maar weinig andere Roma wonen. Jammer genoeg hebben ze er wel last van één buurman die ze steeds uitscheldt voor 'zigeuners' en zelfs een keer zijn hond op ze heeft afgestuurd.⁶¹

Uit de *Analysis of Socially Excluded Localities in the Czech Republic* uit 2015 bleek 13 procent van de bewoners van de sociaal geïsoleerde woonoorden in plattelandsgemeenten tot 5.000 inwoners te wonen, 41 procent in steden tot 50.000 en 47 procent in steden met meer dan 50.000 inwoners.⁶² Vooral op het platteland is die huisvesting armzalig. De Roma wonen vaak bij elkaar in een uitgewoond gebouw of flatgebouw uit de communistische tijd; soms gaat het om een aantal huizen bij elkaar. Het onderwijsaanbod is er meestal slecht en er zijn nauwelijks sociale voorzieningen. En er zijn geen ngo's actief die zich om de bewoners bekommeren.⁶³ Ook in grotere steden wonen arme Roma in oude flats. Soms leven ze in een paar huizen in vervallen staat bij elkaar, in het arme deel van een straat. Het komt voor dat ze in een deel van een wijk wonen met meerdere treurige straten met slecht onderhouden, soms verkrotte huizen en gebouwen. In vergelijking met de zwarte Amerikaanse binnenstadgetto's zijn de Tsjechische locaties over het algemeen kleiner en hebben ze minder te kampen met criminaliteit.⁶⁴

De geïsoleerde plekken zijn echter over het algemeen niet fysiek gesegregeerd. Alleen op het platteland wonen arme Roma soms wel afgescheiden van de rest van de gemeente, maar in de stad ligt een sociaal geïsoleerd woonoord vaak in een minder aantrekkelijke reguliere woonwijk. De begrenzing ervan is niet altijd exact aan te geven, constateerden sociaalgeograaf Jakob Hurrle e.a. in hun onderzoek naar 24 sociaal geïsoleerde woonoorden.⁶⁵ De behuizing van de Roma bleek niet altijd in overduidelijk slechtere staat dan die in de onmiddellijke omgeving ervan. De sociaaleconomische omstandigheden van de Roma waren vaak niet slechter dan die van andere mensen in de buurt. De geïnterviewde bewoners stonden niet altijd uitgesproken negatief tegenover hun woon situatie. Zelfs als ze zich vanwege slechte voorzieningen als tweederangsburgers behandeld beschouwden, voelden sommige Roma zich er veilig en thuis. De voornaamste reden voor een gemeente om een woonoord als sociaal geïsoleerd te etiketteren, bleek het hoge percentage Roma te zijn. Door zo'n etiket toe te kennen kon een gemeente subsidie

'Sociálně vyloučené lokality', 28, schatten in dat het werkelijke aantal mensen in een *ubytovna* hoger was omdat sommige particuliere verhuurders hun appartementengebouw als *ubytovna* exploiteerden. Bovendien kregen de onderzoekers niet in alle gevallen toestemming om een *ubytovna* binnen te gaan.

61 Tomáš (1985) TL-10, 2; Eva (1996) TL-11, 1-2.

62 Nota bene: deze percentages, overgenomen uit Čada (red.), *Analysis*, 54, zijn bij elkaar opgeteld 101 procent.

63 Čada (red.), *Analysis*, 52-56.

64 Hurrle e.a., 'Socially excluded localities revisited', 549. Zij verwijzen hiervoor naar onderzoek van M. Růžička, 'Wacquant v romském ghettu. Poznámky k procesu ghettoizace v českých městech', in: J. Temelová, L. Pospíšilová & M. Ouředníček (red.), *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života* (Plzeň 2012) 20-45; M. Růžička & L. Toušek, 'Sociální exkluze: její prostorové formy a měnící se podoby', in: J. Šubrt (red.), *Soudobá sociologie VI. Oblasti a specializace* (Praha 2014) 117-141. Zie voor het proces van ghettoïsering in Tsjechië ook: M. Stejskalová, 'Can we speak of ghettos in Czech cities?', *Slovo* 25:2 (2013) 3-17; L. Toušek, 'Sociální vyloučení a prostorová segregace', *AntropoWebzín* 3:2-3 (2007) 1-9.

65 Hurrle e.a., 'Socially excluded localities revisited', 555.

aanvragen bij het Agentura pro sociální začleňování (het Agentschap voor Sociale Inclusie). Een relatief hoog aantal Roma was een voorwaarde om in aanmerking te komen voor dat type financiële ondersteuning. Het waren dus niet per definitie de allerarmste buurten. Daarom was in de ogen van Hurrle e.a. sociaal geïsoleerde *Roma* woonoorden een term die de lading beter dekte; het weglaten van het woord Roma achtten zij ver sluierend taalgebruik. Vooral de grotere sociaal geïsoleerde woonoorden vormden een gestigmatiseerde buurt. Het stempel van achterbuurt, versterkt door negatieve berichtgeving in de lokale media, drukte op het leven van de bewoners. De last van territoriale stigmatisering trof volgens Hurrle e.a. met name de net iets beter gesitueerde Roma die er woonden. Zij ondervonden er hinder van, bijvoorbeeld bij het zoeken naar werk.⁶⁶

Flats, appartementsgebouwen, straten of clusters van straten die als sociaal geïsoleerde woonoorden worden aangemerkt, zijn dus meestal etnisch vrijwel homogeen. Naast Roma woont er slechts een beperkt aantal 'witte' armen, bijvoorbeeld verarmde ouderen of mensen die net als de kansarme Roma niet weg konden komen uit de verarmde buurten en als sociale outcasts worden gezien. De armoede van de Roma wordt al vanaf de eerste helft van de jaren negentig aan de volgende generatie doorgegeven. Zowel sociaaleconomisch als mentaal gaat het bij de geïsoleerde woonoorden om een zo goed als onneembare barrière om sociaal te stijgen. Er is sprake van een in absolute zin gesegregeerd bestaan van de rest van de samenleving. De Roma hebben een vergelijkbaar groot gebrek aan perspectief op verbetering van hun leefomstandigheden als de Afro-Amerikanen in de binnenstadgetto's. In de volksmond wordt een sociaal geïsoleerd woonoord daarom met recht een getto genoemd.

Het ontstaan van de getto's werd niet alleen veroorzaakt door het verdwijnen van ongeschoolde arbeid. De overgang naar een neoliberale markteconomie had tevens het uitkleden van allerlei maatschappelijke voorzieningen tot gevolg.⁶⁷ Bovendien bleken de grootschalige EU-ontwikkelingsprogramma's voor Roma niet de beloofde sociale inclusie en verbetering van hun gemiddelde levensstandaard te brengen. Structurele verbeteringen van hun leefomstandigheden werden niet tot stand gebracht. Een gevolg daarvan was, aldus Van Baar, dat over arme Roma bij de rest van de samenleving het idee ging leven dat hun situatie nooit zal verbeteren en alleen maar erger zal worden. Ze kregen het label 'onverbeterlijk' te zijn. De breed gedeelde mening dat hun problemen onoplosbaar waren had weer tot gevolg dat het verbeteren van de leefomstandigheden van Roma in Tsjechië geen politieke prioriteit had.⁶⁸

Toch zijn er wel degelijk aanwijzingen dat structureel beleid de leefomstandigheden van mensen in extreme armoede kan verbeteren.⁶⁹ Gericht sociaaleconomisch beleid zou

66 Hurrle e.a., 'Socially excluded localities revisited', 551-561; Wacquant, 'Territorial stigmatization', 67-72; Wacquant, Slater & Borges Pereira, 'Territorial stigmatization', 1273-1275; Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1082.

67 Van Baar & Vermeersch, 'The limits', 128.

68 Van Baar, 'From "lagging behind"', 178-179; Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 143-144.

69 Wilson, 'Why both social structure and culture matter', 211-213. Ladányi en Szelényi zagen eveneens een aantoonbare invloed van overheidsbeleid op de segregatie van Roma in hun archiefonderzoek naar de sociaaleconomische positie van de Roma in een Hongaarse plattelandsgemeente in de periode van 1850 tot 2000. Ladányi & Szelényi, *Patterns of exclusion*, 192-193.

voor de sociaal buitengesloten Tsjechische Roma kunnen leiden tot een omkeerbaar proces. Dan gaat het om het stimuleren van werkgelegenheid, het aanpakken van werkgevers die zwart werk aanbieden, het oplossen van de schuldenproblematiek en het terugdraaien van doorgesloten liberalisering aan de onderkant van de sociale woningmarkt. Maar daar is wel een sterke politieke wil voor nodig en die, zoals gezegd, ontbreekt in Tsjechië.

Segregatie in Nederland

Ook in Nederland bestaat er segregatie op het gebied van huisvesting voor een groot deel van de Sinti en Roma die al ver voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland verbleven. Sinds begin jaren zeventig hadden zij een vaste standplaats op een woonwagencamp. Hoewel de bewoners steevast zeiden terug te verlangen naar het reizen en trekken, werden de wagens in de loop der jaren steeds groter en luxueuzer en daardoor waren ze niet langer mobiel. De bewoners hechten er nog altijd aan dat er aan het stalen onderstel achter de betimmering van de wagens wieltes bevestigd zijn. Maar als ze verplaatst moeten worden, kan dat alleen nog met een dieplader.⁷⁰ Al in de Nota Woonwagencultuur in 1975 werd opgemerkt dat woonwagencampbewoners het trekken niet zo belangrijk vonden. Het ging hen vooral om het bij elkaar wonen.⁷¹ Overbekking e.a. tekenden tijdens het veldonderzoek in de jaren tachtig op dat het trekken vooral nog een symbolische betekenis had. De Sinti en Roma op de kampen wilden graag een caravan bij de wagen of het huis hebben staan, voor het gevoel om altijd te kunnen vertrekken.⁷²

Al leken de woonwagens steeds meer op vrijstaande huizen, toch hielden Roma en Sinti sterk vast aan de traditie om in een wagen te wonen. Sinti of Roma die in een huis gingen wonen, werden door sommige anderen dan ook niet meer als één van hen beschouwd, merkten Overbekking e.a. op. De meesten die in een huis waren gaan wonen wilden op termijn terug in een wagen. Maar dan was de standplaats vergeven en elders een nieuwe bemachtigen was vrijwel onmogelijk. Op grond van de Woonwagencultuurwet werd terugkeer van een huis naar een wagen sterk ontmoedigd. Vanwege het tekort aan standplaatsen was het heel moeilijk om van het ene kamp te verhuizen naar een ander kamp.⁷³ Mensen die niet zelf eerder in een woonwagen hadden gewoond, of van wie één van de (voor)ouders in een wagen woonden, hadden überhaupt geen recht op een plek op een woonwagencamp.⁷⁴ Op de grotere kampen woonden zowel 'reizigers' als Sinti

70 De psychologische waarde aan wielen weggewerkt onder de stacaravan, wordt goed verwoord in het YouTube-filmpje *De woonwagencultuur* uit 2019, gemaakt in opdracht van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland in samenwerking met de Vereniging Behoud Woonwagencultuur in Nederland. Zie <https://www.youtube.com/watch?v=FeVvRJ2pt08&feature=youtu.be>, 8'00"-8'51" (geraadpleegd op 21.12.2020). Bernard (1978) meent dat een andere reden om vast te houden aan de pseudowielen is dat woonwagens daarom tot roerend goed gerekend worden. Eigenaren van een wagen hoeven er dus geen onroerendgoedbelasting over te betalen. Bernard (1978) NH-8, 8.

71 *Nota woonwagencultuur 1975*. Tweede Kamer, zitting 1974-1975, 9. Zie ook Overbekking, *Woonwagencultuur*, 14.

72 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 132-134.

73 *Ibidem*, 112, 115-116 en 128-130.

74 *Ibidem*, 110.



Afb. 17 Woonwagencentrum Molenhof in Rijswijk vóór de renovatie van 2014. Volgens de brandveiligheidsnormen stonden de woonwagens te dicht op elkaar. Foto: Thea Reuver, redactie *Het Wiel*, een landelijk magazine voor en over (voormalige) bewoners van woonwagens: woonwageneigenaren, Sinti en Roma.

en/of Roma, maar dat mengde niet altijd goed. In de jaren tachtig gaven Sinti en Roma tegenover Overbekking e.a. te kennen het liefst op een niet te groot kamp te willen wonen met de eigen familie en zonder andere woonwageneigenaren.⁷⁵ Wel stuitte de strikte handhaving op de nieuwe kleinere kampen op weerstand. Op een standplaats mocht maar één auto staan en schuurtjes op het kamp om aan auto's te werken waren verboden. Dat werd als bemoeizucht ervaren, temeer omdat Roma en Sinti eraan gewend waren dat het leven in een woonwagen zich buiten het zicht van de overheid afspeelde. Hoewel ze beschut wilden wonen en niet naast een kerkhof, vuilnisbelt, spoorlijn of drukke verkeersweg, gaven ze er de voorkeur aan om aan de rand van de bebouwde kom te wonen. Liefst bleven ze ver weg van de 'burgers', zodat die hen niet in de gaten konden houden. Het was dus niet zo dat zij zich vanwege de geïsoleerde ligging van een kamp voelden weggestopt, het isolement werd juist op prijs gesteld.⁷⁶

Ook voor de kinderen vond men het beter als het kamp afgescheiden was van de 'burgerwereld', noteerden Overbekking e.a. Buiten het kamp waren ouders bang voor gevaren als het drukke verkeer en voor de oudere kinderen voor de verleidingen van drank en drugs. Binnen de eigen familiekring en in een Romanestelijke omgeving konden ouders hun kinderen een zo traditioneel mogelijke opvoeding geven. Ze lieten weten dat contacten met 'burgerkinderen' en zelfs met 'reizigerkinderen' daarom vermeden moesten worden.⁷⁷ Van de kant van Sinti en Roma op de woonwagenkampen was er dus eveneens sprake van *labelled interaction*. In elk contact met ambtenaren, onderwijzers, politie en andere 'burgers' zagen ze een bewijs dat die er vooral op uit waren om hen in hun vrijheid te beknotten.

75 Ibidem, 121-122. Volgens 'reiziger' Jan Rouwkema leefden ze langs elkaar heen: 'De zigeuners hebben een geheel eigen cultuur. Die groet je op straat, maar daar heb je verder geen contact mee.' L. Nijlunsing & E. Pas-toor (red.), *Tied veur 'n pafke. De Kring toen, nu en straks* (Bedum 2008) 13.

76 B.G.P.G. Bruggemeijer, *Bewogen bestaan* (Den Haag 1980) 216-217; Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 113 en 121-122.

77 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 113.



Afb. 18 Woonwagencentrum Molenhof in Rijswijk, na de renovatie in 2014. Door de bredere opzet, meer ruimte tussen de wagens en de aanleg van een straat met een middenberm en aan weerszijden parkeerhavens en een trottoir, kreeg het woonwagencentrum meer het karakter van een gewone woonwijk. Foto: René Verleg.

Bijna twee derde van de Nederlandse respondenten voor dit onderzoek is (deels) op een woonwagenkamp opgegroeid. Zij bewaren daar over het algemeen dierbare herinneringen aan, ook al wonen sommigen nu in een huis. Negen van hen wonen nog steeds in een woonwagen. De vader van Sara (1957) weigerde, zoals gezegd, om gedwongen door de overheid op een groot kamp achter een slagboom te gaan staan en daarom woonde zij een deel van haar jeugd in een huis. Maar zelf is ze weer in een wagen gaan wonen.⁷⁸ Raul (1971) woont in een flat maar denkt met warme gevoelens terug aan zijn jeugd op het kamp. Het hele kamp was familie van hem. Iedereen lette op elkaars kinderen, en als hij iets stiekems deed kon hij van elke volwassene een klap om zijn oren krijgen. Achteraf gezien gaf dat hem als kind een gevoel van vrijheid en geborgenheid.⁷⁹

Op de huidige woonwagenkampen heeft een deel van de bewoners hun wagen in eigendom en anderen wonen in een huurwagen. Maar sommige gemeenten zijn niet bereid huurwagens aan te schaffen want die zijn relatief duur. Ze kiezen voor chalets of huurhuizen. In een enkel geval worden zelfs koophuizen op het terrein gebouwd. Hannes (1956) woont op een kamp met zijn zonen naast hem. Maar hij ziet om zich heen gebeuren dat steeds meer Sinti in een huis gaan wonen. 'Zigeuners' willen volgens hem volhouden dat ze altijd rondtrokken in een wagen, maar dat is niet zo. Toen zijn grootouders en ouders nog reisden, woonden ze afhankelijk van de omstandigheden geregeld in een huurhuis of een pension.⁸⁰ Hetty (1992) woont nu in een koophuis in een nieuwbouwwijk, maar ze heeft heimwee naar het kamp. Niet naar het reizen want al kent ze de mooie verhalen, zijzelf heeft dat niet meegemaakt. Reizen zou niet praktisch

78 Sara (1957) NH-3, 3-4.

79 Raul (1971) NH-5, 3.

80 Hannes (1956) NL-8, 19.

meer zijn, vindt ze, want de tijden zijn veranderd. Als hoogopgeleide beseft ze dat je met een vaste baan ook een vaste stek moet hebben. Bovendien wil ze bewust iets opbouwen. Ze heeft een koophuis, want huur betalen vindt ze weggegooid geld en een koophuis kun je altijd weer verkopen. Maar wat ze mist is het leven tussen de eigen grootfamilie, de dynamiek van het familieleven de hele dag door, met opa, oma, tante en ooms, neven en nichten. Nu zit ze in een huis tussen vier muren met alleen haar eigen gezin.⁸¹

Opmerkelijk is dat de meeste geïnterviewde vooroorlogse Sinti en Roma die in een huis wonen, hoogopgeleid zijn. Voor Josef (1956) gold dat zijn ouders de stap gezet hadden om het woonwagenkamp te verlaten en bij Bernard (1987) was dat al zijn grootvader. Naast Sara (1957) is ook Elly (1958) deels in een huis opgegroeid en zelf weer in een wagen gaan wonen. Van de laagopgeleide respondenten onder de vooroorlogse Sinti en Roma wonen alleen Magda (1971) en Carolien (1982) tussen 'burgers'. Voor Carolien was dat een bewuste keuze, Magda daarentegen wil zodra er een standplaats ter beschikking komt terug naar het kamp.⁸² Dat juist de meeste hoogopgeleiden geïntegreerd in een woonwijk wonen, is geen toeval. Overbekking e.a. merkten in de jaren tachtig al dat Sinti en Roma die destijds in een huis waren gaan wonen, meer banden hadden met de 'burgermaatschappij'. Daar kozen ze voor, omdat zij dat belangrijk vonden voor de toekomst van hun kinderen. Zij konden toen al vaker lezen en schrijven en hun kinderen gingen meer naar school, ook naar een vervolgopleiding.⁸³

De woonwagencultuur

In 2014 werd de woonwagencultuur toegevoegd aan de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed.⁸⁴ Voor de 'reizigers', Sinti en Roma op de woonwagencentra was dat een bijzondere vorm van erkenning. Voorwaarde voor plaatsing op de inventaris is dat het gaat om een levende cultuur die van generatie op generatie wordt doorgegeven. De traditie moet gedragen worden door een gemeenschap die actief zorgt voor het voortzetten ervan. Op die lijst staan allerhande tradities en gebruiken, zoals het Sinterklaasfeest, Marker borduren en snert koken.

Een belangrijk onderdeel van die levende cultuur is het wonen op één van de in totaal 1.151 woonwagenlocaties. Dat is opmerkelijk omdat dat pas vanaf de Woonwagenwet van 1968 door de overheid werd afgedwongen. Die vestiging op een groot regionaal woonwagencentrum riep eerst, zoals gezegd, groot verzet op, maar mondde uit in een sterke onderlinge band. De grote sociale cohesie toont overeenkomsten met die van de Molukse minderheid in Nederland. Net zoals de woonwagengewoners, Sinti en Roma wa-

81 Hetty (1992) NH-4, 1 en 9-10.

82 Josef (1956) NH-11, 3; Bernard (1987) NH-8, 5; Elly (1958) NH-9, 7-8; Magda (1971) NL-5, 1; Carolien (1982) NL-1, 3.

83 Overbekking, Hahn en Geerts, *Nederlandse Zigeuners*, 114 en 119.

84 <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/woonwagencultuur> (geraadpleegd op 21.12.2020). Deze Nederlandse inventaris moet niet verward worden met de internationale lijst voor immaterieel erfgoed van UNESCO. Daarop staat sinds 2017 één Nederlandse plaatsing, het molenaarsambacht.

ren de Molukkers door de overheid in geïsoleerd gelegen kampen gehuisvest, met een eigen school en een kerk.⁸⁵ Ook bij hen was de solidariteit door die segregatie zo sterk geworden dat de latere Molukse wijken in de beleving van de bewoners hun eigen territorium waren. Net zoals op de meeste woonwagenkampen kwamen hier zelden buitenstaanders en moest de overheid soms omzichtig te werk gaan om haar autoriteit te laten gelden.⁸⁶ Een belangrijk verschil is echter de oorspronkelijke motivatie van het overheidsbeleid voor gesegregeerde huisvesting. Toen de Molukkers begin jaren vijftig naar Nederland kwamen, leefde de verwachting dat hun verblijf hier tijdelijk zou zijn. Daarom werd het beter geacht om hen in afgelegen kampen te huisvesten zodat ze niet zouden integreren in de samenleving.⁸⁷ Bij de ‘reizigers’, Sinti en Roma was de vestiging op een kamp door de overheid juist nadrukkelijk bedoeld als een eerste stap naar integratie.

Door de vaste standplaatsen op de kampen verdween een historisch kenmerk van de woonwagencultuur, het trekken. In de jaren zeventig en tachtig werd dat in de zomermaanden nog wel gedaan. Een klein deel van de kampbewoners bleef nog tot ongeveer het jaar 2000 voor een groot gedeelte van het jaar onderweg toen er na 1990 een levendige ambulante handel ontstond in en met Oost-Europa, onder andere in antiek dat daar werd opgekocht en hier verkocht. Pas toen die handel stilviel, zag intermediair voor Roma Pieter Dovens in Veldhoven dat die laatste groep zich ging vestigen.

Het zijn heel praktische mensen, ze bekijken wat het rendement is van reizen. Reizen kost geld en als het geen geld meer oplevert, dan houden ze daarmee op.⁸⁸

Het werd steeds moeilijker om onderweg geld te verdienen en om een plek te vinden om te staan. De passantenplaatsen op de kampen waren doorgaans al bezet en in de vrije natuur kamperen mocht niet meer. Campings waren duur en woonwagenbewoners werden geweerd. Het comfort van het kamp werd gemist. Ze waren het ontwend geraakt om met veel mensen in een kleine wagen of caravan te leven, zonder toilet of douche en de was op de hand te doen. Bovendien speelde mee dat het problematisch werd om je kinderen buiten de schoolvakanties mee te nemen. En er moest altijd een familielid achterblijven op het kamp voor het invullen en inleveren van het maandelijks uitkeringsbriefje, wat een vereiste was voor het ontvangen van de bijstandsuitkering.⁸⁹

Na verloop van tijd gingen Sinti en Roma het leven op het kamp geïsoleerd van de ‘burgermaatschappij’ waarderen en ook hun kinderen wilden er graag blijven wonen. Maar de gemeenten werkten er vaak niet aan mee om extra standplaatsen te realiseren. Sinds het afschaffen van de Woonwagenwet in 1999 viel het wonen op een woonwagen-

85 F. Steijlen, ‘Shifting to the core of the ethno-cultural position. Moluccan camps and wijken revisited’, in: A. van Heelsum & B. Garcés-Masareñas (red.), *Migration and integration research. Filling in Penninx’s heuristic model* (Amsterdam 2013) 153-168, 153 en 157-158.

86 Ibidem, 154-156 en 159. De bewoners van kamp Lunetten in Vught zijn de enigen die nog op de oorspronkelijke locatie wonen. Zij waren zo gehecht aan de plek dat ze weigerden om het kamp te verlaten. Uiteindelijk kregen ze in de jaren negentig huizen op kampterrein. Ibidem, 167.

87 Ibidem, 154-155. Ook de woningnood in de jaren vijftig was voor de overheid een reden om Molukkers in kampen te huisvesten.

88 Interview P. Dovens (16.06.2016) 2.

89 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 131-135. Renata (1984) NL-9, 6.

kamp onder de reguliere huisvestingswet. Omdat de gemeenten zelf nu zorg moesten dragen voor de uitvoering van een eigen woonwagenebeleid, ontstond er op verschillende plaatsen onenigheid over het aantal beschikbare standplaatsen.⁹⁰ Met de brochure *Werken aan woonwagene locaties* uit 2006 probeerde het Ministerie van VROM de lokale overheden te ondersteunen met het aandragen van vijf beleidsopties. De eerste variant, de zogenoemde nuloptie, leek ontleend aan het proefschrift van oud-politicus van de PvdA Van Ooijen, uit 1993. Het doel van dat beleid was om het aantal woonwagens op een locatie door middel van een natuurlijk verloop af te bouwen. Omdat beroepen waarvoor trekken noodzakelijk was al sinds de vroege jaren zeventig nauwelijks meer bestonden, had Van Ooijen geconcludeerd dat de overheid niet meer hoefde te voorzien in de 'gesubsidieerde woonvorm "woonwagen"'. Hij pleitte ervoor de 'bestaande gevallen' te ontzien, maar jongere woonwagenebewoners zouden zich in een huis moeten vestigen.⁹¹ Een vrijgekomen standplaats, bijvoorbeeld na een overlijden, zou niet opnieuw vergeven moeten worden aan een nieuwe bewoner.

De nuloptie kreeg bekendheid onder de plastische term *uitsterfbeleid*. Het uiteindelijke resultaat ervan zou zijn dat de woonwagenebevolking langzaam uitsterft. Dit raakte de open zenuw van het oorlogstrauma. Het doet respondente Marieke (1952) aan de vervolging denken. Pietso Halberstadt, bij leven een van de oprichters van de Vereniging Sinti Roma Woonwagenebewoners Nederland, deed daar nog een schepje bovenop:

Ze hebben hier in Nederland veel geleerd van de man met de snor in Duitsland die in de Tweede Wereldoorlog vond dat wij *ausgerottet* moesten worden.⁹²

De nuloptie stond op gespannen voet met verschillende verdragen die Nederland had ondertekend over de eigen culturele identiteit van woonwagenebewoners met een levensstijl die de overheid diende te faciliteren.⁹³

In 2017 keerde het tij voor de Nederlandse woonwagenecultuur. Het College voor de Rechten van de Mens oordeelde dat de nuloptie discriminerend was op grond van ras. Het verweer van de overheid dat de nuloptie alleen bedoeld was voor de woonwagene locaties die een zogenoemde 'vrijplaats' waren met grote handhavingsproblemen, werd niet ontvankelijk verklaard.⁹⁴ De Nationale Ombudsman riep in datzelfde jaar in zijn rapport *Woonwagenebewoner zoekt standplaats* de overheid op in het kader van de mensen-

90 In peiljaar 2009 waren er in totaal 8.300 standplaatsen, verdeeld over 1.150 centra, zie Tweede Kamer, vergaderjaar 2009-2010, 32 123 XVIII, nr. 11. Inventarisaties van het tekort aan standplaatsen liepen uiteen van 2.000-3.000 plaatsen. Van Zutphen e.a., *Woonwagenebewoner zoekt standplaats*, Nationale Ombudsman (2017) 29-30 en 42-43.

91 Van Ooijen, *Je moet weg*, 356.

92 Marieke (1952) NL-2, 11; interview P. Halberstadt (28.09.2016) 1.

93 Van Zutphen e.a., *Woonwagenebewoner zoekt standplaats*, Nationale Ombudsman (2017) 10-12. Het gaat om het Internationaal Verdrag inzake Burger en Politieke Rechten (IVBPR), het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR), het Europees Sociaal Handvest en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Zie voor een uitgebreid overzicht Huijbers, 'Het woonwagenebeleid', 387-417.

94 Het College voor de Rechten van de Mens, Oordeel 2017-55, 01.05.2017. Overeenkomstig artikel 1 van de ICERD en een uitspraak van de Hoge Raad in 2000 werd geoordeeld dat er sprake was van discriminatie op grond van ras als iemand wordt benadeeld op grond van kenmerken van 'fysieke, etnische, geografische, culturele, historische of godsdienstige aard'. ECLI:NL:HR:2000:AA6191, 13.06.2000.

rechtenverdragen rekening te houden met het recht van woonwagenebewoners om in overeenstemming met hun culturele identiteit te wonen.⁹⁵ Een jaar later kondigde Minister van Binnenlandse Zaken Kajsa Ollongren (D66) aan dat het woonwageneleven ruimte moest krijgen, dat het standplaatsentekort in kaart moest worden gebracht en dat woningzoekende Roma, Sinti of woonwagenebewoners die dit wensen binnen redelijke termijn kans zouden moeten maken op een standplaats.⁹⁶ Maar in mei 2021 moest Ollongren in een brief aan de Tweede Kamer melden dat er sinds 2018 slechts 26 nieuwe standplaatsen waren bijgekomen; in zes jaar zouden er nog ruim 175 gerealiseerd moeten worden.⁹⁷

De woonwagencultuur in haar huidige vorm bestaat nu vijftig jaar. In die halve eeuw zijn de gebruiken en tradities van mensen in een woonwagen op sommige vlakken veranderd. Vroeger gold sanitair in de wagen als onrein en daarom was dat ondergebracht in een schuurtje achter de wagen. Nog altijd moeten sanitair en voedsel strikt gescheiden blijven, maar in de grotere wagens van tegenwoordig zijn wc en douche meestal inpanning.⁹⁸ Op kampen die van de gemeente een opknapbeurt gekregen hebben, zijn de wagens verder uit elkaar gezet, vanwege brandveiligheidsvoorschriften. Dat veranderde de manier van leven, zeggen respondenten. Volgens Marieke (1952) heeft de renovatie van het kamp een soort woonwijk gemaakt. Vroeger stond je buiten met elkaar te praten, nu gaat iedereen op een eigen tuinameublement bij zijn eigen wagens zitten. Zo leef je als een 'burger', vindt ze, iedereen is op zichzelf. Vroeger was er meer eenheid.⁹⁹ Ook Ilona (1969) vindt het jammer dat het leven op het kamp zich steeds meer binnen afspeelt.¹⁰⁰ Volgens Magda (1971) komt dat omdat er steeds meer 'burgers' zijn ingetrouwd op het kamp.¹⁰¹

Woonwagenkampen komen in alle soorten en maten voor. Er zijn heel kleine kampjes met maar een paar wagens waar een grootfamilie bij elkaar staat. En er zijn heel grote kampen en alle maten er tussenin. Op sommige wonen alleen Sinti of Roma, vaker wonen ze vooral op de grotere kampen samen met 'reizigers'. Alleen in zeldzame gevallen wonen ze er alle drie. Bij de aanleg van de kampen waren ze relatief geïsoleerd gelegen maar omdat er in de afgelopen veertig jaar aan de rand van steden en dorpen veel is bijgebouwd, zijn ze in een woonwijk of in sommige gevallen op een industrieterrein ko-

95 Van Zutphen e.a., *Woonwagenebewoner zoekt standplaats*, Nationale Ombudsman (2017) 40-46. Ook het *ECRI Report on the Netherlands*, Raad van Europa (2018) 30-32, noemde het standplaatsentekort als aandachtspunt.

96 Zie de Aanbiedingsbrief bij het rapport *Beleidskader voor gemeentelijk standplaatsenbeleid* en het 'Advies inzake Woonwagen- en Standplaatsenbeleid' die Minister van Binnenlandse Zaken Ollongren op 12 juli 2018 naar de Tweede Kamer stuurde. Zie voor de stand van zaken rond het standplaatsentekort *Vereniging Behoud Woonwagencultuur in Nederland. Advies Gemeentelijk woonwagen- en standplaatsenbeleid*, 27 november 2019. Zie voor de meest recente informatie de Facebookpagina *Woonwagen belangen Nederland*, <https://www.facebook.com/SabinaAchterbergh/> (geraadpleegd op 21.12.2020).

97 Ollongren baseerde zich op: R. van Leer, S. Venema & A. Rottier, *Herhaalmeting Woonwagenstandplaatsen in Nederland* (Den Haag 2021) 20, uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. In totaal waren er eind 2020 8.854 standplaatsen verdeeld over 1.151 woonwagenlocaties.

98 Sara (1957) NH-3, 2; Suzanna (1961) NH-1, 1.

99 Marieke (1952) NL-4, 10-12 en 16. Dat bevestigde 'reiziger' Jan Rouwkema. Meer mensen hebben een baan en wonen ruimer, het leven is zich meer binnenshuis gaan afspelen. Nijlunsing & Pastoor, *Tied veur een pafke*, 13-14.

100 Ilona (1969) NL-6, 13-14.

101 Magda (1971) NL-5, 11-12. Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 91.

men te liggen. De meeste echt geïsoleerd gelegen kampen, waar de bewoners er volgens Bram van Duin van woonwagenwijzer.nl belang bij hadden om hun eigen gang te gaan, zijn inmiddels ontmanteld. Er is dus meestal geen sprake meer van geografische segregatie. Wel is het nog altijd zo dat buitenstaanders zich niet snel op een kamp zullen laten zien. De sociale controle is er groot en de woonwagenbewoners zijn geneigd om pottenkijkers te weren. Een eventueel isolement is dus niet te wijten aan de geografische ligging van het kamp, want het wonen op een kamp sluit sociale relaties met mensen buiten het kamp niet uit. Via school of werk zijn die makkelijk tot stand te brengen. Mensen van het woonwagenkamp geven er volgens Van Duin zelf nu ook de voorkeur aan om niet te ver van voorzieningen af te wonen.¹⁰²

Maar of de afzondering van de Sinti en Roma op de woonwagenkampen nu wel of niet vrijwillig is, de concentratie van mensen die op het bestaansminimum leven blijft zorgelijk. De grote en middelgrote woonwagenkampen zijn op grond daarvan op te vatten als een sociaal zwakke wijk. Uit het rapport *Veerkracht in het corporatiebezit 2020* bleek dat het moeilijker is geworden om vanuit die achtergrond te stijgen op de sociale ladder. Het rapport signaleerde dat de tweedeling tussen zwakke en betere buurten steeds groter wordt. De zwakke wijken worden steeds zwakker, met meer overlast en criminaliteit, omdat er een groeiend aantal kwetsbare groepen woont, met lage inkomens, een hoog werkloosheidspercentage en schuldenproblematiek.¹⁰³ Het rapport droeg voor het vergroten van de leefbaarheid de gebruikelijke oplossingen aan. De kwaliteit van de huurwoningen moet verbeterd worden en er moet gestreefd worden naar gemengde wijken, want die zijn minder kwetsbaar. Goed sociaal beleid zou moeten zorgen voor een grotere cohesie in de wijk. En criminaliteit moet hard worden aangepakt, omdat het ontwrichtend is voor de wijk en om te vermijden dat kansarme jongens in de verleiding komen van het snelle geld.¹⁰⁴ Het zijn maatregelen voor sociaal beleid waarop nu juist in de afgelopen decennia van neoliberal marktdenken sterk bezuinigd is.

De woonsituatie van de overige Roma

Ook de overige Roma zijn vanwege hun sociaaleconomische positie oververtegenwoordigd in de zwakkere wijken. De Generaal-pardon Roma, die eind jaren zeventig een huis kregen aangeboden in de opvanggemeenten, zijn daar voor een groot deel nog altijd gevestigd. Ze wonen meestal met relatief grote gezinnen en soms met meerdere generaties in een toegewezen sociale huurwoning.¹⁰⁵ Dat geldt voor drie van de vijf geïnterviewde Generaal-pardon Roma. Een aantal anderen heeft een koophuis, zoals Juliano (1981), en in een paar gevallen, waaronder Patrick (1993) en zijn familie, gaat dat zelfs om een kapitale villa.

102 Gebaseerd op eigen observaties die bevestigd werden in het interview met Bram van Duin van woonwagenwijzer.nl, op 04.12.2019.

103 K. Leidelmeijer, J. Frissen & J. van Iersel, *Veerkracht in het corporatiebezit. De update: een jaar later, twee jaar verder...* (Den Haag 2020) 14-15.

104 Leidelmeijer, Frissen & Van Iersel, *Veerkracht in het corporatiebezit* (2020) 22-33. Zie ook: S. de Voogt & J. Verlaan, 'Zwakke wijken zijn te redden', *NRC Handelsblad* (04.02.2020).

105 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 82.

In sommige gemeenten gaan Roma goed om met de burens, zo meldde de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018. In een aantal andere gemeenten leidt hun gedrag tot overlast. Dat gaat volgens de geraadpleegde professionals vaak om rondslingerend huisvuil en er wordt door burens ook wel geklaagd over geluidsoverlast. In uitzonderlijke gevallen worden echte probleemgezinnen met een huurachterstand en een geschiedenis van overlast uit huis gezet. Omdat zij vervolgens vanwege hun slechte reputatie moeilijk aan vervangende woonruimte kunnen komen, gaan ze bij familie inwonen wat tot overbewoning en mogelijk gevaarlijke situaties leidt en eventueel tot opnieuw overlast. Het komt voor dat Roma zich dan uitschrijven bij de Basisregistratie Personen zodat ze onvindbaar zijn voor de gemeente.¹⁰⁶

De Balkan-Roma, die in de jaren negentig als vluchteling uit voormalig Joegoslavië kwamen, leven onopvallend verspreid over Nederland. Dejan (1963) heeft bijvoorbeeld een koophuis en Vesna (1987), net klaar met haar studie, heeft haar eerste huurwoning. De woonomstandigheden van de Nieuwe Roma zijn echter ook vaak slecht. Zij zijn vooral bezig met werken en overleven en zijn voor een woning aangewezen op de particuliere sector en op illegale huurwoningen. Daarin wonen ze volgens de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 voor te veel geld en met te veel mensen. Ze staan niet altijd ingeschreven in de gemeente waar ze wonen bijvoorbeeld omdat een malafide verhuurder dat niet wil. Een andere reden om dat niet te doen kan zijn dat zij uit het zicht willen blijven van instanties vanwege zwart werk.¹⁰⁷

Een klein deel van de Nieuwe Roma woont in een (sta)caravan op een vakantiepark of camping. Verder wonen de Roma die vanaf de jaren zeventig gekomen zijn allemaal in een huis tussen niet-Roma.

Conclusie

Segregatie, een belangrijke drempel voor sociale stijging, blijkt een vrij algemeen kenmerk te zijn van de marginale situatie waarin Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland zich bevinden. Een overeenkomst is dat in beide landen geen sprake is van een evidente geografische segregatie. In Nederland waren rond de jaren zeventig de regionale woonwagencentra in Nederland weliswaar geografisch gescheiden van andere bebouwing aangelegd, maar inmiddels zijn die grote kampen merendeels ontmanteld of ze zijn opgeslokt door de aanleg van nieuwe wijken. In Tsjechië zijn de arme Roma buurten over het algemeen niet sterk afgezonderd van de rest van de bevolking gesitueerd. Weliswaar leeft de helft van de Tsjechische Roma geconcentreerd in uitzichtloze armoede in gettoachtige omstandigheden, maar er is nauwelijks sprake van afgebakende, geografisch afgescheiden wijken. Tsjechische getto's worden dan ook toepasselijk aangeduid als *sociálně vyloučené lokality*, sociaal geïsoleerde locaties.

Wel is er een duidelijk verschil in hoe de segregatie van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië zich ontwikkelde. Hoewel de vooroorlogse Sinti en Roma in Nederland nu

106 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 84-87; Sollie e.a., *Aanpak*, 75-77.

107 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 84-85. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 83; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 10-11.

grotendeels een sociaal geïsoleerd bestaan leiden, is de mate van isolement door de tijd heen enigszins afgenomen. De grote woonwagenkampen waren zelfvoorzienend, zelfs voor de school hoefden de kinderen het kamp niet af. Maar omdat de bewoners sinds de jaren tachtig voor gebruikmaking van voorzieningen afhankelijk zijn van de 'burgermaatschappij', hebben zij langzaam maar zeker meer contacten opgebouwd met mensen van buiten het kamp.

De vooroorlogse Sinti en Roma die vanaf de jaren zeventig wel van het aanbod gebruik maakten om in huizen te gaan wonen, hadden doorgaans meer scholing en hadden vaak al meer contacten met 'burgers'. Dat is duidelijk terug te zien in de relatie tussen de woonsituatie van respondenten en hun opleidingsniveau. Van de acht hoogopgeleide Sinti wonen er zes in een huis. De andere twee hebben lang in een huis gewoond maar zijn teruggekeerd naar een woonwagenkamp. Van de acht laagopgeleiden, vijf Sinti en drie vooroorlogse Roma, wonen er slechts twee in een woonwijk van wie één tegen haar zin. Dat bevestigt dat de Sinti en Roma die in huizen te midden van 'burgers' waren gaan wonen over het algemeen hoger opgeleid en meer geïntegreerd zijn. De keuze om meer geïntegreerd te leven en de kinderen naar school te laten gaan, leidde tot een verbetering van hun sociaaleconomische situatie. Een consequentie daarvan is echter dat die hoogopgeleide en beter geïntegreerde vooroorlogse Sinti en Roma minder herkenbaar werden en dat het dus niet duidelijk is om hoeveel mensen het gaat. Hetzelfde geldt voor de Balkan-Roma. Hun maatschappelijke positie is hoogstwaarschijnlijk veel beter dan de meer problematische groepen met een lage sociaaleconomische positie. Maar omdat ze beter geïntegreerd zijn, zijn ook zij minder zichtbaar als Roma en met name niet als groep herkenbaar. De Generaal-pardon Roma zijn wel een maatschappelijk zichtbare groep, juist omdat hun sociaaleconomische situatie zo slecht is. De meeste gezinnen van de Generaal-pardon Roma zijn daarom wel bekend bij de instanties van de gemeente waarin ze wonen.

In Tsjechië zijn veel Roma pas gedurende de jaren negentig sociaal geïsoleerd geraakt. Zoals in hoofdstuk drie bleek, maakten ze tot 1990 deel uit van de lagere arbeidersklasse. Ook in Tsjechië is er een groep geïntegreerde Roma die minder zichtbaar is. In de statistieken gaat het echter over de laagopgeleide of ongeschoolde Roma die in de transitieperiode werkloos geraakt zijn, moeilijk aan werk komen en verarmd zijn. Met name voor de helft van de Tsjechische Roma die in de getto's leeft, is de mogelijkheid om hun situatie te verbeteren uiterst klein. Gedurende de afgelopen drie decennia was het sociale isolement zo groot en uitzichtloos dat het voor de meesten van hen niet in hun vermogen lag om aan die langdurig slechte leefomstandigheden te ontsnappen.

Anders dan in Nederland waar de toegang tot voorzieningen en onderwijs voor Roma en Sinti over het algemeen goed is, is voor Tsjechische Roma de (sociale) afstand tot goede voorzieningen groot. De uitgangspositie voor Tsjechische Roma om sociaal te stijgen is slechter dan die van de Nederlandse Roma en Sinti. Te midden van Roma in dezelfde moeilijke positie zijn Tsjechische Roma, uitzonderingen daargelaten, gedoemd tot een sociaal isolement, terwijl in Nederland een aanzienlijk deel van de Roma en Sinti een zekere vorm van sociaal isolement prefereert.

PORTRET

NEDERLANDSE ILONA (1969)

Ilona klinkt aan de telefoon enigszins afwerend. Nadat ik duidelijk heb gemaakt van wie ik haar naam en nummer heb en waarover het gaat, maken we een afspraak. Maar zoals ik al een beetje verwachtte, belt ze die af. Ze is oprecht verbaasd als ik het een paar weken later nog eens probeer, vooral als blijkt dat ik speciaal voor een interview met haar wil afreizen. Dat verzucht ze nog eens als ik bij haar ben. Ze blijft lang aandringen of ik niet iets wil eten, want ik kom van ver.

Ilona woont op een ruim opgezet woonwagencentrum voor 150 gezinnen. Er is weinig groen, alle terreinen zijn bestraat. Eerst woonde ze in een huurwagen, maar toen die aan vervanging toe was moest ze van de gemeente verplicht naar een huurhuis. Het huis bevat haar goed en aan het traplopen, een schrikbeeld voor veel woonwagenmensen, was ze in mum van tijd gewend. Het wonen op het kamp is voor haar het voornaamste en of dat in een wagen of een huis is, is volgens haar niet meer dan het idee.

De vraag of ik het gesprek mag opnemen, overvalt haar. In het begin antwoordt ze aarzelend en lacherig op vragen, maar later was ze het opnameapparaat vergeten, zegt ze na afloop.

Ilona komt uit een familie die aan deportatie naar Auschwitz wist te ontkomen. Ze waren naar Westerbork gebracht, maar omdat ze buitenlandse papieren hadden, paspoorten uit Guatemala, werden ze na een paar dagen weer vrijgelaten. Maar het fijne weet ze er niet van. Haar ouders hadden een gemengd huwelijk.

Mijn mami was een Sintezza, mijn papoe was een Rom. Hoe dat precies gegaan is, weet ik niet meer. Ja, ze waren samen weggelopen, of eh... vroeger ontvoerden ze ook meisjes. Weet je, vroeger was het niet echt voor de hand liggend dat je met het andere ras ging. Toen werd dat heel erg gevonden. Maar dat was nog voor de oorlog. Later gebeurde dat vaker. Dat komt simpelweg natuurlijk al omdat de groep na de oorlog heel klein was. Hoe erg dat ook is.

Zoals dat gewoon was in hun generatie waren haar ouders nooit naar school geweest. Ze waren analfabeet.

Die wisten helemaal niet hoe een schoolbank eruitzag. Die hebben vroeger alleen maar gereden, langs de weg gestaan. En in bossen, parken, op parkeerplaatsen.

In Ilona's jeugd werd er vooral door de 'zigeuners' op het kamp nog volop gereisd. Met glanzende ogen vertelt ze hoe ze door het hele land trokken en zij overal vriendjes en vriendinnetjes tegenkwam. 'Het was super!' Haar vader verdiende de kost als handelaar en als jong meisje ventte ze samen met hem.

Mijn vader die heeft vroeger gevent met alles. Z'n laatste jaren heeft ie gevent met overalls, hij heeft gevent met dekbedden, met vloerkleden. Hij ging bedrijven langs, hij handelde in paarden, varkens, koeien. Hij deed slijpwerk. Alles, mijn vader was een handelaar.

In de winterhelft van het jaar woonden ze in de wagen op hun vaste standplaats op het woonwagencentrum. Dan bezocht Ilona de kampschool. Destijds was het volgens Ilona nog vrijblijvend of je naar school ging of niet.

Ja, weet je, het hoefde vroeger niet. Dus het moest wel, maar het hoefde niet. Dus je ging wel naar school enne... nou ja, als ik geen zin had, ging ik ook niet.

In de jaren negentig zag ze de regels over naar school moeten steeds strenger werden. Ze weet nog goed hoe een nichtje door de meester van huis gehaald werd, toen ze niet op school was verschenen. Dat maakte diepe indruk in de familie. Haar eigen kinderen gingen wel elke dag naar school.

Het is omdat wij nu in een ander tijdperk leven. We leven anders. Dus die jeugd van tegenwoordig móét een certificaat of een diploma halen om zichzelf, of straks een gezin, te onderhouden. Omdat het venten d'r gewoon niet meer is. Want als je vroeger langs de huizen ging, met een tas met galanterie, kon je je brood verdienen. Maar tegenwoordig als je langs de huizen gaat, wordt de politie gebeld.

Ilona had er vroeger niet aan moeten denken om naar de 'burgerschool' te gaan. Maar toen haar dochter Johanna (1995) leerplichtig werd, bestond de kampschool al lang niet meer. Zij moest naar een reguliere basisschool.

Hunnie weten niet beter. Kijk, als je mij vroeger van de kampschool naar een burgerschool had gebracht, had ik er niet tegen gekend. Maar deze generatie, de kinderen van deze leeftijd, die wisten niet beter.

In haar jeugd kende Ilona in haar omgeving niemand die na de kampschool nog had doorgeleerd. Maar de tijden zijn veranderd. Na haar scheiding hield ze haar eigen dochter voor dat het belangrijk was om een diploma te halen.

Ik heb er altijd alleen voor moeten staan. Ze hebben wel een vader, maar die is niet in beeld. Dus zei ik: probeer wel je eigen centjes te verdienen. Want ik heb de ervaring: op een man ken je niet bouwen.

Johanna heeft een mbo-2-diploma. Ilona's zoon heeft vmbo kader gehaald. Eigenlijk zou hij nu het liefst geld gaan verdienen. Maar toch gaat hij eerst nog een timmermansopleiding doen en hopelijk daarna nog een schildersdiploma halen.

Ik zeg: dan heb je alleen maar meer papieren. Het is gemakkelijker om dat briefje op de hand te hebben, om later te laten zien van: kijk, deze opleiding heb ik, die opleiding heb ik. Zodat ie straks gemakkelijker aan de bak komt.

Het leven op het kamp heeft Ilona in de loop der jaren zien veranderen. Toen ze nog een jong meisje was, was er meer saamhorigheid, vindt ze. Dat is niet alleen in haar eigen omgeving, want ze hoort het op meerdere kampen. Toen er nog rondgetrokken werd, kwam je elkaar tegen en zocht je elkaar op. De familiebanden worden volgens Ilona langzaam maar zeker minder hecht, vooral nu de mensen van de oudere generatie er niet meer zijn.

Met m'n vaders overlijden, die begrafenis was zó groot, die werd begeleid door de politie. De koppen waren niet te tellen, zoveel mensen! Maar nu, mensen komen niet meer. Vroeger, als d'r iemand overleed, waren ze daar binnen de twee uur, met kampeerwagens. Gingen wij daar nachten waken. Dat gebeurt niet meer. Mensen... ja, ik weet het niet hoe dat komt, ze hebben het niet meer voor over.¹⁰⁸

5 De invloed van stigmatisering

Te šaj l'ikeras rikones, soske te na l'ikeras manušes?
Waarom geldt de liefde voor een hond niet ook voor een medemens?'

Inleiding

De Nederlandse Hannes (1956), in de nadagen van een succesvolle muziekcarrière, vraagt zich af of hij ooit van die vooroordelen over het woonwagengkamp afkomt.

Ik praat wel 's met mensen hè. Ik zeg: Luister goed. Als ik nou dit allemaal opgeef, het hele kamp en alles. En ik ga gewoon hier in een huis wonen. Hoe kijk je dan tegen mij op? Ben ik dan die jongen die je zo graag wou zien? Ben ik dan anders? Ben ik dan niet meer die zigeunerjongen?²

De Tsjechische Agáta (1970) wordt geconfronteerd met virulent racisme. Haar collega's maken vernederende opmerkingen.

Wanneer vroeger iemand tegen je zei: 'Jij vuile zigeuner!', werd hij daar in de communistische tijd voor gestraft. Maar nu is dat de manier waarop ze met ons praten, dat gebeurt heel regelmatig. Zelfs op mijn werk.³

Roma en Sinti behoren tot een gestigmatiseerde groep. De negatieve beeldvorming van 'zigeuners' heeft zijn oorsprong, zoals bleek in hoofdstuk twee, in de late Middeleeuwen. Door de eeuwen heen zijn stereotypen enigszins gewijzigd maar nooit verdwenen. Roma en Sinti zien zich geconfronteerd met het zigeunerstigma en dat kan voor velen van hen een ontmoedigend effect hebben.⁴ Want waarom zou je je bijvoorbeeld veel moeite getroosten om een diploma te halen als je ervan overtuigd bent dat het op grond van dat stigma toch niet zal lukken om een baan te vinden? Aan de andere kant kan stigmatisering bij een etnische minderheidsgroep ook tot een zeker zelfbewustzijn leiden. Een achtergestelde positie in de maatschappij noopt tot een sterke onderlinge loyaliteit; een gevoel van wij tegen de vijandige buitenwereld.⁵

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 14.

2 Hannes (1956) NL-8, 24.

3 Agáta (1970) TH-14, 6.

4 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 422; Van Laar, Derks & Ellemers, 'Gevolgen van stigma', 182-183. Psycholoog Patrick Corrigan e.a. noemden dit, in een onderzoek naar zelfstigmatisering bij mensen met een psychiatrische aandoening, het *why try-effect*. P.W. Corrigan e.a., 'What is the impact of self-stigma? Loss of self-respect and the "why try" effect', *Journal of Mental Health* 25:1 (2016) 10-15, 10 en 13-14.

5 Volgens socioloog Erwin Goffman liet het bepaalde groepen *social deviants*, zoals bijvoorbeeld prosti-

In dit hoofdstuk onderzoek ik de invloed van stigmatisering op het leven van Roma en Sinti nu. Op welke manier worden ze geconfronteerd met discriminatie en racisme? En andersom, werkt hun lage sociaaleconomische status en in het bijzonder de betrokkenheid bij criminaliteit vooroordeelbevestigend? En is het effect van het zigeunerstigma voor Roma en Sinti in Nederland even groot als voor Roma in Tsjechië?

Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op Nederlandse en Tsjechische onderzoeksrapporten en op de ervaringen van de respondenten.

Stigmatisering in Nederland

De reputatie van het woonwagenkamp

'Kampers' heten ze in de volksmond, de bewoners van een woonwagenkamp. De negatieve associatie met het woord dateert uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Hoewel er een groot onderscheid was tussen de verschillende woonwagenkampen, werd volgens Van der Poel het beeld beheerst door bepaalde grote kampen die onbeheersbaar waren geworden. Door justitiële en bestuurlijke lankmoedigheid konden criminelen er vrijwel ongestoord hun gang gaan. De politie liet zich er niet zien, rekeningen voor gas en licht en belastingen werden niet geïnd en de postbode waagde zich niet op zo'n kamp. Vanaf 1975 wilde de overheid daarom overgaan naar kleine overzichtelijke kampen, al bleek dat uiteindelijk niet een panacee voor het indammen van criminaliteit.⁶

Vanaf de jaren tachtig gingen zware jongens uit het criminele milieu in Noord-Brabant, onder wie woonwagenbewoners, zich met de handel in verdovende middelen bezighouden, bleek uit onderzoek door criminologen Rob Witte en Toine Spapens. Aanvankelijk werd vooral xtc gefabriceerd en verhandeld en vervolgens zelfgeteelde wiet.⁷ Vanaf de tweede helft van de jaren negentig volgden invallen op kampen om wietplantages te ontmantelen. De massale inzet van politie en mobiele eenheid waarmee dat gebeurde, genereerde veel media-aandacht. Dat wekte de indruk dat hele woonwagenkampen betrokken waren bij de georganiseerde drugshandel. Maar, benadrukten Witte en historicus Hans Moors, harde cijfers daarover ontbreken en het is maar de vraag of woonwagenbewoners verhoudingsgewijs vaker crimineel zijn dan de gemiddelde Nederlander.⁸ Toch kenden de meeste woonwagenbewoners volgens sociale wetenschap-

tuées, drugsverslaafden, jazzmusici, *wino's*, homoseksuelen en ook 'zigeuners' onverschillig of ze al dan niet sociaal geaccepteerd werden. Ze ontleenden daar volgens hem integendeel zelfs een zekere trots aan. Goffman, *Stigma*, 170-173.

6 Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 249-254; S. van der Poel, 'Fiscus wijkt al decennia voor geweld', *Trouw* (11.03.2004); interview J. Overbekking (28.05.2019) 6.

7 H. Moors & T. Spapens, *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad* (Apeldoorn 2017) 77-81; H. Moors & T. Spapens, 'Criminele families in Noord-Brabant. Over generatie-effecten in de zware criminaliteit', *Justitiële verkenningen* 2 (2017) 75-88, 65.

8 R. Witte & H. Moors, 'Cultureel erfgoed én crimineel probleem: over de subcultuur van woonwagenbewoners', *Justitiële verkenningen* 2 (2017) 60-75, 65-66.

per Sjaak Khonraad wel iemand in de familie die zich met illegale praktijken bezighield.⁹ Hij constateerde dat criminaliteit door hen werd beschouwd als een daad van verzet tegen de maatschappelijke orde. Ook was het geldelijk gewin aantrekkelijk, deed criminaliteit een beroep op de creativiteit en werd het gezien als een manier om zich te onderscheiden, als een alternatieve carrière.

In onderzoek naar criminaliteit op de woonwagenkampen werd geen onderscheid gemaakt tussen 'reizigers' enerzijds en Sinti of Roma anderzijds. Alleen de meest recente *Monitor Sociale Inclusie*, van 2020, maakt melding van een eventuele betrokkenheid van Roma en Sinti bij de hennepcultuur en synthetische drugs. Dit zou plaatsvinden op woonwagencentra waar handhavers zich niet wagen.¹⁰ Of Sinti of Roma betrokken waren bij georganiseerde criminaliteit was niet duidelijk. Overbekking e.a. richtten zich in hun veldonderzoek in de jaren tachtig wel expliciet op Sinti en Roma op woonwagenkampen. Destijds leefden die grotendeels van een uitkering, aangevuld met extra inkomsten uit zwarte handel en in sommige gevallen heling.¹¹

Ondanks een onderscheid in crimineel gedrag op de verschillende woonwagenkampen in Nederland geldt het negatieve imago van 'kampers' voor iedereen die op een kamp woonachtig is. Inmiddels zijn sommige kampen geheel gerenoveerd. Een van de doelen van die kostbare operaties was om ze meer in de omringende omgeving te integreren. Maar hoewel er onder de woonwagenlocaties in Nederland grote verschillen bestaan, is het negatieve beeld van een woonwagenkamp aan alle woonwagenmensen blijven kleven. Zo'n slecht imago dat afstraalt op de bewoners is niet voorbehouden aan de woonwagenkampen. Ook bewoners van sommige arme volksbuurten zoals de Schilderswijk in Den Haag en de Bijlmer in Amsterdam hadden te lijden onder territoriale stigmatisering.¹² Voor woonwagenmensen was een consequentie ervan dat sommige bedrijven weigerden om goederen te leveren op het kamp. Bij het afsluiten van een autoverzekering gold het wonen op een woonwagenkamp als een verhoogd risico waardoor een hogere premie werd gerekend.¹³

Voor de Sinti en Roma op de woonwagenkampen gaat het om een dubbel stigma. Bovenop de territoriale stigmatisering hebben ze te maken met de negatieve beeldvorming over 'zigeuners'. Respondenten klagen erover dat ze in winkels extra in de gaten

9 Khonraad, *Woonwagenbewoners*, 146-150.

10 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 102-103.

11 Woonwagenbewoners handelden vaak in tweedehandsauto's en schroot. Volgens Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 167-168, beschouwden Roma en Sinti dat in de regel als minderwaardig en onrein.

12 D. Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Hilversum 2013) 17; Quispel, 'Toekomst te huur', 108. In de Bijlmer gold dat niet alleen voor Surinaamse Nederlanders, maar ook voor bijvoorbeeld mensen uit Ghana, Ecuador of Pakistan. Alleen de 'witte' Bijlmerbewoners leken volgens Quispel niet onder het stigma van arm, crimineel en Surinaams te vallen. Zie ook: Wacquant, 'Territorial stigmatization', 67-72; Wacquant, Slater & Borges Pereira, 'Territorial stigmatization', 1273-1275; Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1082.

13 <https://www.consumentenbond.nl/opstalverzekering/woonwagens-en-opstalverzekering> (geraadpleegd op 21.12.2020); Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 114. Volgens Rodrigues & Matelski werd soms een woonwagenkamp uitgesloten van een verzekering, niet alleen vanwege de reputatie maar ook vanwege hoge claims die door enkele kampbewoners waren ingediend. Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 44.

worden gehouden, al heeft Denise (1982) wel de indruk dat dat voor de generatie van haar opa erger was.¹⁴ Jacob (1970) zegt:

Het stereotype is natuurlijk, dat wij allemaal een stelletje dieven en oplichters zijn. Maar stelen is iets wat ik in ieder geval niet geleerd heb.¹⁵

Het aandeel in criminaliteit

'Zigeuners' stelen alles wat los en vast zit, wil de stereotiepe beeldvorming. In de inmiddels vier *Monitoren Sociale Inclusie* gaven professionals aan dat Roma en Sinti families vaak betrokken waren bij criminaliteit. Wel maakten deze professionals steeds de opmerking dat ze wellicht een enigszins vertekend beeld hadden, omdat ze binnen hun werk gericht zijn op criminaliteit en veiligheid.¹⁶ In sommige gemeenten zou volgens hen een aanzienlijk deel van de volwassen mannen een strafblad hebben, in andere gemeenten kwam crimineel gedrag in sommige families wel en in andere niet voor. De indruk bestond dat het bij Sinti minder voorkomt dan bij sommige groepen Roma.¹⁷

Roma en Sinti die zich inlieten met criminaliteit maakten zich hoogst zelden schuldig aan misdrijven met geweld. Wel worden in de verschillende *Monitors* allerlei vermogensdelicten genoemd als woninginbraak, diefstal, fraude, oplichting, heling en witwassen. Dit zouden incidentele delicten zijn; professionals hebben niet de indruk dat er veel sprake was van betrokkenheid bij georganiseerde misdaad.¹⁸ Dat werd alleen een paar keer over de Nieuwe Roma gezegd. Dat ging in het bijzonder over kinderen die bij evenementen actief waren als zakkenrollers, gebedeld hadden bij treinstations of zakdoekjes verkochten in de trein. Het vermoeden bestond dat die kinderen werden aangestuurd door een bende. Andere Nieuwe Roma liepen vanwege hun zwakke maatschappelijke positie juist een verhoogd risico om zelf slachtoffer van misdrijven te worden, gepleegd door malafide werkgevers, huiseigenaren en financieel adviseurs.¹⁹

Harde cijfers over het aandeel van Roma en Sinti in criminaliteit zijn niet voorhanden, omdat verdachten van misdrijven niet op basis van etniciteit worden geregistreerd. Het is dus niet mogelijk om de mate van criminaliteit van Roma en Sinti te vergelijken met die van mensen uit dezelfde sociaaleconomische klasse. In het algemeen komen voortijdig schoolverlaten en crimineel gedrag vaker voor bij jongeren in de lagere vormen van het voortgezet onderwijs, en dan voornamelijk bij de jongens.²⁰

14 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 45. Denise (1982) NH-12, 6.

15 Jacob (1970) NL-10, 6.

16 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 96; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 96.

17 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 97-98; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 98.

18 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 102-103; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 98, 101 en 104; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 11-12; Briels e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting* (2013) 10.

19 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 98, 101 en 105; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 12. Ook uit het onderzoek van Overbekking, Hahn & Geerts uit 1987 kwam naar voren dat de vooroorlogse Sinti en Roma die zich inlieten met criminaliteit zich niet schuldig maakten aan geweldsmisdrijven. Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 168-169 en 171-172.

20 T. Traag, O. Marie & R.K.W. van der Velden, 'The relationship between school performance, delinquency and early school-leaving', in: F. Weerman & C. Bijleveld (red.), *Criminal behaviour from school to the work-*

Ook jongerenwerker Raul (1971) legt tijdens het interview in zijn eigen omgeving een duidelijk verband tussen een gebrek aan scholing en vast werk en het vervallen in criminaliteit. Voldoende inkomen verwerven op de traditionele manier is vrijwel niet meer mogelijk, zegt hij. Alleen sommige muzikantenfamilies vinden nog genoeg emplooi voor een goed inkomen, maar de handel levert te weinig op om van rond te komen.

Dus ze hebben een uitkering ernaast eigenlijk nodig om de rekeningen en de huur en zo te kunnen betalen. En als mensen dan weer te weinig geld hebben dan eh... ja, komt de criminaliteit weer om de hoek kijken. En zo blijft het altijd in dezelfde spiraal, altijd.²¹

Crimineel gedrag hangt mede samen met de morele acceptatie ervan in het milieu.²² Dat geldt niet alleen voor Roma en Sinti maar ook voor andere (sub)groepen. In Nederland zijn er meerdere voorbeelden te noemen van eigen morele normen binnen een hechte gemeenschap. Zo bleek in 2019 uit een rapport van het Regionaal Informatie en Expertise Centrum (RIEC), dat overheden bijstaat in de aanpak van ondermijnende criminaliteit, dat binnen de zogenoemde ons-kent-ons-cultuur in Urk allerlei vormen van criminaliteit werden gedoogd, inclusief cocaïnehandel.²³ De Jordaan in Amsterdam, waar Willem Holleeder opgroeide in de jaren zestig en zeventig, past eveneens in dat beeld. Volgens historicus Auke Kok was het niet zo dat alle bewoners daar carrière maakten in de criminaliteit, maar de meeste families profiteerden wel van het grote grijze circuit daaromheen. Gestolen goederen verbergen of luxe kleding voor een zacht prijsje kopen werd door veel Jordanezen niet beoordeeld als heling. Over een jonge jongen die in een dure auto kwam voorrijden zou in een ander milieu misschien negatief zijn gesproken. Maar in de Jordaan werd niet gevraagd hoe zo iemand aan het geld kwam. Dan was je 'ze' te slim af geweest en met 'ze' bedoelden ze de maatschappelijke bovenlaag, 'de politie, de staat, de gemeente, de belastingen, de directeurs en verder iedereen die het beter had aan gene zijde van de Westerkerk'.²⁴

Historicus Diederik Klein Kranenburg beschreef een vergelijkbare situatie in de armste delen van de Haagse Schilderswijk voor de Tweede Wereldoorlog, waar het leven zich op straat afspeelde. Dat wat het daglicht niet kon verdragen, was bekend in de hele buurt. Diefstal en heling waren een aanvaard verschijnsel en ook hier weer vooral omdat de omgeving er profijt van had. Zo lang er niet van elkaar gestolen werd, gingen mensen niet naar de politie. Loyaliteit aan de eigen mensen ging boven alles.²⁵ Dat gold tevens voor de Amsterdamse Jordanezen, die elkaar nooit zouden 'verrajen'.²⁶

place (untangling the complex relations between employment, education and crime) (Londen/New York 2014) 44-60, 54-59.

21 Raul (1971) NH-5, 9.

22 W.J. Wilson, *When work disappears*, 67-71; Van San, *Stelen en steken*, 79-80, 145-163 en 228.

23 M. Kerpel, 'Ons-kent-ons-cultuur Urk werkt criminaliteit in de hand', *Reformatorsch Dagblad* (26.07.2019); <https://nos.nl/artikel/2294992-ons-kent-ons-cultuur-leidt-tot-criminaliteit-op-urk.html> en <https://www.omroepflevoland.nl/nieuws/172809/ons-kent-ons-cultuur-voedingsbodem-criminaliteit> (beide geraadpleegd op 21.12.2020).

24 A. Kok, *Holleeder. De jonge jaren* (Amsterdam 2011) 112-113.

25 Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 85-87; D. Klein Kranenburg & W. Willems, *Niks Geteisem! Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (Den Haag 2011) 31-37.

26 Kok, *Holleeder*, 113-120.

Zo'n door de groep geaccepteerde zwijgplicht tegen buitenstaanders, noemde Wernink in de jaren vijftig al een belangrijk moreel principe bij woonwagennissen.²⁷ Door de onvoorwaardelijke solidariteit onder elkaar vormden zij een gesloten front tegenover autoriteiten of hulpverleners. De afkeer van het gezag en de zwijgcultuur maakte een woonwagencamp een relatief aantrekkelijke uitvalsbasis voor de georganiseerde misdaad.²⁸

Sinti en Roma kennen een vergelijkbare sterke onderlinge loyaliteit in hun omgang met de buitenwereld, vertellen respondenten. Elly (1958) bijvoorbeeld is opgevoed met het idee dat je behalve 'reizigers' en Sinti niemand kunt vertrouwen, want daarbuiten verraden ze je bij de 'wouten' (politie).²⁹ Bij Dragana (1977) deden andere Generaal-pardon Roma een brutaal beroep op haar solidariteit.

Toen ik in het Kruidvat werkte, dan kwamen ze bij mij in de winkel gewoon stélen! Zo van oh, Dragana werkt er toch, we kunnen het gewoon maken bij haar. Zij durft ons toch niet te verraden.³⁰

In de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 gaven professionals aan dat criminaliteitsbestrijding meer aandacht gekregen had. Handhavers traden meer op zodat er meer aan het licht kwam. Een aantal gemeenten is overgegaan tot een fiscaalrechtelijke aanpak. Kreeg Justitie voorheen zaken moeilijk rond omdat verdachten zand in de raderen van de bewijsvoering wisten te strooien, nu is de bewijslast omgedraaid en moeten verdachten zelf aantonen hoe zij aan hun bezit gekomen zijn. Dat leidde in een paar gevallen tot inbeslagname van auto's wat volgens een professional in de *Monitor* goed is voor het rechtsgevoel van omwonenden. Die zagen tot hun frustratie dat mensen, van wie zij dachten dat ze een uitkering ontvingen, in een kapitale villa woonden en in dure auto's reden. De Roma op hun beurt hadden het gevoel dat ze in de gaten gehouden werden door de buurt.³¹

Extra justitiële aandacht voor bepaalde vormen van criminaliteit heeft een duidelijk effect op de signaleringsscore van professionals, merkten Seidler e.a. Het sterkst manifesteerde zich dat bij de zogenoemde uitbuiting van Roma kinderen. In 2015 zagen professionals nog nauwelijks voorbeelden van kinderen die aangezet werden tot criminaliteit. Maar in de *Monitor* van 2018 bleken er bij gemeenten juist grote zorgen te bestaan over minderjarigen in bepaalde Roma families die door een volwassen familielid aangezet werden tot winkeldiefstal of bedelen. Die grotere opmerkzaamheid was een gevolg van de zogeheten Proeftuinen, projecten die van 2011 tot 2016 werden uitgevoerd in zeven gemeenten met Roma gezinnen met 'multiproblematiek'. Binnen die projecten werden de uitgebuite Roma kinderen aangemerkt als slachtoffer van mensenhandel.³²

27 Wernink, *Woonwagennissen*, 96-97 en 171.

28 Witte & Moors, 'Cultureel erfgoed', 66-67. Ook Moors en Spapens noemden die zwijgplicht een belangrijk onderdeel van de deviant subcultuur van de zeven door hen onderzochte criminele Noord-Brabantse families waaronder drie woonwagennissen. Moors & Spapens, *Criminele families*, 134-138; Moors & Spapens, 'Criminele families', 83-84. Zie ook bestuurskundige Pieter Tops over de zwijgcultuur op woonwagennissen in B. Endedijk, J. Meeus & E. Wittenberg, 'Zachte g, harde criminelen', *NRC Handelsblad* (16.04.2016).

29 Elly (1958) NH-9, 13.

30 Dragana (1977) NL-3, 5.

31 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 89 en 100-101; Sollie e.a., *Aanpak*, 5 en 77.

32 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 103; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 11-12. De Proef-

De Proeftuinen werden gecoördineerd vanuit het CCV (Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid). Gemeenten met langdurige problemen met Roma gezinnen kunnen zich volgens de website van het CCV melden om advies te krijgen 'voor een aanpak op maat op deze bijzondere problematiek'.³³ Het gaat om problemen als schoolverzuim, buurtoverlast, werkloosheid, schuldenproblematiek en criminaliteit. Oplossingen werden gezocht in een combinatie van strikte handhaving en het bieden van perspectief vanuit een samenwerking tussen politie, justitie, hulpverlening en onderwijs.³⁴ Vanwege die justitiële invalshoek lag bij de Proeftuinen een haast onvermijdelijke nadruk op criminaliteit en veiligheid. Dat merkte Overbekking tijdens zijn adviserende rol bij de opzet van de Proeftuin in Veldhoven: 'Het uitgangspunt was: hoe beheersen we die mensen'.³⁵ Ook Roma zelf vonden dat de Proeftuinen net zoals het overheidsbeleid voor hen in het algemeen te zeer een repressief uitgangspunt hadden.³⁶

Het benaderen van problematische leefomstandigheden van Roma vanuit een justitiële en veiligheidsinvalshoek past binnen een bredere Europese ontwikkeling, de zogenoemde *securitization* van de Roma in Europa. Volgens Powell en Van Baar werden Roma meer en meer in de eerste plaats beschouwd als probleem voor de openbare veiligheid. Vanuit die bril gezien raakte crimineel gedrag volgens hen losgezongen van de verdere problematische sociaaleconomische positie en was het vooral nog een kwestie van geïndividualiseerde morele verantwoordelijkheid.³⁷

De aandacht voor uitbuiting van Roma kinderen leidde, zoals gezegd, bij de geïnterviewde professionals voor de *Monitors* van 2018 en 2020 tot de signalering dat Roma jongeren bovengemiddeld vaak in aanraking kwamen met criminaliteit, aanmerkelijk meer dan in 2015. De onderzoekers, Seidler e.a., plaatsten hierbij de kanttekening dat dit vanwege die expliciete justitiële invalshoek wellicht een 'overdrijving van de werkelijkheid' was.³⁸ Verschillende geïnterviewden voor de *Monitor* uitten hun zorgen over de manier waarop handhavingsinstanties en de overheid met Roma en Sinti omgaan. Criminaliteit is immers slechts één aspect van de opeenstapeling van problemen die in Roma gezinnen spelen.³⁹ Of, zoals Sinto Zoni Weisz het verwoordt in zijn autobiografie:

tuinen waren gericht op Roma gezinnen die in Nederland gevestigd zijn. Mogelijke uitbuiting van kinderen in internationaal opererende netwerken viel onder het opsporingsteam Ocean 13.

33 <https://hetccv.nl/onderwerpen/multiprobleemgezinnen-met-een-roma-achtergrond/> (geraadpleegd op 21.12.2020).

34 In A. Boer e.a., *Interveniëren in criminele families* (Den Haag 2020) 92-93, een onderzoek naar een familiegerichte aanpak van criminele families door verschillende samenwerkende instanties, werd geconcludeerd dat school- en arbeidsparticipatie in Roma multiprobleemgezinnen en in gezinnen op woonwagencampen daardoor waren toegenomen. Zie ook: B. Endedijk, 'Gemeenten zouden criminele families met harde én zachte hand moeten aanpakken', *NRC Handelsblad* (30.04.2020).

35 Interview J. Overbekking (09.05.2019) 2.

36 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 136.

37 Powell & Van Baar, 'The invisibilization', 99-105; Cashman, 'New label', 596-597.

38 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 103; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 11-12. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 103-104.

39 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018), 99 en 103.

De marginalisatie waaraan Roma en Sinti zijn onderworpen heeft voor criminaliteit gezorgd, en die leidt weer tot discriminatie – een vicieuze cirkel.⁴⁰

Na het beëindigen van het Proeftuinenproject in 2016 bestond er de hoop dat de opgedane ervaring deel zou gaan uitmaken van het reguliere beleid. Maar dat bleek in de meeste gevallen niet gebeurd te zijn. Vaak hadden maar één of enkele medewerkers kennis over de problematiek en als die vertrokken waren, was ook de kennis weg.⁴¹

Het onderwerp criminaliteit bleek gevoelig te liggen in de *Monitor*-interviews met mensen uit de doelgroep. Seidler e.a. sneden het bij Roma en Sinti zelf niet aan en als het toch ter sprake kwam, wilden die er niet veel over loslaten. De eenzijdige nadruk op criminaliteit beschouwden zij en mensen in hun omgeving als discriminerend.⁴²

Discriminatie en arbeidsmarktpositie van Nederlandse Roma en Sinti

Het dragen van het zigeunerstigma – en eventueel daar bovenop het stigma van ‘kamper’ – heeft zijn weerslag op het werkende leven. Veel Roma en Sinti ervaren discriminatie als een belemmering bij het vinden van een baan, al moet gezegd dat dat beslist niet de enige reden is voor hun zwakke positie op de arbeidsmarkt. Het opleidingsniveau is laag en vaak hebben ze geen reguliere baan; daarom werd de arbeidsmarktpositie van Roma en Sinti door de professionals in de *Monitor* als zorgelijk aangemerkt. Mensen die nooit een baan hebben gehad, ontbreekt het aan de structuur en de kennis om op de arbeidsmarkt te kunnen functioneren. In sommige gemeenten had een aantal mensen een baan als ongeschoold fabrieksarbeider of in de bouw. Van de werkenden zijn de meesten zelfstandig ondernemer, veelal in de autobranche of de muziek. Wel spraken professionals de hoop uit dat de jongere generatie, die wat hoger opgeleid is, het iets beter zal doen op de arbeidsmarkt. Vooral jonge vrouwen lijken iets vaker een baan te hebben. Toch lukt het jongeren met een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt, vanwege vooroordelen, vaak niet om een baan te vinden, zelfs niet met intensieve begeleiding.⁴³

De positie op de arbeidsmarkt van driekwart van de Balkan-Roma wordt in de *Monitor* van 2020 eveneens slecht tot zeer slecht genoemd.⁴⁴ Het is echter de vraag hoe betrouwbaar dat gegeven is; het is gebaseerd op antwoorden van tien respondenten (één professional en negen mensen uit de doelgroep).⁴⁵ Balkan-Roma zijn niet of nauwelijks als aparte groep te herkennen. De kans is groot dat de meer geïntegreerde Balkan-Roma die verspreid in woonwijken in heel Nederland wonen buiten het blikveld van professionals en instanties blijven, juist omdat ze geen problemen hebben. Mogelijkerwijs geldt

40 Z. Weisz, *De vergeten Holocaust. Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende* (Amsterdam 2016) 246.

41 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 135-136.

42 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 97 en 136; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 99.

43 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 55-56; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 56-64.

44 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 53.

45 Het is onbekend hoeveel Balkan-Roma er in Nederland leven. Schattingen lopen sterk uiteen, van 500 tot 12.000, zie p. 20.

dat tevens voor sommige Roma en Sinti uit andere groepen die tussen burgers wonen. In dat geval is er over hun arbeidsmarktsituatie weinig bekend. De voor de *Monitor* geïnterviewde Roma en Sinti werkten zelf vaak wel of hadden dat lang gedaan en waren deels hoger opgeleid. Zij hadden een aanmerkelijk positiever beeld dan de professionals over het aandeel Sinti en Roma dat werkt of werk zoekt. In hun ogen waren veel mensen werkzaam in de handel en in de *Monitor* van 2020 werd daarbij meermalen gewezen op Roma met een eigen bouwbedrijf.⁴⁶

Nieuwe Roma verrichten net zoals veel andere Oost-Europese arbeidsmigranten ongeschoold werk in fabrieken, werken in de bouw en doen vaak seizoensarbeid in de kassen en de tuinbouw. Ze zitten ook wel in de oud-ijzerhandel of werken als muzikant. Hun arbeidsvoorwaarden waren lange tijd slecht, ze werkten doorgaans op een nulurencontract, werden onderbetaald of werkten zwart. In de *Monitor* van 2020 bleek hun situatie er enigszins op vooruitgegaan. Ze werden beter betaald, al ging het nog al tijd vaak om korte arbeidscontracten of zwart werk.⁴⁷

Hoewel veel mensen in een woonwagen al vanaf eind jaren vijftig voor de 'slappe wintermaanden' afhankelijk waren van een uitkering, is in de overtuiging van Sinti en Roma die op de woonwagenkampen wonen, de grote werkloosheid te wijten aan het trekverbod.⁴⁸ Denise (1982) meent dat de generatie van haar opa pas een uitkering kreeg toen die zich vestigde op de regionale kampen. Hoe makkelijk was dat, zegt ze, het geld werd ze zo in handen geschoven, terwijl ze daarvoor een inkomen bij elkaar moesten scharrelen. Maar het gaf ze ook het gevoel dat ze een beetje buiten de maatschappij moesten blijven. Integreren werd volgens de familieoverlevering niet verwacht en ze hoefden niet te solliciteren. Ze zouden trouwens toch niet worden aangenomen, meent ze.⁴⁹

Jacob (1970) vindt dat de overheid blaam treft, omdat die volgens hem door de jaren heen weinig rekening hield met de broodwinning van de 'zigeuners'. Op de grote woonwagencentra behoorde aanvankelijk een sloopterrein tot de voorzieningen, de kleinere hadden meestal een werkplek om aan auto's te sleutelen.⁵⁰ In Jacobs jeugd in de jaren tachtig werkten nog veel mensen in de autohandel.

Dat waren kleine handelaartjes die het onofficieel deden eigenlijk maar eh... we vonden dat in Nederland zo'n criminaliteit dat dat natuurlijk aangepakt moest worden.

'Onofficieel' werken, met andere woorden: zwart werken, had de overheid volgens Jacob ongemoeid moeten laten. Dat was nu eenmaal de manier van werken. Een jongen ging meteen na de lagere school werken op een autosloperij van familie of van de jongens van het kamp. Daar leerde je het vak. Zodra je een rijbewijs had, begon je voor jezelf.

Ik was altijd dag en nacht overal te vinden in de straat om te kijken welk autootje stilstond. En dan was je er nog héél goed in om de eigenaren boven water te krijgen. Nou dan kwam je

46 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 53-54; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 57.

47 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 54; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 58 en 61; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 9.

48 Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 243-244. Jacob (1970) NL-10, 9.

49 Denise (1982) NH-13, 6-7.

50 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 167-168; Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 4.



Afb. 19 De Utrechtse automarkt (1982), sinds 1932 gehouden op het Veemarktterrein. Het was de grootste automarkt van Nederland. In 2012 moest de wekelijkse markt plaatsmaken voor woningbouw en werd de automarkt verplaatst naar Beverwijk. Foto: Marlou Schrover.

uiteindelijk bij de eigenaar terecht en dan had je toch veel kans dat die te koop was. En dan werd je ook vaak wel wat gegund. Nou, dan zat ik in de winst.

De schuld dat de klad kwam in de branche, ligt volgens Jakob bij de overheid. Die trad steeds harder op tegen zwarte handel waardoor alleen de grote, officiële handelaren zijn overgebleven. Toch erkent hij desgevraagd dat deze manier van handelen ook stilviel door de opkomst van het internet, dat de positie van tussenpersoon van hen overnam. Bovendien speelde het verdwijnen van de grote tweedehandsautomarkten een rol. Jacob vindt dat er wat werk betreft nu niet veel te kiezen valt voor mensen bij wie een opleiding volgen niet past.

Die zijn genoodzaakt om de slechte banen in de maatschappij te krijgen, voor zichzelf te werken, of de scheve schaats te gaan aantrekken. Of alleen van een uitkering te gaan leven.⁵¹

Als je op een kamp woont, is het volgens Jacob heel moeilijk om een eigen zaak te beginnen, want die moet je helemaal zelf van de grond opbouwen. In het algemeen is het voor startende ondernemers al lastig om aan startkapitaal te komen, maar in de ervaring van Jacob krijgen woonwagenmensen sowieso niet het vertrouwen van een bank, ook al hebben ze een goed ondernemersplan.⁵² En zelfs al heb je een goedlopend bedrijf

⁵¹ Jacob (1970) NL-10, 8-9. Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 127-131.

⁵² Jacob (1970) NL-10, 17.

dan nog ben je kwetsbaar voor vooroordelen, in de ervaring van Hannes (1956). Zijn zonen hebben een klusbedrijf. Een man die danig onder de indruk was van een wandkast met apparatuur erin die ze hadden gemaakt, won informatie over ze in bij de aannemer.

En toen vraagt die vent: Die jongens die daar bij jou gewerkt hebben, wat voor jongens zijn dat? Toen zegt die man, dat zijn jongens van het kamp. Ooohh, zegt die vent. Vertrouw jij die mensen gewoon bij jou toe? Ja, waarom niet? Is daar iets mis mee dan? Ja, maar, nee, die laat ik bij mij niet werken want eh... straks gaan ze naar huis en dan mis ik mijn boormachine en dan mis ik dit en dan mis ik dat.⁵³

In de verschillende *Monitors Sociale Inclusie* gaven mensen uit de doelgroep aan dat er zeer geregeld sprake was van discriminatie op de arbeidsmarkt. Dat was zo erg dat sommige Roma en Sinti hun afkomst verzwegen vanwege vooroordelen en niet altijd onder hun eigen naam solliciteerden. In Zuid-Nederland is bekend wat typische Sinti en Roma achternamen zijn en dat wordt ervaren als een handicap bij sollicitaties.⁵⁴ Zelfs sommige geïntegreerde Balkan-Roma gaven zich de afgelopen decennia liever uit als Turk of Macedoniër, want die hadden een minder slechte naam.⁵⁵

Ook een groot deel van de Nederlandse respondenten in dit onderzoek heeft bij het zoeken naar werk of in een baan te maken gehad met vooroordelen. Sommigen weken standaard uit naar een andere nationaliteit om het stereotype te omzeilen. Alleen Denise (1982) noemt expliciet dat zij die ervaring niet heeft. Zij komt uit een muzikfamilie die een goede naam heeft. Musici hadden vanwege hun optredens al generaties lang contacten in de ‘burgermaatschappij’.

Je leerde meer mensen kennen en dus ook niet alleen maar discriminerende mensen.⁵⁶

Magda (1971) zei altijd dat haar grootouders uit Hongarije kwamen.⁵⁷ Sara (1957) raadde haar zoon aan om te zeggen dat hij Indisch was en zelf zei ze op haar werk altijd dat haar vader van de Balkan kwam. Dat was ze gaan doen sinds ze als meisje valselijk beschuldigd was. Een collega op het werk had gestolen en de directeur ging er voetstoots van uit dat zij medeplichtig was. Later werkte ze in een schoonheidssalon waar een dame midden in de zomer binnenkwam met een bontjas over haar arm. Die durfde ze niet thuis te laten omdat er bij haar in de buurt ‘zigeuners’ waren komen staan. Sara hield wijselijk haar mond.

En daar stond ik met haar bontjas in de hand. En daar heb ik natuurlijk later met mijn collega heel hartelijk om gelachen. Want we dachten: wat zijn mensen toch dom hè. Ja, want ze was heel gek met me, maar ze wist niet dat ik zigeuner was.⁵⁸

53 Hannes (1956) NL-8, 24-25.

54 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 62-63; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 9. Carolien (1982) NL-1, 5.

55 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 43.

56 Denise (1982) NH-12, 7 en 11.

57 Magda (1971) NL-5, 10.

58 Sara (1957) NH-3, 8-10.

Het vooroordeel over de stelende 'zigeuner' trof ook een Sinti vriendin van Jacob (1970). Toen zij, na acht jaar werken in een bedrijf, een baan achter de kassa aangeboden kreeg, ging dat bijna niet door omdat er bij een routine-antecedentenonderzoek naar boven kwam dat ze op een kamp woonde.⁵⁹ Een Slowaakse IT-freelancer die al dertig jaar in Nederland woonde, maakte zijn Roma afkomst na een vervelende ervaring niet meer bekend.

Ik heb een keer de fout gemaakt dat ik op mijn werk vertelde dat ik Roma was. Toen er een laptop werd gestolen, ja inderdaad, u raadt het al, bij wie kwamen ze eerst kijken? Dus ik hou het voor mij, dat betekent echter niet dat ik mijn afkomst verloochen.⁶⁰

Dragana (1977) kreeg tijdens een inschrijving op het arbeidsbureau te horen dat ze werkgevers niet moest zeggen dat ze 'zigeunerin' is. Haar jongere zus kreeg van haar begeleider op het ROC het advies dat niet op haar stageadres te zeggen. Dragana heeft het inderdaad nooit gezegd, maar ze vindt het pijnlijk om erover te moeten liegen.

Want van de mensen die wel werken, weten ze niet dat het zigeuners zijn.

Dragana heeft scherp in de gaten dat als van succesvolle voorbeelden niet duidelijk wordt gemaakt dat het Roma of Sinti zijn, de bestaande vooroordelen nooit ontkracht worden. Dat geldt ook voor een bekende van haar, net zoals zij uit de Generaal-pardon-groep, die een goedlopende winkel in de stad heeft. Ze zag een interview met hem in de plaatselijke krant over zijn winkel, maar er stond niet vermeld dat hij een Roma jongen is.

Ik weet dat het een zigeunerjongen is, maar Nederlanders hier in de stad, die weten dat niet. En hij wordt gewoon normaal geïnterviewd. Maar waarom kan die jongen niet gewoon zeggen van ik ben van deze cultuur en ik kan met trots laten zien wat ik heb bereikt?⁶¹

Ook in het Trimbos-onderzoek over Roma meisjes en schoolverzuim verzwegen Roma meisjes omwille van een stage hun achtergrond. Een geïnterviewde Roma vrouw vroeg tevergeefs met haar dochter rond bij kappers of het meisje daar stage kon lopen. Toen dat niet lukte, vroeg ze een Nederlandse kennis om met het meisje langs mogelijke stageadressen te gaan en zich als haar moeder voor te doen. Toen kon het meisje bij de eerste kapper terecht. Deze Roma meisjes met een mbo-opleiding werd aangeraden, ook door de moeders, om aanvankelijk niets over hun afkomst te zeggen. Zoals een Roma moeder opmerkte:

Pas wanneer de kinderen werk hebben en iets hebben bereikt, kunnen ze daar open in zijn, want dan maakt het niet meer uit.⁶²

59 Jacob (1970) NL-10, 17-18.

60 Onder de naam Tony Saga reageerde deze IT-er met een hbo-opleiding uitgebreid onder de digitale versie van een VN-artikel over mobiel banditisme: H. Lensink, 'Het zigeunertaboe', *Vrij Nederland* (18.09.2013). Zie: <https://www.vn.nl/Het-zigeunertaboe/> (geraadpleegd op 21.12.2020).

61 Dragana (1977) NL-3, 6-8.

62 Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, 50-51. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 45-47.

Roma en Sinti die een baan hebben, zijn er niet zelden bang voor dat ze die kwijtraaken als ze voor hun achtergrond uitkomen. Respondente Marieke (1952) bijvoorbeeld meent zeker te weten dat haar dochter eruit vliegt als ze horen dat ze van het ‘zigeunerkamp’ komt. Dit terwijl haar andere dochter thuis op het kamp collega’s op bezoek kreeg toen ze revalideerde na een auto-ongeluk en dat geen consequenties had.⁶³ De zoon van Magda (1971) loopt eveneens niet te koop met zijn afkomst. Tijdens een sollicitatiegesprek mogen ze er niet naar vragen, weet ze. Het frustrerende is, vindt Magda, dat je er nooit achter komt waarom ze je afwijzen. Een werkgever zal namelijk niet als reden geven dat je een ‘kamper’ bent, maar bijvoorbeeld zeggen dat je niet in het team past. Dat zeiden ze tegen haar dochter toen ze een baan niet kreeg. Magda is ervan overtuigd dat ze zelf haar baan kwijtraakte omdat in de plaatselijke krant stond dat ze prominent aanwezig was op een oorlogshedenking voor de Roma slachtoffers.⁶⁴

Tegenover de burens en de *gadzje* omgeving houden sommige mensen zich op de vlakke. Miloš (1947) kan het goed vinden met mensen in de buurt maar ze weten niet dat zij Roma zijn.

En dan zeggen ze: ‘Heb je dat gehoord over die zigeuners die daar wonen? Ze maken alleen maar herrie en er komt politie aan de deur’.⁶⁵

Overlastklachten over Roma die in buurten tussen ‘burgers’ wonen, waren in bepaalde gevallen niet zonder reden. Professionals in de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 gaven aan dat de omgang tussen Roma en hun burens soms danig verstoord is geraakt door gebeurtenissen in het verleden. Leden van een gezin hadden zich intimiderend gedragen nadat een buurtbewoner had gezegd dat ze het afval niet van het balkon moesten gooien. Aan de andere kant is het voorgekomen dat een buurtbewoner de brandweer belde voor een barbecue in de tuin van een Roma gezin.⁶⁶

In contrast met het grote aantal ervaringen met vooroordelen en discriminatie die de Nederlandse respondenten naar voren brengen, is het aantal officiële meldingen klein. Blijkens het landelijke registratiesysteem van de politie, de Basisvoorziening Handhaving (BHV), werd in 2017 drie keer aangifte of een melding gedaan van discriminatie van Roma en Sinti. Dat was minder dan de jaren ervoor, in 2016 en 2014 ieder vijfmaal, in 2013 zeven en in 2015 negenmaal.⁶⁷ In de jaarrapporten *Cijfers in beeld* worden de meldingen aangegeven die bij het OM zijn ingeschreven en afgehandeld van discriminatie op grond van ras, waaronder van Roma en Sinti. Van 2010 tot en met 2018 waren er slechts vijf meldingen van discriminatie van Roma of Sinti waarvan drie in 2013. Slechts één keer, in 2015, was iemand als verdachte aangemerkt.⁶⁸ Bij het College van de Rechten van de Mens kwam er slechts vijf keer een klacht van Roma of Sinti binnen, twee

63 Marieke (1952) NL-4, 3-4 en 9.

64 Magda (1971) NL-5, 9-10 en 17-18.

65 Miloš (1947) NL-2, 11.

66 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 89.

67 B. Tierolf, L. Drost & M. van Kapel, *Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland*, Verwey-Jonker Instituut/Anne Frank Stichting (Utrecht 2018) 31-32.

68 Ontleend aan de rapporten *Cijfers in beeld* over de jaren 2014 t/m 2018. De meest recente was *Cijfers in beeld 2018. Landelijke discriminatiecijfers Openbaar Ministerie* (Den Haag 2019).

in 2009, twee in 2016 en één in 2017. Tweemaal oordeelde het College dat er inderdaad sprake was van discriminatie bij het ontmantelen van woonwagendplaatsen.⁶⁹ Daar staat tegenover dat in een FRA-rapport uit 2020 over zes West-Europese landen maar liefst 98 procent van de Nederlandse Sinti en woonwagendbewoners aangaf zich gediscrimineerd te voelen vanwege het standplaatsentekort.⁷⁰ Dat toch zo weinig Roma of Sinti een klacht indienden over discriminatie, wekt het vermoeden dat zij daar slechts in uitzonderlijke gevallen toe overgaan. Officiële klachtenregistraties geven echter maar een beperkt inzicht in de mate waarin discriminatie plaatsvindt. Uit het SCP-rapport *Ervaren discriminatie in Nederland II* uit 2020 bleek dat gemiddeld één op de vijf Nederlanders die discriminatie ervaren hadden, daar officieel melding van maakte.⁷¹ De *Monitor Racisme – Sinti en Roma* uit 2004 noemde als redenen voor de kennelijk magere bereidheid om ervaringen van discriminatie te rapporteren, dat Roma en Sinti over het algemeen de meldingsinstanties niet kennen en weinig vertrouwen hebben in de politie. Het indienen van een klacht brengt bovendien vaak papierwerk met zich mee waar ze tegenop zien. Een andere reden is dat een incident waarbij ze gediscrimineerd worden eerder gezien werd als een bevestiging van hun beeld van de Nederlandse maatschappij dan als een vorm van onrecht waartegen zij zouden moeten protesteren.⁷²

De omgang met klasgenoten bij de Nederlandse respondenten

De eerste gelegenheid waarop kinderen kwetsbaar zijn voor discriminatie is op school. Gedurende de schooltijd van de Nederlandse respondenten kwamen discriminerende en pesterige opmerkingen wel voor, maar van uitsluiting lijkt geen sprake. Dat kan deels te maken hebben met vermijdingsgedrag. Zo bleken de geïnterviewde ouders in het Trimbos-onderzoek hun dochters aan te raden om geen vriendschappen met ‘burgermeisjes’ aan te gaan. Omdat ze bang waren dat hun dochters met discriminatie te maken zouden kunnen krijgen en ze hen daartegen wilden beschermen, adviseerden ze hen om op school zoveel mogelijk afstand te bewaren van ‘burgers’. Een Roma meisje zei hierover:

Ik had geen contact met burgerleerlingen waardoor ik ook niet te maken kreeg met negatieve dingen zoals pesten.⁷³

De oudere respondenten in dit onderzoek die nog op een kampschool zaten en dus voor het volgen van onderwijs het kamp niet hoefden te verlaten, kwamen helemaal

69 <https://www.mensenrechten.nl/nl/oordelen> (geraadpleegd op 21.12.2020).

70 *Roma & Travellers in six countries*, FRA (Luxemburg 2020), 82.

71 *Ervaren discriminatie in Nederland II*, SCP-rapport (Den Haag 2020) 62-63. Dat gemiddelde aantal meldingen van discriminatie was flink gestegen ten opzichte van het SCP-rapport *Ervaren discriminatie in Nederland* (Den Haag 2014) 60-62. Hoewel de mate van discriminatie-ervaringen gelijk gebleven was, bleek toen slechts één op de acht ervaringen van discriminatie gemeld te worden. In beide rapporten vormden Roma en Sinti geen onderzochte categorie. Zie ook J. Tanja, *Discriminatie*, Anne Frank Stichting (Amsterdam 2019) 61-65.

72 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 31-36; Briels e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting* (2013) 51.

73 Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, 50.

niet in contact met 'burgerkinderen'. Ze gingen uitsluitend om met kinderen van het kamp. Johanna (1995) bijvoorbeeld zag, hoewel ze op een reguliere basisschool zat, buiten schooltijd alleen vriendinnen van het kamp. Het enige dat ze met meisjes van het vmbo en daarna mbo-2 deed, was roken in de pauze. Die vermijding van contact kwam niet door ervaringen met vervelende opmerkingen over het woonwagenkamp, beweert Johanna:

Nee, maar dat hoefden ze bij mij ook niet te doen, want dan heb ik mijn mond op de goeie plek.⁷⁴

Sara (1957) herinnert zich nog wel goed dat zij en andere Sinti kinderen weleens nage-roepen werden. Ze hoorde op de lagere school in de jaren zestig bij het groepje donkere kinderen in de klas, bij de Indische kinderen. Maar haar beste vriendin was een echt volksmeisje van wie ze plat Arnhems leerde. De scheldwoorden van toen weet Sara nog goed: 'stinkzigeuners, vlooienkinderen of luizenkinderen'. Maar, benadrukt ze, ze lieten zich er niet door intimideren. Integendeel, ze zorgden ervoor dat die kinderen daar spijt van kregen en daarom gebeurde het niet al te vaak.

Ze dorsten niet want ze speelden met hun leven, echt waar, ze durfden dat gewoon niet. Want kijk, wij waren natuurlijk wel een volkje van eh... als je bepaalde dingen zou zeggen of doen tegen ons, heb ik op de lagere school ook meegemaakt, dan sloegen wij erop. Dat was gewoon duidelijk.⁷⁵

Jacob (1970) herinnert zich dat één keer, tijdens het voetballen bij school, een leeftijdgenoot hem voor 'zigeuner' uitmaakte. Hij heeft dat jongetje opgepakt en in de bosjes gegooid.⁷⁶

Het geringe contact met 'burgerkinderen' buiten schooltijd had volgens Denise (1982) ermee te maken dat in haar jeugd andere kinderen van hun ouders niet op het kamp mochten komen spelen.

Dat was zelfs grappig, een keer vroeg een kind of ze niet gestolen zou worden. Ja, weet je, alsof we niet genoeg kinderen hadden, ja, gaan we er jou nog even bij pakken.

Maar dat wantrouwen was wederzijds. Andersom mochten kinderen van het kamp, ook die van de jongste generatie, niet buiten het kamp spelen. Denise en Hetty (1992) mochten dat alleen als die ouders te vertrouwen waren.⁷⁷ Carolien (1982) is in een huis gaan wonen omdat ze het belangrijk vond dat er ook 'burgerkinderen' bij haar kinderen zouden komen spelen. Maar omgekeerd mogen haar jongens niet bij andere kinderen thuis spelen.

Nee, onze kinderen zijn heilig. Je hoort zoveel dingen die kunnen gebeuren. Je weet niet of die vader thuis is. En dan weet je het nooit.⁷⁸

74 Johanna (1995) NL-7, 2 en 7.

75 Sara (1957) NH-3, 7-8.

76 Jacob (1970) NL-10, 3.

77 Denise (1982) NH-12, 15-16; Hetty (1992) NH-4, 5.

78 Carolien (1982) NL-1, 6.

Raul (1971) ging behalve met kinderen op het kamp ook met 'burgerkinderen' om. Dat was niet gebruikelijk. Maar omdat hij een *gadzje* vader heeft, zat hij toch enigszins tussen twee werelden in.

Als ik bij de burgerkindjes was, dan kon je wel zien dat ik niet echt een burgerkindje was. Zat ik bij de Sinti, bij mijn neven, dan kon je eigenlijk ook bij mij zien van ik ben niet echt een Sinto, weet je wel.⁷⁹

De meeste ouders van jongere respondenten op het woonwagenkamp toonden zich dus huisverig voor vriendschappen met 'burgerkinderen'. Alleen de oudste zoon van Renata (1984), die op een klein familiecampje woont, had allemaal *gadzje* vrienden die bij elkaar over de vloer kwamen om te spelen en samen huiswerk te maken en naar elkaars verjaardagsfeestjes gingen. Renata kan het goed met andere ouders vinden. Ze was dan ook een actieve moeder, die hielp bij de voorbereiding op de eerste heilige communie en bij andere feestjes op school. Daar ontmoette ze naar eigen zeggen alleen maar vriendelijke mensen die nooit lieten merken dat ze enig verschil maakten.⁸⁰

In tegenstelling tot de Sinti en Roma die al generaties lang in Nederland verblijven, hebben de kinderen van de Roma groepen die vanaf de jaren zeventig kwamen in het algemeen veel meer contact met 'burgerkinderen'. De belangrijkste reden daarvoor is dat zij niet geconcentreerd en geïsoleerd gehuisvest waren. Zij woonden vanaf het begin af aan in huizen te midden van 'burgers'. Dejan (1963), van de Balkan-Roma had in de Joegoslavische stad waar hij opgroeide Roma vrienden, maar ook Albanese, Servische of Turkse vrienden.⁸¹ Van de Generaal-pardongroep had Juliano (1981) al heel jong een vriendinnetje op school, Monique. Dragana (1977) had in de jaren op de basisschool vriendinnen gemaakt en zij speelden over en weer bij elkaar. Gisela (1978) groeide op in een multiculturele wijk waar ze op een driewieler rondfietste en bij alle burens binnenliep. Een uitzondering is Patrick (1993) die nooit met kinderen van school omging. Zijn familie onderhield nauwelijks enig contact met de 'burgermaatschappij'. Op de basisschool werd hij weleens gepest, al ging het er daarbij in zijn herinnering niet om dat hij 'zigeuner' was.

Bijvoorbeeld d'r was een meisje en ze hield iedereen tegen en ze keek me met heel de klas aan van: jij bent alleen en wij zijn hier de bazen.⁸²

Wat Patrick hier signaleert is dat niet elke vorm van pesten discriminatie is. Er is sprake van discriminatie als vernederende vooroordelen over een groep iemand in zijn of haar waardigheid aantasten. Soms lijkt de neiging te bestaan om negatieve ervaringen ten onrechte als discriminerend te interpreteren.⁸³ Een voorbeeld daarvan komt voor in de documentaire *I Soeni – De droom* van Carin Goeijers uit 2004. Bij de Raad voor de Kinderbescherming verwijst een leerplichtig Sinti meisje vagelijk naar discriminatie als antwoord op de vraag waarom ze niet meer naar het voortgezet onderwijs gaat:

79 Raul (1971) NH-5, 4.

80 Renata (1984) NL-9, 17.

81 Juliano (1981) NH-10, 7; Gisela (1978) NH-6, 5-6; Dejan (1963) NH-2, 10-11.

82 Dragana (1977) NL-3, 3; Patrick (1993) NL-12, 4-5.

83 Tanja, *Discriminatie*, 120-124.

Ja, 't ging een beetje net als vroeger, van eh... die zigeuners weer... Elke keer gediscrimineerd. *Wat zeiden ze dan precies?*

Ja... Precies dat weet ik ook niet echt maar gewoon achter m'n rug om enne... dat soort dingen allemaal.⁸⁴

Magda (1971) weet dat in haar eigen omgeving discriminatie af en toe op voorhand als excuus gebruikt wordt om kinderen niet naar school te laten gaan. Zij ergert zich daaraan omdat zij dat een oneigenlijk argument vindt.

Wat heeft het voor zin als ik roep: we worden gediscrimineerd maar ik ga ook niet naar school?⁸⁵

Al met al hebben de Nederlandse respondenten, behalve Sara en Jacob, niet de herinnering dat ze gediscrimineerd zijn door klasgenoten. Dat andere kinderen niet op het kamp mochten spelen, ervoeren ze zelf niet zozeer als discriminatie. Het kamp was hun wereld en zelf mochten ze evenmin bij andere kinderen spelen. Josef (1956) herinnert zich niet één discriminerende ervaring, ook niet in zijn muziekcarrière. Maar zijn jongste dochter werd kortgeleden op haar basisschool, waarop vooral kinderen met hoogopgeleide ouders zitten, uitgescholden voor 'vieze zigeuner'. Tot zijn ontsteltenis werd dat door de school gebatelliseerd.⁸⁶

Wel hebben vrijwel alle geïnterviewde Roma en Sinti te lijden gehad onder discriminatie op de arbeidsmarkt. De zwaarste vorm van stigmatisering voor Nederlandse Roma en Sinti betreft het afkomstig zijn van een woonwagenkamp omdat die mensen getekend zijn door een dubbel stigma. Maar zoals Magda (1971) al aangaf, is discriminatie niet de enige reden voor de slechte arbeidsmarktpositie. Die wordt in belangrijker mate veroorzaakt door de slechte uitgangspositie, vooral het lage onderwijsniveau. Werk voor ongeschoolde arbeiders is de laatste jaren sterk afgenomen en alleen goed gekwalificeerde arbeidskrachten maken een goede kans op een baan. Het eigen ondernemerschap vereist inmiddels papieren en diploma's en tegen zwart werken in de handel wordt harder opgetreden. Criminaliteit is in die benarde positie verleidelijk om, vaak naast een uitkering, wat extra geld te verdienen, aanzien te verwerven en ook als uiting van verzet tegen de overheid.

Stigmatisering in Tsjechië

Racisme en discriminatie in alle openheid

Begin oktober 2018 voelde het ERRC, het European Roma Rights Centre in Boedapest, zich geroepen om een open brief te richten aan de Tsjechische president Miloš Zeman.⁸⁷ In een openbare bijeenkomst had Zeman beweerd precies te weten wie de 5 pro-

84 C. Goeijers, *I Soeni – De droom*. NCRV (2004) 40'57"-41'54".

85 Magda (1971) NL-5, 15.

86 Josef (1956) NH-11, 8-9, 13-14 en 17.

87 <http://www.errc.org/press-releases/open-letter-to-czech-president-on-racist-comments-about-roma> (geraadpleegd op 21.12.2020). Zie ook: Albert, 'Hate crimes', 157.

cent werklozen in Tsjechië waren, namelijk de Roma. Hij noemde zichzelf geen communistenvriend, maar hij prees de manier waarop Roma in de communistische tijd aan het werk gezet werden als greppelgravers. Als ze werkschuw waren, werden ze in de gevangenis gestopt. Het was destijds de gewoonte om een Roma arbeider die niet goed doorwerkte een pak slaag te geven, zei de president. Hij had dit een zeer humane manier van doen genoemd omdat die meestal effect had. Zeman refereerde een paar keer aan Roma door middel van de term de ‘onverbeterlijken’ en vooral dat achtte het ERRC zeer kwalijk. In de volksmond in Tsjechië is als synoniem voor de ‘onverbeterlijken’ de term ‘medeburgers’ in zwang. Dat lijkt een neutraal begrip, maar omdat iedereen weet dat er Roma mee bedoeld worden, is de inhoud ervan sterk raciaal geladen.⁸⁸

De mate van racisme en discriminatie in Tsjechië overstijgt in hoge mate de negatieve beeldvorming over ‘kampers’ en ‘zigeuners’ in Nederland. Zoals in bovenstaand voorbeeld onderscheidt het zich met name door de openlijke manier waarop het gebeurt, ook door de autoriteiten. De *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2018*, de Tsjechische overheidsrapportage naar de leefomstandigheden van Roma, wist te melden dat ongeveer 70 procent van de ondervraagden de Roma in hun land categoriseerde als ‘zeer onsympathiek’. Alleen de kleine moslimminderheid was nóg minder populair, sinds 2017.⁸⁹ De regering deed, aldus het rapport, wel moeite om die houding te veranderen, maar gaf aan dat het een proces van lange adem is.⁹⁰ Er was sinds 2012 namelijk wel verbetering opgetreden. In 2008 bleek in het onderzoek van Čada dat zelfs meer dan 90 procent van de Tsjechen van mening was dat Roma weigerden om te werken en dat zij het sociale stelsel misbruikten. In 1996 was dat zelfs nog 3 procent meer. Meer dan 80 procent van de bevolking weet dat in die jaren aan het etnisch anders zijn van Roma waardoor ze zich nooit zouden kunnen aanpassen. Omdat ze volgens de ondervraagden hun armzalige bestaan aan zichzelf te wijten hadden, verdienden de mensen in de arme Roma buurten geen ondersteuning in de vorm van integratieprogramma’s. Een groot deel van de Tsjechen bleek van mening dat je geen geld moest geven aan mensen die geen slachtoffers waren van het systeem, maar juist profiteurs.⁹¹

Dit sterk negatieve beeld was volgens Van Baar en Vermeersch te verklaren uit een combinatie van heroplevend nationalisme na 1989 en het uitkleden van het stelsel van sociale voorzieningen. Bij de meerderheid van de Tsjechen leefde daardoor de vraag of een sociale uitkering wel goed besteed was aan mensen die in hun ogen sociaaleconomisch en ook op raciale gronden onverbeterlijk waren.⁹² In het onderzoek van Čada zouden Roma volgens de ondervraagden van nature lui zijn en geneigd tot misbruik zodra ze daar de kans toe kregen. Dergelijke denkbeelden stoelden op beeldvorming over ‘zigeuners’ in eeuwenoude spreuken, gezegden en volksliedjes met vooroordelen over

88 Čada, ‘Social exclusion’, 76.

89 *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 4; *Zpráva 2019*, 5.

90 *Zpráva o stavu romské menšiny 2016*, 46.

91 Čada, ‘Social exclusion’, 72-75. Dit hoofdstuk, ‘Social Exclusion of the Roma and Czech Society’, is een korte versie van de resultaten van het onderzoek *The key to supporting of integrational policies of municipalities* van Ivan Gabal Analysis & Consulting Company in 2008. Čada was lid van het onderzoeksteam van dit onderzoek.

92 Van Baar & Vermeersch, ‘The limits’, 128.



Afb. 20 Omstreden verkiezings slogan op een billboard voor de regionale verkiezingen in Ústí nad Labem in najaar 2020. De slogan *Konečně řešení* (Eindelijk de oplossing) riep scherpe reacties op. Het is namelijk niet alleen een woordspeling met de naam van de politicus, Lukáš Konečný. Het is ook een verwijzing naar de *Endlösung* (Konečné řešení) voor de Roma. De ontwerper van de *Endlösung* was Reinhard Heydrich, die in 1942 korte tijd de *Reichsprotektor* was van het Protectoraat Bohemen en Moravië. In juni 1942 kwam Heydrich ten gevolge van een aanslag in Praag om het leven. Foto: Hájek Ondřej, Czech News Agency (ČTK), doc.nr. P202008140552301.

luiheid, een onbedwingbare neiging tot diefstal, onbetrouwbaarheid en onzindelijkheid. Dat gold eveneens voor meer positieve clichés als avontuurlijkheid, vrolijkheid, muzikaliteit en ongebondenheid.⁹³ Die vooroordelen zijn zó diepgeworteld dat de manier van leven van Roma op grond van raciale verschillen onvereenigbaar werd geacht met die van de meerderheid van de bevolking. Omdat Roma vanwege hun zogenaamde onverbeterlijkheid niet in staat zouden zijn om zich maatschappelijk aan te passen, zag meer dan 40 procent van de Tsjechische bevolking segregatiebeleid als enig juiste oplossing voor de problemen van en met de Roma.⁹⁴

De nadruk op het wezenlijk anders zijn van Roma past volgens politicoloog Pavel Barša bij het nationalistische verlangen naar een etnisch en cultureel homogeen staat met een eigen geschiedenis, eigen taal en symbolen. Een dergelijk nationalisme komt voor in heel Oost-Europa, ook in Tsjechië. Het is historisch gegroeid, aanvankelijk vanuit het verzet tegen het Habsburgse regime, later door weerstand tegen de communistische ideologie waarbinnen nationalisme niet was toegestaan. Na 1990 is het aangewak-

93 Weinerová, 'Anti-Gypsyism', 214-216.

94 Čada, 'Social exclusion', 74-76.

kerd door de komst van immigranten.⁹⁵ Pedagoge Dana Moree wees erop dat Tsjechen het gevoel hadden dat ze het 'Tsjechisch zijn' moesten verdedigen tegen invloeden van buitenaf. Ze zetten zich eerst af tegen de Duitsers tot die werden verdreven, toen tegen de Slowaken totdat die zich afscheidden, daarna werden Roma het mikpunt en sinds recent ook de moslims. Moree zag bij Roma met name de huidskleur als oorzaak voor maatschappelijke frictie, bij Duitsers in de eerste plaats de onderdrukking door de nazi's, maar vóór de oorlog was dat al de Duitse taal. Mensen met een andere huidskleur of mensen die niet accentloos Tsjechisch spreken, zoals Roma, werden niet als echte Tsjechen beschouwd.⁹⁶

Bij de Tsjechische respondenten leidde die indeling in een erfelijk onverbeterlijke categorie tot tal van racistische ervaringen. Volgens Eliška (1983) maakt het niet uit hoe je je opstelt, racisme is onontkoombaar.

Als je in Tsjechië leeft en je bent zigeuner, het maakt niet uit hoe je eruitziet, schoon, weet je, en aardig tegen de mensen, glimlachen en alles, het maakt niet uit. Je blijft een zigeuner.⁹⁷

Voorals er weer eens iets negatiefs op televisie was over Roma, moest Luboš (1977) zich de dag erna op zijn werk daarvoor verantwoorden. Hij vindt het vervelend om als enige Roma man daar die vaak overdreven en uit zijn verband gerukte berichtgeving op zijn brood te krijgen. Dat mensen hem niet bij zijn naam noemen maar steeds met *cigán* aanspreken, daar haalt hij zijn schouders over op. Zijn collega's weten immers niet beter.⁹⁸

Radka (1962) weet dat *gadzje* ouders hun kinderen als ze stout zijn dreigen met: 'Zoet zijn of de zigeuner komt je halen!'⁹⁹ De zoon van Jakub (1960) werd onophoudelijk voor 'zigeuner' uitgemaakt op de ambachtsschool. En wat hijzelf uitermate storend vindt, is de houding van personeel in de horeca. Soms zeggen ze openlijk dat ze je niet gaan bedienen of ze laten je zo lang wachten dat je uit jezelf weggaat.¹⁰⁰ Barany wist te melden dat in de eerste tien jaar na de Fluwelen Revolutie bordjes met 'Geen toegang voor Roma' bijna routinematig op deuren en ramen van restaurants werden gehangen.¹⁰¹

Het huidige openlijke racisme is van na 1990. Toen het communistische regime ten val kwam, viel de bescherming van Roma en andere minderheden weg. De omgangsvormen in de communistische tijd ervoeren de respondenten die die tijd bewust hebben meegemaakt als een groot verschil met die van heden ten dage. Volgens Jakub (1960) speelde racisme in zijn jeugd niet zo'n grote rol.

Vroeger gebeurde dat niet zo openlijk, meer in het geheim, fatsoenlijker.

95 Barša, 'Ethnocultural justice', 248-249.

96 Moree, *How teachers cope*, 11, 28, 38-39 en 46.

97 Eliška (1983) TL-6, 6.

98 Luboš (1977) TL-4, 4-5.

99 Radka (1962) TH-1, 4-5.

100 Jakub (1960) TL-12, 6-7.

101 Barany, *The East European Gypsies*, 297.

Er waren wel fricties tussen Roma en *gadzje* maar iemand een ‘zigeuner’ noemen was strafbaar. Daar werd dan rapport van gemaakt. En volgens Jakub werd je voortdurend in de gaten gehouden, door bijvoorbeeld de hoofdmeester of sommige leraren die lid waren van de partij.¹⁰² Ook Jana (1964) vindt dat racisme destijds wel voorkwam, maar minder openlijk. Ze oppert dat dat door de arbeidsplicht kwam; toen waren Roma niet werkloos.¹⁰³

Toch heeft Alžběta (1949) juist een nare herinnering aan achterstelling uit haar jeugd in Slowakije, in de communistische tijd. In de wachtkamer bij de dokter merkte ze dat zij en haar moeder apart zaten van de andere mensen en dat zij als laatsten aan de beurt kwamen, hoewel veel mensen later waren binnengekomen dan zij. Alžběta’s moeder had haar beurt kunnen opeisen.

Mijn moeder had toen bijvoorbeeld kunnen opstaan en zeggen: ‘Wij zijn nu toch aan de beurt? Dat had gekund toen, maar zij was daar te bang voor. Ze was bang dat de dokter tegen haar zou gaan schreeuwen, haar zou uitschelden.

De spanning en angst die ze bij haar moeder voelde, lieten een diepe indruk achter.¹⁰⁴

Na de gewelddadigheden begin jaren negentig bleven in Tsjechië jarenlang grote uitbarstingen van racistisch geweld uit. Dat veranderde eind 2008 toen in de stad Litvínov een bijeenkomst van de extreemrechtse *Dělnická strana*, de Arbeiderspartij, uit de hand liep. Honderden gewapende neonazi’s uit Tsjechië en het buitenland, die via een oproep op internet op de bijeenkomst waren afgekomen, gooiden straatstenen en molotovcocktails. Duizend ME’ers moesten de Roma in de wijk Janov beschermen, politiewagens gingen in de fik en apparatuur van journalisten werd vernield. Niet-Roma bewoners van de wijk werden applaudisserend gefilmd.¹⁰⁵ Het was de eerste keer dat extreemrechts zo duidelijk van zich liet horen.

In de jaren die volgden deden zich af en toe racistische geweldsincidenten tegen Roma voor. In voorjaar 2011 kwamen de eerste rechts-extremistische anti-Roma demonstraties op gang. Vanaf augustus dat jaar verergerde het racistische geweld snel. Wekelijks werden er door rechtsradicalen, neonazi’s en lokale sympathisanten grote betogingen gehouden, vooral in Roma wijken in de steden. Regelmatig mondden die uit in rellen en geweld. De politie zag zich gedwongen om Roma en huizen waarin ze woonden te beschermen.¹⁰⁶ Een voorbeeld daarvan vertelt respondent Tomáš (1985), stratenmaker van zijn vak. Hij werkte tijdens zo’n haatmars met Roma collega’s aan de weg. Zij moesten omringd door een politiekordon tegen de demonstranten beschermd worden.¹⁰⁷

102 Jakub (1960) TL-12, 2-3 en 6.

103 Jana (1964) TH-8, 4.

104 Alžběta (1949) TH-11, 2 en 8-9.

105 Albert, ‘Anti-Gypsyism’, 147-148. Een ander ernstig incident was de brandstichting in een Roma huis in Vítkov in april 2009. Drie molotovcocktails veroorzaakten derdegraadsverbrandingen bij een Roma meisje. De daders, gelieerd aan Arbeiderspartijleider Vandas, werden uiteindelijk veroordeeld tot 20 en 22 jaar gevangenisstraf. Albert, ‘Anti-Gypsyism’, 151.

106 Ibidem, 159-161.

107 Tomáš (1985) TL-10, 1.



Afb. 21 Anti-Roma demonstratie in Plzeň (24 augustus 2013). Extreemrechtse Tsjechische activisten schreeuwen leuzen gericht tegen de Roma minderheid, tijdens een protestmars door het centrum van Plzeň. Van 2011 tot en met 2014 waren er regelmatig dergelijke anti-Roma betogingen, in steden door het hele land. Foto: David W. Cerny, Reuters, image ID GM1Eg8P006J0z.



Afb. 22 Tegendemonstratie van Roma (2011) tegen een mars van de nationaalsocialistische Dělnická mládež (Arbeidersjeugd) door de straat Cejl in Brno, tijdens de viering van 1 mei. Op het bord met het hakenkruis staat 'Neonazi's not allowed'. Foto: Pavel Ševela, Wiki Commons CC BY-SA 3.0, File: 2011 May Day in Brno (045).jpg.

Tot eind 2014 vonden dergelijke betogingen met grote regelmaat in het zomerseizoen plaats. Roma activisten van bijvoorbeeld ngo Konexe reisden stad en land af om tijdens zo'n demonstratie een haag te vormen tussen anti-Roma demonstranten en kleine groepjes Roma in een tegendemonstratie.¹⁰⁸ In het FRA-rapport 2018 gaf een derde van de Tsjechische Roma aan dat zij in hun familie- of vriendenkring Roma kenden die te maken hadden gehad met door haat gemotiveerd fysiek geweld.¹⁰⁹ Pas toen de negatieve aandacht zich in 2015 vanwege de vluchtelingencrisis verlegde naar moslims, namen demonstraties tegen Roma af. In de jaren erna kwamen die niet meer voor. In 2017 was minder dan 20 procent van de aangiften van rechtsextremisme tegen Roma gericht.¹¹⁰ Hoewel de anti-Roma demonstraties veel mensen op de been hadden gebracht, wisten rechts-radicalen partijen toch niet veel kiezers te trekken. Het ontbrak hen aan charismatische leiders. Bovendien heeft Tsjechië te weinig immigranten voor een succesvolle verkiezingscampagne. Extreemrechtse partijen hebben alleen de Roma om zich tegen af te zetten. Anti-Roma retoriek is echter niet alleen aan hen voorbehouden, die wordt ook gebezigd door de politieke middenpartijen.¹¹¹

In de overtuiging van de Tsjechische respondenten hangt de mate van discriminatie en racisme waarmee iemand te maken krijgt samen met huidskleur. Tsjechen koppelen volgens Doubek e.a. onbewust een huidskleur die doorgaat voor zwart aan de negatieve classificaties die eraan verbonden zijn. Hoe donkerder iemands huid is, hoe herkenbaarder als Roma en des te sterker iemand geassocieerd wordt met een lage sociaaleconomische status.¹¹² Ook geassimileerde Roma worden als ze een donkere huid hebben als Roma gelabeld. Zo voelden Griekse hoogopgeleide respondenten van onderwijssociologe Panagiota Gkofa, die vanwege een donkerder huidskleur duidelijk herkenbaar waren als Roma, zich minder geaccepteerd door collega's. Maar, merkte Gkofa op, het is mogelijk dat het besef dat iedereen aan de buitenkant kan zien dat je van Roma afkomst bent, leidt tot een gevoeligheid om als buitenstaander gezien te worden.¹¹³

Bij Roma bestaan grote verschillen in huidskleur, soms zelfs binnen een gezin. Een lichtere huid kan een reden zijn om je verheven te voelen boven een ander, merkten Bittnerová e.a. Een Roma vrouw met een zekere invloed in de omgeving gaf zelf haar relatief lichte huid als verklaring daarvoor. Ze hield haar blouse een ietsje open, wees op haar hals en zei tegen de interviewer: 'Kijk zelf. Ik ben wit!'¹¹⁴

De Tsjechische respondenten zien het om zich heen dat hoe donkerder iemands huid is, hoe meer last iemand heeft van pesten, schelden en ongelijke behandeling. Elena (1975) en haar broers waren de enige Roma kinderen op school. Zij werd veel minder

108 Interview I. Čonková (10.10.2014) 1-2.

109 *A persisting concern*, FRA (2018) 23.

110 *Zpráva o stavu romské menšiny 2016*, 40; Albert, 'Hate crimes', 155-157.

111 Čada, 'Social exclusion', 78.

112 Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma', 138-140. Sociale wetenschappers Aaron Celious en Daphna Oyserman wezen erop dat dat ook voor Afro-Amerikanen in de Verenigde Staten geldt, vooral voor jonge mannen. A. Celious & D. Oyserman, 'Race from the inside: an emerging heterogeneous race model', *Journal of Social Issues* 57:1 (2001) 149-165, 149-153.

113 Gkofa, *Greek Roma*, 206-208.

114 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 20.

erg gepest dan haar broers omdat die veel donkerder zijn en in één oogopslag als Roma herkenbaar. Radka (1962) had zelf op school geen last, maar haar oudste zoon werd erg gepest om zijn donkere huidskleur en de juffen grepen niet in. De kinderen van Jana (1964) zijn minder donker dan zij want hun vader is Pools: 'Ze hadden geen problemen want ze zijn wit.' Jiří (1963) werd zelfs vaak voor Hongaar aangezien. Zijn jongere zus Katařina heeft een schoonzoon met een relatief donkere huid en die heeft om die reden altijd problemen met ambtenaren. Dus gaat ze met hem mee naar instanties omdat haar lichte huid volgens haar als smeermiddel werkt. Aneřka (1972) wijst lachend op haar donkere huid en zegt dat ze zich op en top een Roma vrouw voelt. Maar over haar dochter zegt ze ietwat triomfantelijk: 'Mijn oudste is heel licht. Zij ziet eruit als een Tsjechische.'¹¹⁵

Eliška (1983) woonde vijftien jaar in Engeland in een multiculturele buurt, te midden van mensen met allerlei tinten in huidskleur waardoor die van haar gezin in het geheel niet opviel. Na hun remigratie naar Tsjechië was het voor haar zoon een confronterende ervaring om door klasgenoten voor 'zigeuner' te worden uitgescholden.

Toen legde ik hem uit wat een zigeuner is en wat *gadzje* zijn. Hij keek alleen maar en ik had de indruk dat hij het eerst niet begreep.¹¹⁶

Het was de eerste keer dat tot Eliřka's zoon het besef doordrong dat hij door Tsjechen werd gezien als behorend tot een aanwijsbare, inferieure categorie mensen. Die ondergeschikte plaats in de samenleving projecteerden Roma ook op elkaar, constateerden Bittnerová e.a. Voortbordurend op het vooroordeel van de 'vieze zigeuner' hadden Roma onderling de neiging om verschil aan te brengen tussen henzelf en andere Roma. Tijdens interviews gaven mensen aan dat de burens veel erger waren dan zijzelf en dat hun eigen huishouden en hun kinderen zo schoon en netjes waren. Bittnerová e.a. noemden dit fenomeen de *distantie*. Net zoals de niet-Roma zich boven hen verheven voelen, distantiëren Roma zich van een ander met hetzelfde stigma. Het onderscheid op basis van superioriteit en inferioriteit speelt eveneens ten opzichte van niet-Roma. Kinderen en ouders komen met dit culturele denkpatroon naar school. Naar school gaan is voor kind en ouders volgens Bittnerová e.a. dan ook een pijnlijke ervaring omdat het hen wijst op de sociale achterstand door het leven in een getto.¹¹⁷

De omgang met klasgenoten bij de Tsjechische respondenten

Veel Roma kinderen in Tsjechië gaan totdat ze naar school gaan alleen met andere Roma kinderen om. Het moment van naar school gaan is de eerste confrontatie met anders zijn en in sommige gevallen met een andere taal.¹¹⁸ Het pesten en uitschelden van

115 Elena (1975) TH-3, 3; Radka (1962) TH-1, 4; Jana (1964) TH-8, 3-4; Jiří (1963) TH-6, 4; Aneřka (1972) TL-2, 2.

116 Eliřka (1983) TL-6, 8.

117 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 16-20; Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 145.

118 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 19.

Roma kinderen op en rond school kwam volgens het FRA-rapport 2018 regelmatig voor. In arme Roma buurten had 36 procent van de Roma kinderen daar last van gehad. Het aantal pestincidenten in een meer gemengde buurt was echter veel groter. Daar gaf 60 procent van de ondervraagden aan tijdens de leerplichtige periode als Roma gepest of uitgescholden te zijn.¹¹⁹

Verschillende respondenten hebben daar dan ook tijdens hun schooltijd negatieve ervaringen mee opgedaan. Opvallend is hoezeer zij er de nadruk op legden dat dat in de communistische tijd aanzienlijk minder gebeurde. Van de Tsjechische hoogopgeleiden hebben bijvoorbeeld Zdeněk (1957) en Jiří (1963) de scheldpartijtjes op school in de jaren zestig en zeventig niet als hinderlijk ervaren. Zdeněk:

Soms hoorde ik zeggen dat ik een Roma ben, kinderen lachten daarom. Maar dat was hetzelfde als wanneer ze zouden lachen om iemand met een grote neus of zoiets.¹²⁰

Petr (1959) voelde zich in het Slowaakse dorp waar hij opgroeide nooit buitengesloten en Alžběta (1949) op het gymnasium ook niet:

Daar was ik omringd met Slowaakse normale witte meisjes en ze waren heel lief tegen mij. Het was een prachtige tijd voor mij. We waren gelijkwaardig.¹²¹

Milada (1972) had wel al nare ervaringen in de communistische tijd. Ze werd op de basisschool steeds voor ‘*cigánka*’ uitgescholden en voelde zich er ongelukkig. Maar op de middelbare school was ze juist populair.¹²² Lenka (1974) kwam uit een geassimileerde familie. Zij ging op de middelbare school alleen met Tsjechische vrienden om. Het was net na de val van het communisme en ze verkeerde in hippieachtige kringen. In haar omgeving werd veel wiet gerookt wat haar in Roma kringen de bijnaam ‘die hasjesj-vrouw’ opleverde.¹²³

Na 1990 werd het klimaat harder. Voor ‘zigeuner’ worden uitgemaakt werd gangbaar, ook voor hoogopgeleide respondenten. Bijvoorbeeld Erika (1991) werd vanaf het begin op de basisschool gepest. Op het gymnasium had ze daar geen last meer van en op de universiteit al helemaal niet. Maar gepest worden op de basisschool tekent je voor de rest van je leven, zegt ze. Ze probeerde daarom op het gymnasium haar achtergrond te verbergen.

Toen ik op de middelbare school zat, heb ik er nooit nadruk op gelegd of getoond dat ik een Roma meisje ben.

Zij ging bij middelbare schoolvriendinnen op bezoek maar die kwamen niet bij haar thuis, want ze wilde niet dat die zagen hoe armoedig ze woonde. Ze vindt het pijnlijk te moeten bekennen dat ze nog steeds op straat of in de tram voor ‘zigeuner’ uitgeschol-

119 *A persisting concern*, FRA (2018) 19. Van de negen onderzochte EU-landen was dit percentage in Tsjechië het hoogst. Slowakije volgde op afstand met 39 procent. Zie ook: *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 31.

120 Zdeněk (1957) TH-12, 1-3; Jiří (1963) TH-6, 4.

121 Petr (1959) TH-9, 4; Alžběta (1949) TH-11, 4.

122 Milada (1972) TH-5, 5.

123 Lenka (1974) TH-13, 6.

den wordt. In haar werk als onderwijsassistente ziet ze dat Roma kinderen het vanwege het gepest nog altijd moeilijk hebben op school.¹²⁴

Op de basisschool van Lukáš (1991) waren er altijd kinderen die hem uitscholden: 'Hé jij, zigeuner!' Maar daar ontleende hij juist motivatie aan.

Want ik hoorde de hele dag: zigeuners stelen, zigeuner dit, zigeuners dat. En als je dat hoort, niet elke dag maar vaak, maakt dat je kwaad. Dus wilde ik me bewijzen.

Het zat 'm niet altijd in de kinderen, soms waren het juist de ouders die lieten merken hem minderwaardig te vinden.

Bijvoorbeeld op de basisschool had ik een heel goede vriend. En toen ik hem tegenkwam met zijn moeder, groette hij me niet. Huh? Op school zag ik hem weer en vroeg ik waarom hij me niet groette. Zei hij: 'Omdat ik bang was, want van mijn moeder mag ik geen vrienden zijn met zigeuners'.

Eenmaal op de middelbare school en later op de universiteit was dat afgelopen bij Lukáš (1991). Wel voelde hij zich op de middelbare school soms een beetje buitengesloten, omdat hij niet aan alle buitenschoolse activiteiten kon meedoen. Maar dat had niets met zijn Roma afkomst te maken, dat was vanwege de armoede thuis.

Ik was al blij dat mijn moeder het geld had om mijn schoolboeken te kopen. Maar ik zei thuis niet: mam, ik zou graag meegaan skiën. Want ik wist, we zijn thuis met vier kinderen dus was het gewoon niet mogelijk om mee te gaan skiën. Dus stond ik erbuiten. En na die week: weet je nog dat we daar waren, hoe leuk het was? En ik kon daar alleen maar bijstaan en luisteren.¹²⁵

De vijf jonge hoogopgeleiden hadden allemaal last van discriminerend gepest door leeftijdgenoten op school. Bij de hoogopgeleiden van veertig jaar en ouder, die in de communistische tijd op school zaten, had slechts één van de negen, Milada (1972), daar duidelijke ervaringen mee. Ook de laagopgeleide respondenten boven de veertig hebben daar geen noemenswaardige herinneringen aan. Bij de zes laagopgeleiden tussen de twintig en de veertig speelde dat probleem aanzienlijk minder dan bij de hoogopgeleiden, omdat vier van hen op het speciaal onderwijs tussen andere Roma kinderen zaten. Toch zien ook de jonge laagopgeleide respondenten in Tsjechië het jaar 1990 als een markeringspunt. Daarvoor ervoeren ze minder verschillen tussen henzelf en *gadzje* als daarna. Daarin kan een zekere heimwee naar de communistische tijd een rol spelen. Door de snelle verslechtering van de leefomstandigheden na 1990 bestaat er bij Roma een collectieve neiging om op grond van de relatief grote sociale zekerheid destijds die periode te idealiseren.¹²⁶ Na de Fluwelen Revolutie besefte Luboš (1977) pas dat hij een Roma kind was. Vanaf toen gingen mensen hen *cigán* noemen. Michaela (1981) werd in haar jaren op het reguliere onderwijs gepest en Eliška (1983) moest als enige Roma kind in de klas altijd op haar hoede zijn, want ze kon zomaar uitgescholden worden. Ema

124 Erika (1991) TH-4, 2 en 9.

125 Lukáš (1991) TH-10, 7 en 16.

126 Halbwachs, *On collective memory*, 23-24.

(1985) en Hana (1982) hadden wel ‘witte’ vriendinnen, maar dat waren volgens hen wel een soort *degeša*. Dat is een scheldwoord voor vieze ‘zigeuner’, dat bovendien gebruikt voor de zogenaamde ‘witte zigeuners’, de arme ‘witte’ Tsjechen in de getto’s.¹²⁷

Discriminatie op de arbeidsmarkt

Omdat met name de jonge hoogopgeleiden als kinderen op school nare ervaringen opdeden, werden de meeste Tsjechische respondenten zich er pas in hun volwassen leven sterk van bewust hoe negatief de rest van de bevolking tegenover Roma stond. Maar liefst 61 procent van de ondervraagde Tsjechische Roma gaf in het FRA-rapport 2018 aan in de afgelopen vijf jaar gediscrimineerd te zijn bij het zoeken naar werk vanwege zijn of haar Roma afkomst. In 2011, tijdens de economische crisis, was dat zelfs 71 procent. Maar ook op het werk meldde 17 procent last te hebben van discriminatie tegen 36 procent in 2011. Het FRA-onderzoek verwees bovendien naar de Eurobarometer waaruit naar voren kwam dat meer dan de helft van de Tsjechen (52 procent) Roma niet als collega’s wilde hebben.¹²⁸

De beeldvorming dat Roma niet willen werken, maakt volgens de respondenten dat, net zoals dat in Nederland het geval is, een typische Roma achternaam in Tsjechië een extra hindernis is bij het zoeken naar een baan.¹²⁹ Heb je een meer algemene achternaam dan treedt volgens hen het vooroordeel pas in werking als je verschijnt. Eliška (1983) kreeg aan de telefoon te horen dat een vacature nog openstond, maar toen ze ter plekke kwam en ze haar donkere huidskleur zagen, was die plek zogenaamd al vergeben.¹³⁰ Voor Eva (1996) wilde het arbeidsbureau niet eens proberen te bemiddelen:

Daar zeiden ze: ‘Jij bent een zigeuner en jij moet gewoon wachten tot je een uitkering krijgt’.

Als je op een baan solliciteert wordt volgens Eva openlijk aangegeven dat ze geen ‘zigeuners’ willen. ‘Sorry, zeggen ze dan, maar mijn chef wil geen Roma.’ Dat is officieel verboden en daarom is ze van plan om een eventuele volgende keer het sollicitatiegesprek op te nemen met haar smartphone. Ze spoort andere Roma daartoe aan zodat ze een eventuele racistische behandeling kunnen bewijzen. Toen Eva uiteindelijk bij haar huidige baan werd aangenomen, zeiden collega’s:

Wow, een zigeunerin die werkt! Jouw naam moet in het *Guinness Book of Records*.¹³¹

Ook op school krijgen kinderen vooroordelen als waarheid gepresenteerd. ‘Zigeuners’ leven van de steun, werken niet, stelen en zijn vies, doceerde een leraar van de zoon van Milada (1972).¹³² De dochter van Michaela (1981) kreeg op school van de onderwijzer te horen dat alle Roma op hun belastingcenten teren. Gelukkig kon ze ertegenin brengen

127 Luboš (1977) TL-4, 4; Michaela (1981) TL-7, 3; Eliška (1983) TL-6, 3; Ema (1985) TL-1, 2; Hana (1982) TL-5, 3. *Degeša* (enkelvoud *degeš*), betekent ook: mensen die onrein vlees eten (honden, paarden of kadavers). Bron: vertaler R. Pellar.

128 *A persisting concern*, FRA (2018) 15 en 19.

129 Marie (1990) TH-7, 10.

130 Eliška (1983) TL-6, 6.

131 Eva (1996) TL-11, 1 en 4-5.

132 Milada (1972) TH-5, 6.

dat haar beide ouders werken.¹³³ Agáta wordt, zoals eerder gezegd, openlijk met 'vuile zigeuner!' aangesproken op haar werk. En al krijg je elk jaar promotie naar een hogere loonschaal en ben je na tien jaar de aangewezen persoon om een leidinggevende op te volgen, als Rom kun je dat vergeten, merkte Luboš (1977).

Volgens een ongeschreven regel kunnen Roma niet de baas zijn over witte mensen. Dat is ondenkbaar. Ik werkte daar al tien jaar en ik kreeg deze baan niet. Een man die net een maand aan het werk was, kreeg die baan.¹³⁴

Voor Jakub (1960) z'n gevoel zullen werkgevers elke keer wel iets vinden om Roma niet aan te nemen.¹³⁵ Radka (1962) weet dat als er meerdere gegadigden zijn voor een baan, een Rom 'm niet zal krijgen. Binnen haar werk hoort het tot haar takenpakket om Roma te begeleiden naar een baan. Meestal hoort iemand niets meer na het opsturen van zijn cv. Als hij al wordt opgeroepen, is de kans groot dat hij blijft steken in de procedure. Dat heeft soms met zijn lage opleidingsniveau te maken omdat een sollicitant standaardtesten moet doen, ook al is die kennis voor die bepaalde baan niet nodig. Zo'n reken- of taaltest is vaak te moeilijk.¹³⁶

Radka voelt zich persoonlijk niet gediscrimineerd in haar werk of bij het zoeken naar een baan. Ze kent de ervaringen met discriminatie op de arbeidsmarkt alleen uit haar omgeving (bijvoorbeeld bij haar man). Dat heeft ze gemeen met elf anderen van de veertien hoogopgeleide Tsjechische respondenten. Een mogelijke verklaring dat zo weinig hoogopgeleiden die ervaring hebben opgedaan, is dat een aantal van hen professioneel met Roma werkt, bijvoorbeeld als sociaal werkster of onderwijsassistente. Een andere verklaring is dat met name bij het solliciteren de kans op een vervelende ervaring groot is en bij de hoogopgeleiden slechts één van de veertien, Agáta (1970), werkloos is en op zoek is naar werk. Lukáš (1991) studeert nog.

Bij de laagopgeleide respondenten ligt die verhouding heel anders. Onder hen geven zeven van de dertien mensen aan dat ze ervaringen hebben met discriminatie bij het zoeken naar werk of op hun werk. Vijf van de dertien laagopgeleide respondenten zijn (langdurig) werkloos. Vijf anderen werken met een onzeker, kortdurend arbeidscontract en moeten binnen afzienbare tijd weer op zoek naar ander werk. Herhaaldelijk afgewezen worden bij sollicitaties vanwege hun afkomst werkt demotiverend, geven respondenten aan. Sommigen vertonen de neiging om het solliciteren te laten zitten om verdere discriminerende confrontaties uit de weg te gaan. Maar anderen laten zich niet ontmoedigen, hoe vaak ze ook worden afgewezen, zoals hoogopgeleide Jana (1964).

Ik vind dat je niet mag opgeven. De eerste werkgever wil mij niet aannemen, de tweede ook niet, maar dan de derde wel. (...) Als je echt wilt werken, kun je een baan vinden. Misschien minderwaardig werk, in een fabriek, in een ploegendienst, maar je kunt een baan vinden.¹³⁷

133 Michaela (1981) TL-7, 6-7.

134 Luboš (1977) TL-4, 5.

135 Jakub (1960) TL-12, 4.

136 Radka (1962) TH-1, 5.

137 Jana (1964) TH-8, 4 en 6-7.

Een andere mogelijke reactie is om te proberen zich juist van het vooroordeel te onderscheiden, door beter te worden dan anderen.¹³⁸ Arme Afro-Amerikanen die zich met hard werken wisten op te werken tot de middenklasse, hadden zich volgens Lamont doorgaans het gangbare neoliberale gedachtegoed eigengemaakt dat dat gelukt was omdat ze de juiste competitieve instelling hadden. In de Verenigde Staten was dat een algemeen dogma geworden, zelfs voor straatarme Afro-Amerikanen voor wie opklimmen tot de middenklasse onbereikbaar was.¹³⁹ De keerzijde daarvan is dat werkloos zijn als je eigen schuld wordt beschouwd. Kleuterjuffrouw Alžběta (1949) is daar bijvoorbeeld van overtuigd. De opleidingskansen zijn verbeterd en als je echt wilt, dan vind je een baan. Daarom kijkt ze neer op Roma die werkloos zijn en van een uitkering leven.

Nu ontvangen Roma geld voor niks. Dus het maakt ze niet uit of hun kinderen naar school gaan en een opleiding krijgen. Pluk de dag, ze krijgen toch hun uitkering wel. Ze willen niet werken. Ze zijn lui, ze hangen gewoon rond, ze hebben geen levenslust.

Met in haar achterhoofd haar moeder die zich als Roma vrouw onderdanig opstelde, beseft Alžběta nu dat omgaan met discriminatie ook afhangt van hoe je jezelf opstelt, of je zelfvertrouwen en zelfbewustzijn hebt.

Je krijgt de kansen, de maatschappij staat open voor je. Iedereen is behulpzaam, helpt je echt. Als je wil dan kan je hier echt goed leven. En als iemand zegt dat de Tsjechen racisten zijn, dat er discriminatie is, dan is hij echt niet goed bij zijn hoofd. Want dat is er helemaal niet.¹⁴⁰

Alžběta brengt onder woorden hoe het gros van de Tsjechen hierover denkt: Roma hebben niet te lijden onder discriminatie en racisme. Het is eerder andersom, want de Roma hoeven niet te werken, die krijgen alles betaald over de rug van de rest.¹⁴¹ Het is het fenomeen dat Van Baar het *reasonable anti-Gypsyism* noemde: degenen die het doelwit zijn van racistische uitingen en praktijken worden ervoor verantwoordelijk gehouden dat dat racisme plaatsvindt.¹⁴² Die omdraaiing van dader en slachtoffer is in de kern de Tsjechische anti-Roma politiek. Het zijn eerder de 'witten' die worden gediscrimineerd. Andere mensen zijn het slachtoffer van de Roma, bijvoorbeeld de burens van Roma, en daarom is het gedrag van rechtsextremisten gerechtvaardigd.¹⁴³ Er bestaat daarom weinig collectieve verontwaardiging over openlijk racisme. Antizigeunerretoriek van extreemrechtse partijen leverde veel media-aandacht op, maar als ze het verwijt kregen dat hun uitingen racistisch waren, wierpen ze die kritiek verre van zich. In hun lezing gaven zij slechts uiting aan een algemene angst voor buitenlanders (óók ge-

138 D. Oyserman & J.K. Swim, 'Stigma: an insider's view', *Journal of Social Issues* 57:1 (2001) 1-14, 5.

139 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 424.

140 Alžběta (1949) TH-11, 8-9 en 10-11.

141 Interview M. Pape (08.10.2014) 4.

142 Powell & Van Baar, 'The invisibilization', 95.

143 Albert, 'Anti-Gypsyism', 143.



Afb. 23 Verkiezingsretoriek in Ostrava (2014). 'De meerderheid heeft ook haar rechten', aldus de slogan van locoburgemeester Dalibor Mađej van Ostrava bij de gemeenteraadsverkiezingen van 10-11 oktober 2014. Mađej suggereerde hiermee dat Roma in Ostrava voorkeursrechten genieten boven de rest van de bevolking. Om stemmen te winnen voor zijn gooi naar het burgemeesterschap beloofde hij daar een einde aan te maken. Foto: Anita van der Hulst.

richt op moslims). In verkiezingstijd refereerden extreemrechtse partijen openlijk aan de 'eindplossing voor het zigeunervraagstuk'¹⁴⁴

Een ander voorbeeld betreft de reactie van de publieke opinie op de scheidingsmuur in de Matiční straat in Ústí nad Labem. Een vooraanstaand commentator, Martin Komárek, achtte die objectief racistisch. Maar dat vond hij niet van Tsjechisch luchthavenpersoneel dat een G, van 'Gypsy', in het paspoort zette van 'bruine' reizigers naar Groot-Brittannië, want dat personeel wilde alleen maar het hectische reizigersverkeer vereenvoudigen. Zoals een R, van Roma, in een dossier op het arbeidsbureau volgens hem niet racistisch was: er waren nu eenmaal meer Roma werkloos. Volgens Komárek was het misschien ondiplomatiek, maar niet racistisch.¹⁴⁵ Wat de één racistisch vond, noemde de ander conform de werkelijkheid. Ook onder hoogopgeleiden werd etnisch profileren als realistisch, praktisch en aanvaardbaar beschouwd.

De tendens dat het aantal extremistische aanslagen tegen Roma in de laatste jaren afgenomen is, zette door in 2019. Daartegenover staat dat digitaal haatzaaien ernstig toe-

¹⁴⁴ De Národní strana, de in 2013 verboden extreemrechtse Nationale Partij, deed dat in een omstreden verkiezingsfilmpje voor de Europese verkiezingen van 2009. Albert, 'Anti-Gypsyism', 139-140.

¹⁴⁵ Sokolová, *Cultural politics*, 251-252.

nam.¹⁴⁶ Een voorbeeld is het verspreiden van nepnieuws via sociale media over Roma die onterecht hoge ouderdomspensioenen ontvingen of gratis medicijnen verstrekt kregen.¹⁴⁷ En nog in najaar 2018 had een politieke partij bij de gemeenteraadsverkiezingen in de stad Most als slogan gericht tegen Roma: ‘Alleen bestrijdingsmiddelen tegen ongedierte zijn niet afdoende’.¹⁴⁸

In februari 2020 kreeg Tsjechië een nieuwe Ombudsman, die onder meer voor de rechten van Roma zou moeten opkomen. Er kwam veel kritiek op de keuze voor de 81-jarige Stanislav Křeček, vanwege zijn hoge leeftijd maar ook omdat er werd verondersteld dat hij veel minder de kant van de Roma zou kiezen dan zijn voorganger. In de Tsjechische krant *Blesk* verklaarde Křeček dat de oorzaak van de problemen met discriminatie deels bij de Roma zelf lag; zij hadden geen Martin Luther King die voor hun rechten kon opkomen, zoals de Afro-Amerikanen dat in de VS wel gehad hadden.¹⁴⁹ Daarmee werd niet alleen een deel van de schuld bij de Roma zelf gelegd, maar werd er ook een vicieuze cirkel geschetst: geringe scholing betekende geen eigen leiders en niemand die zich tegen discriminatie kon uitspreken en dus weer een geringe deelname aan onderwijs en een geringe integratie.

Het aandeel in criminaliteit

Net zoals in Nederland daalde in Tsjechië het aantal geregistreerde misdrijven al jarenlang.¹⁵⁰ Die trend gold echter niet in de arme Roma buurten en om die reden werd in de *Crime Prevention Strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020* aan de ‘locaties met een hoog risico’ een eigen hoofdstuk gewijd. Meldde Čada in 2015 nog dat de criminaliteit in de sociaal geïsoleerde woonoorden zich voor een groot deel beperkte tot die in de grotere steden, in de *Crime Prevention Strategy* van een jaar later werd de groei van criminaliteit onder meer toegeschreven aan de getto’s in de kleinere steden die met grootstedelijke criminaliteit te maken gekregen hadden.¹⁵¹

De *Crime Prevention Strategy* noemde preventie in de arme Roma buurten gecompliceerd. Door een opeenstapeling van problemen waren de bewoners vatbaar voor het plegen van misdrijven en kwetsbaar om er slachtoffer van te worden. Vooral de schuldenproblematiek was een belangrijke factor in de recidive van kleine criminaliteit, naast woekerpraktijken en afpersing. Mogelijkheden om het inkomen op een legale manier te verbeteren waren er niet, voor sommigen was de enige uitweg die ze zagen om het slechte pad op te gaan. Doubek e.a. citeerden een voorman van een Roma ngo:

146 *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 8-10.

147 *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 7.

148 *Ibidem*, 9.

149 <https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-politika/635413/ombudsman-krecek-zastupoval-jsem-mnohoromu-a-chovani-prodavacky-bylo-odporne.html> (geraadpleegd op 10.05.2021).

150 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 9-10; <https://www.macrotrends.net/countries/CZE/czech-republic/crime-rate-statistics> (geraadpleegd op 21.12.2020).

151 Čada (red.), *Analysis*, 55; *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 23.

Gypsies

Yes, in this neighborhood – as in other districts of Brno – there are some gypsies. Yes, sometimes they are noisy – but some southern European nations are noisy too. Yes, they have a dark skin, but this is no wonder – most of them work in the open air, constructing roads in the Czech Republic. They are not thieves or fortune tellers.

Our family has been living in this block for several years and we have never had any troubles from gypsies. Our cars are also parked here. The street and this block are viewed by security cameras (channel 2 on your TV). Two police stations are situated nearby. The neighborhood is patrolled by the police every hour at night. So you can feel in perfect security.

Brno is a safe city.

Afb. 24 Tekst in een appartement ter geruststelling van toeristen. Deze tekst op een A4 (in het Engels en het Russisch) hing aan de muur in een aan toeristen verhuurd appartement in Brno. Het appartement lag midden in Staré Brno, een vooroorlogse wijk tegen het oude centrum aan, waar veel Roma wonen. De verhuurder vond dit kennelijk nodig om mogelijke klachten over gevoelens van onveiligheid te ontzenuwen. Bron: Anita van der Hulst.

Het is treurig, maar het enige domein waar we als gelijken behandeld worden is in de criminele onderwereld. Daar kan het niemand wat schelen of je zwart of wit bent.¹⁵²

De *Crime Prevention Strategy* noemde het voorbeeld van schrootverzamelaars die op afvalterreinen niet alleen metaal sprokkelden maar ook bouwmaterialen meenamen, of in de openbare ruimte straatmeubilair stalen. Koperdiefstal rond het spoor was lucratief maar weer een stap ernstiger omdat dan de veiligheid van reizigers in het geding was.¹⁵³

Door arme Roma werden met name vermogensdelicten gepleegd, voor een belangrijk deel buiten de eigen buurt omdat daar meer te halen viel. In de eigen omgeving ging het om inbraken in een kelderopslag, fietsendiefstal en illegale handel in alcohol en sigaretten. Met name jongeren die opgroeien in een *ubytovna* werden als risicogroep gezien om in criminaliteit te vervallen. Gewapende overvallen waren vrij zeldzaam. Wel kwamen lichtere geweldsmisdrijven voor zoals vechtpartijen en mishandelingen, vaak onder invloed van alcohol.¹⁵⁴

Er bestonden bovendien zorgen over het drugsprobleem, zowel verslaving aan cannabis en in mindere mate methamfetamine als ook productie en handel. Drugshandel en -verslaving zouden onder de Vlachische Roma wijder verspreid zijn dan bij de *Rumungre*.¹⁵⁵ Meer jonge mannen waren drugsverslaafd, ouderen hadden eerder een alcoholprobleem. Kinderen begonnen tussen hun negende en dertiende jaar te expe-

152 Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 147.

153 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 54.

154 *Ibidem*, 54; Čada (red.), *Analysis*, 95.

155 Grund, Ůfner & Verbraeck, *Marel o del*, 227-238.

rimenteren met roken, alcohol en marihuana. En gokverslaving nam toe, ook bij Roma vrouwen. Reden was het ruime aanbod aan gokhallen en gokautomaten. De uitzichtloosheid van het bestaan maakte mensen volgens Čada ontvankelijk voor verslavingen en om zich de *habit* te kunnen veroorloven nam de kans op crimineel gedrag toe. Niet overall was er toegang tot een afkickprogramma en dan nog kwamen alleen zwaar verslaafden daarvoor in aanmerking.¹⁵⁶

Ook relatief kleinere maar storende problemen als geluidsoverlast, zwerfvuil en vuilnis tastten de leefbaarheid in de arme Roma buurten ernstig aan. De overheid experimenteerde met het aanstellen van conciërges die mensen aanspraken op asociaal gedrag. Een andere taak voor zo'n huismeester was het meteen repareren van kapotte voorzieningen in het trappenhuis of rond het gebouw, om het risico op vandalisme te beperken.¹⁵⁷

Ter preventie van criminaliteit werd hoog opgegeven over de ongeveer vijfhonderd assistenten criminaliteitspreventie in het hele land. Dat zijn Roma uit een arme buurt die daar enig gezag genieten, bij de politie werken en bewoners aanspreken op overtredingen en interveniëren bij geschillen in de buurt. Respondente Jana (1964) werkte zes jaar als assistente criminaliteitspreventie en werd naar eigen zeggen gerespecteerd in die functie. Trots laat ze een stoer donkerblauw jack zien met op de rug de tekst 'politiemedewerker'. Ze was als zodanig de hele werkdag op straat, onderhield mensen over ontoelaatbaar gedrag en waar nodig stond ze Roma met raad en daad bij. Eerder deed ze als sociaal werkster eigenlijk hetzelfde werk maar dat werd minder goed betaald. De gemeenten zelf dragen de kosten voor de assistenten en dat maakt het systeem enigszins kwetsbaar. Omdat het gemeentebestuur van Jana's woonplaats krap bij kas zat, werd haar functie wegbezuinigd. Gemeenten kunnen voor preventiedoelen extra geld aanvragen maar doen dat niet altijd vanwege de administratieve rompslomp.¹⁵⁸ Bij de politie bestaat er voor de criminaliteitspreventie een zogenaamde verbindingsfunctionaris, die wederzijds vertrouwen moet kweken tussen de Roma minderheid en de autoriteiten. Die werkt samen met de assistent criminaliteitspreventie, de reclassering en ngo's en is onder meer inzetbaar bij interetnische spanningen.¹⁵⁹

De *Crime Prevention Strategy* benadrukte dat criminaliteitsproblemen in de 'locaties met een hoog risico' niet zullen afnemen met alleen misdaadpreventie en repressie maar door lange-termijnoplossingen voor alle sociale problemen.¹⁶⁰ In dat licht is het opmerkelijk dat een aanzienlijk deel van de criminaliteitspreventie ingestoken werd vanuit het politieapparaat. Niet armoedebestrijding was de prioriteit maar handhaving. Het heersende beeld dat Roma de armoede aan zichzelf te wijten hebben zonder die in de context te zien van een geschiedenis van sociale uitsluiting past in bovengenoemde

156 Čada (red.), *Analysis*, 95-96; *Zpráva o stavu romské menšiny 2017*, 36-37.

157 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 56; *Zpráva o stavu romské menšiny 2017*, 39-41.

158 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 55-56; *Zpráva o stavu romské menšiny 2017*, 41. Jana (1964) TH-8, 2 en 5-6.

159 *Zpráva o stavu romské menšiny 2017*, 39-40.

160 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 55.

trend van *securitization*. Powell en Van Baar gaven een aansprekend voorbeeld van dat fenomeen in hun onderzoek in een stad in Oost-Slowakije. Roma daar waren door de gemeente ondergebracht in uitgewoonde appartementen zonder gas en licht. Toen zij in de winter hout sprokkelden in het bos voor een haardvuur, werden zij opgepakt en vervolgd voor houtdiefstal.¹⁶¹

Een opiniepeiling in 2017 in opdracht van de politie door onderzoeksbureau Augor onder een kleine 4.500 gettobewoners wees uit dat 45 procent van hen geen vertrouwen had in de politie.¹⁶² Reden daarvoor was volgens het Tsjechische *Civil Society Monitoring Report 2018* dat Roma zich bij racistische opmerkingen of ervaringen niet beschermd wisten, omdat politie en justitie die doorgaans niet als strafbare feiten erkennen. Om die reden deden Roma alleen aangifte van racisme wanneer het zich vaker voordeed of wanneer ze fysiek werden aangevallen. Maar ook dan deden ze dat vaak niet, omdat ze wraak van de daders vreesden of omdat ze simpelweg geen enkel vertrouwen hadden in het justitiële systeem.¹⁶³

Respondent Tomáš (1985) beaamt dat. Aangifte doen over racistische uitlatingen heeft in zijn ervaring geen zin. Toen hij midden in Praag voor het Nationaal Theater als stratenmaker aan de weg werkte, riepen voorbijgangers hem ‘zwartsmoel, zwartsmoel’ toe.

Je kunt wel naar de politie gaan, maar die zegt dan: Maar je bent toch ook een zigeuner?¹⁶⁴

De politie is ingebed in de Tsjechische samenleving waarin volgens het regeringsrapport over de leefomstandigheden van 2018 70 procent van de bevolking ervan overtuigd was dat Roma niet willen werken, de armoede aan zichzelf te wijten hebben en geneigd zijn tot misbruik van de voorzieningen.¹⁶⁵ Armoede is in de ogen van Tsjechen hun eigen schuld en dus is het plegen van criminaliteit en uitkeringsfraude volledig toe te schrijven aan de eigen morele verantwoordelijkheid, in plaats dat er een verband gelegd wordt met armoede en sociale uitsluiting.

Het hardnekkige zigeunerstigma

Het zigeunerstigma wordt vaak niet als zodanig herkend. Zigeunerstereotypen, zowel de romantiserende over avonturierzucht en muzikaliteit, als de kwalijke over luiheid en parasitisme, worden zelden of nooit bevraagd en getoetst aan de realiteit van de mensen die ze betreffen. Toen tijdens een receptie na een promotie een vrouw hoorde wat mijn dissertatieonderwerp was, riep ze uit: ‘Oh! Ik ben dól op “zigeuners”!’ En in

161 Powell & Van Baar, ‘The invisibilization’, 100-104.

162 *Civil Society Monitoring Report on Implementation of the National Roma Integration Strategy in the Czech Republic* EU (Brussel 2018) 34; <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-survey-finds-45-of-romani-ghetto-residents-don-t-trust-police-42-do> (geraadpleegd op 21.12.2020).

163 *Civil society monitoring report on implementation of the national Roma integration strategy in the Czech Republic*, EU (2018) 41.

164 Tomáš (1985) TL-10, 1.

165 *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 4. Zie ook: Čada, ‘Social exclusion’, 72-75.

2019 stond in een programmaboekje van het Muziekgebouw aan het IJ in Amsterdam over strijkkwartet nr.16 van Mieczysław Weinberg: 'Nerveuze onrust en onvrede lijken troef in de opening. Het gespierde thema lijkt doordrenkt van zigeunerbloed.'¹⁶⁶ Ik vermoed dat vrijwel niemand in het keurige publiek een ongemakkelijk gevoel kreeg bij dit woord, 'zigeunerbloed'. Het impliceert echter dat 'zigeunereigenschappen' erfelijk bepaald zijn. En dat die dus onveranderbaar zijn: ofwel onverbeterlijk, zoals ruim twee derde van de Tsjechische bevolking meent.

Van stereotiepe afbeeldingen van 'zigeuners' is een groot aanbod te vinden op verkoopsites. De zoekopdracht 'zigeunerin van Torino' levert een aantal hits op.¹⁶⁷ De afbeelding van de zwartharige vrouw met een ontblote schouder en een verleidelijke blik komt in alle soorten en maten voor, als olieverbod op doek, als poster, in kruissteek of als legpuzzel. Het beeld grijpt terug op de mythe van de 'zigeunerin' als belichaming van zinnelijkheid, seksualiteit en erotiek. De zigeunermyste bestaat uit een vaststaand kader van betekenissen, zegt sociologe Ines Busch, vooral in de ogen van niet-Roma.¹⁶⁸ Toch is de begeerlijke 'zigeunerin' ook bij Roma en Sinti zelf een populaire afbeelding. Bauerdick zag haar overal in Europa in de woonkamers van Roma hangen.¹⁶⁹

Het net zo bekende 'zigeunerjongetje' met de traan is een ander voorbeeld van het cliché. De afbeelding is volgens Meijer zo populair en wijdverspreid, omdat het verdriet van het jongetje de niet-Roma op een comfortabele manier toegang verleent tot de eigen emoties. Ze kunnen zwelgen in het sentiment, maar er tegelijkertijd afstand van bewaren, omdat het om het verdriet van de etnische *ander* gaat en het nooit hun eigen verdriet zal worden. Het is daarom een vorm van *othering*. Meijer:

Zigeunerschap fungeert als verzekering dat dit de tranen zijn van een Ander, iemand die niet op mij lijkt.¹⁷⁰

Het huilende 'zigeunerjongetje' heeft volgens Meijer dezelfde functie als de liederen van en over (vioolspelende) 'zigeuners'.¹⁷¹ Maar ook hiervoor geldt dat Roma en Sinti zelf evenzeer gevoelig zijn voor dit soort sentimentaliteit. De meest clichématige zigeunerliederen zijn gewild voor eigen gebruik. Ze zijn befaamd op eigen muziekfestivals, zoals Bauerdick bijvoorbeeld ervoer op turboparty's in de grote Roma wijk Shutka in Skopje.¹⁷²

166 H. Ramaer, 'Toelichting', *Programmaboekje Weinberg Marathon*, 30. Muziekgebouw aan het IJ, Amsterdam 06-08.12.2019.

167 Op verschillende webpagina's wordt Richard Trimpert uit Bremen (1917-1970) aangewezen als Torino, zie bijvoorbeeld <https://www.gutefrage.net/frage/kennt-jemand-dieses-zigeunergemaelde> (geraadpleegd op 21.05.2021). Maar dat is twijfelachtig, omdat over deze schilder verder geen biografische gegevens bekend zijn, ook niet op de Duitse Wikipedia.

168 I. Busch, 'Wanderleben revisited', 223-227.

169 Bauerdick, *Zigeuner*, 240-241.

170 M. Meijer, 'Het huilende zigeunerjongetje. Zigeunerisme in Europa', *Lover 2* (2002) 6-9, 8.

171 Voor de aflevering van het VPRO-programma *Waskracht!* van 18.06.2001, zocht Bahram Sadeghi uit wie de schilder was van het huilende zigeunerjongetje. Sadeghi kende de afbeelding van vroeger bij hem thuis in Iran aan de muur. Tot zijn verbazing zag hij hem in Nederland overal. Via Meijer, 'Het huilende zigeunerjongetje', 8.

172 Bauerdick, *Zigeuner*, 236-239.



Afb. 25 Het cliché van de verleidelijke zigeunerin. Dit schilderij, gesigneerd met 'Torino', is één van de bekendste afbeeldingen van de 'zigeunerin' met ontblote schouder en zwoele blik. Het is niet bekend wie er achter het pseudoniem Torino schuilgaat. Foto: Boukje Renger van Vintage aan de Linde.



Afb. 26 'Het 'zigeunerjongetje' met de traan. Veel versies van het 'zigeunerjongetje' met de traan zijn geschilderd door J. Bragolin uit Venetië, pseudoniem van de stillevenschilder Bruno Amadio (1911-1981). Hij gebruikte Venetiaanse kinderen als model. Foto: Art Unlimited, artikelnr. 1A00231.

Bij de niet-Roma in Servië ligt een vorm van *othering* aan de basis van de populariteit van zigeunerensembles, verklaarde antropoloog Mattijs van de Port. Tijdens de Joegoslavische burgeroorlog begin jaren negentig bezocht hij met zijn respondenten geregeld 'zigeunercafés' in Servië. In het dagelijkse leven werd er neergekeken op Roma; *cigani* was in voormalig Joegoslavië een scheldwoord dat stond voor vuil, wild en onbeschaafd.¹⁷³ Maar in het café leken de bezoekers, naarmate de avond vorderde, zich zielsverwant met de zigeunermusici te voelen. Volgens Van de Port legde de projectie van wildheid en primitiviteit op de muzikanten een diepere laag van het gevoelsleven van de cafébezoekers bloot.¹⁷⁴ Het fungeerde als uitlaatklep voor opgekropte emoties.

Op hun beurt maken Roma en Sinti ook gebruik van zigeunerstereotypen. Roma en Sinti muziekensembles zijn vaak gekleed in folklorekostuums. Dat gaat om kleding die zij in het dagelijks leven of op eigen feesten en partijen nooit zullen dragen. Bijvoorbeeld in Servië zijn de musici in de cafés voor hun honorarium afhankelijk van giften

173 M. van de Port, *Het einde van de wereld. Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië* (Amsterdam 1994) 217-221.

174 Van de Port, *Het einde van de wereld*, 250-289.

voor verzoeknummers. De kans op een behoorlijke gage is groter als zij zich als 'echte zigeuner' voordoen, want dan heeft het publiek het gevoel waar voor zijn geld te krijgen. Roma bedelaars spelen in op het stereotype van de arme 'zigeuner'. In Belgrado zag ik in 2009 een Roma tienermoeder met baby op de arm, in armoedige, vuile kleren bedelen bij een mondain terras. Tien minuten later stond ze zich in een achterafstraatje om te kleden in een trendy tieneroutfit. Ze werd geholpen door een iets oudere vrouw, die daar met de buggy had staan wachten. Bauerdick beschrijft bedelreizen van Roemeense Roma. In de zomer trekken zij naar West-Europese steden om te bedelen, waar ze een flinke bijverdienste aan hebben. Dit gaat niet om de armste Roma, want zij hebben het geld voor de busreis als investering. Regelrecht misbruik van het stereotype volgens Bauerdick vormen de bedelsyndicaten, met name in Roemenië. Roma die leningen bij woekeraars niet kunnen afbetalen, worden naar West-Europa gebracht om daar te bedelen en het opgehaalde geld af te staan.¹⁷⁵

Othering gebeurt bovendien niet alleen door niet-Roma. Onderling maken Roma ook een onderverdeling tussen henzelf en de anderen, bijvoorbeeld *Rumungre* bij Vlachische Roma, en Sinti bij Roma. Volgens Doubek e.a. labelen zij de anderen als 'zigeuners' met de bijbehorende negatieve stereotypen. Positieve karakteristieken, zoals muzikaliteit, temperament en vrijheidsdrang achten ze op zichzelf van toepassing. Het is onvermijdelijk dat stereotyperingen op den duur van invloed zijn op de eigen identiteit en het eigen gedrag.¹⁷⁶

In het publieke debat bestaat er nog nauwelijks discussie over zigeunerstereotypen. Internationaal lieten nog te weinig Roma en Sinti rolmodellen en activisten van zich horen om daarop te wijzen. Daarom wekte het enige verbazing toen in augustus 2020 Unilever aankondigde om de *Zigeunersauce* van het Duitse merk Knorr om te dopen in *Paprikasauce Ungarische Art*.¹⁷⁷ In 2013 was tegen deze productnaam al protest aangetekend, maar toen had het bedrijf zich beroepen op de honderdjarige traditie van de saus. Ook de Duitse *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma* vond destijds een naamsverandering niet nodig.¹⁷⁸ Nu liet voorzitter Romani Rose weten het toe te juichen, al zei hij zich meer zorgen te maken om het scanderen van 'zigeuners' en 'Joden' in voetbalstadions.

Deze naamsverandering sluit aan op een bredere trend. In februari 2020 maakte de HEMA bekend de moorkop om te dopen in 'choco bol'. Een woordvoerder liet weten: 'Het woord moorkop vinden wij niet meer van deze tijd.' Een jaar later kondigde Bakkerij Davelaar in Alkmaar aan om de meer dan een eeuw bestaande jodenkoek voortaan te verkopen onder de naam 'odekoek'.¹⁷⁹ Het zijn voorbeelden van een toenemende sen-

175 Bauerdick, *Zigeuner*, 263-286.

176 Doubek, Levinská & Bittnerová, 'Roma as the Others', 145-146.

177 <https://nos.nl/artikel/2344276-zigeunersaus-wordt-in-duitsland-paprikasaus-op-zijn-hongaars.html> (geraadpleegd op 21.12.2020).

178 <https://www.n-tv.de/panorama/Ist-Zigeunersauce-rassistisch-article1173236.html> (geraadpleegd op 21.12.2020). In Nederland brengt Knorr geen Zigeunersaus op de markt, dat doen Remia en het Duitse Zeisner. Bij die bedrijven bestaan vooralsnog geen plannen om de naam van de saus te wijzigen. P. de Waard, 'Zigeunersaus heet nu "Paprikasaus op Hongaarse wijze"', *de Volkskrant* (16.08.2020).

179 <https://nos.nl/artikel/2321851-hema-stopt-met-moorkop-bakker-sluit-winkel-vanwege-onveilige-situatie.html> (geraadpleegd op 21.12.2020); <https://nos.nl/artikel/2369375-bekende-bakkerij-verandert-jodenkoek-in-odekoek.html> (geraadpleegd op 21.02.2021).

sitiviteit voor racistische uitingen, mede onder invloed van de slavernijdiscussie en de internationale Black Lives Matter-beweging.¹⁸⁰

Toch is het opmerkelijk dat deze initiatieven tot naamsverandering voortkwamen uit het bedrijfsleven. Lamont zag voor de destigmatisering van bevolkingsgroepen vooral een rol weggelegd voor de overheid. Die zou een actief inclusiebeleid moeten voeren, gericht op het benadrukken van overeenkomsten tussen groepen. Tevens zag zij een grote verantwoordelijkheid weggelegd voor opiniemakers. Die zouden gevoeliger moeten zijn voor het verspreiden van vooroordelen. Als voorbeeld van een succesvol destigmatiseringseffect noemde Lamont de veranderde beeldvorming rond mensen met hiv en aids.¹⁸¹

Maar destigmatisering van een groep wordt in Nederland sinds enige decennia niet meer als overheidstaak beschouwd. In de jaren negentig is het doelgroepenbeleid afgeschaft vanuit de gedachte dat groepsbenadering en een accent op culturele eigenheid remmend zou werken op het verbeteren van de sociaaleconomische positie. Subsidies voor zelforganisaties werden afgebouwd. De nadruk in de opeenvolgende integratienota's kwam steeds sterker te liggen op actief burgerschap en inburgering. Minderheden werden aangespoord om op individueel niveau de positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt te verbeteren.¹⁸² Maar kansen op goede schoolprestaties en maatschappelijk succes worden juist groter door destigmatisering, toonden Van Laar e.a. aan. Waardering voor de groep waartoe mensen behoren bleek daar een belangrijke motivatie voor. Kinderen uit een gestigmatiseerde groep vertoonden daarentegen de neiging om zich terug te trekken in de eigen groep.¹⁸³

Net zoals in het Nederlandse beleid is er in de EU-ontwikkelingsprogramma's voor Roma vooral aandacht voor het versterken van de zelfredzaamheid, voor *community and capacity building*.¹⁸⁴ Het veranderen van de beeldvorming over Roma in de dominante samenleving wordt in Brussel beschouwd als een verantwoordelijkheid van de nationale overheden. De Tsjechische wetgeving op het gebied van racisme en discriminatie voldeed al aan de Europese standaarden voordat het land lid werd van de EU, maar dat garandeert niet dat die in de praktijk strikt wordt toegepast. Aan goede voornemens ontbreekt het niet. Op nationaal niveau is er in het jaarlijkse regeringsrapport over de leefomstandigheden van Roma relatief veel aandacht voor de laakbaarheid van racistische uitingen en voor 'anti-ziganisme'. In de editie van 2018 werd daarom gewezen op het aanstellen van de eerdergenoemde conciërges en assistenten criminaliteitspreventie. Bovendien sprak het rapport steun uit voor ngo's die zich (mede) bezighouden met het bestrijden van racisme tegen Roma. Ook de oproep van het European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) dat de EU-lidstaten racisme tegen Roma

180 R. Rutten, 'Niet praten over racisme doet Den Haag niet meer', *NRC Handelsblad* (06.06.2020); L. Ahrouay & G. Valk, 'De meerderheid van Nederland zat lang in de ontkenningfase, ik ook', *NRC Handelsblad* (12.06.2020).

181 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 429-430.

182 Penninx, 'Integratie', 209-212.

183 Van Laar, Derks & Ellemers, 'Gevolgen van stigma', 196-197. In de nota *Integratiebeleid nieuwe stijl* uit 2003 staat: 'Terugtrekken in eigen kring belemmert de participatie, evenals betrokkenheid van immigranten bij hun land van herkomst en dubbele nationaliteit.' Penninx, 'Integratie', 213.

184 Van Baar, 'From "lagging behind"', 159-182.

beter moeten monitoren, kreeg een vermelding. De FRA poneerde dat er meer gedaan moet worden om de vooroordelen over Roma te ontcrachten en de perceptie van Roma als gemarginaliseerde groep te veranderen. In het *EU Roma strategic framework 2020-2030* werd voor het eerst een kwantitatief streefcijfer aangegeven voor het aanpakken van *anti-Gypsyism*. Het aantal Roma dat discriminatie ondervindt moet in de komende tien jaar met minstens de helft afgenomen zijn. Hoe de EU-landen dat tot stand gaan brengen en met een gebrek aan betrouwbare cijfers kunnen meten, wordt aan de lidstaten zelf overgelaten.¹⁸⁵ De Tsjechische regering liet in het regeringsrapport weten dat het deze uitdagingen zal opnemen in de komende nationale strategie voor integratie van de Roma van na 2020.¹⁸⁶ Dit is op te vatten als een bureaucratische manier om te zeggen dat de hete aardappel wordt doorgeschoven.

Conclusie

Roma en Sinti vormen in zowel Nederland als Tsjechië historisch gezien een gestigmatiseerde groep waarover ingesleten vooroordelen bestaan. Maar Tsjechische Roma hebben daar de laatste drie decennia veel ernstiger onder te lijden dan de verschillende groepen Roma en Sinti in Nederland. Vooroordelen die in de communistische tijd onder de oppervlakte bleven, kwamen na de val van het regime met extra kracht weer naar boven. De uitzichtloze armoede van de langdurig werkloze Roma en de zichtbaarheid van de getto's versterkten de vooroordelen. Meer dan twee derde van de Tsjechische bevolking vindt dat Roma van nature onverbeterlijk zijn en de erfelijke eigenschappen missen om volwaardig mee te draaien in de postcommunistische samenleving. Een zo hoog percentage dat daarvan overtuigd is, impliceert dat zich daaronder ambtenaren, politiemensen, onderwijzers en artsen moeten bevinden, mensen van wie Roma in hun dagelijks leven afhankelijk zijn. Niet alleen de mate waarin racisme en discriminatie voorkomt, ook de openheid waarmee het gebeurt verschilt met de situatie in Nederland. In Tsjechië kunnen autoriteiten en politici zich vrijwel ongestraft racistisch uiten. In Nederland is daar geen sprake van.

De ervaringen van discriminatie zijn bij Roma en Sinti in Nederland in de loop van de afgelopen zeventig jaar afgenomen. Een belangrijke reden daarvoor is dat vanaf de jaren zestig de diversiteit in de Nederlandse samenleving is toegenomen. Roma en Sinti zijn daardoor een minder zichtbare minderheid dan de Roma in Tsjechië en de mogelijkheden voor *passing*, voor het doorgaan voor niet-Roma, zijn in Nederland groter. Minderheden in Nederland hebben thema's als discriminatie en racisme op de publie-

¹⁸⁵ *A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030* (2020) 4-6. In een reactie hierop schreef Minister van Buitenlandse Zaken Stef Blok aan de Tweede Kamercommissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid de *Mededeling en Raadsaanbeveling EU Roma strategisch raamwerk. Fiche 1 bij de aanbiedingsbrief nr. 2977* (Den Haag 2020). Daarin schrijft Blok dat Nederland geen nationale strategie voor Roma heeft en dat het aanpakken van 'antiziganisme' onder het generieke antidiscriminatiebeleid valt.

¹⁸⁶ *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 6-8.

ke agenda gezet wat langzaam maar zeker de maatschappelijke sensitiviteit daarvoor vergrootte. Desondanks bleef het zigeunerstigma nagenoeg onveranderd. Bij Roma en Sinti bestaat er nauwelijks een besef dat het bestaande beeld van hen op vooroordelen berust. De associatie met diefstal en criminaliteit is voor hun gevoel dan ook nooit ver weg. Dat geldt in sterkere mate voor de Sinti en Roma die op een kamp wonen vanwege de, soms terechte, criminele reputatie van een aantal woonwagenkampen. Vanwege die negatieve vooroordelen verzwijgen Roma en Sinti voor een stage of op het werk hun achtergrond, uit angst voor een afwijzing of ontslag. Dat doen zij niet altijd vanwege negatieve ervaringen, soms spelen ze al in op het gevoel dat ze op grond van het zigeunerstigma last kunnen krijgen van discriminatie.

Het ontmantelen van een groepsstigma en het terugdringen van discriminatie en racisme is een gecompliceerd maatschappelijk proces. Een groepsstigma verdwijnt niet automatisch als er voldoende mensen uit een gediscrimineerde groep zich als maatschappelijk geslaagde mensen manifesteren. Toch is de zichtbaarheid van succesvolle mensen uit een gestigmatiseerde groep wel een manier om bewustzijn te kweken dat het om een stigma gaat. Dat gebeurt bij Roma en Sinti vrijwel niet. Behalve bekende zigeunermusici die het positieve vooroordeel als verkoopargument gebruiken, kozen in het verleden middenklasse-Roma ervoor om zich niet als zodanig kenbaar te maken. Dat speelde vooral in Tsjechië waar vanaf de communistische tijd hoogopgeleide Roma opgingen in de middenklasse. Min of meer onzichtbare geassimileerde Roma kunnen hun etniciteit niet altijd verbergen. In Tsjechië zijn Roma een duidelijk herkenbare minderheid en de kans op discriminatie neemt toe naarmate iemands huidskleur donkerder is.

In een land met een dermate wijd verbreid racistisch gedachtegoed is het goed voorstelbaar dat mensen niet als Roma herkenbaar willen zijn. Zij willen zo min mogelijk last hebben van vooroordelen en niet geassocieerd worden met de stereotypen over armoede en, in die lage sociaaleconomische omgeving, over criminaliteit. Maar doordat de middenklasse-Roma niet zichtbaar zijn, worden die vooroordelen nauwelijks weersproken, ontstaat er niet een breder publiek bewustzijn dat het stereotypen zijn en blijft het zigeunerstigma onveranderd voortbestaan. Ook in Nederland worden vooroordelen over 'zigeuners' breed gedragen, bij het algemene publiek en bij de media. In Tsjechië zijn stereotypen en vooroordelen zó diep ingekerfd dat het de vraag is wie wie moet mobiliseren om die beeldvorming te veranderen.

Voor een schoolloopbaan van Roma en Sinti kinderen heeft dat, vooral in Tsjechië, negatieve implicaties. Het besef om tot een gestigmatiseerde groep te horen tast het gevoel van eigenwaarde aan. De eerste keer dat een Roma of Sinti kind dat overkomt, dat het geconfronteerd wordt met het zigeunerstigma, is wanneer het voor het eerst naar school gaat. Het draagt niet bij aan de wens om door te leren, met het oog op een goede latere carrière.

PORTRET TSJECHISCHE MICHAELA (1981)

We hebben met Michaela afgesproken in een nieuwe luxe shopping mall zoals er zo vele verrezen zijn in grotere steden in Tsjechië. Jonge mensen ontmoeten elkaar graag in een van de moderne koffietenten daar. Onderwijsassistente Marie (1990) is met haar meegekomen, het contact met Michaela liep via haar.

Michaela's grootouders van moederskant kwamen uit Slowakije. Van haar vader weet ze nageenoeft niets.

Mijn vader is overleden. Toen hij achttien was, is hij vermoord. Hij was achttien en mijn moeder was twintig. Dus eh... zij stond er alleen voor.

Haar moeder bleef achter met twee dochters en verdiende zo goed en zo kwaad als het ging als thuisnaaister de kost. Ze hield hen voor om goed hun best te doen.

Voor haar was school altijd belangrijk. Toen mijn zus naar de middelbare school ging, betaalde ze alles, al haar boeken en alles. Ze wilde altijd dat wij 'iemand' zouden worden.

Maar Michaela heeft alleen maar nare herinneringen aan school. Haar één jaar oudere zus kon goed leren, maar zij kon niet meekomen. De onderwijzeres liet geen gelegenheid voorbijgaan om haar in te wrijven dat ze dom en lui was.

Ik weet nog goed dat wanneer we dictee hadden, ik dat nooit binnen de tijd haalde. En de onderwijzeres wachtte niet op me of gaf me geen extra tijd. Ze liet me heel duidelijk merken dat ze niet van plan was om mij te helpen. Ik kreeg de hele tijd te horen dat ik niets waard was. Dat ik het dommerdje was.

Later kwam haar moeder erachter dat ze dyslectisch was. Maar niemand kon hen vertellen hoe daarmee om te gaan. Ze werd apart gezet aan de zijkant van de klas. Andere kinderen lachten haar uit om elke fout die ze maakte en sloten haar buiten. Na de vierde klas werd ze op het speciaal onderwijs geplaatst.

Ook daar had ik het gevoel dat de onderwijzers niet bereid waren om me te helpen. Ik voelde me altijd aan de kant gezet. En daarom sloot ik me meer en meer in mezelf op. Wel had ik altijd de droom dat ik wilde leren en door wilde gaan met leren, en een goeie baan krijgen. Maar tegelijkertijd geloofde ik niet in mezelf dat ik daartoe in staat zou zijn, want iedereen bleef maar zeggen dat ik dat niet kon.

Michaela kon niet wachten tot ze na de negende klas op haar vijftiende van school af kon.

En eh... toen werd ik verliefd op mijn man en dus kregen we kinderen. Toen bleef ik thuis en kreeg ik een sociale uitkering.

Datzelfde gold voor al Michaela's klasgenoten, zegt ze. Ze werkten niet en leefden van een uitkering.

Dus voor mij, als ik 's een paar Roma vrouwen zag die ergens buitenshuis werkten, maakt niet uit waar, al was het als schoonmaakster of keukenhulp of in de winkel van Kaufland... Voor mij was dat echt iets van, wow, dat is me wat!

Haar zus ging wel naar de middelbare school, maar werd er als enige Roma tiener in de klas door een skinhead meisje getreiterd. Ze hield het er niet lang vol. Na twee jaar werd ook zij zwanger en stopte met school.

Toen Michaela's kinderen naar school gingen, wilde ze graag aan de slag. Maar zonder diploma's en werkervaring lukte dat niet. Haar man was al lang werkloos. Hij raakte verslaafd en ging het criminele pad op om aan drugs te komen. Michaela werd hoe langer hoe wanhopiger over de toekomst en overwoog haar man op straat te zetten. Toen, als een wonder, kwam God in hun leven.

Op een dag begon ik met bidden. Ik legde mijn lot in handen van God en vroeg hem om werk. Maakt niet uit wat voor werk, ik wil zelfs de straat wel vegen. En God liet mij weten... dat ook al kon ik me er nog geen voorstelling van maken, hij het me zou geven.

Michaela barst in huilen uit als ze dit vertelt en haar handen trillen. Het lukte haar man om af te kicken en sindsdien pakt hij los-vast werk aan, wat maar op zijn pad komt. Hij had net zoals zij het speciaal onderwijs gedaan. Hij groeide op bij zijn oma, omdat zijn moeder in de gevangenis zat. Die vond het makkelijker als alle kinderen uit het gezin op dezelfde school zaten.

Langzaamaan hervond Michaela haar zelfvertrouwen en begon ze rond te vertellen dat ze werk zocht. De juffrouw van de kleuterschool bood haar een parttimebaan aan.

Al mijn vrienden en mijn familie zeiden tegen me: als je dat doet, raak je je uitkering kwijt! Dus werk je voor niks! Maar ik zei: Al doe ik het voor niks, ik ga dit werk doen! Ik wilde een voorbeeld voor mijn kinderen zijn.

Na een jaar kreeg ze een cursus van drie maanden tot sociaal werkster aangeboden. Dat werk was altijd een soort droom voor haar geweest maar nu ze dat in de schoot geworpen kreeg, deinsde ze terug. Uit faalangst zag ze als een berg tegen het lezen op.

Ik dacht: dat gaat me nooit lukken! Maar God zei me: 'Welke deur ik ook voor je open, wees niet bang en ga erop af'. Daarom zei ik ja, ik zou dat graag willen doen.

Via de protestantse kerk leerde ze een kruiwagen kennen die haar aan een baan hielp. Ze begeleidt nu al meer dan drie jaar jonge Roma ouders om hun kinderen op een goede voorschool geplaatst te krijgen.

Michaela's drie kinderen zaten op een gesegregeerde school, maar sinds twee jaar gaan ze naar een antroposofisch geïnspireerde Waldorfschool. Ze moeten kromliggen om de ouderbijdrage te betalen, maar ze hebben het ervoor over. Haar oudste dochter is nu vijftien. Wat nu als die binnenkort zwanger raakt? Michaela proest het uit, ze moet een beetje zenuwachtig lachen om deze vraag.

Ik laat haar praten met jongens, en zelfs met hen meegaan. Maar eh... het is belangrijk dat ze doorgaat met school. Ik laat haar zien welke twee wegen er zijn, maar tegelijkertijd geef ik haar de vrijheid om te kiezen welke weg ze wil gaan.¹⁸⁷

6 De positie in het onderwijs van 1950 tot nu

Te man zoraha cirdena kijo lačhipen, na pat'ava, hoj oda lačhipen ehin.
Als ze me iets opdringen 'voor m'n eigen bestwil',
geloof ik niet meer dat het goed voor me is.'

Inleiding

Op 8 april wordt sinds 1990 ieder jaar de Internationale Roma Dag gevierd.² In Nederland is de aandacht daarvoor relatief klein, maar in Tsjechië is de viering elk jaar uitbundiger. De grote landelijke manifestatie waar vooral jonge Roma uit het hele land op afkomen, wordt live uitgezonden. Daarnaast heeft elke stad eigen festiviteiten, met toespraken, muziek en dans. Behalve een paar lokale hoogwaardigheidsbekleders die acte de présence geven, is het verder een eigen Roma feestje waar andere mensen geen boodschap aan hebben. In Lovosice werd op het plaatselijke feest in 2016 als een van de acts een kort toneelstukje in het Romanes opgevoerd.³ Het jongetje dat Laco speelde, had de lachers op zijn hand.

Roma familie-parodie:

Moeder Opstaan Laco, je moet naar school.
Kind Ik ga niet, ik heb hoofdpijn.
Moeder Je moet gaan.
Kind Ik ga niet, laat me slapen.
Moeder Maak me niet kwaad!!!!
Kind Ik ga niet. Rudko wil wel naar school.
Moeder Wat zeg je? Hoezo ga je niet naar school als je geen zin hebt, idioot? Je moet naar school toe.
Kind Maar waarom... Ik wil met m'n vader naar het werk om veel geld te verdienen.
Moeder Waarmee, idioot? Hoe oud ben je helemaal? Maak me niet boos, sta op, was je, kleed je aan en ga naar school. En wat als je vader thuiskomt en z'n zoon zit hier met een kwaai kop.
Kind Ik ga naar school zoals jij zegt, maar zeg dit niet tegen vader. Geef me een aspirientje zodat ik geen hoofdpijn meer heb, maar vertel in geen geval iets aan vader!!!!
Moeder Nou, kijk 's aan, nu word je pas verstandig.
Verteller En zo gingen Laco en Rudko naar school.

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 32.

2 Tijdens het vierde World Romani Congress in Warschau in 1990 werd 8 april uitgeroepen als de Internationale Roma Dag, in een verwijzing naar het eerste congres op die datum in 1971.

3 Dit toneelstukje was in het Romanes, alleen de titel en de slotzin door de verteller waren in het Tsjechisch. Vertaling P. Öfner.

Het feest voor Internationale Roma Dag in Lovosice vond plaats in een gemeenschapscentrum in een arme Roma buurt. Een kind dat liever in zijn bed blijft liggen dan naar school te gaan, werkte er op de lachspieren. Maar de moraal van het verhaal laat geen ruimte voor interpretatie: naar school gaan moet.

Dit hoofdstuk gaat over de vorderingen in het onderwijs van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw toen de oudste respondenten naar school gingen. In beide landen werden sinds 1950 de eerste pogingen ondernomen om de kinderen van de vrijwel allemaal ongeletterde Roma en Sinti onderwijs aan te bieden. In dit hoofdstuk draait het om verschillende vragen rond het onderwijsaanbod aan Roma en Sinti in combinatie met hun maatschappelijke positie. Zijn er in het onderwijsaanbod factoren aan te wijzen die van invloed waren op de moeizaam verlopen sociale stijging van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië? Hoe hebben Roma en Sinti respondenten dat onderwijs zelf ervaren? Hoe is hun onderwijs carrière verlopen? En welke drempels moesten de hoogopgeleide respondenten slechten om dat onderwijsniveau en die maatschappelijke positie te bereiken? Wat was, om te beginnen, de uitgangspositie van de respondenten wat betreft het opleidingsniveau van hun ouders?

Opleidingsniveau van de ouders van de respondenten

Het opleidingsniveau van de Tsjechische ouders

De ouders van de Tsjechische respondenten gingen naar school in de communistische tijd, en dat was een tijd waarin onderwijs deel uitmaakte van het assimilatieprogramma. De leerplichtwet werd strikt gehandhaafd. Desondanks zijn de meeste ouders van de Tsjechische respondenten zeer laagopgeleid. Opmerkelijk is bovendien dat er geen ontwikkeling te zien is in opleidingsniveau vanaf de jaren vijftig, toen Roma voor het eerst naar school gingen. De ouders van de respondenten tussen de twintig en de veertig hebben niet significant meer opleiding genoten dan die van de mensen boven de veertig en dat geldt voor zowel laag- als hoogopgeleiden.

Van de hoogopgeleide respondenten is bijna de helft van alle vaders en moeders nauwelijks naar school geweest en analfabeet. Eén vader heeft later tijdens het vervullen van zijn dienstplicht alsnog leren lezen.⁴ Daarnaast hebben negen ouders tot en met het einde van de leerplichtige periode tot het vijftiende jaar op het speciaal of het regulier onderwijs gezeten.⁵ Slechts een paar ouders zijn na de basisschool nog een vervolgopleiding gaan doen. De moeder van Lukáš (1991) begon aan de mbo-opleiding elek-

4 Beide ouders analfabeet: Jiří (1963) TH-6, 3; Petr (1959) TH-9, 3; Alžběta (1949) TH-11, 2. De vaders van Lenka (1974) TH-13, 3-4; Milada (1972) TH-5, 4; Jana (1964) TH-8, 5; en de moeder van Radka (1962) TH-1, 4. De vader van Vladimír (1986) TH-2, 2 leerde later lezen.

5 Speciaal onderwijs: de beide ouders van Erika (1991) TH-4, 1; de vader van Lukáš (1991) TH-10, 9; en de moeder van Jana (1964) TH-8, 5. De moeder van Milada (1972) TH-5, 3 deed zes klassen basisschool. De hele basisschool deden de ouders van Elena (1975) TH-3, 3; de vader van Marie (1990) TH-7, 5-6 en de moeder van Lenka (1974) TH-13, 2-3.

trotechniek maar stopte toen ze zwanger werd. De vader van Marie (1990) deed een avondstudie mbo sociaal werk. Marie's moeder heeft gestudeerd, zij is van niet-Roma komaf. De vader van Radka (1962) doorliep de officiersschool. Die van Agáta (1970) was 'wit', een veterinair op mbo-niveau. Haar moeder was chef van de keuken in een groot ziekenhuis en had koksschool op mbo-niveau gedaan. De ouders van Zdeněk (1957) tenslotte waren destijds voor Roma opmerkelijk hoogopgeleid. Zijn moeder had ambachtsschool gedaan en zijn vader had de middelbare school afgemaakt. Begin jaren vijftig gingen volgens Zdeněk de weinige Roma met een middelbare-schoolopleiding niet doorstuderen omdat ze vroeg aan een gezin begonnen en er geld verdiend moest worden. Pas na zijn pensionering begon zijn vader alsnog aan een universitaire studie.⁶

Van de ouders van de laagopgeleide respondenten heeft niemand een opleiding na de basisschool doorlopen. Maar opvallend genoeg zijn er minder ouders volledig analfaabeet dan bij de hoogopgeleiden. Vermoedelijk is dat te verklaren door de gemiddeld wat lagere leeftijd van de laagopgeleide respondenten. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog nam het analfabetisme onder Roma gaandeweg af.⁷

Sommige ouders zijn nooit naar school geweest, anderen slechts een paar jaar. Meerdere ouders volgden speciaal onderwijs.⁸ Van een aantal laagopgeleide respondenten is niet bekend wat voor scholing de ouders genoten hebben. De moeder van Jakub (1960) is overleden toen hij acht was en de vader van Michaela (1981) toen ze nog een baby was. De vader van Ema (1985) is snel uit beeld geraakt.⁹

Tabel 5. Opleidingsniveau van de ouders van de Tsjechische respondenten

	analfabeet	speciaal onderwijs	basis-onderwijs ¹⁰	mbo	universiteit	onbekend	Totaal
Hoogopgeleid	12	4	4	7	1		28
	(43%) ¹¹	(14%)	(14%)	(25%)	(4%)		(100%)
Laagopgeleid	6	5	7			8	26
	(23%)	(19%)	(27%)			(31%)	(100%)

Slechts een paar ouders kwamen iets verder in het basisonderwijs onder wie de vader van Jakub (1960) die zes van de negen klassen voltooide. Hij had zo'n uitzonderlijk mooi

6 De moeder van Lukáš (1991) begon aan het mbo, TH-10, 9; Marie (1990) haar ouders TH-7, 5-6 en 7; de vader van Radka (1962) TH-1, 4; de ouders van Agáta (1970) TH-14, 4 en Zdeněk (1957) TH-12, 2-3.

7 Barany, *The East European Gypsies*, 132.

8 Niet of nauwelijks naar school gingen de ouders van Anežka (1972) TL-2, 2; Luboš (1977) TL-4, 2; František (1972) TL-3, 1; Barbora (1956) TL-13, 2; en de moeder van Ema (1985) TL-1, 2. Speciaal onderwijs: de ouders van Pavel (1989) TL-9, 3; Radek (1980) TL-8, 2; Luboš (1977) TL-4, 2.

9 Van de ouders van Tomáš (1985) TL-10, Eva (1996) TL-11 en Eliška (1983) TL-6 is het opleidingsniveau niet aan de orde gekomen. Jakub (1960) TL-5, 3; Michaela (1981) TL-7, 5; Ema (1985) TL-1, 2.

10 Binnen de categorie basisonderwijs vallen de ouders die minimaal een aantal klassen van het basisonderwijs hebben doorlopen. Het basisonderwijs in Tsjechië is voor kinderen van zes tot vijftien jaar.

11 Eén vader leerde lezen in zijn militaire diensttijd.

handschrift dat Jakubs onderwijzer hem vroeg om naar school te komen om te bewijzen dat het echt het zijne was.¹²

Het opleidingsniveau van de Nederlandse ouders

Ook de ouders van de Nederlandse hoogopgeleide Roma en Sinti zijn in het algemeen zeer laag opgeleid. Toch hebben er minder ouders helemaal niet leren lezen op school, namelijk 17 procent (4 van de 24) tegenover 43 procent ongeletterden bij de ouders van de Tsjechische hoogopgeleiden.

Twee ouders uit de Generaal-pardongroep waren als kind in toenmalig Joegoslavië nooit naar school geweest. Eén daarvan, de vader van Juliano (1981), volgde in Nederland een alfabetiseringscursus toen hij al boven de veertig was. Twee Sinti ouders waren evenmin naar school geweest. Maar de meeste ouders volgden in de wintermaanden in hun jeugd wel minimaal een paar jaar kampschool. Ze kregen daarna geen vervolgonderwijs aangeboden wat vooral de Sinti vader van Hetty (1992) nog altijd betreurt.¹³ Andere Sinti ouders zaten een paar jaar op een reguliere lagere school en sommigen maakten die helemaal af. Dat gold ook voor een paar ouders in Joegoslavië. De vader van Sara (1957) volgde voor de Tweede Wereldoorlog in Duitsland een beroepsopleiding tot vioolbouwer.¹⁴

Een mbo-diploma haalden alleen de Roma vader van Vesna (1987), een opleiding boekhouden op mbo-niveau in Belgrado, en de Sinti vader van Bernard (1978), die in de avonduren zijn mbo afmaakte bovenop de kweekschool voor de detailhandel. Twee 'burgermoeders' hebben een huishoudschool diploma. Die van Josef (1956) kon daarom goed lezen en schrijven en beheerde de contracten voor het orkest van haar man. Die kon met een paar jaar kampschool wel lezen maar niet goed genoeg voor de spreekwoordelijke kleine lettertjes.¹⁵

De ouders van de Nederlandse laagopgeleide Sinti en Roma hebben aanzienlijk minder onderwijs genoten dan die van de hoogopgeleide Nederlandse respondenten. 15 van de 24 ouders zijn analfabeet en geen van de ouders heeft meer onderwijs gehad dan een paar klassen kampschool of lagere school.

In Joegoslavië waren van de Roma van de Generaal-pardongroep de ouders van Miloš (1947) en de moeder van Patrick (1993) nooit naar school geweest. Ook Patrick's vader niet, maar die leerde tijdens een paar jaar durend verblijf in Italië enigszins lezen van een priester daar. De moeder van Dragana (1977) zat wel een paar jaar in de schoolban-

¹² Iets verder in het basisonderwijs kwamen de moeder van Michaela (1981) TL-7, 5 en de vaders van Hana (1982) TL-12, 2 en Jakub (1960) TL-5, 3.

¹³ Analfabeet: de moeder van Gisela (1978) NH-6, 5; de vader van Juliano (1981) NH-10, 4; de vader van Elly (1958) NH-9, 16; de moeder van Raul (1971) NH-5, 2. Kampschool: de vader van Josef (1956) NH-11, 4; de moeders van Elly (1958) NH-9, 16 en Denise (1982) NH-12 en de ouders van Hetty (1992) NH-4, 2.

¹⁴ Enige tijd op de reguliere lagere school: de vader van Denise (1982) NH-12, 2; de vaders van Suzanna (1961) NH-1 en Raul (1971) NH-5, 2. In Joegoslavië: de ouders van Dejan (1963) NH-2, 2-3; de moeders van Juliano (1981) NH-10, 5 en Vesna (1987) NH-7, 4 en de vader van Gisela (1978) NH-6, 5. De beroepsopleiding tot vioolbouwer was de *Geigerbauschule*, Sara (1957) NH-3, 7 en 19.

¹⁵ Mbo: Vesna (1987) NH-7, 4 en Bernard (1978) NH-8, 3. Huishoudschool: Bernard (1978) NH-8, 6 en Josef (1956) NH-11, 4.

ken, haar vader Miloš niet. De ouders van Renata (1984) die in Slowakije opgroeiden, hadden evenmin onderwijs gehad.¹⁶

Alle ouders van de wat oudere Sinti in Nederland trokken rond en waren niet naar school geweest. De ouders van Magda (1971) bijvoorbeeld 'kennen geen letter zo groot als een koe'. Wel herkent haar vader onderweg het woordbeeld van grotere steden op de plaatsnaamborden.¹⁷

De ouders van de jongere Sinti trokken niet meer rond, zij hadden zich al gevestigd op een woonwagenkamp. Die ouders hebben minimaal een paar klassen kampschool doorlopen.¹⁸

Tabel 8. Opleidingsniveau van de ouders van de Nederlandse respondenten

	analfabeet	speciaal onderwijs ¹⁹	basis-onderwijs ²⁰	lbo	mbo	onbekend	Totaal
Hoogopgeleid	4	6	8	3	2	1	24
	(17%) ²¹	(25%)	(33%)	(13%)	(8%)	(4%)	(100%)
Laagopgeleid	15	5	2			2	24
	(63%) ²²	(21%)	(8%)			(8%)	(100%)

Het opleidingsniveau van de ouders van de Tsjechische en de Nederlandse respondenten blijken elkaar dus niet veel te ontlopen. In beide landen zijn de ouders van de hoogopgeleide respondenten iets hoger opgeleid, wat betekent dat slechts een paar van hen mbo-onderwijs hebben gevolgd en één Tsjechische moeder een studie achter de rug heeft. Een groot aantal ouders is analfabeet. In Nederland is er onder de ouders van de laagopgeleide respondenten aanzienlijk meer ongeletterdheid dan bij de ouders van de hoogopgeleiden, in Tsjechië is dat andersom. In Nederland kunnen vooral de ouders van de respondenten ouder dan veertig niet lezen en schrijven, terwijl er bij ouders van de jongere respondenten een voorzichtige stijging van het opleidingsniveau is waar te nemen. In Tsjechië is dat gelijk over de leeftijdscategorieën verdeeld, er is geen sprake van een stijging van het opleidingsniveau van de ouders door de tijd heen.

Maar al met al gaat het om kleine verschillen. Het opleidingsniveau van de ouders is over het algemeen zeer laag te noemen en voor de respondenten betekende dat een ongunstige uitgangspositie. In Tsjechië werden onder het communisme gelijke onderwijs-

16 In Joegoslavië: Miloš (1947) NL-2, 2; Patrick (1993) NL-12, 3; Dragana (1977) NL-3, 1. In Slowakije: Renata (1984) NL-9, 10.

17 In Nederland: Hannes (1956) NL-8, 4; Magda (1971) NL-5, 12; Ilona (1969) NL-6, 6; Marieke (1952) NL-4, 7.

18 Dennis (1984) NL-11, 4; Carolien (1982) NL-1; Jacob (1970) NL-10, 7; Johanna (1995) NL-7, 1.

19 De kampschool viel onder wat we nu het speciaal onderwijs noemen.

20 Binnen de categorie basisonderwijs vallen de ouders die minimaal een paar klassen van de lagere school of het basisonderwijs hebben doorlopen.

21 Eén vader volgde een alfabetiseringscursus toen hij boven de veertig was.

22 Eén ouder leerde van een priester enigszins lezen.

kansen voor iedereen gepropageerd. In Nederland zou er vanaf de jaren vijftig vanuit het meritocratische denken in het onderwijs op talent en niet meer op afkomst moeten worden geselecteerd. Toch is het nog altijd zo dat een kind uit een laagopgeleid milieu minder kansen heeft op schoolsucces dan iemand uit een hoogopgeleid milieu. Zo'n kind krijgt van kinds af aan meer sociaal-culturele bagage mee.²³ In de belangrijke eerste levensjaren nemen kinderen van hoogopgeleide ouders volgens Dronkers door de stimulerende omgeving een nauwelijks meer in te halen cognitieve voorsprong op kinderen uit een laagopgeleid milieu. Daaronder vallen vaardigheden waarvan een kind op school veel profijt heeft.²⁴ Brüggemann toonde in 2012 in zijn statistische analyse van de rapporten van het UNDP en de Wereldbank over Roma in Oost-Europa aan dat het opleidingsniveau van het gezinshoofd een belangrijke factor is voor de kans op het bereiken van een hoger onderwijsniveau. Als iemand een diploma van het beroepsonderwijs had, was de kans dat diens kinderen het goed deden op school vele malen groter. Maar als het gezinshoofd het speciaal onderwijs had bezocht, nam de kans dat de kinderen daar ook terecht kwamen met ruim 20 procent toe.²⁵ Crul wees eveneens op het opleidingsniveau van de ouders als belangrijke indicator voor het opleidingsniveau dat het kind gaat halen.²⁶ Door het bijzonder lage opleidingsniveau van hun ouders is de uitgangspositie van de respondenten in zowel Nederland als Tsjechië in het onderwijs dan ook als uiterst ongunstig te classificeren.

Taalachterstand

Eén van de gebieden waarop kinderen uit een sociaaleconomisch lager milieu een achterstand oplopen nog voor ze naar school gaan, is hun taalvaardigheid. Die kinderen hebben een beperktere woordenschat. Een jong opgelopen achterstand in taalniveau is nauwelijks meer in te lopen. Bijvoorbeeld in Chicago bleken kinderen uit achterstandswijken op hun dertiende in taalvaardigheid een heel schooljaar achter te lopen op kinderen uit een betere buurt.²⁷ Voor een deel van de Roma en Sinti komt daar bovenop dat het Roma-nes hun moedertaal is en dat zij de taal van het land pas leren als ze naar school gaan.²⁸

23 Moravcová, Bittnerová & Pěničková, *Parental strategies*, 3-4 en 26-27; H. van de Werfhorst & J. Dronkers, 'Twee kanten van de meritocratie: trends in nominale en positionele ongelijkheid', in: P.T. de Beer & M.A. van Pinxteren (red.), *Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* (Amsterdam 2016) 45-63, 56-59; B. Mellink, 'Van maakbare samenleving naar maakbare markt', in: P. Slaman (red.), *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018) 333-339, 334-335.

24 Dronkers, 'Sociale ongelijkheid', 69-70.

25 Brüggemann, *Roma education*, 74.

26 M. Crul, 'Snakes and ladders in educational systems: access to higher education for second-generation Turks in Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39:9 (2013) 1383-1401, 1387.

27 Sociologen Robert Sampson, Patrick Sharkey en Stephen Raudenbush deden onderzoek naar de langdurige effecten van het opgroeien in achterstandswijken in Chicago op de taalvaardigheid van kinderen. Ze volgden meer dan tweeduizend arme Afro-Amerikaanse kinderen vanaf hun zesde tot hun dertiende jaar. R. Sampson, P. Sharkey & S. Raudenbush, 'Durable effects of concentrated disadvantage on verbal ability among African-American children', *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105:3 (2008) 845-852, 845.

28 Daarom pleitte linguïst Hristo Kyuchukov voor tweetalig onderwijs voor Roma kinderen, in de taal van het land en het Roma-nes. In Nitra, Slowakije, werkte hij mee aan een tweetalige opleiding voor onderwijzers. Kyuchukov, 'Transformative education', 275-278.

In Tsjechië zijn de Vlachische Roma grotendeels Romanestalg maar onder verreweg de grootste groep, de *Rumungre*, werd het spreken van de eigen taal tijdens het communistische assimilatieoffensief teruggedrongen. Het is eerder uitzondering dan regel dat er thuis alleen Romanes gesproken wordt. Een aantal respondenten spreekt helemaal geen Romanes.²⁹ Ook Elena (1975) en Erika (1991) spreken het niet en in hun werk als onderwijsassistenten merkten ze dat dat eveneens geldt voor de meeste kinderen die ze begeleiden.³⁰ Anežka (1972) sprak zelf Romanes als kind maar spreekt bewust Tsjechisch met haar kinderen.

Omdat ik het belangrijk vind dat ze die taal goed spreken. Romanes spreken doe ik alleen als ik kwaad ben.³¹

Wel noemen de Roma die Romanes beheersen de taal een belangrijk deel van hun culturele identiteit, zelfs als ze het slechts een beetje machtig zijn.³² Als Roma sociaal werkers het Romanes (enigszins) beheersen, kan dat in het contact het ijs breken. Daarom wordt de taal op het mbo sociaal werk onderwezen. Dat gebeurt meestal door moedertaalsprekers onder wie respondent Petr (1959). Hij merkt dat de jonge generatie het Romanes steeds slechter beheerst.

Het is óf slecht Romanes, óf een dialect tussen het Tsjechisch en het Slowaaks.³³

Voor de eerste generatie Roma die van Slowakije naar Tsjechië ging, vermengde het Tsjechisch met Slowaaks. Dat zijn weliswaar twee verwante talen, maar wel met een deels eigen woordenschat en grammatica en een andere uitspraak. Na de opsplitsing van Tsjechoslowakije dreven die beide talen verder uiteen. De jonge generatie Tsjechen verstaat het Slowaaks nauwelijks meer. Men leest vrijwel alleen nog literatuur in de eigen taal en tv-programma's of films worden inmiddels in het andere land ondertiteld uitgezonden.³⁴

Nog steeds moeten veel Tsjechische Roma kinderen eerst algemeen beschaafd Tsjechisch leren om goed mee te kunnen op school. Thuis spreken ze volgens sociale wetenschappers Mirjam Moravcová, Bittnerová en Daniela Pěničková een etnolect, een eigen dialect tussen het Tsjechisch en het Slowaaks.³⁵ Daaraan zijn ze als Roma herkenbaar. Het is net zo'n onderscheidend 'etnisch' kenmerk als huid- of haarkleur, zegt Doubek. In een interview doet hij voor hoe het verschil klinkt tussen het Tsjechisch en dit etnolect dat een wat hardere en stotender klank heeft.³⁶ Een dergelijk Roma etnolect bestaat niet alleen in Tsjechië. Tijdens veldonderzoek in Roemenië constateerde antropoloog Il-

29 Radka (1964) TH-1, 3; Elena (1975) TH-3, 1; Lenka (1974) TH-13, 2; Erika (1991) TH-4, 5; Tomáš (1985) TL-10, 8; Eliška (1983) TL-6, 2.

30 Elena (1975) TH-3, 1; Erika (1991) TH-4, 5.

31 Anežka (1972) TL-2, 2.

32 Jiří (1963) TH-6, 4; Lukáš (1991) TH-10, 4 en 9; Alžběta (1949); TH-11, 10; Milada (1972) TH-5, 6; Pavel (1989) TL-9, 7; Ema (1985) TL-1, 4; Hana (1982) TL-5, 5.

33 Petr (1959) TH-9, 4. Ook Jana (1964) gaf Romanes op het mbo, TH-8, 2.

34 'Jonge Tsjechen verstaan de Slowaken niet meer', *de Volkskrant* (14.01.2006).

35 Moravcová, Bittnerová & Pěničková, *Parental strategies*, 29.

36 Interview D. Doubek (14.02.2014) 3-4.

dikó Plájás dat Roemeense ambtenaren Roma herkennen aan hun manier van spreken.³⁷ Voor de Roma die het algemeen beschaafd Tsjechisch niet goed beheersen, is *passing* dus moeilijker. Roma die opgaan in de middenklasse moeten accentloos Tsjechisch spreken.

In Nederland wordt door Sinti het Romanes over het algemeen in ere gehouden. Wel hebben de vele gemengde huwelijken tot gevolg dat het Romanes afgewisseld wordt met het Nederlands. De niet-Sinti partij beheerst het Romanes doorgaans passief, maar leert de taal vaak niet spreken. De man van Hetty bijvoorbeeld heeft een *gadzje* moeder en hij probeert het Romanes nu pas als volwassene te leren. Maar de grammatica is moeilijk en een taal cursus Sinti-Romanes bestaat niet.³⁸ Kinderen die thuis Romanestalgig zijn, leren het Nederlands pas op school. Marieke (1952) hamerde er bij haar kinderen op dat er thuis weer Sinti gesproken moest worden en dat gebeurde ook in andere gezinnen.³⁹ Dat doet zich niet alleen voor op het woonwagenkamp. Sinti die in een huis wonen proberen net zo goed de taal levend te houden. Desondanks sluipt er toch veel Nederlands in.⁴⁰

Een deel van de Sinti kinderen in Nederland spreekt niet of nauwelijks Nederlands als ze naar school gaan. Voor kinderen met een andere moedertaal of met een taalachterstand is het extra belangrijk om naar de voorschool te gaan, omdat op die jonge leeftijd de linguïstische competenties worden ontwikkeld.⁴¹ Respondenten die als onderwijsassistenten werken, zagen in de praktijk hoe noodzakelijk het is dat Sinti kinderen de instructietaal beheersen als ze naar school gaan. Carolien (1982) maant de Sinti ouders ver van tevoren om hun kinderen vanaf 2½ naar de peuterspeelzaal te sturen. Eerst sputteren ouders dan tegen omdat hun kind nog zo klein is en daarom thuis hoort te blijven.

Nee, zeg ik dan, de peuterspeelzaal is heel erg belangrijk. Leer jij hem Nederlands? Straks begrijpt hij niks op school, dat is zielig, dat is niet goed!⁴²

Denise (1982) probeerde Sinti ouders met jonge kinderen te overreden met als argument dat hun kind straks niet in staat was iets te vertellen in de klas. Zelf Nederlands met een kind praten is belangrijk, hield ze die ouders voor.

Dan zeiden ze: 'Maar ja luister, wij kunnen zelf heel moeilijk Nederlands praten en als je allebei Sinti ouders bent, praat dan 's tegen elkaar Nederlands'.⁴³

Ook bij een groot deel van de Nederlandse vooroorlogse Roma en de Generaal-pardon Roma geldt het Romanes als onbetwiste moedertaal. Die Roma spreken een Vlachsische variant van het Romanes. Maar ook bij hen komt hier en daar het Nederlands de huiskamers binnen. Miloš (1947) is zelfs bang dat het Romanes verloren zal gaan, vooral bij de Roma die wat opener tegenover de samenleving staan. Maar bij Patrick (1993) thuis wordt

37 Plájás, M'charek & Van Baar, 'Knowing "the Roma"', 599.

38 Hetty (1992) NH-4, 8.

39 Marieke (1952) NL-4, 15.

40 Jacob (1970) NL-10, 14.

41 Traag & Van der Velden, 'Early school-leaving', 47-48.

42 Carolien (1982) NL-1, 4.

43 Denise (1982) NH-12, 12.

altijd alleen Romanes gesproken. Wel pikt zijn zoon van zes Engelse woorden op, zoals *icecream*, omdat hij filmpjes op zijn eigen smartphone kijkt. En soms gebruiken ze in de familie onderling Nederlandse leenwoorden omdat die in het Romanes niet bestaan.

Bijvoorbeeld, wij zeggen 'Ker mange afspraak.' 'Ker mange', dat is: doe voor mij, en 'afspraak'. Snap je? En we denken niet eens dat dat een Nederlands woord is. Maar dat komt er zo uit, zeg maar. Ker mange afspraak.⁴⁴

Tenslotte beweert Ilona (1969) dat ze aan iemands manier van spreken kan horen of die van een woonwagenkamp komt, waar ook in Nederland. Op de kampen spreken ze volgens haar een eigen variant van het Nederlands.

Het is de... de... hoe moet ik dat uitleggen... de táál! Hoe wij woorden d'ruitgooien. Dat is 't 'm. Het dialect wat wij hebben, wij praten anders. Wij gebruiken de wóórden anders.

Sommige kinderen die langer naar school gaan, nemen daar woorden en maniertjes over van de taal van de 'boeren', van de mensen uit de 'burgermaatschappij'. Bijvoorbeeld oud-voetballer en inmiddels voetbalcommentator Rafael van der Vaart, van huis uit van een woonwagenkamp, is 'verboerd' volgens Ilona. Van haar eigen kinderen accepteert ze dat niet.

Die van mij die hebben ook wel eens een woord ertussen, ik zeg: als jij je bek niet dichthoudt! Normáál praten!⁴⁵

Wanneer ik, een 'boer' zijnde, een respondent van een woonwagenkamp voor de eerste keer belde, moest ik me schrap zetten om door de telefoon die manier van praten niet als afwerend te interpreteren. Die manier van praten klinkt wat harder en meer staccato en is zonder enige plichtpleging of beleefdheidsfrase. Opmerkelijk is dat qua klank dat enigszins vergelijkbaar lijkt met het etnolect van de Tsjechische Roma.

Dat etnolect is karakteristiek voor veel Tsjechische Roma, maar het is niet de grootste handicap voor Roma kinderen op school. Dat is hun kleine woordenschat, die toe te schrijven is aan het geringe contact met mensen buiten het getto. Die taalachterstand op leeftijdgenoten is een overeenkomst met Sinti en Roma kinderen in Nederland die al groot is op het moment dat ze naar de basisschool gaan.

Het onderwijsaanbod in Nederland vanaf de jaren vijftig

Het onderwijsbeleid voor de woonwagenbevolking

De leerplicht gold ook voor woonwagenkinderen, zo werd benadrukt in de Wet op de Woonwagens en Woonschepen uit 1918. Het aantoonbaar bevorderen van de schoolgang van de kinderen was één van de voorwaarden voor een woonwagenvergunning.

⁴⁴ Miloš (1947) NL-2, 8; Patrick (1993) NL-12, 8.

⁴⁵ Ilona (1969) NL-6, 6 en 10.

Kinderen die langer dan 28 dagen in een gemeente vertoefden, moesten worden toegelaten op de plaatselijke school. Een ambtenaar, die een begeleidend boekje bij de wet schreef, vroeg aan schoolbesturen:

[of] er voor deze kinderen, als ze behoorlijk gereinigd en gekleed worden aangeboden, een plaatsje wordt ingeruimd. Natuurlijk kunnen de stumpers niet mee! Maar dat doet er niet zoveel toe, als er met hun onderwijs eerst maar een begin wordt gemaakt.⁴⁶

In de jaren twintig en dertig waren er hier en daar klasjes voor woonwagenkinderen. Dat gebeurde op eigen initiatief van leerkrachten die de kinderen onbetaald leerden lezen en schrijven. Maar verder kwam er in de praktijk niets van het schoolbezoek terecht.⁴⁷

Pas na de Tweede Wereldoorlog richtte de overheid de eerste woonwagenkampscholen op. Dat ging om blo-scholen, voor buitengewoon lager onderwijs, tot 1985 een voorloper van het speciaal onderwijs. Binnen het blo vormden kinderen van woonwagenbewoners samen met de kinderen van schippers en kermisexploitanten een eigen categorie, omdat ze vanwege hun leefwijze moeilijk naar de gewone school konden. Het tempo van lesgeven en het rooster van de te behandelen stof werden aangepast aan de omstandigheden van ambulante kinderen.⁴⁸ Omdat veel ouders nog rondtrokken, hadden de scholen om de continuïteit van het lesprogramma te waarborgen een uniform leerplan. De kinderen kregen een persoonlijk takenboekje waarin de vorderingen konden worden afgetekend. Onderzoek naar het onderwijs op de kampscholen van Sietaram in 1968 bracht aan het licht dat woonwagenkinderen met een ernstige achterstand op leeftijdgenoten aan school begonnen. De onderzochte woonwagenkinderen van zes jaar oud hadden een beperkte woordenschat en een groot aantal van hen wist niet dat gedrukt materiaal 'om te lezen' was. Desalniettemin concludeerde Sietaram dat hun niveau te vergelijken was met dat van kinderen van ongeschoolde arbeiders. Het uiterst lage onderwijsniveau was te wijten aan het verschil tussen het thuismilieu en de school. Het onderzoek ontkrachtte de klacht van leerkrachten dat de achterstand te wijten was aan een hoger percentage 'debielen' dan het landelijk gemiddelde van 7 procent. Het verzuim bleek erg hoog: maar heel weinig kinderen kwamen regelmatig naar school en 23 procent van de kinderen kwam zelfs minder dan een kwart van het schooljaar naar de les.⁴⁹

Drie respondenten die als kinderen nog in een woonwagen rondtrokken, zaten op de

46 S.L. Veenstra, *Woonwagens, woonschepen en hunne bewoners. Toelichting op de nieuwe wettelijke regeling* (Zwolle 1919) 27. Veenstra was ambtenaar op het Ministerie van Justitie. De termijn van 28 dagen was vastgesteld in de Leerplichtwet die inging in 1901. Via Van Ooijen, *Je moet weg*, 181.

47 Van Ooijen, *Je moet weg*, 181-182; Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 41. Overigens werd niet alleen bij kinderen die in woonwagens of woonboten leefden de hand gelicht met de leerplichtwet van 1901. Tot na de Tweede Wereldoorlog ging vijf procent van de kinderen in de lagere-schoolleeftijd nooit naar school. Korter of langer verzuim vormde geen uitzondering in die periode, vooral van kinderen die moesten bijdragen aan het gezinsinkomen, ofwel thuis ofwel in sectoren waarin arbeid van kinderen jonger dan twaalf jaar niet verboden was, zoals in de landarbeid en de huisindustrie. A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschaving. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984) 111-112.

48 P.Th.F.M. Boekholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 255-256.

49 K. Sietaram, *Onderontwikkeld gebied in eigen land. De woonwagensamenleving als sociaal-pedagogische opgave* (Assen 1969) 86-88 en 97-99.

kampscholen, vooral in de wintermaanden. Als in de lente het weer beter werd, werden ze van school gehaald en ging de familie weer op reis. Marieke (1952) bezocht de kampschool tot haar twaalfde.

En dan moest je gaan leren schrijven, dat kreeg je nog met die overtrekblaadjes, daar kon je doorheen kijken en dan moest je overtrekken, iedere keer diezelfde lettertjes, zo in die schriften. Lijntje voor lijntje, dat vond ik heel interessant.⁵⁰

Kunnen doorleren na haar twaalfde was nooit ter sprake gekomen, zegt Marieke. De ouders van Elly (1958) hadden zich al definitief gevestigd op een kamp en ook zij leerde lezen op de kampschool. Maar vaak mocht ze niet naar school omdat ze dan thuis haar ziekelijke moeder moest helpen.⁵¹

Anderen gingen in het winterseizoen naar een reguliere lagere school, tussen de 'burgerkinderen'. Omdat ook zij in het zomerseizoen niet naar school gingen, was het niveau niet hoog. Magda (1971) ging naar een nette school met de Bijbel, omdat haar moeder vond dat je op de kampschool niets dan vloeken leerde. Voor onderweg in de zomer kreeg ze huiswerk mee.⁵² Hannes (1956) ging naar een gewone lagere school in het dorp maar kon er pas op zijn achtste terecht. Samen met andere Sinti jongens kreeg hij les in het opberghok van de school waar een schoolbord was neergezet.

De meester die maakte zich wel een beetje uit de voeten. Die schreef wat dingen op, op dat bord, en dat moesten wij tigtallen keren overschrijven. Dat was dan de les die we kregen.

Hannes en de andere kinderen kregen eveneens schoolwerk mee voor onderweg, als zijn ouders gingen reizen, voor muziekoptredens of om te evangeliseren in Frankrijk.

Toen ik van school afging... Dat was met twaalf. Ik heb toen tegen mijn vader gezegd van: Ik blijf niet stilstaan, ik ga werk zoeken.⁵³

Sara (1957) zat 's winters op een reguliere lagere school en in de lente gingen ze weer op pad. Dat Sara leerplichtig was speelde blijkbaar geen rol van betekenis, want in haar herinnering lieten de onderwijzers haar zonder bezwaar vertrekken.

Dan kwam mijn vader, die kwam dan het pleintje oplopen, en dan deed-ie alleen maar zó, wuiven naar ons, dus dat we moesten komen. En dan wisten wij en de leraar ook, dat wij uit de klas moesten, naar huis. En die leraren die vonden dat goed, dat was toen allemaal anders hè, nou zou men dat niet meer voor mekaar krijgen, denk ik.⁵⁴

Omdat ze maar de helft van het jaar op school was, kon Sara niet goed meekomen. Dat had ze gemeen met alle kinderen die in het trekseizoen niet naar school gingen, dat ze onvoldoende opstaken van de lesstof. Maar toch leerden de meesten er wel lezen. De ouders van Marieke (1952) hadden daar profijt van, herinnert ze zich.

50 Marieke (1952) NL-4, 4-7.

51 Elly (1958) NH-9, 4-5.

52 Magda (1971) NL-5, 12.

53 Hannes (1956) NL-8, 3 en 10.

54 Sara (1957) NH-3, 4-5.

Jaha, want we moesten de post lezen, als er post kwam. Want hun konden dat niet. Dus de post: lees dit 's effe, waar komt dit vandaan? Wat is dit, wat staat erin? Dat soort dingen.⁵⁵

Ilona (1969) is blij dat ze in die wintermaanden heeft leren lezen.

Ja, tuurlijk, ja, in deze tijd helemaal. Ik bedoel: waar blijf je dan in deze tijd? Als je niet kan lezen en niet kan schrijven?

Maar ze schrijft niet foutloos en ook begrijpend lezen is een probleem.

Een brief, ik moet het horen. Dan kan ik het begrijpen. Als ik het lees, ja, ik zal niet weten wat ik eruit moet halen.⁵⁶

De regionale woonwagencentra waar de Sinti en Roma zich vestigden in de vroege jaren zeventig waren voorzien van een eigen blo-school. Op aanbeveling van Sietaram kregen onderwijzers van de kampscholen een bijscholing om de kampjeugd beter te begrijpen. Een van de aandachtspunten was dat ze de intellectuele vermogens van de kinderen niet langer moesten onderschatten. Peuters en kleuters volgden er een 'schoolrijpingsprogramma', om de 'fundamentele tekorten' op te vangen voor zij aan de lagere school begonnen. In tegenstelling tot in de rest van Nederland, waar sinds de jaren zestig het peuteronderwijs sterk in opkomst was, werd het op de woonwagencentra op kosten van de overheid verzorgd. Met het compensatieprogramma, vooral gericht op de taalachterstand, werden opvallende resultaten geboekt.⁵⁷

Maar al snel luidde de kritiek op die grote kampen dat ze tot isolement en stigmatisering leidden en dat gold tevens voor de centrumscholen. In lijn met de integratiegedachte van dat decennium noemde de Nota Woonwagenebeleid van 1975 categoriale scholen niet meer wenselijk. En omdat de kinderen vanwege het trekverbod nu op een vaste plek moesten wonen, was het mogelijk geworden om ze naar een reguliere lagere school te laten gaan. Toch zou het tot in de jaren negentig duren tot de laatste van de ruim vijftig woonwagenscholen gesloten werden.⁵⁸ Dat lag ook aan de terughoudende opstelling binnen gewone lagere scholen. Overbekking e.a. in 1987:

Vrijwel geen enkele school staat te trappelen om Zigeunerkinderen toe te laten. Men is bang voor de protesten van andere ouders terwijl men ook opziet tegen de extra energie die men verwacht aan de Zigeunerkinderen te moeten besteden.⁵⁹

Protesten van ouders tegen de plaatsing van 'zigeunerkinderen' op een school haalden verschillende malen de landelijke kranten. In Asten en Maasbracht-Beek was het strijdpunt of een noodgebouwtje voor zo'n twintig kinderen wel of niet op het terrein van de school gezet zou worden. De bedoeling was dat ze les zouden krijgen van gespecialiseerde leerkrachten, op blo-niveau. Dirk de Vroome alias de Rooie Reus liet in 1976 stu-

55 Marieke (1952) NL-4, 7.

56 Ilona (1969) NL-6, 5-6.

57 Sietaram, *Onderontwikkeld gebied*, 210-212; Van Ooijen, *Je moet weg*, 185-186.

58 Overbekking, *Woonwagenebeleid*, 52.

59 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 139.

denten van de Pedagogische Academie de kinderen in de open lucht lesgeven, als publiciteitsstunt en als daad van verzet tegen de protesten van ouders tegen de komst van 'zigeunerkinderen' op hun school. In 1979 kregen de kinderen in Asten voorlopig les in een noodkerk. Daar speelde ook het probleem dat de Sinti ouders 'door hun cultuurpatroon' weinig voor peuter- of kleuteronderwijs voelden.⁶⁰

De Sinti ouders waren volgens Overbekking e.a. in die overgangsjaren van kamp-school naar reguliere lagere school achterdochtig over de plaatsing op een school. Op de kampen ging het gerucht rond dat ze afgescheept zouden worden met een minderwaardig soort onderwijs bedoeld voor 'debielen'. De protesten van ouders waren echter niet zozeer gericht op de vermeende slechte kwaliteit van het onderwijs als wel om een gebrek aan erkenning. Bij conflicten met instanties gebruikten ze volgens Overbekking e.a. namelijk regelmatig de leerplicht als wisselgeld bij de onderhandelingen. Als de overheid wilde dat hun kinderen naar school zouden gaan, moest daar wel iets tegenover staan. Dus als er niet werd ingegaan op bepaalde eisen, werd er gedreigd met het thuishouden van de kinderen.⁶¹

Achteraf beoordelen sommige respondenten het niveau waarop ze in die jaren soms afgezonderd van andere kinderen les kregen als achterstelling. Bijvoorbeeld Carolien (1982) zat op een gewone basisschool maar dan wel in een apart Sinti-klasje. Ze kijkt met enige wrok terug op haar schooltijd. De Sinti kinderen mochten in haar herinnering niet omgaan met de andere kinderen, ook niet tijdens het overblijven. Volgens haar waren de andere ouders bang dat ze onder de luizen zouden zitten.⁶²

Dennis (1984) kon niet op de lagere school blijven, hij werd verwezen naar een school voor moeilijk opvoedbare kinderen. Nu betreurt hij het dat hij op zo'n laag niveau onderwijs heeft genoten en met het schrijven zwaar moet leunen op de spellingcontrole van de computer. Nu zijn dochter naar het speciaal onderwijs moest vanwege de diagnose ADHD vraagt hij zich af of hij destijds vooral is doorverwezen vanwege zijn achtergrond.

Wij zijn gewoon een andere cultuur. En wat je heel veel ziet is dat kinderen wie toch ietsje anders zijn dan de rest, of iets vrijer denken of iets drukker zijn, of het niet zo nauw nemen met de regeltjes, of wat minder luisteren, die krijgen heel veel het stempel dat die ADHD hebben. Ook nu weer zie ik heel veel kinderen van ons op probleemschooltjes terecht komen.⁶³

In Dennis' ogen is de test waarop de diagnose ADHD van zijn dochter gebaseerd werd, blokjes laten stapelen en dan observeren of zij daar haar aandacht bij kon houden, niet geschikt voor kinderen van een woonwagenkamp.

60 Over Maasbracht-Beek: '“Rode Reus” speelde voor aalmoezenier', *Het Parool* (19.04.1976); 'Beekse school weigert toelating. Studenten geven les aan zigeunerkinderen', *de Volkskrant* (08.05.1976). Over Asten: 'Voorstel Schoolbestuur. Zigeunerkinderen op aparte school', *de Volkskrant* (17.10.1979); 'Aparte school voor zigeuners', *Trouw* (23.10.1979); 'Aparte school zigeunerkinderen', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (03-11-1979); [Artikel over Asten, zonder titel], *Trouw* (08-11-1979).

61 Interview J. Overbekking (28.05.2019), 3; Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 153.

62 Carolien (1982) NL-1, 4.

63 Dennis (1984) NL-11, 2-3.



Afb. 27 Roma kinderen voor het eerst naar school (voorjaar 1977). De kinderen van de Generaal-pardon Roma, hier in Lelystad, gingen vlak na hun aankomst in Nederland in maart 1977 voor het eerst naar school. Onderwijzer P. Bos deed die eerste maanden met de kinderen tot tien jaar vooral oefeningen in motoriek en concentratie. Oudere kinderen leerden tellen en schrijven. Spelenderwijs leerden ze de Nederlandse taal. Fotocollectie Maya Pejić, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam).

Ik vind dat daar bijvoorbeeld te weinig rekening wordt gehouden met de cultuur en achtergrond van een kind. Het is algemeen bekend ook dat het bijvoorbeeld op Napolitanen niet toegepast kan worden, dat soort onderzoeksmethodes, omdat die heel anders in hun cultuur en hun gewoontes zijn. Die staan gerust zo half te schreeuwen en dan hebben ze het over een bordje spaghetti of over de zon. Dat is waarom dat daar niet werkt. Bij ons, wij zijn ook heel anders, in onze manier van doen, manier van uiten, manier van spreken. En ja, hun verwarren dat vaak met een ziektebeeld.⁶⁴

Overbekking noemde het in zijn uitgebreide evaluatie van het woonwagengebeleid tekenend dat in de Nota Woonwagengebeleid van 1975 de ambitie voor het beoogde onderwijsniveau niet verder reikte dan het basisonderwijs. Er werd nog met geen woord gerept over het voortgezet onderwijs en de aansluiting op de arbeidsmarkt.⁶⁵ De meeste volwassenen konden rond 1985 niet of nauwelijks lezen en bijna niemand kon schrij-

⁶⁴ Dennis (1984) NL-II, 3-4.

⁶⁵ Overbekking, *Woonwagengebeleid*, 44. Woonwagengebeleid mochten tot en met veertien jaar op de centrumsschool (blo-onderwijs) blijven. In de tweede helft van de jaren tachtig ging de Commissie Voortgezet Onderwijs aan Woonwagen- en Zigeunerkinderen (VOWWZ) van het Ministerie van OC&W en diverse andere organisaties zich inzetten voor doorstroming naar het voortgezet onderwijs. Overbekking, *Woonwagengebeleid*, 49 en 55.

ven. Voor zichzelf vonden ze dat geen gemis. ‘We kunnen ons toch redden, ik schaam me nergens voor.’⁶⁶ Maar bij de jongere generatie nam analfabetisme snel af. Wel was het verzuim in het lager onderwijs nog altijd groot en was op tijd op school komen een probleem. Zoals een leerkracht opmerkte:

Ik ben al blij dát ze komen; ik ben er al aan gewend dat ik het eerste uur telkens de les moet onderbreken omdat er weer iemand binnenkomt.⁶⁷

Onderwijzers wensten niet als controleur op te treden en hechtten aan een vertrouwensband met kinderen en ouders. De schoolinspectie kneep vaak een oogje toe en in het voortgezet onderwijs werd de leerplichtwet voor Sinti en Roma kinderen in het geheel nog niet gehandhaafd. De Sinti en Roma die in huizen waren gaan wonen, hechtten in het algemeen iets meer waarde aan onderwijs. Maar in de jaren tachtig lieten nog de meeste Sinti en Roma kinderen de school na het basisonderwijs voor gezien.⁶⁸

Onderwijs aan de Generaal-pardongroep

Na de komst in 1977 van de mensen die later de Generaal-pardon Roma genoemd zouden worden, moest er voor de kinderen onder hen onderwijs georganiseerd worden. Dat gebeurde in het begin à l'improviste. In Lelystad vertoefde de hele groep eerst op de stadscamping. Het aanvankelijke noodlokaaltje werd uitgebreid tot vier leslokalen, waarvan twee voor kleuters. De kinderen in de leeftijd van vier tot en met veertien hadden geen enkele ervaring met naar school gaan. Ze hadden moeite met stilzitten en waren niet gewend om een taak uit te voeren. Toch koesterden ze de verwachting dat ze binnen de kortste keren zouden kunnen lezen en schrijven. Het was elke dag een verrassing wie er zou komen opdagen. Toen de ouders vanaf 1978 in huizen gingen wonen, werden de kinderen stapsgewijs op gewone lagere scholen ondergebracht.⁶⁹

De volwassenen van de Generaal-pardongroep hadden als kind in Joegoslavië nauwelijks op school gezeten, niemand langer dan een paar jaar. Miloš (1947) had toch een beetje leren lezen, van *gadzje* leeftijdgenoten. Zijn dochter Dragana (1977) voelde zich uitverkoren omdat zij als eerste kind van de Generaal-pardongroep naar een gewone lagere school mocht. Maar tot haar spijt werd ze als oudste dochter op haar dertiende thuisgehouden.⁷⁰ Gisela (1978) ging met plezier naar school. Ze stroomde door naar de mavo, maar strandde in het examenjaar omdat ze drie keer in de week met haar oma naar de nierdialyse moest om te tolken.⁷¹

66 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 140-141.

67 Ibidem, 147.

68 Ibidem, 145-150.

69 Bos, 'Naar school', 356-361; interview E. Bos (07.11.2013) 2.

70 Miloš (1947) NL-2, 2; Dragana (1977) NL-3, 2 en 4.

71 Gisela (1978) NH-6, 3-4.

De huidige positie in het onderwijs van Sinti en Roma in Nederland

Begin jaren negentig werd er nog extra geld beschikbaar gesteld voor onderwijs aan woonwagen- en 'zigeunerkinderen', onder meer vanwege hun gebrekkige onderwijsstrategie, ondanks dat de trend om het doelgroepenbeleid af te bouwen al eind jaren tachtig was ingezet.⁷² De Roma die in de jaren negentig vanuit voormalig Joegoslavië kwamen, vielen bijvoorbeeld onder het reguliere vluchtelingenbeleid. Vesna (1987) kwam met haar ouders in 1998 in Nederland op de vlucht voor de Kosovo-oorlog en leerde Nederlands in een asielzoekerscentrum in Friesland. Na de internationale schakelklas stroomde ze door naar het vmbo.⁷³

Met de afschaffing van de Woonwagenwet in 1999 was er geen gericht landelijk beleid meer voor de Sinti en Roma kinderen in het onderwijs. Sommige gemeenten bleven echter zuinig op de opgedane kennis en ervaring en bekostigden zelf de gespecialiseerde consulent of leerplichtambtenaar. Voor scholen was er op basis van het onderwijsachterstandsbeleid nog wel geormerkt geld beschikbaar volgens de zogeheten gewichtenregeling. Woonwagen- en 'zigeunerkinderen' vormden daarbinnen tot schooljaar 2006-2007 een eigen categorie, daarna gold alleen nog een laag opleidingsniveau van de ouders als criterium.⁷⁴ Daarbovenop kan een school met vier of meer kinderen met een Roma of Sinti achtergrond nog altijd een beroep doen op de regeling voor de bekostiging van extra personeel in het primair onderwijs. Pas in 2021 werd in deze wet de aanduiding 'zigeunerkinderen' veranderd in: leerlingen met een culturele achtergrond van de Roma en Sinti.⁷⁵

Dat Roma en Sinti kinderen onder het onderwijsachterstandsbeleid vielen was geen wonder, de schoolresultaten bleven ver achter bij het landelijk gemiddelde. In een onderzoek van ontwikkelingspsychologen Hanneke Polman en Lia Mulder, op basis van negen scholen 'met een concentratie woonwagen-, Roma en Sinti kinderen' in schooljaar 2007-2008 bleek dat rond de 40 procent van de ouders maximaal het basisonderwijs had voltooid. Het aantal zwakke tot zeer zwakke kinderen bij rekenen en taal was hoog, zelfs in vergelijking met andere kinderen van zeer laagopgeleide ouders. Ze scoorden laag op werkhouding en gedrag en de betrokkenheid van ouders werd gering genoemd.⁷⁶ De meest recente *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs* over schooljaar 2015-

72 *Landelijk Beleidskader Onderwijsvoorrang 1993-1997*, Ministerie van O&W (Den Haag 1993) 60. Over de trend om het doelgroepenbeleid af te schaffen: *Allochtonenbeleid* 1989, WRR (Den Haag 1989) 79-81; Penninx, 'Integratie', 209-210.

73 Vesna (1987) NH-7, 2-3. Vesna deed één jaar mavo, in 1999 ging dat schooltype over in vmbo-theoretische leerweg.

74 Hulsen & Mulder, *Speciale doelgroepen*, 1.

75 Zie Artikel 30 in <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2021-34185.html> (geraadpleegd op 15.07.2021). Voor de aanduiding 'zigeunerkinderen', zie Artikel 31 in <https://wetten.overheid.nl/BWBR0042037/2019-03-26/#Hoofdstuk6> (geraadpleegd op 21.12.2020).

76 Polman & Mulder, *Speciale doelgroepen*, 43-44 en 49-50. Van de negen concentratiescholen maakten er vier deel uit van COOL, het Cohort Onderzoek Onderwijs Loopbanen van 5 tot 18 jaar. De instituten die het COOL-onderzoek uitvoerden, het ITS en het SCO-Kohnstammstituut, boden de mogelijkheid om de gegevens van extra concentratiescholen in te kopen wat voor dit onderzoek voor vijf scholen gebeurd is. Polman & Mulder, *Speciale doelgroepen*, 1-4.

2016 gaf inzicht in gegevens van 49 Roma en 3 Sinti kinderen op elf scholen van wie ruim de helft op het praktijkonderwijs. Het landelijk gemiddelde op dit type onderwijs, bedoeld voor kinderen die het laagste niveau vmbo niet aankunnen, is 2,7 procent. Negen Roma kinderen zaten op het vmbo van wie twee op vmbo-t, de vroegere mavo. Eén deed er havo en één vwo.⁷⁷ Dat beeld werd bevestigd in de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 en 2020. Een groot deel van de Roma en Sinti scholieren bezocht het praktijkonderwijs. Maar ook hierin zagen professionals naast het grote percentage dat de praktijkschool bezocht, nu een beperkt aantal dat het mbo afmaakte, een lichte stijging ten opzichte van de *Monitor* van 2015. Een enkeling kende voorbeelden van Sinti die hoger onderwijs volgden.⁷⁸

Maar dat handjevol succesverhalen kan niet verhullen dat het onderwijsniveau over het algemeen nog altijd zeer laag is. En het verschil met de rest van de Nederlandse bevolking neemt alleen maar toe omdat het gemiddelde opleidingsniveau steeds hoger wordt. Uit het SCP-rapport *De sociale staat van Nederland* bleek dat in 2016 23 procent van de bevolking in de leeftijd van 25 tot en met 64 jaar lager was opgeleid dan mbo-2, het diploma dat vereist wordt voor een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt. In 1990 was dat nog 45 procent. Toen had 10 procent een hbo-diploma en bijna 8 procent een universitaire opleiding. In 2016 was dat gestegen tot 22 procent met hbo en 14 procent met een wo-diploma.⁷⁹

Bovendien maakt een steeds complexere samenleving het moeilijker om maatschappelijk te kunnen meekomen, zo schetste een SCP-rapport uit 2016, *De toekomst tegemoet*. Door de voortschrijdende digitalisering en lossere werk- en sociale verbanden wordt het maken van individuele keuzes steeds belangrijker. Dat vereist inzicht in de consequenties daarvan voor iemands toekomst, bijvoorbeeld het kiezen van de juiste opleiding. In een laagopgeleid milieu ontbreekt het vaak aan dat inzicht. Wel is het voor Roma en Sinti relatief gunstig dat volgens het rapport intelligentie, sociale vaardigheden en organiserend vermogen in de toekomst belangrijker worden om het maatschappelijk te redden dan het onderwijsniveau.⁸⁰

Inmiddels zijn Roma en Sinti in Nederland weliswaar laagopgeleid, maar gaan bijna alle kinderen naar de basisschool. Vrijwel iedereen leert lezen en schrijven. Alleen van de kinderen van de Nieuwe Roma is over hun niveau van alfabetisering niet veel bekend. Professionals in de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 uitten hun vermoedens dat die kinderen niet in alle gevallen naar school gaan. Vooral de gezinnen die nog maar kort in het land zijn, staan niet ingeschreven in de gemeente.⁸¹ Hun kinderen blijven buiten het zicht van een leerplichtambtenaar. Voor een groep Bulgaarse Roma in Rotterdam was geld verdienen de hoofdreden om naar Nederland te komen, zo bleek uit een hbo-afstudeeronderzoek van Enisa Ramadanovic. De kinderen dienden bij te dra-

77 Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 7 en 13-14.

78 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 38-45; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 43-44.

79 *De sociale staat van Nederland*, SCP-rapport (2017) 90-91.

80 *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later*, SCP-rapport (Den Haag 2016) 215-220.

81 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 42; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 42.

gen aan het inkomen. De veelheid aan problemen met geld, verblijfsstatus en huisvesting maakte dat onderwijs voor de kinderen in die kring bijzaak was.⁸²

Gezien het overwegend zeer lage onderwijsniveau kun je concluderen dat de Nederlandse hoogopgeleide respondenten in dit onderzoek een uitzonderingspositie innemen in hun omgeving. Josef (1956) ging naar een gewone lagere school en stroomde direct door via mavo en havo naar het conservatorium, voor iemand van zijn leeftijd exceptioneel. De jonge garde, de vier hoogopgeleide Sinti en Roma tussen de twintig en de veertig, stroomden ook direct door. Dejan (1963) studeerde politicologie in Belgrado en kwam als vluchteling naar Nederland vanwege de oorlog in voormalig Joegoslavië. De andere zes hoogopgeleiden wisten zich, zoals in hoofdstuk zeven zal blijken, alsnog op te werken via de moedermavo, deeltijd mbo of cursussen.

Onderwijsaanbod in Tsjechië vanaf de jaren vijftig

Onderwijs aan Roma voor en na 1989

Net zoals de Nederlandse Sinti en Roma had de meerderheid van de Tsjechoslowaakse Roma voor de Tweede Wereldoorlog hoegenaamd geen onderwijs genoten. Maar in communistisch Tsjechoslowakije veranderde dat met de leerplicht als kernelement van de assimilatiepolitiek. In de decennia tot aan 1989 nam de ongeletterdheid onder Roma daardoor drastisch af.⁸³ Toch bezocht slechts een minderheid van de Roma kinderen gedurende de communistische tijd een reguliere basisschool. Door de taalbarrière en de sociale achterstand vanwege hun armoedige achtergrond kwamen ze terecht op de *zvláštní školy*, de speciale scholen voor licht fysiek of verstandelijk gehandicapte kinderen. Het probleem van die speciale scholen, hoewel internationaal geprezen als goede voorziening voor kinderen met een verstandelijke beperking, was dat er na de basisschoolperiode van acht jaar geen aansluiting op vervolgonderwijs mogelijk was.⁸⁴ Sokolová signaleerde dat er bij een groot deel van het onderwijzend personeel en de algemene bevolking nauwelijks enige twijfel over bestond of Roma kinderen wel thuis hoorden tussen licht gehandicapte kinderen. Ook in de meeste onderwijsstudies kwamen tot de conclusie dat het beter was om Roma kinderen en 'normale' kinderen van elkaar gescheiden te houden. In de jaren 1970-1975 ging 80 procent van de Roma kinderen naar een speciale school, tegen 3 procent van de niet-Roma kinderen. Het feit dat zoveel Roma kinderen naar de speciale scholen gestuurd werden, voedde weer de gedachte dat het om minderwaardige mensen ging; een schoolvoorbeeld van een *self-fulfilling prophecy*.⁸⁵

De respondenten noemen uiteenlopende redenen waarom ze in de communistische tijd naar het speciaal onderwijs gestuurd werden. Anežka (1972) moest naar het speci-

82 Ramadanovic, *Emancipatie*, 36 en 45.

83 Barany, *The East European Gypsies*, 132.

84 Crowe, *A history*, 62; Sokolová, *Cultural politics*, 177-178.

85 Sokolová, *Cultural politics*, 178 en 202-205.

Afb. 28 Roma kinderen op een gesegregeerde school in Ostrava (2014). Foto: Jiří Pasz, voor een uitgave van Amnesty International in Praag.



aal onderwijs omdat ze linkshandig was en gedwongen werd om met rechts te schrijven. Om mee te komen in het reguliere onderwijs schreef ze te langzaam. Haar broer was slechthorend. Twee kinderen uit het gezin van Jana (1964) konden het niveau op school niet aan omdat ze thuis Romanes spraken en op school het Tsjechisch niet snel genoeg oppikten. Voor Luboš (1977) was de reden dat hij dan samen met andere Roma kinderen op school zou zitten. De enige niet-Roma op zijn school hadden een verstandelijke beperking. Bij Jakub (1960) vonden de onderwijzers het beter voor hem dat het lestempo wat trager was vanwege het overlijden van zijn moeder. De eigenlijke reden was volgens Jakub de kleur van zijn huid. Het maakte niet uit of Roma kinderen slim waren, de normale gang van zaken was dat ze naar het speciaal onderwijs moesten. Maar hoewel het ongebruikelijk was dat een Roma ouder tegen de beslissing van school inging, wist zijn vader hem teruggeplaatst te krijgen op de reguliere school door hem bijles te geven.⁸⁶

In de jaren na de Fluwelen Revolutie veranderde er weinig aan het hoge percentage Roma kinderen dat in het speciaal onderwijs terecht kwam. Na 1990 ging het gemiddelde opleidingsniveau in Tsjechië omhoog, maar dat gold niet voor de bevolking van de getto's waar het opleidingsniveau tot op de dag van vandaag zeer laag is. In 2016 had 63 procent van de Roma in de sociaal geïsoleerde woonoorden slechts basisonderwijs, al dan niet voltooid (tot vijftien jaar).⁸⁷ In de rest van de bevolking was slechts 18 procent zo laagopgeleid. Slechts 7 procent van de Roma had de middelbare school afgemaakt en 1 procent was doorgestroomd naar het hoger onderwijs tegen 41 procent mensen met een middelbareschooldiploma en 12,5 procent naar hbo en universiteit bij de rest van de bevolking.⁸⁸ Dat lag ook aan het aspiratieniveau. Bij Tsjechische ouders en ouders uit andere minderheden, waaronder de Vietnamese, was er een duidelijke tendens om naar het hoogste niveau voortgezet onderwijs te streven, behalve bij Roma ouders.⁸⁹ De

86 Anežka (1972) TL-2, 2; Jana (1964) TH-8, 3; Luboš (1977) TL-4, 2 en 4; Jakub (1960) TL-12, 5.

87 Meer over het Tsjechische schoolsysteem verder in dit hoofdstuk.

88 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 25-26.

89 Moravcová, Bittnerová & Pěničková, *Parental strategies*, 26-27. De andere vier minderheden betrof de

ongelijkheid in onderwijsresultaten op basis van de sociaaleconomische achtergrond is de afgelopen jaren alleen maar toegenomen. Vergeleken met andere EU-landen is die ongelijkheid in Tsjechië één van de grootste, met name door de achterstand van Roma kinderen.⁹⁰

Het hoge percentage Roma kinderen in het speciaal onderwijs

Ook in de postcommunistische jaren negentig bleef binnen het onderwijs de gedachte heersen dat Roma kinderen mentaal zwakker waren en daarom het tempo op een normale school niet zouden aankunnen. Dat zou mede te wijten zijn aan het opgroeien in een sociaal zwakke omgeving waarin ze niet gestimuleerd werden tot het volgen van onderwijs. Volgens leerkrachten was het beter voor ze om op een school te zitten met kleinere klassen, waar niet te veel eisen werden gesteld en waar ze onder elkaar waren.⁹¹

In een rapport van het ERRC, het European Roma Rights Centre, over Roma kinderen in het Tsjechische speciaal onderwijs uit 1999, werd uitgelegd hoe kinderen op het speciaal onderwijs terecht kwamen. Een deel van hen kreeg al een verwijzing voorafgaand aan de eerste schooldag, tijdens het schoolartsbezoek. De meeste andere kinderen kregen een verwijzing in de eerste twee jaren op de basisschool. Een pedagogisch-psycholoog speelde daarin een sleutelrol. Ouders moesten weliswaar tekenen voor plaatsing op het speciaal onderwijs, maar het kwam voor dat die toestemming onder druk van de school en de psycholoog verkregen werd. Voor de psychologische beoordeling bestonden geen wettelijke voorschriften. Doorgaans was de IQ-test, die bij alle kinderen afgenomen werd, doorslaggevend, al stond de geschiktheid daarvan ter discussie.⁹² Die liet slechts een momentopname zien in de sterk variërende leercurve van een jong kind. Roma kinderen waren in het nadeel vanwege een vaak beperktere woordenschat en gebrekkige onderwijsvaardigheden. Een IQ-test waarvoor een driehoek getekend moest worden, vergde bijvoorbeeld dat een kind wist wat een driehoek was en dat het een potlood ter hand kon nemen. Voor Roma was extra ongunstig dat kinderen getest werden op kennis van de dominante cultuur. Een bekend voorbeeld is de vraag welke categorie een lepel, vork en mes samen vormen, terwijl het woord bestek in Roma kringen niet gebruikt wordt.⁹³

Van de laagopgeleide respondenten die in de postcommunistische tijd in de basisschoolleeftijd waren, heeft het merendeel op het speciaal onderwijs gezeten. Radek (1980) bezocht het speciaal onderwijs omdat zijn oudere broers en zussen er al op zaten. Zijn moeder zat destijds in de gevangenis en daarom groeide hij op bij zijn oma. Zij vond het makkelijker, alle kleinkinderen op één school. Radek kon de lesstof op zijn sloffen aan, hij was de beste van de klas.

Slowaken, Russen, Oekraïners en Vietnamezen. Van de Roma ouders zag 29 procent algemeen vormend voortgezet onderwijs als uitgesproken ideaal. Vooral het ambitieniveau van de Russische ouders bleek hoog.

90 *Education and training monitor 2018 Czech Republic*, 6.

91 Interview D. Moree (08.10.2014) 4.

92 Cahn & Chirico e.a., *A special remedy*, ERRC (1999) 41-52. Psychologische diensten bepaalden zelf welke IQ-test ze gebruikten. Het ERRC-rapport telde vijftien verschillende IQ-testen in omloop, de meest gebruikte was de WPPSI, een variant van de alom gebruikte Wechsler IQ Test. *A special remedy*, ERRC (1999) 51.

93 Interview D. Doubek (14.02.2014) 5.

Wat ik geloof is dat ze toentertijd Roma kinderen naar het speciaal onderwijs stuurden omdat ze dachten dat ze daar dan met z'n allen samen zouden zijn en dan blij. In die tijd wisten we niet wat we met onderwijs zouden kunnen doen. En wij dachten dat dit gewoon was en dat school niks uitmaakte.⁹⁴

Nog in 2008 achtte Miroslava Kopicová, onderwijsadviseur van toenmalig premier Mirek Topolánek, Roma ouders zelf verantwoordelijk voor de plaatsing in het speciaal onderwijs.⁹⁵ Gezien de vrijheid van schoolkeuze in Tsjechië besloten ze daar zelf toe, ondanks de nadelen om met kinderen met een verstandelijke beperking in de klas te zitten.

The special schools are bad for the Roma children because no differentiation goes on between how to teach the retarded and the Roma. However, parents often like these schools because they have smaller classes and more attention can be given to each child. They think their children will achieve more there than in the back of the normal class.⁹⁶

Opmerkelijk genoeg laat Kopicová in dit citaat blijken dat het staande praktijk was dat Roma kinderen in het reguliere onderwijs achterin de klas zaten.

Anderen kwamen om andere redenen op het speciaal onderwijs terecht. Eva (1996) bijvoorbeeld haalde in de eerste jaren op de basisschool hoge cijfers, maar moest als puber na een conflict met haar lerares naar het speciaal onderwijs. Die had haar geslagen en toen was ze haar lerares aangevlogen.⁹⁷ Pavel (1989) moest er na twee jaar basisonderwijs naartoe, niet omdat hij niet goed kon leren maar omdat hij, het enige Roma jongetje in de klas, hyperactief was. Zijn ouders stemden ermee in, bang dat Pavel hen anders zou worden afgenomen en in een kindertehuis gestopt, zoals hen werd verteld. Als hij eraan terugdenkt dat hij zo een betere opleiding is misgelopen, voelt hij woede.

Ik loop er van weg, van deze gevoelens. Ik wil er niet aan denken want dan word ik boos. En daarom wil ik er niet over nadenken, want het heeft geen zin, het is verleden tijd.⁹⁸

Hana (1982) herinnert zich dat de leerkrachten haar moeder probeerden te overtuigen dat zij en op één na al haar broers en zussen op het speciaal onderwijs beter op hun plaats zouden zijn.

De leraren op de basisschool gaven ons ook een duwtje richting het speciaal onderwijs. Ze vertelden mijn moeder dat we het er veel beter zouden doen, dat het veel beter voor ons zou zijn, makkelijker. Weet u, zeiden ze, ze zijn niet zo goed in Tsjechisch en het gaat langzamer daar, de leraren hebben meer tijd om alles goed aan ze uit te leggen.⁹⁹

94 Radek (1980) TL-8, 1-2.

95 Daarvoor, van 2006-2007, was Miroslava Kopicová Minister van Onderwijs, Jeugd en Lichamelijke Opvoeding.

96 Greenberg, 'Report', 947-948.

97 Michaela (1981) TL-7, 2; Eva (1996) TL-11, 3. Inmiddels, na de onderwijshervorming van 2004, was het speciaal onderwijs omgedoopt tot praktijkschool.

98 Pavel (1989) TL-9, 2 en 5-6.

99 Hana (1982) TL-5, 4. Zie ook Lukáš (1991) TH-10, 4.

Kritiek op de segregatie en de onderwijshervorming

Gedurende de jaren negentig kwam er vanuit de kringen van ngo's en Roma activisten steeds meer kritiek op het hoge percentage Roma kinderen in het speciaal onderwijs. Maar de eerste jaren na de Fluwelen Revolutie had de politiek daar geen oog voor. Vanaf 1990 ging immers de hele samenleving op de schop. Nieuwe politieke partijen kwamen op en sommige daarvan gingen weer ten onder. De economie en de hele sociale opbouw van het land veranderden ingrijpend. Ook het schoolsysteem in Tsjechië onderging een diepgaande verandering, uitmondend in de onderwijshervorming van 2004.¹⁰⁰ De verantwoordelijkheid voor het onderwijs werd verschoven van de staat naar de scholen en leraren zelf. Het hoofddoel van het onderwijs was niet langer een goede socialistische burger te worden, maar het aanleren van professionele kennis en vaardigheden en het kritisch leren verwerken van informatie.¹⁰¹

In het jaar 2000 werd Tsjechië op initiatief van het ERRC door achttien Roma kinderen uit de stad Ostrava aangeklaagd bij het Europese Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg. Ze vochten aan dat ze op grond van een psychologische test op het speciaal onderwijs voor kinderen met een verstandelijke beperking geplaatst waren. Tijdens de rechtsprocedure in Tsjechië zelf, voorafgaande aan de zaak bij het Europese Hof, kregen de kinderen de mogelijkheid aangeboden om toch naar een reguliere school te gaan. Vier kinderen maakten daar alsnog gebruik van en maakten met succes het basisonderwijs af. De Grote Kamer van het Hof verklaarde de aanklacht uiteindelijk zeven jaar later, eind 2007, ontvankelijk op grond van Artikel 14 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, het verbod op discriminatie.¹⁰² De zaak werd bekend onder *D.H. and Others versus Czech Republic*.¹⁰³ Tsjechië werd verplicht om ervoor te zorgen dat er niet meer een disproportioneel groot aantal Roma kinderen op het speciaal onderwijs terecht zou komen.

Maar de segregatie in het onderwijs bleek een hardnekkig probleem. In het speciaal onderwijs, sinds de nieuwe onderwijswet van 2004 *praktická škola* ofwel praktijkschool genoemd, bleef het percentage Roma kinderen te hoog. In 2014 ging 30 procent van hen naar de praktijkschool, tegen 2 procent van de rest van de schoolgaande jeugd. In

100 De onderwijswet van 2004 werd van kracht op 1 januari 2005. Maar bijvoorbeeld de plicht om te moeten voorzien in multicultureel onderwijs werd pas in 2007 ingevoerd. Moree, *How teachers cope*, 146.

101 Laubeová, *The role*, 25; Moree, *How teachers cope*, 89-90.

102 Zie: <http://www.errc.org/article/ostrava-case-dh-and-others-v-the-czech-republic/2945> (geraadpleegd op 21.12.2020). Zie voor het vonnis: *Case D.H. and Others v. Czech Republic* (Application no. 57325/00), 001-83256.pdf. En voor een juridische analyse van het vonnis: Farkas, *Report on discrimination of Roma children in education*, EU (2014) 27-29.

103 In de literatuur wordt ook wel verwezen naar deze zaak met de aanduiding 'The Ostrava case', naar de stad waar de kinderen vandaan kwamen. Ook in andere onderwijszaken, in Griekenland, Hongarije en Kroatië, stelde de Grote Kamer van het EHRM de klagende Roma in het gelijk. Steeds impliceerde de uitspraak het erkennen van het concept indirecte discriminatie. Het is echter de vraag hoe effectief die uitspraak doorgaans is. De klagers zelf kregen genoegdoening en een kleine schadevergoeding. In Tsjechië leidde de uitspraak uiteindelijk tot een amendement op de onderwijswet. Maar, beweerde rechtssocioloog Terlouw, van een effectieve naleving van de uitspraak kan slechts sprake zijn wanneer ook maatschappelijk aanvaard wordt dat segregatie in het onderwijs een vorm van ontoelaatbare discriminatie is en wanneer de verdragsstaten bereid zijn om strikt te handhaven. Terlouw, 'De weg', 156-164.

schooljaar 2019-2020 was dat percentage gedaald maar nog altijd bijna 25 procent. Een extra complicatie was dat een lobby van onderwijzers op de praktijkscholen zich verzette tegen hervormingen. In hun ogen zouden hun leerlingen niet kunnen meekomen op een gewone school. Ook waren de leerkrachten bezorgd om hun baan. Ze hadden een gespecialiseerde opleiding gehad en waren niet bevoegd om les te geven op reguliere basisscholen.¹⁰⁴

Om meer inzicht te krijgen in de manier waarop de plaatsing op de praktijkschool tot stand kwam, gaf het Tsjechische Ministerie van Onderwijs en Sport de opdracht tot onderzoek.¹⁰⁵ Onder andere Bittnerová e.a. deden een langlopend onderzoek van 2005 tot en met 2010 in twee arme Roma buurten, in de vorm van observerende participatie en interviews, om te achterhalen waardoor Roma kinderen faalden in het onderwijs.¹⁰⁶ Daaruit bleek dat Roma kinderen gebaat zouden zijn bij een meer persoonlijke interactie tussen zowel leraar en leerling als ook leraar en ouder. Binnen het traditionele Tsjechische schoolsysteem was aandacht voor het individu en onderlinge verhoudingen echter niet gebruikelijk. Leraren waren met name gericht op het bijbrengen van kennis en discipline. Ze stonden onder druk omdat zowel de schooldirecteur als de ouders goede schoolresultaten wilden zien. Het lestempo was hoog en kinderen van zes kregen al huiswerk mee. Kinderen kregen ten overstaan van de hele klas een negatieve beoordeling of een straf, wat de Roma kinderen erg kwetsend vonden. Op hun beurt zagen ouders het praten over zwakheden van hun kind waar andere ouders bij waren als een ernstige vorm van gezichtsverlies.¹⁰⁷

De interviews met Roma ouders door Bittnerová e.a. wezen uit dat het initiatief om kinderen naar de praktijkschool te sturen niet altijd van de school of de psycholoog uitging. Daarin had Kopicavá, inmiddels Minister van Onderwijs, dus wel een punt. Vanwege herinneringen aan kwetsende ervaringen anticipeerden de ouders op de schaamte waarmee hun kinderen geconfronteerd zouden kunnen worden. Dus waren ze erg gevoelig voor signalen van discriminatie, bijvoorbeeld voor een zekere weerstand die ze bij een leraar voelden, en een koude en formele manier van omgang die ze interpreteerden als desinteresse. Om een vernederende situatie te vermijden namen ouders in bepaalde gevallen daarom zelf de beslissing om hun kinderen naar de praktijkschool te laten gaan. Daar voelden de kinderen zich geaccepteerd door leraren en medescholieren, merendeels Roma. Bovendien was het onderwijstempo er afgesteld op de langzaamste leerling, kinderen werden niet aangemoedigd om met elkaar de concurrentie aan te gaan en de publieke beoordeling zoals op de basisschool gebeurde hier niet. Leraren losten problemen in onderling overleg met de families op en dat ervoeren ouders

104 Farkas, *Report on discrimination of Roma children in education*, EU (2014) 18. Voor het percentage Roma kinderen op de praktijkschool in schooljaar 2019-2020: *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 34.

105 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 20.

106 Dit vijf-jaar-durende onderzoek gebeurde in het kader van twee projecten: 'Hodnota vzdělání z hlediska Romů' (The value of education in terms of Roma) en 'Funkce kulturních modelů ve vzdělání' (Functions of cultural models in education).

107 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 22 en 25-26; interview D. Doubek (één van de onderzoekers van Bittnerová e.a.) (14.02.2104) 5-6; interview D. Moree (08.10.2014) 5-6.

als een respectvolle benadering en oprechte interesse en bezorgdheid voor hun kind.¹⁰⁸ Het was dus niet alleen op het conto van de scholen te schuiven dat zoveel Roma kinderen op de praktijkschool terecht kwamen. Sommige Roma ouders gaven de voorkeur aan dat schooltype voor hun kind.

De praktijkschool sloot echter nog steeds niet aan op een reguliere vervolgopleiding. Een vakopleiding hoorde dan niet meer tot de mogelijkheden en een kwalificatie voor de arbeidsmarkt dus ook niet. Na de praktijkschool restte slechts een baan als ongeschoold arbeider. Zoals uit hoofdstuk vier bleek leidde dat vrijwel zonder uitzondering tot werkloosheid, wat voor de Roma die die school doorliepen dan ook het geval was.

Het amendement op de onderwijswet in 2015

Door de uitspraak van het Europese Hof in de zaak *D.H. and the Others versus Czech Republic* zag de regering zich gedwongen om het hoge percentage Roma kinderen op de praktijkscholen te verminderen. Voorjaar 2015 werd daartoe een amendement op de onderwijswet door het parlement geloodst. Op basis daarvan moet elk kind van vijf jaar verplicht een jaar naar de voorschool. Daar kan het Tsjechisch van de kleuters worden bijgespijkerd tot basisschoolniveau en worden hen onderwijsvaardigheden aangeleerd, zoals netjes op een stoeltje blijven zitten en luisteren naar de uitleg over een opdracht.¹⁰⁹ Een ander gevolg van het amendement is dat kinderen met een lichte fysieke of mentale beperking of met een beperking vanwege hun sociale omgeving (waarmee voornamelijk bedoeld werd op Roma), nu op de gewone basisschool geplaatst moeten worden. Daar horen ze ondersteuning van gespecialiseerde assistenten te krijgen. Alleen op grond van een medische indicatie kunnen kinderen nog op het speciaal onderwijs worden ondergebracht. Daarvoor is nu officiële instemming van de ouders noodzakelijk. Onvoldoende kennis van de Tsjechische taal geldt bijvoorbeeld niet langer als reden. Een derde wijziging is dat de bovenbouw in het speciaal onderwijs een basale vakopleiding gericht op ongeschoolde arbeid gaat aanbieden. Praktijkschoolonderwijzers, die door het ingaan van het amendement werkloos dreigden te worden, zouden door een mede met EU-geld gefinancierde speciale training nu als *remedial teacher* in het reguliere basisonderwijs kunnen worden ingezet. Bovendien zou het werk kunnen opleveren voor Roma onderwijsassistenten.¹¹⁰

In september 2016 is de wet ingegaan. In de *Education and training monitor 2016* over Tsjechië werd de vraag opgeworpen of zo'n ingrijpende hervorming wel op zo'n korte

108 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 24-25. Marie (1990) TH-7, 11-12.

109 *Education and training monitor 2016 Czech Republic*, 4-5. Zie ook Traag & Van der Velden, 'Early school-leaving', 47-48; Brüggemann, *Roma education*, 74.

110 *Education and training monitor 2016 Czech Republic*, 4-5; *Education in the Czech Republic. Handbook for parents*, UNHCR (Praag 2017), 7-8; interview R. Weinerová (25.03.15) 7-8. De genoemde EU-subsidie komt van het ESF, het European Social Fund. De plaatsing van Roma kinderen binnen het reguliere onderwijs was namelijk één van de landenspecifieke aanbevelingen die drie lidstaten met de grootste Roma-gemeenschap en de meest acute problemen kregen in 2016, naast Tsjechië ook Slowakije en Bulgarije. *Assessing the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies and the Council Recommendation on Effective Roma integration measures in the Member States* – COM (2016) 424 (Brussel 2017) 10.

termijn ingevoerd kon worden. Het was een terechte vraag zoals bleek in de *Monitor* van 2017, toen nog maar een beperkt aantal leerlingen profiteerde van de nieuwe wet.¹¹¹ Er bestond zorg over mogelijk maatschappelijk verzet tegen de komst van een groot aantal Roma leerlingen naar gewone basisscholen. Het risico bestond dat niet-Roma ouders hun kind om die reden van school zouden halen. In 2019 bleek een kwart van de ouders bezwaar te hebben tegen de plaatsing van Roma in de klas van hun kinderen.¹¹² De *Education and training monitor* van 2018 wist te melden dat de ondersteuning voor kinderen met speciale behoeften verbeterd was. Maar mede door de administratieve rompslomp en de kostbare omscholing van leerkrachten had de plaatsing van Roma kinderen in het regulier onderwijs vertraging opgelopen. En er werden zorgen uitgesproken over de gevolgen van een nieuw amendement op de onderwijswet in 2018, op grond waarvan scholen voor speciaal onderwijs in aparte klassen kinderen met leer- en gedragsproblemen mochten gaan lesgeven.¹¹³

Per september 2017 ging de maatregel van het verplichte jaar voorschool in. Daarvoor bestond wel al de mogelijkheid om op vrijwillige basis een kind één jaar gratis naar de voorschool te laten gaan. Volgens het FRA-rapport 2018 was het percentage Roma kleuters dat daar gebruik van maakte gestegen, vooral bij de jongens. In 2011 ging 24 procent van de jongens en 34 procent van de meisjes tussen vier en zes jaar naar de voorschool. In 2016 was het percentage jongens gegroeid tot 32 en bij de meisjes naar 35. Het rapport gaf geen verklaring voor dit verschil in percentage en de verandering.¹¹⁴ Twee derde van de Roma kinderen maakte dus géén gebruik van de voorschool. Volgens de *Education and training monitor 2017* waren daar verschillende redenen voor. Er was onvoldoende aanbod, het was voor ouders moeilijk te organiseren vanwege andere jongere kinderen thuis, of ouders wilden om culturele redenen zo'n jong kind niet aan vreemden toevertrouwen. Hoewel voor een extra aanbod aan kleuteronderwijs EU-fondsen konden worden aangewend, waren er twijfels over het nut van die maatregel, vooral omdat het niet aanmelden bij de voorschool een eigen keuze van de ouders was.¹¹⁵

Het verplichten van een voorschooljaar betekent dus nog niet dat alle Roma kinderen nu vanaf hun vijfde naar school gaan. Vanwege het belang van een jaar voorbereiding op het basisonderwijs lopen er op verschillende plaatsen in Tsjechië al langer projecten om ouders te bewegen hun kinderen daarvoor in te schrijven. Onderwijsassistenten Erika (1991) en Elena (1975) bijvoorbeeld, onderhouden contact met een aantal goede scholen die bereid zijn Roma kinderen op te nemen. Zij zijn zelf van Roma afkomst,

111 *Education and training monitor 2016 Czech Republic*, 4-5; *Education and training monitor 2017 Czech Republic*, 5-6. Radka (1962) TH-1, 4.

112 Čada & Hůle, *Analyza segregace*, 3. Dit onderzoek, op last van het Departement van Sociale Inclusie, werd uitgevoerd in zeventig gemeenten. Overigens hadden meer ouders, 61 procent, moeite met kinderen met gedragsproblemen in de klas bij hun kinderen. Zie ook: T. Gosling, 'Czech culture war targets education reforms', *Balkan Insight Reporting Network* (22.10.2020).

113 Cviklova, 'Direct and indirect racial discrimination', 2145; *Education and training monitor 2018 Czech Republic*, 6-7.

114 *A persisting concern*, FRA (2018) 27.

115 *Education and training monitor 2017 Czech Republic*, 6.

maar toch kostte het tijd om het vertrouwen van de ouders te winnen.¹¹⁶ Eén school weigerde de kinderen te plaatsen uit angst voor ‘witte vlucht’: niet-Roma ouders die hun kinderen van school halen omdat ze niet willen dat hun kind bij een paar Roma kinderen in de klas komt. Aan de andere kant merkte Erika dat Roma ouders bezorgd zijn dat hun kind gepest zal worden op de ‘witte’ school. Ze wilde die ouders niet voorliegen, omdat ze dat soort vernederingen uit eigen ervaring kent. Liever houdt ze die ouders voor dat je om vooroordelen te bestrijden je juist moet bewijzen.

Een opleiding is de enige manier om dit te bestrijden. Want je weet dat je iets bereikt hebt en je voelt dat niet als zo'n belediging want je hebt iets gepresteerd.

Ook ondervond ze dat onderwijzers weinig wisten over de omstandigheden waaronder arme Roma kinderen opgroeien. Een Roma meisje dat met de hele familie in een tweekamerwoning leeft, werd bijvoorbeeld gevraagd waarom zij zich niet afzondert in een rustige kamer om haar huiswerk te doen.¹¹⁷ Een dergelijke opmerking heeft niet zozeer met vooroordelen over Roma te maken als wel met een *recognition gap*: met een gebrek aan voorstellingsvermogen bij de middenklasse over de armoedige omstandigheden waarin mensen uit de laagste sociale klasse leven.¹¹⁸

Voor de meeste Tsjechische Roma kinderen heeft het verplicht geworden voorschooljaar vooral nog niet het gewenste effect. De drastische afname van het percentage Roma kinderen op de praktijkscholen is nog lang niet gerealiseerd. De in het amendement beoogde hervorming is ingrijpend, dus zal het jaren in beslag nemen voordat de maatregelen staande praktijk zijn. Het uitblijven van een duidelijke verbetering van de situatie van Roma kinderen in het Tsjechische onderwijs werd in november 2020 veroordeeld door de European Committee of Social Rights van de Raad van Europa. Dit negatieve oordeel werd geveld naar aanleiding van een klacht van onder meer het ERRC uit 2017.¹¹⁹

Het huidige onderwijsaanbod

Een onderwijssysteem dat kinderen zoveel mogelijk gelegenheid biedt om een onderwijsachterstand in te halen, is voor kinderen van laagopgeleide ouders de meest gunstige context om een hoger onderwijsniveau halen. Op basis van de *Comparative integration context theory* deed Crul onderzoek onder tienduizend mensen van 18 tot 35 jaar uit acht landen, van wie twee derde tweedegeratie-migrantenkinderen. Onderdeel daarvan was het in retrospectief vergelijken van schoolloopbanen. In landen waarin kinderen jong aan school beginnen en relatief laat een keuze moeten maken voor

116 Elena (1975) TH-3, 5. Cviklova, 'Direct and indirect racial discrimination', 2149.

117 Erika (1991) TH-4, 2-4 en 8.

118 Ook respondenten van Brands, academici afkomstig uit de arbeidersklasse, merkten op dat mensen uit de hogere klassen geen benul hadden wat zich buiten hun gegoede kring afspeelde. Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 309.

119 Zie de Conclusion in de *Decision on the Merits. European Roma Rights Centre (ERRC) and Mental Disability Advocacy Centre (MDAC) v. Czech Republic*, Raad van Europa (2020).

vervolgonderwijs, bleken tweedegeratie-kinderen de grootste kans te hebben op doorstroming naar hoger onderwijs. Een late selectie geeft een kind dat wel de talenten heeft maar met een achterstand aan de basisschool begint, meer tijd om die in te lopen en aan de normen van een hoger onderwijstype te voldoen.¹²⁰

Vergelijkbare betrouwbare cijfers over de schoolloopbanen en het bereikte eindniveau van Roma en Sinti zijn niet voorhanden, omdat registratie op basis van etniciteit verboden is. Daarom zijn zowel in Nederland als in Tsjechië gegevens daarover gebaseerd op schattingen. Niettemin verschaft een vergelijking van het huidige onderwijsstelsel in beide landen inzicht in factoren die succes in het onderwijs bevorderen dan wel belemmeren.

Het onderwijssysteem in beide landen

Na het nu verplichte jaar op een voorschool zijn Tsjechische kinderen leerplichtig vanaf hun zesde tot hun vijftiende jaar.¹²¹ In die tijd volgen de kinderen de basiseducatie, de *základní škola*, verdeeld in vijf jaar primair onderwijs en vier jaar onderbouw secundair onderwijs. Bijna elk dorp voorziet wel in onderwijs voor de eerste vijf leerjaren, zij het soms met meerdere schooljaren in dezelfde klas. Maar daarna moeten kinderen uit kleinere dorpen naar een school in een naburige plaats. Na het vijftiende jaar volgen de meeste kinderen nog een paar jaar bovenbouw secundair onderwijs. Dat bestaat uit beroeps- of algemeen vormend onderwijs op verschillende niveaus, vergelijkbaar met het Nederlandse mbo-niveau 2 tot 4 en havo.¹²² Het Tsjechische *Gymnázium* tenslotte is vergelijkbaar met het Nederlandse vwo.¹²³ De hoogste niveaus geven toegang tot het hoger onderwijs. Voor sommige vervolgoopleidingen moet je wel nog een toelatingsexamen doen.¹²⁴

120 Crul, 'Snakes and ladders', 1397-1398. Zie ook Crul & Schneider, 'Comparative integration context theory', 1258-1259. Crul deed onderzoek op basis van de interviewdata van het internationale TIES-project. Zie over kansen voor migrantenkinderen in meer of minder gedifferentieerd onderwijs ook J. Dronkers, R. van der Velde & A. Dunne, 'Waarom migrantenkinderen het beter doen in bepaalde onderwijssystemen of in bepaalde scholen', in: G. Kraaykamp, M. Levels & A. Need (red.), *Problemen en theorieën in onderzoek. Een staalkaart van de hedendaagse Nederlandse empirisch-theoretische sociologie* (Assen 2011) 133-150, 148-149.

121 Zie voor het reguliere schoolstelsel in Tsjechië: *Education in the Czech Republic*, UNHCR (2017) 5-8; *Education system Czech Republic*, Nuffic, <https://www.nuffic.nl/onderwijssystemen/tsjechie> en <http://www.msmt.cz/file/27043/download/> (beide geraadpleegd op 21.12.2020).

122 De twee- of driejarige opleiding, zowel beroeps- als algemeen vormend onderwijs, is de *Střední odborné učiliště*, kortweg SOU. Die is vergelijkbaar met het Nederlandse mbo-niveau 2-3. Ouders willen het liefst dat hun kinderen de minimaal vier jaar durende *Střední vzdělání s maturitní zkouškou* volgen, vanwege de grotere mogelijkheden in het vervolgonderwijs. Dat middelbareschooldiploma, de *Maturitní zkouška*, meestal afgekort tot *Maturita*, is vergelijkbaar met mbo 3-4 en havo. Na 1990 is het beroepsonderwijs, dat daarvoor nauwe banden had met de industrie, in minder hoog aanzien komen te staan. Moravcová, Bitternerová & Pěničková, *Parental strategies*, 4.

123 Het *Gymnázium* is doorgaans een vierjarige opleiding na de basisschool, maar bijzonder getalenteerde kinderen kunnen ook eerder overstappen naar een acht- of een zesjarig *Gymnázium*.

124 Naast de *Vysoké školy*, de universiteiten in Praag, Olomouc en Brno, zijn er diverse andere hoger onderwijsinstellingen die in ieder geval een bachelorprogramma aanbieden. Daarnaast is er het *Absolutorium*, een diploma dat gelijkstaat aan twee tot drie jaar hbo-onderwijs in Nederland.

Vóór 1989 was in Tsjechië met name het secundair en hoger onderwijs ideologisch sterk geënt op de communistische leer. Het toelatingsbeleid lag geheel in handen van het Ministerie van Onderwijs. Na 1990 kreeg het onderwijs grotere autonomie en vrijheid en mochten de opleidingen zelf bepalen wie er werd toegelaten. Het aantal studierichtingen werd uitgebreid en tussen 1989 en 2004 verdubbelde het aantal studenten. In 2001 ging Tsjechië over op het bachelor-masterstelsel; Nederland volgde in 2002. Daardoor verdween in beide landen de strikte scheiding tussen de universiteit en het hoger beroepsonderwijs. Zowel een driejarige opleiding op de universiteit als een afgeronde hbo-opleiding van vier jaar leverde sindsdien de bachelortitel op.¹²⁵

In Nederland is de voorschool niet verplicht, kinderen kunnen op vrijwillige basis naar een peuterspeelzaal. De leerplicht gaat in vanaf het vijfde jaar maar vrijwel alle kinderen gaan al vanaf hun vierde verjaardag naar groep 1 van het achtjarige basisonderwijs. Het speciaal onderwijs in Nederland is alleen bestemd voor kinderen die zeer intensieve begeleiding nodig hebben.¹²⁶ Het voortgezet onderwijs bestaat uit het beroepsgerichte vmbo op vier niveaus die allemaal aansluiten op het mbo dat eveneens vier niveaus kent, en het algemeen vormend onderwijs, de havo en het vwo. De hoogste niveaus geven toegang tot het hoger onderwijs: mbo-4 en havo tot het hbo en het vwo tot de universiteit.¹²⁷ Kinderen voor wie het laagste vmbo-niveau te hoog gegrepen is, gaan naar het praktijkonderwijs.

Een belangrijk verschil tussen beide schoolsystemen is de duur van het basisonderwijs. In Nederland stromen kinderen op hun twaalfde door naar vervolgonderwijs en in Tsjechië ligt dat selectiemoment drie jaar later, als ze vijftien jaar zijn. Die vroege selectie in Nederland pakt nadelig uit voor de onderwijskansen voor Roma en Sinti kinderen.¹²⁸

Een zeer breed samengesteld platform van Nederlandse onderwijsorganisaties bracht in 2020 het discussiestuk *De toekomst van ons onderwijs* uit.¹²⁹ De belangrijkste verandering die daarin voorgesteld werd, is om het selectiemoment naar het voortgezet onderwijs op te schuiven van twaalf naar vijftien jaar. In Nederland ligt dat gevoelig omdat

125 In 1999 spraken 29 EU-landen met de zogeheten Bolognaverklaring af om de hoger onderwijsstelsels in de EU binnen tien jaar op elkaar af te stemmen. Ten gevolge daarvan werd het bachelor-masterstelsel ingevoerd.

126 <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/speciaal-onderwijs> (geraadpleegd op 21.12.2020). Op het speciaal onderwijs wordt lesgegeven op verschillende niveaus, waarvan het hoogste gelijk is aan het reguliere basisonderwijs. Daarna kunnen kinderen tot het jaar waarin ze twintig worden terecht op het speciaal voortgezet onderwijs dat ook op alle niveaus van het voortgezet onderwijs wordt aangeboden.

127 Het vmbo verving in 1999 het vbo, het voorbereidend beroepsonderwijs en de mavo. *Onderwijssysteem Nederland*, Nuffic, <https://www.nuffic.nl/onderwijssystemen/nederland> (geraadpleegd op 21.12.2020).

128 Volgens een toonaangevend OECD-rapport uit 2018 hebben in Nederland ook kinderen met een migratieachtergrond, vanwege die vroege selectie, nog altijd weinig kansen in het onderwijs: *Reviews of migrant education. The resilience of students with an immigrant background. Factors that shape well-being*, OECD (Parijs 2018).

129 *De toekomst van ons onderwijs*, 11-14. Dit discussiestuk over het onderwijsstelsel is een initiatief van de onderwijsorganisaties AVS, FvOv, VO-raad, MBO Raad, PO-Raad, LAKS, Vereniging Hogescholen, VSNU, JOB MBO, CNV Overheid, CNV Onderwijs, Interstedelijk Studenten Overleg, Landelijke Studentenvakbond en Branchevereniging Maatschappelijke Kinderopvang. Zie: <https://toekomstvanonsonderwijs.nl/wp-content/uploads/2020/01/Discussiestuk-incl.-oplegger.pdf> (geraadpleegd op 21.12.2020).

een experiment daarmee in de jaren zeventig mislukte. De zogeheten middenschool struikelde uiteindelijk op weerstand bij de achterban van de VVD die bang was voor nivellering en een ‘eenheidsworst’, waardoor getalenteerde kinderen ondergesneeuwd zouden raken. Een deel van het CDA vreesde bovendien voor een uitholling van de vrijheid van onderwijs.¹³⁰ Sinds die tijd waren beleidsvoorstellen om de keuze tussen beroepsgericht en algemeen voortgezet onderwijs een paar jaar uit te stellen gedoemd om te sneuvelen.¹³¹ Uit de negatieve reacties op *De toekomst van ons onderwijs* sprak nog altijd de vrees dat late selectie toptalent zou fnuiken. Sociale wetenschappers Louise Elffers en Thijs Bol brachten daar in een ingezonden krantenartikel tegenin dat in landen die daartoe waren overgegaan, zoals Polen, Zweden en Finland, de kansengelijkheid toenam terwijl de algemene leerprestaties gelijk bleven en soms zelfs gestegen waren. Elffers en Bol wilden bovendien het hardnekkige misverstand ophelderen dat een selectie op vijftienjarige leeftijd zou betekenen dat leerlingen tot die tijd allemaal hetzelfde (niveau) onderwijs krijgen. Het voorstel bepleitte juist individuele leerroutes, met een op de persoon en de ambitie toegesneden tempo en verdieping.¹³² De late selectie behelst slechts dat leerlingen pas op hun vijftiende definitief kiezen voor een algemeen vormende of een beroepsrichting. De Onderwijsraad steunde in een uitgebracht advies in 2021 de voorkeur voor latere selectie. De raad stelde voor om het schooladvies en de eindtoets in groep 8 te laten vervallen. Leerlingen zouden na de basisschool een driejarige brugperiode moeten doorlopen met een flexibel programma dat aansluit op hun individuele capaciteiten en ontwikkeling. Op basis van begeleide loopbaanoriëntatie zou dan, volgens het advies, op het vijftiende jaar verdere differentiatie in onderwijsrichtingen moeten plaatsvinden.¹³³

Hebben kinderen uit een laag sociaaleconomisch milieu na de basisschool nog niet het gewenste niveau voor een hoger onderwijstype, dan zijn er zowel in Nederland als in Tsjechië mogelijkheden om te stapelen: het doorstromen naar een hoger onderwijsniveau. In Nederland maakt het stapelen sinds de Mammoetwet uit 1968 deel uit van het onderwijsstelsel. Wel werden de mogelijkheden daartoe in 1995 door toenmalig Minister van Onderwijs Jo Ritzen (PvdA) uit bezuinigingsmotieven ingeperkt. Van havo naar vwo is nog altijd een gebruikelijke stap, maar voor een overstap van vmbo-t, de vroegere mavo, naar havo hanteren veel scholen extra eisen. Ook de stap van mbo-4 naar hbo is moeilijker gemaakt. Kinderen moeten een lange adem hebben om beginnend op het vmbo uiteindelijk het hbo af te maken.¹³⁴

130 De Rooy, *Een geschiedenis*, 216-221; P. Slaman, ‘“Waartoe toch die klove?” Selectie in het middelbaar onderwijs, 1860-2018’, in: P. Slaman e.a., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018) 121-156, 131-134.

131 Zie voor een overzicht van voorstellen tot een latere selectie voor het voortgezet onderwijs: A. Boot, *Van gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden* (Leiden 2019) 221-226. Een eerste aanzet tot wat later de middenschool werd, kwam al voor in een Tweede Kamermotie uit 1951. Boot, *Van gilde tot ROC*, 219.

132 L. Elffers & T. Bol, ‘Middenschooldebat kan wel wat feiten gebruiken’, *de Volkskrant* (26.01.2020).

133 *Later selecteren, beter differentiëren*. Onderwijsraad (Den Haag 2021). De SER kwam in juni 2021 tot een gelijklopende conclusie in het advies aan de regering *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen* (Den Haag 2021) 45-48.

134 H.G. van de Werfhorst, L. Elffers & S. Karsten (red.), *Onderwijsstelsels vergeleken: leren, werken en burgerschap* (Meppel 2015) 12 en 35-36.

De combinatie van de voorschool, een laat selectiemoment en goede stapelmogelijkheden in het voortgezet onderwijs biedt kinderen met een onderwijsachterstand de beste kansen om door te stromen naar hogere onderwijsniveaus.¹³⁵ Wat betreft de voorschool en de mogelijkheid om te stapelen is het schoolsysteem in Nederland en Tsjechië min of meer vergelijkbaar. Maar met het latere selectiemoment op het vijftiende jaar verschaft het onderwijsstelsel in Tsjechië Roma kinderen een betere uitgangspositie om hoger onderwijs te halen.

De leerplicht

Al werd in de Habsburgse tijd in wat nu Tsjechië is in 1869 een achtjarige leerplicht ingevoerd en waren in Nederland vanaf 1901 alle kinderen van zes tot twaalf jaar bij wet leerplichtig, de facto bestond die plicht voor 'zigeuners' lange tijd niet.¹³⁶

In communistisch Tsjechoslowakije veranderde dat vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw. Vanaf toen werd ook voor Roma kinderen in principe de leerplicht voor het basisonderwijs strikt gehandhaafd. Bij hardnekkig verzuim werden harde strafmaatregelen toegepast. Er werd ingehouden op het salaris van de ouders en in uiterste gevallen werd het kind in een kindertehuis geplaatst. Dreigen met uithuisplaatsing gebeurde ook als ouders protesteerden tegen plaatsing op het speciaal onderwijs.¹³⁷ Nu nog is ontzetting uit het ouderlijk gezag een uiterste dwangmaatregel bij extreem langdurig verzuim, maar in de praktijk komt dat zelden nog voor. Het Tsjechische Ministerie van Onderwijs voorziet in een instructie hoe om te gaan met verzuim als ouders niet binnen drie dagen een geldige reden opgeven, bijvoorbeeld in de vorm van een doktersbriefje. Bij tien uur afwezigheid zonder reden volgt een gesprek met de schooldirecteur voor een uitleg over de consequenties van verzuim. Bij meer dan 25 uur beslist een curator van de Kinderbescherming of de zaak wordt overgedragen aan Justitie. Als aangetoond kan worden dat ouders de kinderen bewust weghouden van school krijgen ze een boete van 3.000 Tsjechische kroon (ruim 100 euro), of gevangenisstraf. In de praktijk verschilt het van school tot school hoe met de officiële instructie wordt omgegaan, hoe snel bijvoorbeeld de Kinderbescherming wordt ingeschakeld.¹³⁸ In een wetsontwerp in 2019 stond het voorstel om schoolverzuim om niet-medische redenen te bestraffen met een korting op de eventuele sociale uitkering van de ouders. Maar omdat dat in strijd bleek te zijn met het Tsjechische en het Europese recht en het de toekenning van EU-fondsen in gevaar zou brengen, is het wetsvoorstel niet ingediend.¹³⁹

135 Crul, 'Snakes and ladders', 1397-1398.

136 Over de invoering van de leerplicht in de Habsburgse dubbelmonarchie: P.M. Judson, *The Habsburg Empire. A new history* (Cambridge/Londen 2016) 282-283. Over de Nederlandse leerplicht: J. Bank & M. van Buuren, 1900: *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 232-233.

137 Radka (1962) TH-1, 4; Pavel (1989) TL-9, 2.

138 *Education in the Czech Republic*, UNHCR (2017) 5-6. Radka (1962) TH-1, 4.

139 *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 43-44. Dit wetsontwerp van het Ministerie van Arbeid en Sociale Zaken maakte deel uit van een wetswijziging in het kader van het armoedebeleid. Achterliggende reden voor dit voorstel was dat leerlingen die zonder diploma van school komen nauwelijks enige kans op de arbeidsmarkt maken en tot armoede veroordeeld zijn.

Vooral onder Roma is vroegtijdig schooluitval een groot probleem. In het algemeen heeft in Tsjechië 6,7 procent van de kinderen de school voor het einde van de leerplichtige leeftijd verlaten. In bijna driekwart van die gevallen gaat het om Roma kinderen. In geen enkel ander EU-land is de relatie tussen sociaaleconomische achtergrond en zittenblijven – vaak een vroege indicatie voor schooluitval – zo duidelijk aanwijsbaar.¹⁴⁰

In de stad Brno met een relatief grote Roma populatie is spijbelen een groot probleem, zegt onderwijscoördinatrice Petra Band'ouchová.¹⁴¹ Met name de vrijdag en de maandag zijn populaire spijbeldagen, dan hebben kinderen een lang weekend. Ouders onderhouden een moeizame relatie met de leerplichtambtenaren. Ze zijn beducht voor ze en beschouwen ze meer als politie. Omdat relatief veel Roma ouders van een sociale uitkering leven, blijkt het dreigen met een boete vaak effectief.¹⁴²

In Nederland houden de gemeenten toezicht op de leerplichtwet. Een leerplichtambtenaar moet controleren of iedere leerplichtige ingeschreven staat bij een school en wat de reden is voor het (vaak) wegblijven van school. In de praktijk zit de ene gemeente hier meer bovenop dan de andere. In zijn algemeenheid wordt voor Nederlandse Roma en Sinti kinderen de leerplichtwet vanaf de jaren negentig veel strenger gehandhaafd. Sommige scholen geven echter het verzuim niet altijd door aan de leerplichtambtenaar, ook om de vertrouwensband met de ouders niet op het spel te zetten. Bijvoorbeeld bij ziekte of overlijden in de familie worden Roma en Sinti kinderen vaak thuisgehouden. Het verschilt per school hoeveel begrip men daarvoor kan opbrengen.¹⁴³

In het OWRS-rapport 2016 over het basisonderwijs werd ervoor gepleit dat school en leerplichtambtenaar één lijn trekken en snel ingrijpen. Soms bleek namelijk bij een melding door de school dat er al langer sprake was van verzuim. Vaak ging het om hele gezinnen waarvan de kinderen spijbelden. Voor een leerkracht waren kinderen die vaak afwezig waren een bron van frustratie, omdat de gemiste lesstof later ingehaald moest worden. Als leerlingen te laat kwamen, misten ze de instructie. Daarmee kostten ze veel extra tijd wat ten koste ging van de aandacht voor de rest van de klas.¹⁴⁴

De grootste problemen met verzuim manifesteren zich op het voortgezet onderwijs, maar volgens de beide OWRS-monitors is dat moeilijk aan te pakken. Afgezien van ongeoorloofd verzuim is er bij Sinti en Roma sprake van een bovenmatig groot ziekteverzuim. Ouders en de leerlingen zelf hebben in de gaten dat ziekmelden bijna nooit problemen geeft. Vroeger werd zo'n leerling bij langdurig verzuim naar de schoolarts gestuurd. Als die geen geldige gezondheidsproblemen constateerde, kon het verzuim worden aangepakt.¹⁴⁵

140 *Education and training monitor 2020 Czech Republic*, 3 en 16; *Education and training monitor 2019 Czech Republic*, 8; *Education and training monitor 2018 Czech Republic*, 5. Vergeleken met 2009 is dit percentage 1,2 procent gestegen. Maar het ligt nog wel ruim onder het – jaarlijks dalende – EU-gemiddelde van 10,2 procent in 2019.

141 Petra Band'ouchová is verbonden aan het Muzeum romské kultury (Museum voor de Romacultuur) van waaruit ook sociale projecten worden begeleid. Band'ouchová is coördinator van de huiswerkklas van 60-70 kinderen waarvoor ze contacten met scholen en ouders onderhoudt.

142 Interview P. Band'ouchová (05.04.2016) 2. Radka (1962) TH-1, 4.

143 Timmermans, *OWRS Monitor 2012-2013*, 38.

144 Timmermans, *OWRS Monitor Primair Onderwijs 2014-2015*, 41-43.

145 Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2013-2014*, 29 en Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 19-20. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 44.

Ongeoorloofd verzuim van zestien uur en meer in een periode van vier weken moet wettelijk verplicht gemeld worden.¹⁴⁶ Een eventuele boete wordt opgelegd door een rechter. Voor een kind op de basisschool riskeert een ouder/verzorger een boete van honderd euro per kind per dag, een bedrag dat bij recidive kan oplopen tot 1500 euro en een week hechtenis. Spijbelt een leerling van het voortgezet onderwijs, dan krijgt die zelf de sanctie opgelegd, variërend van veertig tot maximaal tachtig uur leer- of werkstraf.¹⁴⁷ Het probleem was echter dat het vaak maanden duurde voordat het tot een veroordeling kwam. Als een leerling twee weken voor de zitting weer netjes naar school kwam, toonde hij daarmee zijn goede wil en viel de straf lager uit. Dat wisten spijbelaars en hun ouders en daarom waren ze niet erg onder de indruk van de mogelijke consequenties van verzuim.¹⁴⁸

De aandacht voor onderwijs aan Sinti en Roma kinderen en de striktere handhaving van de leerplichtwet wierpen hun vruchten af. De onderwijsdeelname in het basisonderwijs is redelijk goed volgens de *Monitor Sociale Inclusie* van 2020. Dankzij het strenge optreden van leerplichtambtenaren is er onder Roma en Sinti basisschoolleerlingen nog maar weinig schooluitval.¹⁴⁹ Professionals die in hun werk met schoolgaande Roma en Sinti kinderen te maken hebben, beamen eensgezind dat naar de basisschool gaan voor Roma en Sinti ouders en kinderen nu echt vanzelfsprekend geworden is. Begin jaren 2000 toen Natacha Schrik in Groningen begon als leerplichtambtenaar was er onder Roma kinderen nog absoluut verzuim, dat wil zeggen dat er kinderen waren die helemaal niet naar school gingen. Schrik herinnert zich een meisje van destijds vijf jaar dat thuisgehouden werd. Ze heeft er veel energie ingestoken dat dat meisje weer naar school zou gaan en nu zit ze op het mbo. Een dergelijk voorbeeld ziet Schrik als een kers op de taart. Nu gaan in Groningen alle kinderen naar school, ook naar het voortgezet onderwijs, al is daar wel veel ziekteverzuim.¹⁵⁰ In Lelystad is het ziekteverzuim eveneens hoog, mede veroorzaakt door veel stress in de gezinnen vanwege de veelheid aan problemen waarmee ze kampen, zegt Henriëtte Verheggen, consulente voor de Roma. Ze merkt dat een beetje hoofdpijn al genoeg is om niet naar school te gaan. Schoolziek zijn geldt in Roma gezinnen vaak als geldige reden om thuis te blijven. In Lelystad wordt er sinds 2006 zwaar op ingezet om alle vierjarige kinderen naar groep 1 te krijgen. In negen van de tien gevallen lukt dat. Maar soms zijn er ouders die zich beroepen op de wet en zeggen dat kinderen pas vanaf hun vijfde leerplichtig zijn. Het beleid in Lelystad begint zich nu uit te betalen, meer kinderen stromen door naar het vmbo in plaats van naar de praktijkschool.¹⁵¹ In Nuenen waar Brigitte Oomens al 36 jaar Sinti kinderen in de klas

146 <https://duo.nl/zakelijk/primair-onderwijs/verzuim/verzuim-digitaal-melden.jsp> (geraadpleegd op 21.12.2020).

147 'Richtlijn voor strafvordering strafrechtelijke aanpak schoolverzuim', *Staatscourant* (30.05.2017).

148 Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2013-2014*, 29. Een van de redenen voor Roma scholieren om niet meer naar school te gaan is dat ze doorgaans vroeg trouwen en kinderen krijgen, rond het zeventiende jaar. Juliano (1981) NH-10, 12.

149 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 43-44; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 41-44; Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2013-2014*, 17 en 29.

150 Interview N. Schrik (23.07.2019) 1-2.

151 Interview H. Verheggen (15.07.2019) 1-2.

heeft in groep 1, wordt in kaart gebracht in welke gezinnen jonge kinderen zijn, om hen ertoe te bewegen ze naar de peuterspeelzaal te laten gaan. Wat verzuim betreft had op haar school het instellen van het continurooster een gunstig effect.

Daarvoor kwam het nogal eens voor dat kinderen voor de pauze werden opgehaald van school en dan 's middags om de een of andere reden niet terugkwamen. Het weer was te goed dus het was zo lekker op het kamp, de lunch liep uit, wat dan ook, waarom dan weer terug naar school?¹⁵²

Wat een positief effect heeft volgens Oomens, is dat de grootouders in de Roma en Sinti gezinnen zelf al op school gezeten hebben. Die hebben een grote zeggenschap in de familie.¹⁵³ Langzaam tekent zich dus een onderwijs traditie af. Al geldt dat bijvoorbeeld in Arnhem niet voor alle gezinnen. Consulente Jolanda Reichard ziet daar grote verschillen, zowel kinderen die doorstromen naar het mbo als kinderen die in het voortgezet onderwijs veel verzuimen. Haar valt op dat er bij de scholen motivatieproblemen gaan optreden. Basisscholen hebben door het 'Weer Samen Naar School'-beleid nu kinderen in de klas die vroeger vanwege leer- en gedragsproblemen op het speciaal onderwijs zaten. Daardoor blijft er relatief minder aandacht van de leerkracht over voor Roma en Sinti leerlingen.¹⁵⁴ Ook in Ede waren verzuimproblemen bijzonder hardnekkig, maar daar is in de laatste jaren verbetering opgetreden. Toen leerplichtambtenaar Monic den Otter in 2015 begon, trokken sommige Roma ouders zich weinig van leerplichtmaatregelen aan. De ouders schrokken niet van een proces-verbaal en gaven aan liever te gaan zitten (in de gevangenis) dan dat ze hun kinderen naar school zouden sturen. Sinds de gemeente een dwangsomregeling is gaan toepassen als uiterste maatregel, is daar verandering in gekomen. Ouders krijgen eerst een boete opgelegd en als er dan nog steeds sprake is van verzuim, dan volgt beslaglegging op de goederen. 'En dat bleek een schot in de roos.' Al is er nog altijd veel verzuim, alle Roma kinderen gaan nu naar school, ook de vijf meisjes die al enige tijd thuisgehouden werden omdat ze na de basisschool niet meer naar school zouden mogen. Roma die zich in Ede komen vestigen, worden door de anderen gewaarschuwd: 'Je moet hier wel naar school! Anders worden je spullen weggehaald.'¹⁵⁵

Het strenger handhaven van de leerplichtwet vanaf de jaren negentig is bij de Nederlandse respondenten bepaald niet onopgemerkt gebleven. Sterker nog, twee van hen leven in de overtuiging dat die voordien wel bestond, maar voor Sinti en Roma niet gold. Hetty (1992), met zelf een hbo-diploma, toont zich oprecht verbaasd dat haar ouders die na de kampschool na hun twaalfde niet meer naar school gingen, destijds eigenlijk leerplichtig waren tot hun zestiende.¹⁵⁶ Raul (1971), die uiteindelijk tot mbo-4 opklom, ging na een half jaar brugklas niet meer naar school. Hij verkeert nog steeds in de veronderstelling dat hij een officiële ontheffing van de leerplicht had. In zijn jeugd gingen geen van zijn neven en nichten na hun twaalfde naar school.

152 Interview B. Oomens (15.05.2019) 1-3.

153 Interview B. Oomens (15.05.2019) 2.

154 Interview J. Reichard (21.03.2019) 1.

155 Interview M. den Otter (07.05.2019) 1.

156 Hetty (1992) NH-4, 2.

Mijn vader die had dat voor het gerecht gegooid of zoiets dat de school een onveilige situatie was en niet superveilig en dat ik beter opgeleid kon worden door eh... ja, door ons eigen, eigenlijk.¹⁵⁷

Andere respondenten wisten wel van het bestaan van de leerplicht af, maar tot het strengere handhavingsbeleid werd ingezet, gold die in de praktijk niet, in hun ervaring. Bij Elly (1958) nam de school er altijd genoeg mee als haar moeder zei dat ze ziek was en dat was zogenaamd nogal eens het geval. Sara (1957) heeft er nooit bij stilgestaan dat zij door van april tot oktober van school weg te blijven eigenlijk de leerplicht ontdukte. Op haar dertiende bleef Dragana (1977) thuis om in het gezin te helpen. Pas na twee jaar kreeg ze een oproep van de gemeente en moest ze nog tot haar zestiende verplicht een dag in de week naar het vormingscentrum toe.

Ik kwam daar en ik deed niks. Je zat daar alleen maar, het was een soort eh... zonde van je tijd, ja.¹⁵⁸

Dejan (1963) die begin jaren negentig uit voormalig Joegoslavië vluchtte en zich aanmeldde bij het volwassenenonderwijs om zo snel mogelijk Nederlands te leren, kreeg daarover van een gemeenteambtenaar een verbaasde reactie.

'Jij bent Roma en jij gaat naar school? Dat zie ik hier in de documentatie staan.' Dejan: 'Ja, tuurlijk! Zegt zij: 'Nou, natuurlijk... Ik ken hier veel Roma families in Amsterdam Zuid-Oost en zij gaan niet naar school, want zij zeggen dat het niet hun traditie is om naar school te gaan.' Dejan: 'Traditie? Natuurlijk niet! Wat heeft naar school gaan met traditie maken? Je bent gewoon verplicht om naar school te gaan'.¹⁵⁹

De leerplicht eindigt aan het einde van het schooljaar waarin iemand zestien geworden is. Daarna kun je alleen van school af als je voldoet aan de zogeheten kwalificatieplicht, die inhoudt dat je pas mag stoppen met school als je een zogenaamde startkwalificatie voor de arbeidsmarkt hebt, te weten minimaal een havo- of vwo-diploma of mbo-niveau 2.¹⁶⁰ De kwalificatieplicht geldt nu tot het achttiende jaar, maar er bestaan plannen om dat op te rekken naar 21 jaar.¹⁶¹ Daarna mag je van de leerplichtambtenaar stoppen met school, maar zonder arbeidsmarktqualificatie heb je tot 27 jaar geen recht op een bijstandsuitkering.¹⁶² Om daarvoor in aanmerking te komen, moet je eerst voldoen aan de

157 Raul (1971) NH-5, 4 en 14.

158 Elly (1958) NH-9, 5; Sara (1957) NH-3, 4; Dragana (1977) NL-3, 2.

159 Dejan (1963) NH-2, 4.

160 <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/leerplicht/leerplicht-en-kwalificatieplicht> (geraadpleegd op 21.12.2020).

161 Een kwalificatieplicht tot het 21^e jaar maakte onderdeel uit van het regeerakkoord van kabinet Rutte III. In een artikel van 17.10.2017 zei een woordvoerder van de AVS, de Algemene Vereniging Schoolleiders, grondwettelijke bezwaren tegen de leeftijdsverhoging voor de kwalificatieplicht tot 21 jaar te verwachten bij de Raad van State. Het zou in strijd zijn met het 'recht op vrije arbeidskeuze'. <https://www.avsnl/artikelen/nieuwekabinetrektkwalificatieplichtoptot21jaar> (geraadpleegd op 21.12.2020).

162 In de *Monitor Sociale Inclusie* (2018) is sprake van een enigszins positieve toekomstverwachting voor de komende vijf jaar omdat de schoolgaande jeugd vaker zal beschikken over een arbeidsmarktqualificatie. Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 9.

werkleerplicht, dat wil zeggen een havo-, vwo-, of mbo 2-diploma halen. Deze regeling bleek voor Sinti en Roma jongeren, die erop rekenden op hun achttiende een bijstandsuitkering te kunnen aanvragen, een behoorlijke tegenvaller. In het voortgezet onderwijs is de motivatie om een diploma te halen, laat staan een startkwalificatie, vaak niet groot.

Toch is er een belangrijk verschil met de jaren negentig, toen er nog veel verzuim was van Roma en Sinti leerlingen op de basisschool en de deelname aan het voortgezet onderwijs miniem was. De *Monitor Sociale Inclusie* in 2020 sprak van (licht) positieve ontwikkelingen. In gemeenten met een Roma en/of Sinti gemeenschap wordt doelbewust intensief ingezet op het verbeteren van het opleidingsniveau van de kinderen. Professionals zeggen in de *Monitor* erop aan te sturen dat jonge Roma en Sinti naar het voortgezet onderwijs gaan als investering in de toekomst voor het verbeteren van de sociaaleconomische positie. Ook wordt de hoop uitgesproken dat Roma en Sinti met een afgeronde opleiding in het hoger onderwijs als rolmodel gaan fungeren, waarover meer in hoofdstuk negen.¹⁶³

Roma en Sinti vergeleken met kinderen uit de arbeidersklasse

De huidige onderwijspositie van Roma en Sinti kinderen is te vergelijken met die van kinderen uit arbeidersgezinnen rond 1970. Die was destijds evenmin rooskleurig. Zij hadden toen een vijftienmaal kleinere kans om door te stromen naar het algemeen voortgezet onderwijs dan kinderen uit de betere milieus.¹⁶⁴ Maar dat er überhaupt arbeiderskinderen waren die gingen doorleren, was historisch gezien al nieuw. Vóór de Tweede Wereldoorlog was het opleidingsniveau nog naar stand en klasse bepaald. De meeste kinderen in de arbeiderswijken in Nederland haalden hooguit het einde van de lagere school.¹⁶⁵ In 1918 volgde een kleine 30 procent van de jongens en maar ruim 15 procent van de meisjes vervolgonderwijs. Meestal hield dat slechts in dat in de avonduren de lagere schoolkennis werd opgefrist.¹⁶⁶ Studeren was toen voorbehouden aan kinderen van de betere kringen. Maar toen na twee wereldoorlogen en een diepe economische crisis de vermogens van de maatschappelijke bovenlaag ernstig geslonken waren, kon de elite de studie van hun kinderen niet altijd meer bekostigen. Historicus Pieter Slaman reconstrueerde hoe begin jaren vijftig bij de overheid en in de politiek het plan rijpte om studeren financieel mogelijk te maken voor iedereen, ook voor arbeiderskinderen. Dat plan kwam niet alleen voort uit een gevoel van maatschappelijke rechtvaardigheid, maar ook uit een tekort aan hooggeschoolde arbeidskrachten.¹⁶⁷ Het meritocratisch denken raakte in zwang: selectie moest voortaan geschieden op basis van talent in plaats van afkomst. Daartoe werd eind jaren zestig de Cito-toets ingevoerd.¹⁶⁸

163 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 7-8, 44-45 en 49. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 8 en 41-44.

164 De Rooy, *Een geschiedenis*, 213.

165 Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 59-60.

166 De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 120.

167 Slaman, 'Studiefinanciering', 335-338; Mellink, 'Van maakbare samenleving', 334.

168 Mellink, 'Van maakbare samenleving', 334-335; De Rooy, *Een geschiedenis*, 183-184 en 213-214.

In de jaren zestig en zeventig gingen de eerste arbeiderskinderen naar het middelbaar en hoger onderwijs. Journalist Chris van Esterik beschreef zijn jaren op het Stedelijk Gymnasium in Tiel waar hij als kasteleinszoon in de klas kwam bij de kinderen van de plaatselijke industriëlen en adel. Een klas hoger zat Gery, een dochter uit een arm loonwerkersgezin. Door de nonnen op de lagere school was ze al voorbestemd om naar de ulo te gaan toen de uitslag van de pas geïntroduceerde schoolkeuzetest het gymnasium uitwees.¹⁶⁹ Zij waren de pioniers uit het lage sociaaleconomische milieu; de jongens en meisjes, die de weg naar het hoger onderwijs vonden. De laagopgeleide ouders van socioloog Jan Rath hoopten dat hun zoon naar de mulo zou kunnen en mogelijk hetzelfde niveau als vaders chef zou kunnen bereiken. Zijn vader kwam beduusd terug van het oudergesprek, beschreef Rath in zijn inaugurele rede. De meester had gezegd dat hun zoon makkelijk het 'atheneum' kon doen, 'zoals hij die vreemde naam aanvanke-lijk uitsprak'. Pas gaandeweg de middelbare school daalde bij Rath het besef in dat een atheneumdiplooma toegang verschaftte tot de universiteit.¹⁷⁰

Net zoals elders in Europa was er in Nederland in de afgelopen zeventig jaar sprake van een enorme groei in de deelname aan het onderwijs. Vergeleken met de periode net na de oorlog waren er midden jaren tachtig twee keer zoveel inschrijvingen bij het secundair algemeen onderwijs. Voor het beroepsonderwijs en de universiteit waren ze zelfs verdrievoudigd. De toegang tot het onderwijs was verbeterd en er was meer werkgelegenheid voor geschoolde mensen. Van der Ploeg signaleerde als extra verklaring voor de toeloop in het hoger onderwijs, dat het voor gezinnen met een krap inkomen financieel mogelijk was geworden om kinderen te laten studeren. En als iemand eenmaal doorstudeerde, gaf die dat opleidingsniveau door aan de volgende generaties.¹⁷¹ Toch zijn ondanks de naoorlogse gelijkheidsidealen de kansen voor kinderen uit een lager milieu altijd beduidend kleiner gebleven. Ondanks alle onderwijshervormingen gericht op gelijke kansen zijn het gezin en het milieu nog steeds verreweg de belangrijkste graadmeters voor het niveau dat een kind gaat bereiken, concludeerde historicus Piet de Rooy.¹⁷² Voor Roma en Sinti kinderen, uit een uiterst laag sociaaleconomische milieu, betekent dat dat de kans op een succesvolle schoolloopbaan klein te noemen is.

Schoolsegregatie

In 2016 constateerde de Nederlandse Inspectie van het Onderwijs dat het voor kinderen uit een laaggeschoold milieu zelfs moeilijker was geworden om een hoger opleidingsniveau te bereiken dan enkele decennia daarvoor.¹⁷³ De voortschrijdende segregatie in

169 C. van Esterik, *No satisfaction. Hoe we werden wie we zijn* (Amsterdam 2011) 11-13 en 156-159. De ulo of mulo, (meer) uitgebreid lager onderwijs, ging na de invoering van de Mammoetwet in 1968 over in de mavo.

170 J. Rath, *Het mooiste van Mokum* (Amsterdam 2007) 21.

171 Van der Ploeg, *The expansion*, 1 en 22-24.

172 De Rooy, *Een geschiedenis*, 223-225.

173 *De Staat van het Onderwijs 2016, Onderwijsverslag 2016*. Inspectie van het Onderwijs (Den Haag 2017) 21-26. In de editie van 2019, 13 werd gemeld dat de kansenongelijkheid ten opzichte van 2016 niet verder was opgelopen. Zie ook: D. Baumhöfer, 'In de buitenbaan. De inhaalspurt van eerstegeneratiestudenten', *De Groene Amsterdammer* (26.02.2020). Zie ook Lek, *Teacher*; 73-93. Sinds in 2015 aan het einde van de basisschool

het onderwijs was niet zozeer te wijten aan de kwaliteit van de scholen. *De Staat van het Onderwijs 2020* beoordeelde slechts 1,5 procent van de basisscholen als onvoldoende en 0,6 procent als zeer zwak. De overige 97,9 procent van de basisscholen waren voldoende tot goed. Dat gold eveneens voor 97,3 procent van het voortgezet onderwijs.¹⁷⁴ Ook ging het volgens de Inspectie niet om een verdeling in zogenaamde ‘witte’ en ‘zwarte’ scholen. De scheidingslijn bleek te worden bepaald door het opleidingsniveau van de ouders. Kinderen van hoogopgeleide ouders zaten bij elkaar op de betere scholen met bijzondere onderwijsconcepten en zij kregen een hoger schooladvies.¹⁷⁵ Dat werd bevestigd in onderzoek van statistica Kimberley Lek in 2020 onder bijna 120.000 basisschoolleerlingen. De etnische achtergrond van een kind bleek niet meer van invloed op de hoogte van het niveau vervolgonderwijs in het advies van de leerkracht. Wel bleek een lage sociaaleconomische positie van de ouders tot het advies voor een lager type onderwijs te leiden.¹⁷⁶

In Tsjechië speelt het probleem van ‘witte’ en ‘zwarte’ scholen veel sterker. Volgens het regeringsrapport over de woon- en leefomstandigheden van de Roma in 2019 is er nog altijd sprake van ernstige segregatie in het onderwijs. 15 procent van de Roma leerlingen zat in het schooljaar 2019-2020 op een basisschool met meer dan 75 procent Roma. Nog eens 10 procent zat op een school met meer dan 90 procent Roma.¹⁷⁷ Bovendien was slechts een minderheid van de leerkrachten ervan overtuigd dat Roma kinderen geïntegreerd zouden moeten worden op de zogenoemde ‘witte’ scholen, scholen met een meerderheid aan niet-Roma kinderen. Initiatieven tot integratie waren afhankelijk van de houding van een plaatselijke burgemeester of een idealistische schooldirecteur. Vanuit de landelijke overheid werd dat niet expliciet gestimuleerd.¹⁷⁸ Binnen de klas komt het nog altijd voor dat ze apart gezet worden, weet respondente Radka (1962). Zij bezoekt in het kader van haar werk regelmatig scholen en dan ziet ze geregeld de Roma kinderen op de achterste banken zitten.¹⁷⁹

In september 2020 schreven Tsjechische kranten over een school in de stad Most. Ouders hadden op de eerste schooldag iets bijzonders opgemerkt: alle kinderen in klas 1A waren ‘wit’ en alle kinderen in de klassen 1B en 1C waren Roma. De sfeer in klas 1A was heel anders dan die in de klassen 1B en 1C. De directeur zei, na protesten van de Roma ouders, dat de indeling toeval was en niet het gevolg van discriminatie. De kinderen wa-

het advies van de leerkracht belangrijker werd dan de uitslag van de eindtoets voor de doorverwijzing naar voortgezet onderwijs, bleek vooral een lage sociaaleconomische achtergrond van grote invloed op verwijzing naar een niveau lager, bleek uit onderzoek uit 2020 van statistica Kimberley Lek onder bijna 120.000 achtstegroepers.

174 *De Staat van het Onderwijs 2020*, 63 en 83. De meeste zeer zwakke scholen bevonden zich in Drenthe, Flevoland, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland, terwijl de Roma en Sinti relatief vaak in Noord-Brabant en Limburg wonen. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/zeer-zwakke-scholen/bo> (geraadpleegd op 21.12.2020).

175 *De Staat van het Onderwijs 2016*, 21-26; Lek, *Teacher*, 73-93.

176 Lek, *Teacher*, 73-93. Zie ook B. Funnekotter, ‘De sociaaleconomische achtergrond van een kind is bepalend bij schooladvies’, *NRC Handelsblad* (04.09.2020).

177 *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 35.

178 Interview D. Moree (08.10.2014) 4-5.

179 Radka (1962) TH-1, 5.

ren ingedeeld naar datum van inschrijving en de ouders van de ‘witte’ kinderen hadden hun kinderen simpelweg eerder opgegeven. Bovendien hadden de ‘witte’ ouders aangegeven dat hun kinderen belangstelling hadden voor sport en de Roma ouders hadden dat niet gedaan. Van een anti-Roma houding van de directie was geen sprake, zei de directeur.¹⁸⁰

Volgens de Inspectie van het Onderwijs in Nederland versterkt de segregatie tussen kinderen van laag- en hoogopgeleide ouders op verschillende scholen op de lange termijn de kansenongelijkheid. Onderzoek van Dronkers en Van de Werfhorst toonde al aan dat de schoolprestaties aan het einde van de basisschool een belangrijke indicator vormden voor het behaalde eindniveau.¹⁸¹ Om het niveau aan het einde van de basisschool te bepalen, wordt er naast het schooladvies een eindtoets gedaan; meestal is dat de Cito-toets, maar er zijn ook andere toetsen. Aan de ene kant zijn die toetsen ongunstig voor kinderen uit lagere sociale milieus. De opdrachten blijken afgestemd op de belevingswereld van twaalfjarige kinderen uit de middenklasse. Een tekst over het bezoeken van een kasteel tijdens de vakantie in Frankrijk is voor kinderen die nooit naar het buitenland op vakantie gaan moeilijker te begrijpen.¹⁸² Aan de andere kant is de objectieve uitkomst van centrale toetsen juist een voordeel voor kinderen met laagopgeleide ouders. Bij het advies voor vervolgonderwijs speelt het milieu van de ouders dan een minder grote rol. Voor die kinderen is het verschuiven van die eindtoets naar later in het schooljaar ongunstig omdat de indruk van de leerkracht daardoor zwaarder is gaan wegen.

Desalniettemin zagen de onderzoekers dat de samenhang tussen het opleidingsniveau van beide ouders en de toetsscore aan het einde van de basisschool is toegenomen. Hoe hoger opgeleid de ouders zijn, hoe hoger de Cito-score van het kind is.¹⁸³ Dat onderzoek liet dus eveneens zien dat niet alleen talenten en inzet maar vooral ook afkomst bepalen hoe ver een leerling komt.

Het onderwijs krijgt een belangrijke rol toebedeeld bij het opheffen van ongelijkheid maar toch beschikt het maar over beperkte middelen, meende Dronkers. Een overheid kan tot op zekere hoogte voor goede condities zorgen, bijvoorbeeld wat betreft de klassen- en schoolgrootte, de opleidingseisen voor leerkrachten, hun salarisniveau en arbeidsvoorwaarden.¹⁸⁴ Voor het overige vormen scholen vooral een afspiegeling van de maatschappelijke ongelijkheid. De kwaliteit van de school is sterk afhankelijk van de leerlingenpopulatie, hoe meer kinderen met hoogopgeleide ouders des te beter is de school. Hoogopgeleiden wonen vaak in de goede buurten en daar zijn de betere scholen gevestigd. Maar in landen waar vrijheid van onderwijs is, zoals in Nederland en Tsjechië, hoef je niet in een bepaalde buurt te wonen om je kinderen op een goede school ge-

180 <https://www.blesek.cz/clanek/zpravy-krimi/654405/segregace-prvnacku-v-moste-rodice-rozzurilo-rozdeleni-do-trid-nahoda-mini-reditel.html> (geraadpleegd op 10.05.2021).

181 Dronkers & Van de Werfhorst, ‘Meritocratisering’, 40-41.

182 K. Heij, *Van de kat en de bel, tellen en vertellen met de eindtoets basisonderwijs* (Culemborg 2021); K. Versteegh ‘Toetsexpert: “Toetsen hebben de ongelijkheid in het onderwijs verstevigd”’, *NRC Handelsblad* (23.04.2021).

183 Ibidem, 40-41; Van de Werfhorst, Elffers & Karsten, *Onderwijsstelsels*, 36.

184 Dronkers, ‘Sociale ongelijkheid’, 68 en 79.

plaatst te krijgen. Ambitieuze maar minder draagkrachtige ouders kunnen een school met een hogere kwaliteit wat verder van huis kiezen. Keuzevrijheid vergroot de school-segregatie want vooral hoogopgeleide ouders die beter geïnformeerd zijn maken van die mogelijkheid gebruik. Op de school in de mindere of slechte buurt blijven de kansarmen achter en dus is de segregatie tussen scholen vaak groter dan die tussen buurten.¹⁸⁵

Die vrijheid van onderwijskeuze is in de praktijk in een omgeving van armoede uiterst beperkt, eens te meer als kinderen op een grote afstand van een betere school wonen. Sociaal antropologen Stefano Piemontese, Bálint-Ábel Bereményi en Silvia Carrasco onderzochten de kansen op sociale stijging via het onderwijs in de biografieën van Roma plattelandjongeren uit Roemenië. Door gesegregeerde huisvesting hadden ze geen toegang tot scholen met kinderen uit de middenklasse. Dat betekende dat zij niet in aanraking kwamen met kinderen met een hoger aspiratieniveau. Ook kenden ze geen mensen in hun omgeving die hen hadden kunnen helpen om een verstandige keuze te maken voor vervolgonderwijs.¹⁸⁶ In Tsjechië verkeren kinderen in de getto's in vergelijkbare omstandigheden. Het staatsonderwijs in Tsjechië is weliswaar gratis, maar vervoer naar een verder gelegen school is dat niet. Voor ouders vergt dat grote offers. Zouden ze al de ambitie koesteren dan laat vaak het gezinsinkomen zo'n investering niet toe.

Twee Tsjechische hoogopgeleide respondenten werden door hun ouders wel bewust naar een kwalitatief betere basisschool gestuurd. Toen haar vader vast werk kreeg als mijnwerker, verhuisde het gezin van Elena (1975) voor de toekomst van de kinderen naar een betere buurt waar weinig Roma woonden. Erika (1991) werd door haar ouders naar een school buiten het getto gestuurd.¹⁸⁷ Beiden zaten met alleen Tsjechische kinderen in de klas, wat goed was voor hun taalontwikkeling. Bovendien leren kinderen in zo'n middenklasse-omgeving in de omgang met medeleerlingen en leerkrachten sociale vaardigheden waarvan ze op de middelbare school profijt hebben.¹⁸⁸ Dat gaat om competenties als makkelijk kunnen samenwerken en in staat zijn tot een soepele interactie met medeleerlingen, waarop juist in de meer individueel gerichte manier van lesgeven een beroep gedaan wordt. Op scholen met bijzondere onderwijsconcepten zoals montessori-, jenaplan-, daltononderwijs en dergelijke is een meer zelfstandige werkhouding van een kind het uitgangspunt, en in het reguliere onderwijs in Nederland is dat al enkele decennia een trend. Ook in Tsjechië is na de onderwijshervorming van 2004 de nadruk komen te liggen op de zelfontplooiing van het kind. Het gaat om onderwijsvormen die, meende Dronkers, een beroep doen op bepaalde vormen van cultureel kapitaal die alleen kinderen uit een hoogopgeleid milieu van huis uit meekrijgen.¹⁸⁹

De kwaliteit van het onderwijs op een school met veel of soms zelfs uitsluitend leerlingen van laagopgeleide ouders, zoals op scholen in arme Roma buurten in Tsjechië, is volgens Dronkers om meerdere redenen doorgaans lager. Kinderen uit een hoogopgeleid milieu hebben door een stimulerende houding van hun ouders en educatief speel-

185 Ibidem, 74-75; Piemontese, Bereményi & Carrasco, 'Diverging mobilities', 31-32.

186 Piemontese, Bereményi & Carrasco, 'Diverging mobilities', 48-50.

187 Elena (1975) TH-3, 3; Erika (1991) TH-4, 1.

188 Crul, *De sleutel tot succes*, 63 en 100-101.

189 Dronkers, 'Sociale ongelijkheid', 70-71 en 79.

goed al bij het begin van de basisschool meer schoolvaardigheden in de vingers. Vanwege hun grotere woordenschat is bij die kinderen het niveau waarop leraren les kunnen geven hoger. Wel is er in Nederland door de centrale eindtoets op de basisschool en het centraal eindexamen in het vervolgonderwijs een goede controle mogelijk op het niveau van het curriculum.¹⁹⁰ In Tsjechië weegt de eindtoets minder zwaar dan het toelatingsexamen voor een vervolgopleiding. Daardoor valt het minder snel op als leraren het niveau van het curriculum naar beneden bijstellen.

Naast een gemiddeld hoger onderwijsniveau is er op scholen met meer kinderen uit lagere sociaaleconomische milieus minder netto tijd om aan de lesstof te besteden. Er gaat gemiddeld meer tijd verloren aan gedragsproblemen en onrust in een klas. Het kost tijd als leerkrachten de lesstof nog eens moeten uitleggen. En in een klas met leerlingen van hoogopgeleide ouders betekenen de meer adequate reacties van de leerlingen op de lesstof op zichzelf al een verdieping.¹⁹¹

Tenslotte is op een school met vooral kinderen van hoogopgeleide ouders de kwaliteit van de docenten hoger. Scholen met lastiger leerlingen hebben het moeilijker om leerkrachten aan te trekken en vast te houden. Daarom hebben op den duur scholen met een gunstiger leerlingenpopulatie betere leerkrachten.¹⁹² In Nederland is het lerarentekort inmiddels een nijpend probleem, aldus *De Staat van het Onderwijs* in 2019. Vooral in de Randstad hebben basisscholen met verhoudingsgewijs een grotere groep migrantenkinderen moeite om vacatures in te vullen.¹⁹³

In Nederland is het ondanks alle idealen nooit gelukt om de kansenongelijkheid voldoende op te heffen. De segregatie in het onderwijs in Tsjechië is echter ernstiger. De stap die Roma kinderen daar moeten zetten om vanuit hun laagopgeleide achtergrond een hoger onderwijsniveau te bereiken is vergeleken met Roma en Sinti kinderen in Nederland veel groter.

Conclusie

Een belangrijke verklaring voor het verloop van een schoolloopbaan is de invloed van het type gezin en het milieu waarin een kind opgroeit. Hoe lager het opleidingsniveau van de ouders is en hoe moeilijker de sociaaleconomische situatie, des te kleiner is de kans om door te stromen naar hoger onderwijs. Voor Nederlandse en Tsjechische Roma en Sinti kinderen betekent dat dat ze buitengewoon slechte vooruitzichten hebben om succes te hebben in het onderwijs. Het opleidingspeil van de ouders van de respondenten in dit onderzoek is bijzonder laag. Een aanzienlijk deel van de ouders is analfabeet. Een deel heeft blo-school in Nederland en speciaal onderwijs in Tsjechië en een kleiner deel heeft de basisschool afgemaakt. Slechts in een paar gevallen hebben ouders een mbo-diploma of hoger gehaald.

190 Ibidem, 75.

191 Ibidem, 77.

192 Ibidem, 77-78.

193 *De Staat van het Onderwijs* 2019, 31-33.

Is de uitgangspositie dus in beide landen slecht, toch zijn er wel verschillen aan te wijzen tussen Nederland en Tsjechië die de onderwijskansen beïnvloeden. Tsjechische Roma kinderen zitten vaker op gesegregeerde scholen van een gemiddeld kwalitatief lager niveau. Dat geldt in het bijzonder voor de kinderen in de getto's maar ook de anderen wonen vaker in sociaal zwakke wijken. Dat laatste geldt tevens voor Nederlandse Roma en Sinti, maar zij wonen in veel mindere mate geconcentreerd bij elkaar. Bovendien is het algemene onderwijsniveau in Nederland ook in zwakke wijken gemiddeld tot goed. De slechte sociaaleconomische positie van de Roma heeft dus in Tsjechië een grotere impact op de kwaliteit van het onderwijsaanbod dan dat in Nederland het geval is. Maar daar staat, een tweede verschil, tegenover dat in Nederland het vroege selectiemoment voor het voortgezet onderwijs voor kinderen uit lage sociaaleconomische milieus ongunstig is voor de kansen op doorstromen naar hoger onderwijs.

Een ernstiger belemmerende factor in Tsjechië is het hoge percentage van de Roma kinderen dat terechtkomt op het speciaal onderwijs voor licht verstandelijk gehandicapte kinderen, sinds 2004 *praktická škola* ofwel de praktijkschool genoemd. In 2020 ging dat nog altijd om bijna 25 procent van de Roma kinderen tegen 2 procent van de kinderen in de algemene bevolking. In Nederland kregen de Sinti en Roma kinderen op de kampscholen weliswaar standaard blo-onderwijs aangeboden, maar vanaf de jaren negentig bezochten ze het reguliere basisonderwijs. Het hoge percentage in Tsjechië ligt echter niet alleen aan de overheid en de scholen, ook ouders spelen daar een rol in. Om hun kinderen te beschermen tegen vernederende en discriminerende ervaringen sturen ze niet zelden zelf aan op plaatsing op dit type onderwijs dat de facto een opleiding tot werkloosheid is. Niettemin doen die ouders dat uit vrije keuze. Andere ouders kiezen wel voor de kansen die het regulier onderwijs hun kinderen biedt.

Een vierde verschil betreft de handhaving van de leerplichtwet. In Tsjechië werd die in de communistische tijd voor Roma kinderen redelijk goed gehandhaafd. Ondanks het hoge percentage Roma kinderen dat gedwongen speciaal onderwijs volgde, leidde die leerplicht tot een hoger aantal hoogopgeleiden dan in Nederland in de periode tot 1990. In Nederland gold de leerplicht voor Roma en Sinti feitelijk pas vanaf de jaren negentig. In de afgelopen dertig jaar richtten Nederlandse leerplichtambtenaren zich doelbewust op het terugdringen van het hoge schoolverzuim. Daardoor stroomden Roma en Sinti kinderen vanaf toen door naar het voortgezet onderwijs, vooral naar de lagere vormen ervan. Tot dan toe kenden ze in hun eigen omgeving geen voorbeelden van kinderen die na het twaalfde jaar naar school toegingen. Slechts sporadisch bezochten Nederlandse Sinti en Roma in de decennia daarvoor het voortgezet onderwijs, en die dat deden woonde uit het zicht in een huis tussen de 'burgers'. Zij speelden daardoor niet of nauwelijks een voorttrekkersrol. Het handhaven van de leerplichtwet is de belangrijkste reden voor de aanmerkelijk hogere onderwijsdeelname. Toch halen tot op heden slechts mondjesmaat kinderen een mbo-diploma. Met recht kun je je afvragen of er in Nederland niet al een beter ingebedde onderwijstraditie zou zijn geweest en een groter aantal hoogopgeleide Roma en Sinti, als het schoolbezoek eerder door de overheid was afgedwongen.

Bij het uitblijven van een sterke onderwijstraditie spelen echter ook de ouders zelf een rol. Nu zijn weliswaar bijna alle Nederlandse Roma en Sinti kinderen tot hun zes-

tiende ingeschreven op een school voor voortgezet onderwijs, maar het (ziekte)verzuim is hoog. In Tsjechië verlaat bijna driekwart van de Roma kinderen de school voortijdig. Maar daar spelen armoedeproblematiek, het uiterst slechte arbeidsmarktperspectief en discriminatie een evidente rol in de geringe motivatie om het onderwijs met een goed diploma af te ronden. In Nederland spelen die problemen aanzienlijk minder, maar toch is de motivatie niet groter. De belangrijkste reden daarvoor is dat de ouders het nut van voortgezet onderwijs niet inzien. Ligt het in Tsjechië dus eerder aan onmacht, in Nederland gaat het in de eerste plaats om onwil.

Toch is er enige reden om het glas halfvol te noemen. In de afgelopen zeventig jaar is er sprake van een, weliswaar langzaam, groeiende onderwijstraditie. In 1950 was slechts een verwaarloosbare minderheid van de Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië ooit naar school geweest en waren ze vrijwel allemaal analfabeet. Nu is het voor hen in beide landen vanzelfsprekend geworden om naar het basisonderwijs te gaan en te leren lezen en schrijven. Ook in Nederland is het volgen van voortgezet onderwijs heel voorzichtig een logische stap geworden. En hoewel de kans om door te stromen klein is, is het sommige Roma en Sinti toch gelukt om hoogopgeleid te raken. Om dat te bereiken is het wel van essentieel belang om in een stimulerende omgeving op te groeien.

PORTRET NEDERLANDSE MILOŠ (1947)

Miloš woont in een nieuwbouwwijk uit de jaren zeventig. Hij heeft me zien aankomen want hij staat al bij het tuinhokje over het pleintje uit te kijken. Dat is zijn favoriete rookplek; binnen roken heeft zijn vrouw Tijana (1961) liever niet. In de kleine achtertuin staat een grote gemetselde houtoven en een manshoge houten molen in originele kleuren, allebei door Miloš zelf gemaakt.

Ik heb bewust vroeg in de ochtend afgesproken. Als ik iets later op de dag gekomen zou zijn, had Tijana naar vast gebruik een uitgebreide maaltijd gemaakt. Nu drinken we koffie met meegebrachte baklava. Ik leg uit dat ik Miloš in het boek ga aanduiden met een schuilnaam en een geboortejaar. Maar hij weet niet precies wanneer dat was.

Ongeveer in 1947 ben ik geboren. Ik weet mijn jaar ongeveer omdat mijn broer in 1945 is geboren. Dat was kort nadat de oorlog afgelopen was, dus zeg maar in 1945, in het voorjaar. En ik ben ongeveer twee jaar later geboren.

Voor zijn geboorte, in Joegoslavië, reisden zijn ouders rond in een groot gebied.

Mijn vader, mijn moeder, die generatie van voor de oorlog, overal zijn ze geweest. Een tijdje in Rusland, een tijdje in Roemenië, Hongarije. Die kant op. Maar na de oorlog is dat gestopt, toen konden ze niet meer over de grenzen reizen.

Toen hij klein was trok het gezin grote delen van het jaar rond, met paard en wagen. Alleen in de strengste wintermaanden huurden ze ergens een kamer, in een dorp of in een stad. Later kocht zijn vader een eigen huis in Noord-Servië. Toen was zijn moeder al overleden – Miloš was een jaar of elf – en werkte zijn vader in een fabriek. Miloš is nooit naar school geweest. Zijn vader kon het schoolgeld en de schoolboeken niet betalen. De meeste Roma kinderen in Joegoslavië gingen destijds hooguit een paar jaar naar school. Toch heeft Miloš een beetje leren lezen, van gadzje vriendjes.

Die gingen naar school. Komen ze thuis, hebben ze boeken. Gaan ze in de tuin, op straat lezen. Ik ging altijd naast ze zitten en ik vroeg: wat voor letter is dat? En wat voor letter is dat? En zo heb ik het een beetje geleerd. Een beetje. Maar tot nu kan ik niet goed lezen. Ik lees wel, maar slecht.

In 1965, toen hij ongeveer achttien was, is hij zelf gaan reizen. Met een groep Roma zijn ze bij Triest 's nachts illegaal de grens overgestoken naar Italië. Hij ziet nog zo voor zich hoe ze in het donker, vanuit de bergen, beneden zich al die lichtjes van de stad zagen liggen. Na jarenlang rondzwerven in West-Europa kwamen ze in 1977 in Nederland terecht. De familie Romanov, zoals ze genoemd werden, mocht op grond van een generaal pardon in Nederland blijven.

Miloš ging als een van de weinigen van de groep in op het dringende aanbod om te gaan werken, in de hoop snel Nederlandse papieren te krijgen. Hij pleegde onderhoud aan de schoorsteen van een elektriciteitscentrale en werkte in een koelcel, in speciale kleding, in zijn beleving zestig graden onder nul.

Wij waren met vier, vijf mensen die begonnen met werken. Maar die anderen moesten ook werken. Kwam iemand van de gemeente met: 'Ik heb werk voor jou.' Maar iedereen liep weg. Ze wilden niet luisteren.

Ze keken neer op dat werk en op werken bij een baas in het algemeen. Maar het lachen verging ze toen Miloš en zijn gezin als eersten een huis kregen, omdat hij zijn goede wil had getoond.

Toen waren ze jaloers. Omdat ik anders leefde. Tijana: En ze lachten ons ook uit. Dus jaloers en uitlachen. Uitlachen om pijn te doen.

Miloš' kinderen gingen naar het reguliere onderwijs. Zijn oudste dochter werd vanaf haar dertiende thuisgehouden.

Wij hadden toen, zeg maar, die traditie nog steeds dat grote meisjes thuis hun moeder moeten helpen koken, wassen en op de kleinere kinderen passen. De andere kinderen waren nog klein.

In die tijd, in de jaren tachtig, vonden Roma ouders in hun omgeving dat je niks had aan school. Dat gold toen vooral voor de dochters.

Een meisje van veertien, vijftien jaar gaat trouwen en ze vergeten de school, de meisjes. Dus wat heb je aan school, je gaat toch trouwen? Tijana: Maar jongens willen ook niet, bij jongens was het zo dat ze niet naar school wilden gaan. Jozji: Maar meestal is het het meisje die de problemen heeft. Tijana: De meesten vinden trouwen het allerbeste.

Pas na een paar jaar kregen ze last met een leerplichtambtenaar en moest hun dochter tot haar zestiende nog een dag in de week naar een vormingscentrum. Als je je kind thuishield, werd er toen nog niet hard tegen opgetreden. 'Het was wel een probleem, maar toch zeiden ze: Tsja, zigeuners...'

Later kregen Miloš en zijn vrouw er spijt van dat ze hun oudste van school hebben gehaald. De andere kinderen hebben allemaal een diploma in het voortgezet onderwijs gehaald, de jongste dochter zelfs mbo-4. Een kleinzoon doet nu gymnasium!

De toekomst is, als je kijkt naar je kleinkinderen. Dat is wat wij bereikt hebben. Dat is ook rijkdom. [...] Wij gaan wel een béétje op in de Nederlandse cultuur, zeg maar. Maar als zigeuner ben ik blij dat mijn kleinkinderen zo ver zijn gekomen. Hartstikke blij. Met de cultuur die ik heb gehad, toen. En nu mijn kleinkinderen, daar ben ik trots op.

Wel gaat het Miloš aan het hart dat, naar zijn gevoel, het Romanes langzaam verloren gaat. Zijn kinderen begonnen onderling Nederlands te spreken. Vooral als ze snel praten, kan hij ze niet volgen 'Veel keer heb ik gezegd: stoppen nou met Nederlands! Romanes!' Zijn kleinkinderen verstaan het Romanes wel, maar spreken het niet goed meer, vindt Miloš. Dat komt omdat zijn zoon alleen maar Nederlands met ze praat.

De kinderen weten nu niet de woorden, als ik Romanes spreek, om terug te praten tegen mij. Nederlands, maar Romanes niet.¹⁹⁴

7 Stimulans van volwassenen

Het effect van stimulerende ouders en betekenisvolle anderen

Lačo lav tut šaj anel pro lačo drom, dilino lav tut šaj marel pal o drom tele.
Goede raad helpt je op weg, onbezonnen advies kan je te gronde richten.¹

Inleiding

De uiterst laagopgeleide ouders van Roma en Sinti kinderen zijn door hun achtergrond niet in staat om hun kinderen bepaalde kennis en vaardigheden mee te geven waar ze op school hun voordeel mee doen. Wel kunnen ouders met een hoger ambitieniveau hun kinderen op belangrijke momenten ondersteunen. Dat beseft Nederlandse Hetty (1992) terdege. Zonder de steun van haar ouders had ze het nooit gered om een hbo-diploma te halen.

Als je hele familie er erg op tegen is, zelfs je ouders, dat ze zeggen dat je echt niet naar school moet gaan, wat doe je dan? Dan moet je wel echt héél sterk in je schoenen staan om dan te zeggen van: nee, ik ga toch. Dat zit ook niet echt in die cultuur om dat dan op dat moment te doen, op die leeftijd. Dan ga je er ook niet tegenin.²

In dit hoofdstuk neem ik de stimulerende rol van volwassenen in de omgeving van de respondenten onder de loep. Welke steun van ouders, leraren en andere volwassenen werden als cruciaal beleefd? Op welke manier ontbrak het aan die steun? En lukte het dan om toch door te zetten?

Waren levenservaringen van respondenten in de vorige hoofdstukken eerder een illustratie bij de kennis uit literatuur en beleidsrapporten, vanaf nu zijn de rollen omgedraaid. Voor dit hoofdstuk gelden de interviews als uitgangspunt en worden ervaringen van respondenten hier en daar ondersteund door wetenschappelijke literatuur. Met een focus op de steun van volwassenen ligt in dit hoofdstuk meer nadruk op de levens van de hoogopgeleiden. Bij laagopgeleide respondenten ontbrak het doorgaans aan die steun.

De rol van de ouders en de omgeving

Een stimulerende omgeving en hoogopgeleide ouders vormen voor kinderen de ideale uitgangspositie om goed te presteren op school, zoals aan bod gekomen is in hoofdstuk

¹ Hübschmannová e.a., *God'aver*, 24.

² Hetty (1992) NH-4, 15.

zes. Een dergelijk vruchtbare voedingsbodem hadden de respondenten in dit onderzoek zowel in Nederland als Tsjechië niet. Hun ouders waren op enkele uitzonderingen na immers zelf niet of maar kort naar school geweest. Daarom waren ze niet in staat hun kinderen adequaat te ondersteunen. Omdat ze zelf dat opleidingsniveau niet hadden, konden ze hun kinderen niet helpen met hun huiswerk. Met name wat betreft het voorgezet onderwijs hadden de ouders zelfs niet eens een beeld van wat er op school gebeurde.

Desondanks kunnen ook niet- of laagopgeleide ouders een positieve invloed uitoefenen op de schoolresultaten van hun kinderen. Bij Turkse en Marokkaanse tweedegeratie-scholieren bleek een stimulerende houding van hun laagopgeleide ouders een duidelijk positief effect te hebben. Vooral het tonen van interesse in de gang van zaken op school en het laten merken aan kinderen dat het belangrijk is om je best te doen, hadden een gunstige uitwerking.³ De Sinti meisjes die een opleiding tot onderwijsassistente volgden, onderstreepten dat. Het meeleven door (één van) de ouders met hun ervaringen tijdens de opleiding noemden zij in de evaluatie van het project een belangrijke factor voor het halen van het certificaat.⁴ Ook de twintig hoogopgeleide Griekse Roma respondenten van Gkofa gaven aan veel van hun schoolsucces aan de steun van de familie te danken te hebben. Heel belangrijk was volgens hen dat binnen de familie het nut van een opleiding op waarde werd geschat.⁵

De rol van de ouders bij de laagopgeleide respondenten

Ouderlijke ondersteuning bij hun schoolleven hebben vooral de oudere laagopgeleide respondenten moeten ontberen, zo blijkt uit de interviews. In Nederland bestond er bij de ouders van de laagopgeleide respondenten van boven de veertig nog nauwelijks het besef dat school behalve voor leren lezen en schrijven verder nut kon hebben. De kinderen zaten alleen tijdens het winterseizoen van oktober tot en met maart op school, louter en alleen omdat het verplicht was, niet omdat de ouders het belangrijk vonden. Alleen bij Hannes (1956) en Magda (1970) probeerden de ouders erop toe te zien dat ze het meegekregen huiswerk voor de zomer maakten, al konden ze dat zelf niet controleren.⁶

Dragana (1977), van de Generaal-pardongroep, werd na de basisschool thuisgehouden. Haar moeder zegt daar nu over:

Later hebben wij er spijt van gekregen dat ze niet is verdergegaan. Onze andere kinderen zijn wel doorgegaan met leren.⁷

3 Crul, 'Snakes and ladders', 1393-1394. Crul ontleende zijn data aan het TIES Survey Data waarvoor tussen 2006 en 2008 in acht landen een kleine tienduizend mensen tussen de 18 en 35 geïnterviewd zijn met minimaal één ouder geboren in Turkije, Marokko of voormalig Joegoslavië. Voor dit artikel zoomt Crul in op de tweedegeratie Turkse respondenten met laagopgeleide ouders in Zweden, Duitsland, Nederland, België, Frankrijk en Oostenrijk. Crul, 'Snakes and ladders', 1383 en 1387-1388.

4 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 28.

5 Gkofa, *Greek Roma*, 148-152.

6 Hannes (1956) NL-8, 10; Magda (1971) NL-5, 12-13. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 36.

7 Dragana (1977) NL-3, 3-4.

Ook bij de laagopgeleide Nederlandse respondenten tussen de twintig en de veertig werd er vrijwel geen belang gehecht aan naar school gaan. De ouders van Patrick (1993), uit de Generaal-pardon groep, stonden onverschillig ten opzichte van school. Hij herinnert zich vooral dat hij het vroege opstaan zo vervelend vond. Bij hem thuis was je bed uitkomen om naar school te gaan van jongs af aan een verantwoordelijkheid van het kind.⁸

Nederlandse Renata (1984), van de Nieuwe Roma, werd in haar jeugd in Slowakije tot haar grote spijt niet gestimuleerd om naar school te gaan.

In die tijd dat ik al een wat ouder kind was en er geen communisten meer waren, hadden mijn ouders geen werk meer, dus dwongen ze ons niet om naar school toe te gaan. Maar als je zelf ouder bent, denk je: wat is er gebeurd, dat is niet goed gegaan. Onze ouders hebben een heel grote fout gemaakt. Wat onze ouders fout hebben gedaan, dat kost mij nu zeg maar een beter leven. Dus willen wij niet diezelfde fout maken, maar voor onze kinderen het beste. Als die heel goeie diploma's hebben en ze krijgen een heel goeie baan, dan kun je daar alleen maar blij om zijn.⁹

In totaal zagen bij negen van de twaalf laagopgeleide respondenten in Nederland de ouders het nut van onderwijs niet in. In Tsjechië ging het om een vergelijkbare verhouding, daar werden tien van de dertien laagopgeleiden niet gemotiveerd door hun ouders. Slechts in een paar gevallen probeerden Tsjechische ouders ondanks hun zware leven een stimulans te zijn in het schoolleven van hun kinderen. De vaders van Jakub (1960) en Hana (1982) verzetten zich tegen plaatsing op het speciaal onderwijs, bij Hana tevergeefs. Die herinnering vormde voor haar een motivatie om in haar volwassen leven naast haar werk het reguliere basisonderwijs af te maken.¹⁰ Maar de ouders van Pavel (1989) bijvoorbeeld, van de jonge generatie, legden zich erbij neer dat hij naar het speciaal onderwijs moest omdat hij een druk jongetje was. Dat gold ook voor de ouders van Eva (1996). Die van Luboš (1977) toonden in het geheel geen belangstelling voor zijn school. Hij deed niets aan zijn huiswerk, liet zelfs zijn tas op school achter. Zijn ouders bezochten nooit een ouderavond.¹¹

Voor de ouders van de Tsjechische respondenten die na 1990 naar school gingen, was bovendien de nijpende armoede er vaak de oorzaak van dat ze geen oog hadden voor de scholing van hun kinderen. Armlastige ouders zagen zich door de ellendige situatie soms zelfs gedwongen om hun kinderen van school te halen omdat ze geld moesten verdienen. Dat kwam eveneens naar voren in de biografieën van Roemeense jonge Roma bij Piemontese e.a. Onderwijzers waarschuwden die ouders dat hun talentvolle kinderen daardoor net als zij een leven in armoede tegemoet zouden gaan. Maar omdat de nood zo hoog was, kozen ouders liever voor het voordeel van extra gezinsinkomsten op korte termijn dan voor de nog onzekere opbrengst van lang op school zitten.¹²

8 Patrick (1993) NL-12, 3.

9 Renata (1984) NL-9, 12.

10 Michaela (1981) TL-7, 5; Jakub (1960) TL-12, 4-5; Hana (1982) TL-5, 3-4.

11 Pavel (1989) TL-9, 3; Eva (1996) TL-11, 4; Luboš (1977) TL-4, 3-4.

12 Piemontese, Bereményi & Carrasco, 'Diverging mobilities', 48-49.

In Nederland speelden bij de ouders dergelijk ernstige armoedeproblemen niet, omdat hier vanaf 1964 de Bijstandswet werd ingevoerd. De kansen op goed regulier onderwijs waren beter. In de gevallen dat ouders desalniettemin toch hun kinderen niet of nauwelijks motiveerden, kwam dat eerder voort uit een negatieve of onverschillige attitude ten opzichte van onderwijs in het algemeen.

De steun vanuit de ouders van de hoogopgeleide respondenten

De ouders van de hoogopgeleiden stonden voor een belangrijk deel positiever ten opzichte van de toekomstperspectieven die een opleiding hun kinderen zou kunnen bieden.

De hoogopgeleiden van boven de zestig vormden in zowel Tsjechië als Nederland een uitzondering in hun generatie. Drie van de vier bereikten dat opleidingsniveau met steun van hun ouders. In Tsjechië mocht Alžběta (1949) van haar ouders naar het gymnasium, omdat ze thuis altijd in een hoekje zat te lezen. Pas later koos ze er zelf voor om alsnog hbo pedagogiek te doen. Zdeněk (1957) herinnert zich een zekere druk vanuit zijn ouders dat hij iets zou bereiken, al maakte het ze niet uit welke richting hij koos.

Het ging hen er meer om dat ik in staat zou zijn om voor mezelf te kunnen zorgen.¹³

In Nederland moedigde de ‘burgermoeder’ van Josef (1956) hem aan om naar de mavo, havo en later het conservatorium te gaan. Zij had zelf al een huishoudschool diploma. Zijn vader maalde niet om school, maar hij koesterde wel ambities voor zijn zoon. Hij was het die hem achter de broek zat om zijn muzikale talent te benutten. Na de muziek school zocht hij gerenommeerde violisten aan om Jozef privéles te geven.

Die zei altijd: ‘Als het niks meer is met die zigeunermuziek, kun je altijd noten lezen, kun je altijd nog van allerlei andere dingen doen.’¹⁴

Sinti families die van de muziek leefden, hadden dikwijls een opener houding ten opzichte van de rest van de samenleving, blijktens de drie respondenten die uit zo’n familie komen. Vanuit de aard van hun beroep onderhielden ze vergeleken met andere Sinti intensievere contacten met ‘burgers’. Ze speelden in de grotere cafés en muziekzalen, brachten platen en later cd’s uit, stonden onder contract en hadden in sommige gevallen zelfs een *gadzje* manager.¹⁵ Die families zijn maatschappelijk ambitieuzer. Toch werd Sara (1957), als enige van de generatie respondenten van boven de zestig, niet gestimuleerd om naar school te gaan. Maar haar vader steunde haar wel in de wens om cimbaliste te worden. Hij nam haar op in zijn orkest wat bijzonder was, een vrouw in een zigeunorkest. Later wist ze zich door middel van cursussen op te werken tot mbo-niveau. Ook de opa van Denise (1982), van de respondenten tussen de twintig en de veertig, droeg zijn kleinkinderen op om hun eigen talenten te benutten.¹⁶

13 Alžběta (1949) TH-11, 4 en 6; Zdeněk (1957) TH-12, 2.

14 Josef (1956) NH-11, 4-5 en 14.

15 Meijer, ‘3 oktober 1915’, 57-66.

16 Sara (1957) NH-3, 11-12; Denise (1982) NH-12, 6 en 11.

In de generatie hoogopgeleiden van tussen de veertig en de zestig, die in mindere mate steun kregen van hun ouders bij hun schoolleven, is het opvallend hoe vaak zij pas later op eigen kracht zijn gaan doorleren. Over de weg die deze spijtoptanten aflegden volgt later in dit hoofdstuk meer. Verschillende respondenten uit deze leeftijdscategorie kregen van huis uit wel enige stimulans om via het onderwijs hogerop te komen. In Tsjechië gold dat voor drie van de zeven mensen in deze leeftijdscategorie. In de gezinnen van Lenka (1974) en Agáta (1970) deden alle kinderen minimaal een mbo-opleiding. Jiří (1963) deed algemeen vormend onderwijs, net als zijn zussen, wat voor een Vlachische familie hoogst uitzonderlijk was.¹⁷ Tot op de dag van vandaag bestaat er in de Vlachische Roma minderheid weinig animo om naar school te gaan, merken onderwijsassistenten als Erika (1991) en Elena (1975). Elena heeft jarenlange ervaring met Vlachische ouders, maar het is haar nooit gelukt om die ouders van het belang van onderwijs te overtuigen. Bij Simona Reichlová, coördinator van het project van ngo *Vzájemné soužití* om Roma kinderen op een 'witte' school buiten het getto te plaatsen, wilde eenmaal een Vlachische vader zijn dochter opgeven. De monden van haar onderwijsassistenten vielen open van verbazing. Dat een Vlach een goede school wilde voor zijn kind konden ze nauwelijks geloven en dan ook nog voor een dochter!¹⁸

Maar bijvoorbeeld Petr (1959) kon naar het gymnasium, maar zijn ouders zagen er geen heil in. De vader van Milada (1972) stuurde zijn kinderen alleen naar het basisonderwijs omdat dat verplicht was.

Maar toen mijn vader zag hoe we thuis leerden, toen schold hij verschrikkelijk: 'Hou op en help je moeder om op te ruimen'.¹⁹

De moeder van Jana (1964) kon zich er geen voorstelling van maken welke meerwaarde een opleiding zou kunnen hebben.²⁰ Hoewel Radka (1962) een vader had die op de basisschool eens in de week haar cijfers wilde zien, vond hij niet dat ze na haar vijftiende moest doorgaan met school. Zij beiden en ook Petr gingen van school zodra ze niet meer leerplichtig waren, omdat ze moesten bijdragen aan het gezinsinkomen.

In Nederland was het verwerven van inkomen niet de reden voor drie van de vier hoogopgeleide respondenten tussen de veertig en de zestig om zo gauw het kon met school te stoppen. Elly (1958) bijvoorbeeld werd geacht om het huishouden te doen en er werd verwacht dat ze jong moeder zou worden.

Mijn grootmoeder zei van: 'Oh wat moet jij daar in de buitenwereld?'²¹

De vader van Suzanna (1961) weerhield haar er niet van om na vier klassen lagere school van school te gaan. Raul (1971) werd weliswaar voorgehouden dat hij zijn best moest doen: 'Ik kreeg ook altijd geld voor mijn rapport en zo'. Maar na de lagere school vonden

17 Jiří (1963) TH-6, 4 en 11.

18 Erika (1991) TH-4, 6-7; Marie (1990) TH-7, 13; Elena (1975) TH-3, 5; S. Reichlová tijdens het interview met Elena (1975), TH-3, 1-2.

19 Lenka (1974) TH-13, 3; Agáta (1970) TH-14, 2; Jiří (1963) TH-6, 1; Petr (1959) TH-9, 4; Milada (1972) TH-5, 4.

20 Jana (1964) TH-8, 5; Radka (1962) TH-1, 4; Petr (1959) TH-9, 3.

21 Elly (1958) NH-9, 9-10 en 18.

zijn ouders school niet langer nodig.²² Alleen Dejan (1963) die in Kosovo op school zat en later in Belgrado studeerde, werd wel gestimuleerd om door te gaan met school. Zijn ongeschoolde moeder was de drijvende kracht achter de hoge opleiding van al haar zes kinderen, van wie er vier naar de universiteit gingen.²³

Heel anders ging het eraan toe in de gezinnen van de jongste generatie hoogopgeleiden, die van tussen de twintig en de veertig. Daarin werd een meerderheid juist wel gestimuleerd om hogerop te komen. Bij de Tsjechen ondervond alleen Vladimír (1986), die in een kindertehuis zat en later in een pleeggezin, geen enkele steun tijdens zijn schoolloopbaan.²⁴ De andere ouders, van vier van de vijf respondenten in deze leeftijdscategorie, waren echt bereid om in de opleiding van hun kinderen te investeren. Ze verhuisden bijvoorbeeld naar een betere buurt of waren bereid het reisgeld naar een verder weg gelegen school te betalen. De motivatie daarvoor van bijvoorbeeld de moeder van Erika (1991) was dat zij tot haar spijt zelf niet had kunnen doorleren.

Mijn moeder had altijd goede cijfers in het speciaal onderwijs en er is daar tegen haar gezegd dat ze meer kansen had moeten krijgen.²⁵

Naar een betere buurt verhuizen is een beproefde methode om de sociaaleconomische positie te verbeteren, bleek uit ander onderzoek. Hoogopgeleide Griekse Roma noemden het opgroeien in een niet-Roma omgeving en het hebben van *gadzje* vrienden in dit verband als een voordeel.²⁶ Turkse en Marokkaanse ouders in Nederland verhuisden mede met het oog op betere vooruitzichten voor hun kinderen naar een witte middenstandswijk. Zij lieten bewust de oude volkswijken met veel mensen met eenzelfde achtergrond, eigen buurtwinkels en voorzieningen achter zich. Die ouders waren meer op de Nederlandse samenleving gericht en stonden positiever tegenover het spreken van Nederlands en contacten met Nederlanders.²⁷ Deze route naar sociale mobiliteit voor arbeiders bestond al voor de Tweede Wereldoorlog. Joodse Amsterdammers die in de decennia voor 1940 op eigen initiatief vanuit de arme Jodenbuurt naar betere wijken verhuisden, namen de manier van leven over van hun beter gesitueerde burens die tot het toen moderne en gerespecteerde deel van de arbeidersklasse behoorden.²⁸

Ook in Nederland ondervonden de zes respondenten tussen de twintig en de veertig in zekere mate steun van hun ouders om door te leren. Een hoge opleiding vormde voor de ouders van Bernard (1978) geen doel op zich, maar ze leefden wel met hem en zijn ervaringen op school mee. 'De hemel in geprezen met ieder rapportje en doe vooral, het gaat goed.' De keuze voor het gymnasium en later de studie klassieke talen lieten

22 Suzanna (1961) NH-1, 1; Raul (1971) NH-5, 5.

23 Dejan (1963) NH-2, 3.

24 Vladimír (1986) TH-2, 1.

25 Erika (1991) TH-4, 2. Zie ook Lukáš (1991) TH-10, 8-9; Elena (1975) TH-3, 3.

26 Gkofa, *Greek Roma*, 177.

27 Crul (2000), *De sleutel tot succes*, 101-102.

28 Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 184-187. Leydesdorff zag een overeenkomst met de sociale mobiliteit van families die uit Oost-Londen naar een tuinstad verhuisden, zoals beschreven in het standaardwerk van Michael Young en Peter Willmott, *Family and Kinship in East London* (1957).

ze helemaal aan hemzelf over.²⁹ Juliano (1981) kreeg in de familie aandacht voor wat hij meemaakte op school, ook al kreeg het volgen van onderwijs er geen prioriteit. Zijn opa bracht en haalde hem elke dag naar en van school. Gisela (1978), evenals Juliano van de Generaal-pardongroep, werd van kleins af aan actief gestimuleerd.

Mijn moeder is zelf nooit naar school geweest, maar die heeft ons wel altijd als het ware naar school getrapt.³⁰

Toch werd in haar eindexamenjaar van de mavo het veelvuldig begeleiden van haar oma naar het ziekenhuis belangrijker gevonden dan het halen van een diploma. In twee gevallen in de jongste generatie, bij Vesna (1987) en Hetty (1992), zagen de ouders de school nadrukkelijk als een opening naar een beter leven. De Sinti ouders van Hetty spraken dat duidelijk uit.

Want wij hebben het best wel zwaar en we willen dat niet voor jou, zeg maar.³¹

Zelf hadden Hetty's ouders alleen een paar jaar kampschool, maar ze probeerden bewust gunstige omstandigheden te creëren om huiswerk te maken; omstandigheden die niet onderdeden voor die van haar schoolvriendinnen uit hoogopgeleide en sociaaleconomisch betere kringen.³² Ze kochten voor op haar eigen kamer een bureau en een laptop. 'En toen was-ie een keer gevallen, moesten ze een nieuwe kopen.' Wel probeerden ze haar bij de tussentijdse overstap naar de havo te temperen. Maar Hetty, inmiddels eraan gewend om zelf beslissingen te nemen op het gebied van school, deed het toch.³³

De steun van de ouders in de hoop dat hun kind vooruitkomt in het leven zag historicus Jan Brands eveneens bij academici met een arbeidersafkomst. Hun uiteindelijke opleidingsniveau was net zoals bij de jonge hoogopgeleide Roma en Sinti het resultaat van een proces dat eerder in de familie in gang gezet was. Minimaal één van hun ouders had in zijn of haar jeugd graag willen doorleren.³⁴ Dat geldt ook voor de moeder van Vesna (1987) die erg trots was over haar hbo-diploma.

Vooraf omdat het haar eigen wens was om te studeren en het toen niet kon en dat nu één van haar kinderen dat wel kan doen, is denk ik toch een beetje alsof haar eigen droom uitkomt.³⁵

De ouders van de hoogopgeleide respondenten speelden duidelijk vaker een stimulerende rol dan die van de laagopgeleiden. Gezien het geringe aantal hoogopgeleiden worden blijkbaar maar weinig Roma en Sinti door hun ouders gestimuleerd om een goede opleiding te volgen. Roma en Sinti ouders die wensen dat hun kinderen hogerop

29 Bernard (1978) NH-8, 2-3.

30 Juliano (1981) NH-10, 7; Gisela (1978) NH-6, 10.

31 Hetty (1992) NH-4, 18-19.

32 P. Bourdieu, 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal', in: P. Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen door Dick Pels (Amsterdam 1989) 120-141, 123-127; Lamont & Small, 'How culture matters', 86-87.

33 Hetty (1992) NH-4, 3-4 en 16. Zie ook Gkofa, *Greek Roma*, 145-147.

34 Brands, 'Die hoeft nooit meer wat te leren', 319-320.

35 Vesna (1987) NH-7, 5. Zie ook Dejan (1963) NH-2, 3

komen vormen een uitzondering, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de laagopgeleide ouders van de tweedegeneratie Turkse en Marokkaanse jongeren in Nederland, van wie een groter deel die ambitie koesterde. Crul constateerde in 2000 dat een aanzienlijk aantal van die jongeren een succesvolle schoolloopbaan had doorlopen, wat een grote sprong was ten opzichte van hun ouders. Zij vormden de eerste elite binnen hun gemeenschap met leidinggevende posities in culturele, religieuze en politieke verenigingen die op hun beurt jongere familieleden steunden.³⁶ Coenen tekende van binnenuit op hoe in Turkse gezinnen het perspectief op onderwijs binnen één generatie veranderde. De eerstegeneratie Turkse migranten was zelf vrijwel ongeschoold. Zij leefden eerst in de veronderstelling dat ze hier geld verdienden om terug in het Turkse dorp een welvarender boerenbestaan te kunnen leiden. Daarom werden voor de jongens beroepsopleidingen als auto- en elektrotechniek voldoende geacht, omdat ze daar in de plattelandsomgeving wat aan hadden. Maar na het besluit dat de toekomst in Nederland lag, werd ander en meer onderwijs als nuttig gezien voor een goed betaalde baan. In kort tijdsbestek veranderde in die migrantengezinnen het perspectief op onderwijs van 'niet nodig' naar 'nuttig' tot 'begerenswaardig'.³⁷ Daarbij was de motivatie van de ouders van cruciaal belang. Dat werd bevestigd in onderzoek van cultureel antropoloog Artwell Cain naar de sociale stijging van hoogopgeleiden met een managementfunctie uit verschillende etnische minderheden in Nederland. Hij concludeerde dat in alle gevallen de stimulerende rol van de ouders een doorslaggevende rol had gespeeld, ongeacht hun sociale klasse.³⁸

Bij de ouders van de hoogopgeleide Roma en Sinti van boven de zestig heerste een vergelijkbare ambitieuze houding ten opzichte van maatschappelijk welslagen. Maar zij vormden een zeldzaamheid. Zij vonden in tegenstelling tot hun hele omgeving een schoolopleiding voor hun kinderen wel belangrijk, wellicht vanuit hun eigen gefnuikte ambities om hogerop te komen. Zonder die ouderlijke steun was het die kinderen nooit gelukt om door te leren. De meeste ouders van de hoogopgeleide respondenten tussen de veertig en de zestig bleken niet in staat om hun kinderen tot doorleren aan te zetten. De enige manier waarop het de tussengeneratie toch nog lukte om een diploma te halen, was om op latere leeftijd, naast een druk leven, weer aan een opleiding te beginnen. Maar bij de hoogopgeleide respondenten tussen twintig en veertig jaar speelden de ouders een actieve rol in het ondersteunen, iets wat nu nog bijzonder te noemen is voor Roma en Sinti ouders. Zoals Nederlandse Hetty (1992) het nadrukkelijk verwoordde, was het hebben van motiverende ouders een voorwaarde om het maatschappelijk zo ver te schoppen. Binnen twee generaties hoogopgeleiden is dus een kleine maar groeiende tendens zichtbaar dat de ouders zich directer gaan inzetten voor het doorleren van de kinderen.

³⁶ Crul, *De sleutel tot succes*, 157.

³⁷ Coenen, 'Word niet zoals wij!', 120-121.

³⁸ A. Cain, *Social mobility of ethnic minorities in the Netherlands. The peculiarities of social class and ethnicity* (Delft 2007) 73-76.

Voorbeelden in de eigen omgeving

Behalve van ouders kan ook van andere mensen in de eigen omgeving een stimulerende invloed uitgaan. Hulp van broers en zussen is een tweede belangrijke succesfactor bij het halen van een diploma, constateerde Crul.³⁹ Zij kunnen helpen om jongere kinderen in het gezin wegwijs te maken in het onderwijs. Voor bijvoorbeeld de ambitieuze ouders van Vesna (1987) en Hetty (1992) gold dat zij onvoldoende begrepen hoe het complexe Nederlandse schoolsysteem in elkaar zit om hun kinderen goed te kunnen bijstaan bij de keuze van het type vervolgonderwijs. Dat is des te belangrijker in een land als Nederland waar een kind, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Tsjechië, al op jonge leeftijd een vervolgrichting moet kiezen. Daarbij is een grote betrokkenheid van de ouders eigenlijk een vereiste.⁴⁰

Als die broers of zussen zelf dat hogere onderwijsniveau niet bereikt hadden, konden ze toch van dienst zijn. Zij hadden inmiddels ervaren hoe het is om laaggeschoold slecht betaald werk te moeten verrichten. Om een jongere broer of zus die ervaring te besparen, konden ze die aanmoedigen om hogerop te komen.⁴¹

Respondenten die hebben doorgeleerd komen dan ook niet zelden uit een gezin of familie waar meer gezinsleden dat deden. In Tsjechië deden zeven van de elf kinderen van het gezin waar Alžběta (1949) uit komt uiteindelijk de universiteit. Een zus van Jiří (1963) studeerde pedagogiek, onder meer een oom van Lenka (1974) was advocaat, de broers van Elena (1975) deden militaire academie en de jongere broer van Erika (1991) het gymnasium.⁴² In Nederland deden vier van de zes kinderen in het gezin van Dejan (1963) de universiteit, de jongere broer van Bernard (1978) en de oudere zus van Hetty (1992) deden hbo, en de oudere zus van Vesna (1987) en de jongere van Denise (1982) mbo.⁴³

De laagopgeleide respondenten in beide landen kenden daarentegen in het gezin en in de ruimere omgeving opvallend weinig van dat soort voorbeelden. Barbora (1956) bijvoorbeeld kende in Slowakije waar ze op school zat geen Roma die iets na de basisschool hadden gedaan. Voor de jonge generatie in Tsjechië geldt dat ze weinig mensen kennen met een reguliere baan. Ema (1985) weet van het bestaan van twee Roma vrouwen met een opleiding, een kokkin en een kapster. Michaela (1981) wist niemand met een diploma op te noemen.⁴⁴ Pavel (1989) kent een sociaal werker die met Roma werkte en ziet hem als voorbeeld, en Eliška (1983) wist een tante ver weg die datzelfde werk deed. Alleen Eva (1996) heeft een neef die gestudeerd heeft.⁴⁵

In de groep laagopgeleiden in Nederland kent Patrick (1993) van de Generaal-pardon-groep nog altijd geen mensen in de directe familie met welk diploma dan ook. Miloš (1947) kende die vroeger in Joegoslavië niet, maar in de generatie jonger dan hij nu in

39 Crul, *De sleutel tot succes*, 148.

40 Crul, 'Snakes and ladders', 1394.

41 Coenen, 'Word niet zoals wij!', 114-115.

42 Alžběta (1949) TH-11, 6; Jiří (1963) TH-6, 7; Lenka (1974) TH-13, 5; Elena (1975) TH-3, 3; Erika (1991) TH-4, 5.

43 Dejan (1963) NH-2, 3; Bernard (1978) NH-8, 4; Hetty (1992) NH-4, 4; Vesna (1987) NH-7, 5; Denise (1982) NH-12, 16.

44 Barbora (1956) TL-13, 4; Luboš (1977) TL-4, 8; Ema (1985) TL-1, 2; Michaela (1981) TL-7, 5.

45 Pavel (1989) TL-9, 3; Eliška (1983) TL-6, 10; Eva (1996) TL-11, 2-3.

Nederland wel. Bovendien meldt hij trots: 'Onze postbode is een Rom!' Renata (1984) kende geen Vlachsische Roma in haar eigen omgeving in Slowakije die zelfs maar de basisschool hadden afgemaakt. Wel een paar *Rumungre*, van wie er één bij de Sociale Dienst werkte.⁴⁶

Johanna (1995), die zelf met hangen en wurgen een mbo-2-diploma heeft gehaald, kent in de hele familie en op het kamp waar ze woont één nichtje met een 'goed' diploma en een dikke baan. Maar toch beschouwt Johanna haar niet als rolmodel.

Ik zeg weleens tegen haar: Ik snap niet dat je zo kan werken, meissie. Ze werkt 36 uur in de week of zo. Of 38. Ik weet niet hoe je dat volhoudt.⁴⁷

De houding van onderwijzers

Voor getalenteerde Roma en Sinti kinderen die plezier hebben in leren, is het niet vanzelfsprekend om zonder hindernissen door te stromen in het onderwijs. Er is een grote kans, zo bleek uit hoofdstuk zes, dat de onderwijsachterstand die ze al hadden bij aanvang van hun schooltijd, daarna alleen maar groter wordt. Niet altijd blijken docenten in staat om met een open blik naar individuele Roma en Sinti kinderen te kijken; soms hebben ze zich laten beïnvloeden door de negatieve beeldvorming. Ook bestaat de neiging om hun schoolprestaties te laag in te schatten. Toch zijn er voorbeelden van docenten die op een essentieel moment in de schoolloopbaan een kind een beslissend zetje geven. Voor bijvoorbeeld de hoogopgeleide Griekse Roma van Gkofa speelden stimulerende docenten een sleutelrol bij het bereiken van dat opleidingsniveau. Zij noemden bijvoorbeeld docenten die zeiden in iemand te geloven, of die de ouders ervan overtuigden dat hun kind de universiteit zou kunnen doen. Wat hen extra bijzonder maakte voor de Roma studenten was dat ze vaak de enige hoogopgeleide mensen waren die zij kenden.⁴⁸

De weinig bemoedigende houding van onderwijzers in Tsjechië

De houding van de leraren in Tsjechië ten opzichte van Roma is na de val van het communisme sterk veranderd. Elf van de vijftien Tsjechische respondenten die (ook) voor 1990 op school zaten, benadrukten dat er toen geen verschil gemaakt werd tussen Roma en *gadzje*, omdat dat binnen de communistische doctrine verboden was. Twee van hen zaten op het speciaal onderwijs waar ze met vrijwel alleen Roma kinderen op school zaten, dus daar speelde dat onderscheid niet. Op de basisschool van Agáta (1970) behandelden de leraren in haar herinnering iedereen gelijk.

Ze maakten geen verschil tussen een Roma kind of een wit kind. Ze onderwezen juist iedereen als één groep. Er was niemand die naar ons keek alsof we anders waren omdat we uit een andere groep kwamen.

⁴⁶ Patrick (1993) NL-12, 5; Miloš (1947) NL-2, 11; Renata (1984) NL-9, 8.

⁴⁷ Johanna (1995) NL-7, 6-7.

⁴⁸ Gkofa, *Greek Roma*, 154-161.

Toch heeft Agáta er altijd een nare smaak aan overgehouden dat na de basisschool op haar vijftiende haar vriendin wel en zij niet tot de kappersopleiding werd toegelaten. Ze had sterk de indruk dat de reden was dat alleen 'witte' studenten tot kapper opgeleid mochten worden.⁴⁹

Ook bij anderen sijpelden er toch negatieve herinneringen aan school door. Jakub (1960) houdt eerst vol dat er in de communistische tijd nooit onderscheid gemaakt werd. Er waren soms wel fricties tussen Roma en *gadzje* kinderen, weet hij nog. Maar hij herinnert zich vooral de angst om gerapporteerd te worden als iemand, leerling of leraar, wel een onderscheid maakte tussen Roma en *gadzje*. Vooral waren ze bang voor de hoofdmeester, die lid van de communistische partij was. Maar ondanks het feit dat racisme jegens Roma in het communistische Tsjechoslowakije officieel niet meer bestond, bleek bij een paar keer doorvragen dat de Roma kinderen bij Jakub op school allemaal achterin de klas zaten.

De leraar zei dat de Roma kinderen achterin de klas moesten zitten, omdat ze ondeugend waren. Dat was de reden die ze daarvoor opgaven. [...] De leraar probeerde ze te verbergen. Wanneer de inspectie of bepaalde bezoekers kwamen, dan moesten de witte kinderen voraan in de klas zitten. De Roma kinderen moesten niet al te zichtbaar zijn. Zo ging het vanaf mijn vroegste jeugd, dus dat vonden we normaal.⁵⁰

Milada (1972) voelde zich geïntimideerd op de basisschool. Zij moest als enige Roma kind in de klas juist op de voorste bank zitten, onder handbereik van de juffrouw. Die trok haar aan haar haren als ze een fout antwoord gaf. Bij František (1972) op school in Slowakije hadden de leraren een openlijk racistische houding. Ze waren hard en streng voor de Roma. 'Het waren zwijnen. Wij hebben veel geleden als kinderen.' De Roma kinderen, ongeveer de helft van de klas, zaten op de achterste banken. Hij kreeg slaag omdat zijn ouders te arm waren om een gymbroek voor hem aan te schaffen. Als er een wagen met kolen voor de school kwam, moesten de 'zigeunerkinderen' die lossen. Hij kreeg het verwijt van leraren dat Roma veel kinderen hebben om veel kinderbijslag te ontvangen.⁵¹

Toch zijn de schoolervaringen uit de tijd van vóór 1990 relatief positief. Daarna verslechterde de houding van leraren drastisch. Zeven van de tien jongere Tsjechische respondenten die vlak voor of na 1990 voor het eerst naar school gingen, herinneren zich een racistische houding van docenten. Een onderwijzer van Eliška (1983) voegde haar toe dat Roma allemaal steuntrekkers zijn.⁵² Tomáš (1985) moest met de twee andere Roma kinderen achter in de klas zitten.

We werden verdeeld op grond van onze achternamen. En wij drieën moesten achterin zitten, want we mochten de les niet verstoren. [...] Omdat de [Roma] kinderen als nogal problematisch en storend beschouwd werden.⁵³

49 Agáta (1970) TH-14, 2-3.

50 Jakub (1960) TL-12, 3.

51 Milada (1972) TH-5, 5; František (1972) TL-3, 1-2.

52 Eliška (1983) TL-6, 3. Zie ook: Michaela (1981) TL-7, 2.

53 Tomáš (1985) TL-10, 3.

Hana (1982) moest samen met haar broer achterin de klas zitten. Ze kreeg soms stokslagen op haar handen, bijvoorbeeld toen ze als zesjarige het middageten niet lustte. Alleen de Roma kinderen mochten pas na schooltijd naar de wc. Eva (1996) had in de onderbouw juist een schat van een lerares. Zij schoot zelfs geld voor om Eva's schoollunch te betalen, toen het gezin in geldnood zat omdat haar vader in de gevangenis zat. Maar in de bovenbouw had ze een lerares die een uitgesproken afkeer had van Roma en die haar voortdurend kleinerde.⁵⁴

Volgens de respondenten die op het speciaal onderwijs zaten, hadden de docenten daar geen discriminerende houding. Ze waren juist lief en geduldig. Het ging er niet om de lesstof, je leerde daar volgens Eva (1996) vooral hoe je je diende te gedragen.⁵⁵ Pavel heeft er achteraf bewondering voor dat het de meeste leraren lukte om aan al die kinderen met een verschillend niveau, onder wie enkele 'witte' gehandicapte, aandacht te schenken en les te geven. Maar dat gold niet voor al zijn docenten.

Sommige leraren gedroegen zich tegenover ons ongeveer hetzelfde als tegenover kinderen uit weeshuizen of minderbegaafde en gehandicapte kinderen.⁵⁶

De onderwijshervorming van 2004 stelde nieuwe eisen aan de Tsjechische leraren. Het vormen van een mening en het beargumenteren ervan werd aan het leerplan toegevoegd. Daardoor werd er van docenten meer interactie met leerlingen verwacht.⁵⁷ Aandacht voor multiculturaliteit in de maatschappij in het lesprogramma werd verplicht gesteld. Hoewel de bevolkingssamenstelling van Tsjechië nog altijd tamelijk homogeen is – zeker in vergelijking met Nederland – was die wel na 1990 in relatief korte tijd veranderd. Voor die maatschappelijke verandering werd een plek binnen het curriculum ingeruimd. Ook de positie van Roma in Tsjechië komt binnen de lessen multiculturaliteit aan de orde.

Moree deed onderzoek naar de houding van leraren ten opzichte van die verplichte invoering van onderwijs over de multiculturele samenleving. Docenten bleken moeite te hebben om een open klassengesprek te voeren over wat zij als een explosief onderwerp beschouwden. Vaak konden zij over multiculturele kwesties niet uit eigen ervaring spreken omdat zij, komend uit de middenklasse, zelf in de regel weinig met Roma te maken hadden gehad. En ze vonden het lastig om te reageren op ingebakken vooroordelen. Een docente vertelde over een leerlinge die het verjagen van Roma naar Duitsland als een serieuze optie zag, omdat volgens haar Roma ouders hun kinderen leren stelen. Dat was haar niet uit het hoofd te praten. Het bleek dat sommige docenten de maatschappelijk sterk negatieve houding ten opzichte van Roma in meer of mindere mate deelden. Een docent filosofeerde er openlijk over dat niet zozeer de andere

54 Hana (1982) TL-5, 2-3; Eva (1996) TL-11, 3.

55 Eva (1996) TL-11, 3. Zie ook Radek (1980) TL-8, 2.

56 Pavel (1989) TL-9, 2.

57 Laubeová, *The role*, 25; Moree, *How teachers cope*, 89-90. Een deel van de leraren, zelf opgeleid om frontaal les te geven, viel het zwaar om te werken met meer interactieve lesmethoden. Moravcová e.a. constateerden bij ouders in Tsjechië behoefte aan meer individueel gericht onderwijs voor hun kinderen en lessen over morele principes. Vooral Vietnamese en Roma ouders misten onderwijs over tolerantie en respect voor mensen die anders zijn. Moravcová, Bittnerová & Pěničková, *Parental strategies*, 50.

huidskleur van Roma problematisch was, maar het 'feit' dat ze als parasieten leefden. Volgens hem was dat te wijten aan genetische verschillen tussen Roma en Tsjechen.⁵⁸ Zoals beschreven in hoofdstuk vijf vond midden jaren negentig, toen de jongste generatie op school zat, 80 procent van de Tsjechen dat Roma genetisch niet in staat zijn om zich aan te passen en 93 procent beschouwde Roma als te lui om te werken.⁵⁹ Dat er ook vooroordelen over Roma onder docenten leefden, mag daarom geen verwondering wekken.

De toenemende motiverende rol van onderwijzers in Nederland

Werden in Tsjechië vooral de jongere respondenten discriminerend bejegend, in Nederland zijn het alleen een paar oudere respondenten die zich door de leerkrachten anders behandeld voelden dan andere kinderen. Vijf van de elf respondenten die tot en met de jaren tachtig op een gewone basisschool zaten hadden vergelijkbare ervaringen. Dat gold niet voor de drie geïnterviewden die alleen op een kampschool met verder alleen 'reizigerkinderen' zaten, en ook niet voor Miloš (1947) en Dejan (1963) die tijdens hun jeugd niet in Nederland woonden.

Maar Hannes (1956) en andere kinderen van het woonwagenkamp werden, zegt hij, op school als tweederangsburgers behandeld. In de omgeving van het kamp wilde bijvoorbeeld niet elke school woonwagenkinderen opnemen. Dat kwam volgens hem omdat de onderwijzers toegaven aan de druk van ouders uit het dorp die niet wilden dat hun kinderen bij 'kampers' in de klas zouden zitten.⁶⁰ Suzanna (1961) werd na een verhuizing op een nieuwe school twee klassen teruggezet, omdat de school wilde dat ze bij andere Sinti kinderen in de klas zou komen.⁶¹ En Sara (1957) was achteropgeraakt door het reizen in de zomermaanden en er werd geen moeite genomen om haar bij te spijkeren.

Want je had bijvoorbeeld altijd meisjes die moesten koffiezetten. Die moesten de keuken beheren en koffiezetten en opruimen. En daar was ik er altijd één van. En mijn zuster ook.⁶²

Carolien (1982) is uitermate bitter over de toenmalige directeur die volgens haar de pik op haar had. De situatie liep zo uit de hand dat haar vader de gevangenis in moest omdat hij de directeur met een bijl achternagezeten had.⁶³

Ook Dragana (1977) voelde zich, als eerste kind van de Generaal-pardongroep dat naar school ging, anders bejegend dan andere kinderen. Onderwijzers wisten volgens haar nog niet goed wat ze moesten met 'zigeunerkinderen' die met een grote achterstand op school kwamen. Ze voelde zich niet gelijk behandeld. Ze werd bijvoorbeeld in de klas niet altijd bij haar naam genoemd maar vaak aangesproken als 'zigeunermeisje'.

58 Moree, *How teachers cope*, 144-145 en 209-213; Laubeová, *The role*, 25.

59 Čada, 'Social exclusion', 72-75.

60 Hannes (1956) NL-8, 7.

61 Suzanna (1961) NH-1, 1.

62 Sara (1957) NH-3, 10.

63 Carolien (1982) NL-1, 4.

En er was een leraar, in klas 5 volgens mij, de één na laatste klas, en hij kwam naar me toe en zei: 'Dragana, wat wil jij later worden?' Ik zei: 'Ik weet het niet, ik wil misschien juffrouw worden of zo.' En hij zei zo: 'Maar jullie zigeunermeisjes, jullie worden toch uitgehuwelijkt met twaalf jaar?'⁶⁴

Daartegenover stelt Jacob (1970) dat zijn juffrouw hard ingreep als hij door medeleerlingen voor 'zigeuner' werd uitgescholden.⁶⁵ En Raul (1971) heeft niet zozeer nare herinneringen, maar hij denkt achteraf dat hij als Sinti jongen een beetje aan zijn lot werd overgelaten. Vooral omdat zijn kinderen het nu zo goed doen op school, schrijft het idee dat hij met meer stimulans van de leraren veel hogerop had kunnen komen.

Die denken van ja, je kan toch niks bereiken met school, dus eh... je hoeft maar naar school totdat je kan lezen en schrijven. En dat is eigenlijk het doel van school. En voor de rest nee, werd er niet gestimuleerd dat je eigenlijk van school een carrière zou kunnen maken.⁶⁶

In tegenstelling tot de respondenten van de twee oudere generaties zijn de Nederlandse Roma en Sinti van tussen de twintig en de veertig, die vanaf begin jaren negentig naar school gingen, unaniem positief over de houding van onderwijzers. Johanna (1995) voelde zich nooit achtergesteld en als ze iets niet begreep werd het uitgelegd. Bij Patrick (1993) kwam de onderwijzer na de klassikale instructie fluisterend aan zijn tafeltje de opdracht nog eens herhalen, beseffend dat hij de uitleg niet volledig had kunnen volgen. Ook nam een onderwijzer hem in bescherming tegen een pestend meisje. Renata (1984) is lovend over de onderwijzers op de school van haar oudste zoon.

Ze maken geen verschil tussen kinderen, ook Roma kinderen en buitenlandse kinderen proberen ze echt te stimuleren om het beste uit zichzelf te halen.⁶⁷

Nederlandse respondenten deden dus aanzienlijk minder nare ervaringen op met leerkrachten dan de Tsjechische. In Nederland is de houding van leerkrachten door de jaren heen stimulerender geworden, ook omdat ze meer ervaring met en kennis over het werken met anderstalige kinderen kregen. In Tsjechië tekende zich een omgekeerde ontwikkeling af. In de ervaringen van de respondenten is duidelijk terug te zien dat de maatschappelijke tweedeling zich na 1990 verdiepte.

Ondersteuning van leraren op cruciale momenten

Kinderen uit laagopgeleide en sociaaleconomisch zwakkere milieus zijn afhankelijker dan andere kinderen van een ondersteunende en stimulerende rol van de leerkracht. Kansongelijkheid betekent doorgaans niet dat het voor een kind onmogelijk is om onderwijs te volgen dat past bij zijn of haar capaciteiten. Maar vaak hebben ze op belangrijke momenten een duwtje nodig van iemand in hun omgeving. Dat is met name het geval op selectiemomenten, vooral in de overgang van de basisschool naar het vervolgonder-

64 Dragana (1977) NL-3, 3.

65 Jacob (1970) NL-10, 3-4.

66 Raul (1971) NH-5, 4-5.

67 Johanna (1995) NL-7, 7; Patrick (1993) NL-12, 4-5; Renata (1984) NL-9, 11.

wijs.⁶⁸ Daarom is het des te belangrijker dat een onderwijzer de talenten van een kind goed inschat. Niet zelden krijgen kinderen van laagopgeleide ouders een te laag schooladvies. De directeur van een van de grootste Nederlandse IT-bedrijven, een tweedegeneratie Turkse Nederlander geïnterviewd door Crul, stapelde van mavo, mbo en een hbo-propedeuse en ging zo naar de universiteit. Hij haalde zijn master op zijn 26^e en verloor vier jaar met stapelen vergeleken met de rechtstreekse route naar de universiteit. Hij voelde spijt en wrok over die verloren jaren, vooral tegenover de onderwijzer op de basisschool.⁶⁹

Nederlandse Vesna (1987) verspeelde een aantal jaar door een te lage inschatting van haar niveau. Nadat ze vanuit het asielzoekerscentrum al een half jaar op de mavo had gezeten, werd ze na de verhuizing een paar niveaus gedegradeerd. Daar ging het haar veel te gemakkelijk af. Na lang doordrammen mocht ze naar een vmbo-niveau hoger. Na een onverwachte maar toch goed afgelegde toets kreeg de mentor van de nieuwe klas een beter inzicht in haar capaciteiten.

Ik had de toets gemaakt en ik had er een 9,5 voor gekregen. En ze stond er echt van te kijken, zo van: "Je was een beetje boos dat je niet wist dat wij een toets hadden, maar je hebt 'm wel goed gemaakt. Je hebt niet goed geleerd, maar 'm wel goed gemaakt." En op dat moment zag ze in dat ik meer kon en ik zag aan haar en haar houding dat ze echt daarvan onder de indruk was en dat ze haar best ging doen.⁷⁰

Ze mocht naar nog een niveau hoger, maar inmiddels had ze vrienden gemaakt en wilde ze niet wéér opnieuw moeten beginnen in een andere klas. Daar heeft ze later veel spijt van gehad. Zij en haar ouders doorzagen de consequentie niet: dat het haar een paar jaar extra zou kosten om met stapelen op hetzelfde eindniveau uit te komen. Haar docenten hadden haar niveau aanvankelijk te laag ingeschat.

Ik denk dat het met vooroordelen te maken heeft. Van: die ouders hebben gestudeerd dus zij zal wel meer kunnen. Of: de ouders hebben niet gestudeerd dus ik denk niet dat zij dat kan.⁷¹

Nederlandse Hetty (1992) had juist wel het geluk dat op het vmbo-t een paar leraren tegen haar zeiden dat ze wel erg hoge cijfers had en makkelijk de havo zou aankunnen.

Ja, die hebben wel een rol gespeeld erin inderdaad, om je verder te helpen en er bijvoorbeeld voor te zorgen dat je op het niveau terecht komt waar je moet komen.

Eén leraar spoorde haar zelfs aan om naar het vwo te gaan, omdat ze daar volgens hem op haar plaats zou zijn. Ze vond het heel fijn dat die leraar dat tegen haar zei, het voelde als een bevestiging. Maar vanwege haar moeite met exacte vakken schrok ze daar toch voor terug.⁷²

68 Crul, 'Snakes and ladders', 1386.

69 M. Crul, 'Is education the pathway to success? A comparison of second generation Turkish professionals in Sweden, France, Germany and the Netherlands', *European Journal of Education* 50:3 (2015) 325-339, 334. Dit interview vond plaats in het kader van het ELITES: Pathways to Success-project, een internationale comparatieve studie onder tweedegeneratie Turken in Zweden, Frankrijk, Duitsland en Nederland.

70 Vesna (1987) NH-7, 3.

71 Vesna (1987) NH-7, 3 en 6.

72 Hetty (1992) NH-4, 3-4 en 7-8.

Bernard (1978) kreeg op een belangrijk moment een steuntje in de rug. Na de Cito-toets kreeg hij een havoadvies maar zijn onderwijzer zei: 'Joh, jij moet gewoon vwo doen.' Op diens advies koos hij voor een scholengemeenschap met een brugklas waar zijn meeste vrienden naar toegingen.

Dus dat lieten mijn ouders ook gewoon aan mij. Ze gingen wel mee en ze keken wel, maar ja, het maakte ze niet zoveel uit.

Na een jaar mocht hij doorstromen naar het gymnasium en ging vervolgens klassieke talen studeren.⁷³

Ook in Tsjechië met de diepgewortelde en wijdverspreide vooroordelen over Roma als 'onverbeterlijken', waren er *gadzje* die respondenten hielpen. Lukáš (1991) kreeg bijles vanuit een buurthuis. Eenmaal toegelaten op de middelbare school had hij louter goede ervaringen met de docenten. Behalve één keer, op de allereerste schooldag, bij een oudere docent voor boekhouden.

Hij las de namen van de leerlingen op. Als hij een achternaam zei, moest die leerling zeggen: dat ben ik. Toen zei hij mijn achternaam. 'Een Roma student? Kun je opstaan?' Iedereen hoefde alleen te zeggen: dat ben ik, en ik moest gaan staan. Hij wilde zien wie die Roma student was. En ik ging weer zitten en was van binnen kwaad. Maar daarna was het okay.⁷⁴

Radka (1962) en Alžběta (1949) hadden in de communistische tijd de ervaring dat ze het lievelingetje waren van hun eerste onderwijzeres die zich om hen bekommerde. Ze leerde Romanestellige Alžběta goed Slowaaks en liet haar met allerlei nieuwigheden kennismaken.

Voor de eerste keer zag ik boeken, voor de eerste keer zag ik potloden, kleurstiften. Ik mocht er tekeningen maken, ik mocht in boeken kijken. Er ging een wereld voor me open.⁷⁵

De ervaring van een duwtje in de rug van 'betekenisvolle anderen' hadden ook de meeste respondenten van sociale wetenschapper Mick Matthys: academici afkomstig uit een arbeidersmilieu. Zij benadrukten dat ze het zonder die ondersteuning nooit zo ver geschopt hadden. Dat gold bijvoorbeeld voor een hoofdonderwijzer die bij ouders thuiskwam om te zeggen dat hun jongen naar de hbs moest.⁷⁶ Hetzelfde geluk had Tsjechische Erika (1991).

Mijn onderwijzeres had het gevoel dat ik de capaciteiten had om door te leren. Ze kwam speciaal naar ons huis om mijn moeder ervan te overtuigen om mij het toelatingsexamen voor het gymnasium te laten doen.

Erika beschouwt deze smeekbede van haar onderwijzeres als bepalend voor haar schoolcarrière. Ze haalde het toelatingsexamen en later het gymnasiumdiploma en ging pedagogiek studeren.⁷⁷

73 Bernard (1978) NH-8, 2.

74 Lukáš (1991) TH-10, 5-7.

75 Radka (1962) TH-1, 4; Alžběta (1949) TH-11, 3.

76 Matthys, *Doorzetters*, 128-137.

77 Erika (1991) TH-4, 1-2.

Ook noemen Tsjechische respondenten ontmoetingen met bijzondere hoogopgeleide Roma die een grote invloed op hun leven hebben gehad. In hun eigen omgeving kenden ze nauwelijks hoogopgeleide mensen en daarom waren voor hen zulke ervaringen belangrijk. Petr (1959) herinnert zich dat Emil Ščuka, in zijn jeugd een officier van justitie van Roma komaf, de school met een bezoek vereerde. Die ontmoeting maakte diepe indruk en diende blijvend als inspiratiebron.⁷⁸ Laagopgeleide Tomáš (1985) kreeg hulp met zijn huiswerk van een jonge priester van de orde van de Salesianen van Don Bosco.⁷⁹ Tsjechische Vladimír (1986) ontvluchtte zijn nare pleeggezin en vond geestelijk onderdak bij zijn vioolleraar op de muziekschool. Die bezielende ervaring deed hem besluiten alles op alles te gaan zetten om de middelbare school te halen en daarna te gaan studeren. Een ander voorbeeld voor hem was linguïste Milena Hübschmannová. Zij bood hem en veel andere jonge Roma een toevluchtsoord.⁸⁰

Nederlandse Josef (1956) had zo'n beslissende inspirerende ervaring. Hij kreeg pas echt vleugels toen hij na twee jaar met het conservatorium stopte en in de leer ging bij een beroemd primarius van een Hongaars zigeunerorkest.⁸¹

Net zoals bij jonge Tsjechische Erika het geval was, kwam de onderwijzer van Petr (1959) bij zijn ouders bepleiten dat hij moest doorleren. Hij haalde hoge cijfers en het ging de onderwijzer aan het hart dat zo'n intelligente jongen met school zou stoppen. Maar de familie had geld nodig voor de bouw van een huis en daarom moest Petr geld gaan verdienen voor het gezinsinkomen.⁸² Ook de Nederlandse Elly (1958) had die ervaring: de bovenmeester deed een vruchteloze poging om haar moeder ervan te overtuigen haar te laten doorleren.⁸³ Toch was het geen vergeefse moeite van die beide onderwijzers. Het bezorgde zowel Petr als Elly een gevoel van eigenwaarde en het gaf hen het zelfvertrouwen om later in hun volwassen leven toch weer met school te beginnen.

Eigen motivatie

Spijtoptanten

De jongste generatie hoogopgeleiden onderscheidde zich, zoals hierboven bleek, in de ondersteuning die ze van hun ouders kregen gedurende hun schoolleven. De hoogopgeleide respondenten tussen de veertig en de zestig moesten hun hoge onderwijsniveau op eigen kracht zien te bereiken. Opvallend in zowel Nederland als Tsjechië is dat ze in veel gevallen pas op latere leeftijd gingen doorleren. Pas toen zij getrouwd waren en zelf kinderen hadden, begonnen ze naast hun baan toch nog aan een opleiding. Het viel de meesten zwaar.

78 Petr (1959) TH-9, 2-3.

79 Tomáš (1985) TL-10, 4 en 7.

80 Vladimír (1986) TH-2, 2.

81 Josef (1956) NH-11, 17.

82 Petr (1959) TH-9, 3.

83 Elly (1958) NH-9, 5.

In Nederland gold dat voor vier van de zes hoogopgeleiden boven de veertig. Nederlandse Sara (1957), uit de leeftijdscategorie van boven de zestig, wist zich pas later via bedrijfsopleidingen op te werken tot mbo-niveau. Daarvóór was ze al doelgericht boeken gaan lezen om haar kennis van de Nederlandse taal op peil te brengen.

Ik kon moeilijk dingen uitleggen. Omdat ik dat niet beheerste, zeg maar, mijn woordenschat was heel klein. Dus toen ben ik gaan lezen. Dat heeft mijn woordenschat vergroot. *En wat voor boeken?* Eh... Detectives. Van die Zweedse, Sjöwall en Wahlöö. En alles van Baantjer. En Herman Pieter de Boer, daar was ik helemaal gek van. Toen ging ik alsmaar lezen, lezen, lezen en toen kon ik beter uit mijn woorden komen.⁸⁴

Niet alleen was vaak zoals bij Sara hun Nederlands eerst zwak, de meesten hadden op zo'n laag niveau en zo ongeregeld les gehad dat ze laaggeletterd waren. Elly (1958) begon daarom met een alfabetiseringscursus. Daarna, toen ze achter in de twintig was, deed ze in de avonduren de moedermavo. Dat was in de begintijd zwaar.

Want dan moet je je hele hersens zo zetten dat je je kunt concentreren.⁸⁵

Suzanna (1961) begon, met alleen een paar klassen lagere school, op haar dertigste met mbo sociale dienstverlening. In het begin viel het niet mee.

Ik moest leren om te leren. Toen ze dat vertelden was ik er eerst boos over. Ik kan wel lezen! Ja, maar het gaat om begrijpend lezen. Nou, ik begrijp wel wat er staat! Ja, maar je moet het ook kunnen navertellen. En dat was echt moeilijk, dat moest ik eerst leren.⁸⁶

Raul (1971) raakte na jaren werken als croupier in een casino werkloos en klopte aan bij de gemeente voor een omscholing. Het werd mbo-4 sociaal cultureel werk. Bluffen dat hem dat gemakkelijk af zou gaan, moest hij bezuren.

Ik heb wel 's nachts achter de computer met tranen op mijn wangen gezeten dat ik dacht van òòòh... Want het was zo moeilijk! Want er stonden allemaal woorden in waar ik nog nooit van mijn leven van gehoord had. En nu weet ik ongeveer wat ze allemaal betekenen, maar ik gebruik die woorden nog steeds niet. Ik moest daar echt, echt aan wennen en ik vond het heel erg moeilijk. Ja, dat je moet participeren in de sociale cohesie... Zeg dan gewoon: meedoen met je buurt.⁸⁷

In de leeftijdscategorie tussen de twintig en de veertig stroomden twee van de zes Nederlandse respondenten ook niet direct door, zoals andere leeftijdgenoten dat wel deden. Gisela (1978) stopte in het eindexamenjaar mavo met school en door middel van cursussen via haar werk bereikte ze mbo-niveau. Denise (1982) ging na een paar jaar weer terug naar school om onderwijsassistente te worden.

Sommige Nederlandse laagopgeleide respondenten van de tussengeneratie deden later moeite om hun kennisniveau te verhogen. Bijvoorbeeld Dragana (1977) deed een

84 Sara (1957) NH-3, 20.

85 Elly (1958) NH-9, 10-11.

86 Suzanna (1961) NH-1, 1.

87 Raul (1971) NH-5, 2 en 8.

opfriscursus lezen en schrijven op haar 21^e en ging in op het aanbod van de gemeente om een cursus administratie te doen.⁸⁸ Magda (1971) wist door geregeld contact met de ‘burgermaatschappij’, vooral met ambtenaren bij de gemeente en zelfs wel op het ministerie, haar woordenschat flink te vergroten.

En als je rapporten leest, dan kom je soms woorden tegen dat ik denk: hé wat is dat? Die ken ik niet! Maar, dan heb je ook nog Google om eventjes te kijken wat betekent dat. Nou, en zo steek je steeds meer op.⁸⁹

In Tsjechië ging het om zes van de acht respondenten die op latere leeftijd een hoger onderwijsniveau bereikten. Alžběta (1949), in de leeftijdscategorie boven de zestig, wilde van jong af aan al kleuterjuffrouw worden.

Dat was echt mijn droom, dat bazuinde ik toen al rond. Dat was ook gewoon mijn grootste hobby, want ik had jongere broers en zusjes en ik speelde juf, ik heb hen voorgelezen.

Na het behalen van haar gymnasiumdiploma ging ze eerst werken. Pas toen ze achter in de twintig was, kon ze met de hulp van een onderwijsbureau toch aan de opleiding beginnen.

Ik moet zeggen: Tsjechen waren altijd heel lief voor mij. Want ze zagen dat ik goed opgeleid was, en gemotiveerd. Dus ze hebben mij geholpen. Het eerste jaar werkte ik ongekwalificeerd in een kleuterschool en daarna ben ik met de deeltijdstudie pedagogiek begonnen.⁹⁰

Petr (1959) zat vijftien jaar lang overdag onder de grond als mijnwerker. In de avonden wist hij zijn middelbareschooldiploma te halen en daarna sociale wetenschappen en vervolgens nog pedagogiek te studeren, deels met behulp van een beurs voor Roma studenten.⁹¹

Toen Jana (1964) met haar avondstudie mbo sociaal werk begon, was ze zelfs al boven de veertig. Ze deed er vijf jaar over.

Ik wilde altijd al graag sociaal werkster worden en altijd nog een hogere opleiding gaan doen. Ik wilde de Roma bijstaan om van de bodem van de put te komen.⁹²

Radka (1962) deed naast haar werk voor Roma voor een charitatieve instelling van de rooms-katholieke kerk een avondstudie hbo sociale pedagogie. Milada (1972) werkt als gebarentaaldocent (zelf is ze niet doof) en deed daarnaast hbo sociaal werk met als specialisatie etnische minderheden.⁹³

Ook onder de laagopgeleide Tsjechische respondenten zijn er mensen die weer aan een opleiding begonnen, of dat alsnog zouden willen. Hana (1982) ging lange weekends heen

88 Dragana (1977) NL-3, 2.

89 Magda (1971) NL-5, 7.

90 Alžběta (1949) TH-11, 4-5.

91 Petr (1959) TH-9, 2. Die beurs kreeg hij van de Stichting Rajko Djuric, een fonds dat beheerd wordt door de Open Society Fund. Zie ook Jiří (1963) TH-6, 7.

92 Jana (1964) TH-8, 3-5.

93 Radka (1962) TH-1, 2; Milada (1972) TH-5, 4.

en weer naar Praag om de basisschool af te maken. 'Mijn dochter is er trots op. Die helpt mij met het huiswerk.' Zowel Eva (1996) als Luboš (1977) overwegen dat ook te gaan doen. En elke dag gaat het door Pavel (1989) heen dat hij graag een opleiding tot automonteur zou willen gaan doen. Tot nu toe is hem dat, naast zijn werk en gezin, niet gelukt. Michaela (1981) tenslotte kreeg de kans om een cursus sociaal werk van drie maanden te doen.⁹⁴

Deze laagopgeleide respondenten in Nederland en Tsjechië die de ambitie hebben om hun kennisniveau op te vijzelen, zijn niet representatief te noemen voor de meerderheid van Roma en Sinti met een laag opleidingsniveau. Zoals in hoofdstuk één aangegeven hebben de respondenten die ik bereid heb kunnen vinden voor een interview, vaak met behulp van intermediairs, doorgaans al een hoger ambitieniveau en meer banden met de 'burgermaatschappij'.

Eigen doorzettingsvermogen

Voor het bereiken van een hoog onderwijsniveau vanuit zo'n laagopgeleid milieu is naast talent een groot doorzettingsvermogen nodig. Omdat ouders vaak geen ondersteuning wisten te bieden, hebben Roma en Sinti kinderen het doorleren voor een groot deel op eigen kracht moeten doen. Vrijwel zonder uitzondering bereikten ze een hoger opleidingsniveau dan hun ouders, vaak zelfs aanzienlijk hoger. Soms moesten ze eerst opboksen tegen negatieve reacties in de familie. Dat was bijvoorbeeld de ervaring van een Sinti meisje dat een opleiding tot onderwijsassistente volgde.

Ik heb er flink voor moeten vechten. Na drie jaar ziet mijn familie toch wel in dat het goed is. Je moet echt een wil hebben en sterk zijn, anders heb je een probleem.⁹⁵

Lukáš (1991) moest zich bewijzen tegenover een omgeving die niet in hem geloofde. Toen hij werd toegelaten op een gezaghebbende middelbare school was dat een sensatie in de Roma gemeenschap in zijn stad, en bij hem in de familie al helemaal.

Maar Lukáš, zei mijn moeder, dat is een heel moeilijke school, dat ga je niet redden. Ze kon het zich gewoon niet voorstellen, mijn moeder.

Zijn hele omgeving twijfelde er openlijk aan of die school niet boven zijn macht was.

Ik begon 'm te knijpen want veel Roma, zeiden: 'Nou ik ben nieuwsgierig of hij dat gaat afmaken. Ik voorspel je dat hij het niet gaat afmaken en dat hij geen baan vindt.' Weet je, mensen waren publiekelijk aan het discussiëren met elkaar of ik het al dan niet zou gaan redden en begonnen daar ook tegen mij over.⁹⁶

Aanvankelijk tastte dat Lukáš' zelfvertrouwen aan. Maar ook ontleende hij er een motivatie aan om zich te bewijzen. En een sterke wil omdat hij als enige in zijn omgeving zich moest opsluiten om huiswerk te maken.

94 Hana (1982) TL-5, 6; Eva (1996) TL-11, 4; Luboš (1977) TL-4, 8-9; Pavel (1989) TL-9, 5; Michaela (1981) TL-7, 4.

95 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 28.

96 Lukáš (1991) TH-10, 12.

Vooral het grote aantal respondenten dat pas later ging doorleren naast een volledige baan en een gezin, moest over een grote wilskracht beschikken. Met name sommige Tsjechische respondenten deden dat onder zware omstandigheden. Bijvoorbeeld Vladimír (1986) werkte vaak in nachtdiensten om zijn studie te bekostigen en om overdag naar de opleiding te kunnen.

Ik ben wel met honger naar college gegaan. Ik vind mezelf een voorbeeld van iemand die als hij iets echt wil, dan lukt het ook.⁹⁷

Dat is eveneens de ervaring van mijnwerker Petr (1959).

Je moet enorm gemotiveerd zijn om zulk zwaar werk te doen en daarnaast in de avonduren te studeren.⁹⁸

Nederlandse Vesna (1987) was al achter in de twintig toen ze eindelijk haar hbo afrondde. Het was een moeizaam proces, maar ze wist vol te houden. Daar kan ze verschillende redenen voor opnoemen.

Ik hou niet van beginnen en stoppen. Ik ben wel een doorzetter, als ik ergens voor ga, dan ga ik er ook echt voor. Ten tweede wilde ik mezelf niet teleurstellen. Want als ik het niet zou halen, zou ik daar echt, denk ik, misschien mijn hele leven mee zitten. En dat zou ik niet willen. Ten derde vond ik mijn familie belangrijk. Ik wilde mijn ouders niet teleurstellen. Mijn vader vond het ook heel belangrijk, maar voor mijn moeder was het haar eigen wens, en ik wil toch wel heel graag dat ze dat meemaakt. Ten vierde, er zijn dus familieleden geweest die tegen mij hebben gezegd van puh, wat gaat die studie jou brengen. En ik wilde het tegendeel bewijzen.⁹⁹

De enorme drive die je aan de dag moet leggen, sprak tevens uit de biografieën van de Griekse hoogopgeleide Roma bij Gkofa. Je moet hard kunnen werken en je studie echt als een verplichting voelen die je met jezelf bent aangegaan.¹⁰⁰ Zo ziet ook Tsjechische Alžběta (1949) het, als oud-kleuterschooljuffrouw. Er zijn beslist mogelijkheden voor Roma om te studeren, maar het is zwaar.

Of iemand in zijn diepe binnenste de moed en de kracht verzamelt en de ambitie om te gaan studeren, dat ligt uiteindelijk aan iemand zelf.¹⁰¹

Niet doorleren omdat er toch geen zicht is op een baan

De Roma en Sinti in dit onderzoek kenden in hun schooltijd in hun omgeving nauwelijks voorbeelden van hoogopgeleiden in een positie met aanzien die hen inspireerden om hogerop te komen. Doubek constateerde tijdens zijn jarenlange onderzoek in een paar sociaal geïsoleerde woonoorden eerder het tegendeel: Roma ervoeren vooral de nutteloosheid van onderwijs, omdat ze alleen maar werklozen om zich heen zagen. Ze

97 Vladimír (1986) TH-2, 1.

98 Petr (1959) TH-9, 2.

99 Vesna (1987) NH-7, 10-11.

100 Gkofa, *Greek Roma*, 181.

101 Alžběta (1949) TH-11, 7.

kenden niemand die een diploma haalde, een baan vond en die wist te behouden.¹⁰² Het denkbeeld dat dat nu eenmaal de realiteit is, is diep verankerd geraakt in de hoofden van de mensen in het getto.

De kans om werk te vinden in de arme Roma buurten is inderdaad uiterst klein, weet Petr (1959). De Roma daar zijn afgestompt geraakt en niet bereid om te pendelen naar andere delen van de stad, ervan uitgaand dat ze toch geen werk vinden. Toch heeft een diploma halen wel degelijk zin, merkte Jana (1964) die als sociaal werkster voor Roma jongeren bemiddelde bij het zoeken naar werk.

Natuurlijk moeten ze soms een jaar wachten tot ze werk vinden. Maar iemand met een middelbare opleiding heeft op de arbeidsmarkt toch een betere uitgangspositie dan iemand zonder opleiding.¹⁰³

Veel ouders zien het somber in. Elena (1975) probeert in haar werk als onderwijsassistente Roma te motiveren om hun kinderen naar een goede school buiten het getto te sturen.

Maar de ouders zijn erg gedemotiveerd, omdat mensen geen baan hebben, niemand, niet alleen de Roma niet. En ik kan zelfs aan kinderen in de eerste klas van de basisschool zien dat ze geen hoop hebben, want dat is wat ze thuis horen. Zelfs voor ze op de basisschool zitten, horen ze al dat er geen uitweg is, dat er geen banen zijn.¹⁰⁴

Om die reden had Milada (1972), die zelf als moeder met puberkinderen met stapelen het hbo heeft gehaald, grote moeite haar zoon te motiveren het mbo af te maken.

Hij ziet de werkloosheid, en de onmogelijkheid om werk te vinden en zegt: 'Wat levert een opleiding mij op, in deze omstandigheden?'¹⁰⁵

Pavel (1989) en zijn vrouw Simona, die hopen dat hun kinderen de diploma's gaan halen die ze zelf graag gehad hadden, zitten er bij de schoolprestaties van hun kinderen wel bovenop. Maar de meeste Roma ouders doen dat niet.

Er zijn ouders die hun kinderen totaal demotiveren omdat ze zeggen: 'Er is geen werk, waarom zou je studeren, er is toch niemand die je aanneemt.'¹⁰⁶

In de wijk waar Radka (1962) werkt, weten de jongeren die na 1990 zijn geboren niet beter dan dat je bovenop je uitkering gaat bijklussen. Hun aspiratieniveau hebben ze afgestemd op wat ze om zich heen zien.

Als je hen vraagt wat ze willen worden, zeggen ze: 'Drugshandelaar!' Want ze roken marihuana en zien dat dealers mooie auto's hebben en dat die macht en prestige hebben. Als ik hun vertel hoeveel ik verdien met het werk dat ik doe, vinden ze dat belachelijk. Want ik ben zo lang naar school geweest en kijk hoe weinig ik verdien.'

102 Interview D. Doubek (14.02.2014) 4 en 8.

103 Petr (1959) TH-9, 3; Jana (1964) TH-8, 5.

104 Elena (1975) TH-3, 5.

105 Milada (1972) TH-5, 7.

106 Pavel (1989) TL-9, 7.

Mensen met een diploma trekken weg op zoek naar werk, naar de grote stad of naar het buitenland. Radka had de ouders van een talentvol meisje overgehaald om haar een middelbareschooldiploma te laten halen. Nu nemen die ouders het haar kwalijk dat ze werkloos is.¹⁰⁷ Om die vicieuze cirkel te doorbreken van ouders die werkloos en ontmoedigd zijn en dus het belang van onderwijs voor hun kinderen niet inzien, pleit Vladimír (1986) als pedagoog voor maatregelen die sterk doen terugdenken aan de communistische praktijk.

Kinderen moeten onder dwang naar school en als de ouders niet meewerken moet een kind uit huis geplaatst worden. Voorwaarde moet zijn dat aan het eind van de rit werk gegarandeerd moet zijn. Want je moet er dan ook van overtuigd kunnen zijn dat die opleiding ergens toe leidt.¹⁰⁸

In Nederland bestaan er geen wijken zoals de Tsjechische sociaal geïsoleerde woonwijken met zoveel werklozen en zulke geringe kansen op sociale mobiliteit. Toch is ook hier de werkloosheid onder Roma en Sinti hoog en raken mensen ontmoedigd. Hannes (1956) hoort van sommige Sinti om zich heen, dat ze de moed verloren hebben dat een diploma helpt bij het vinden van een baan, omdat uiteindelijk *gadzje* de voorkeur krijgen.¹⁰⁹ Maar volgens de beide monitors over woonwagen- en Roma en Sinti kinderen in het voortgezet onderwijs van OWRS van 2015 en 2017, speelt in Nederland eerder het probleem dat Roma en Sinti leerlingen denken dat ze meteen na het behalen van een diploma een baan zullen vinden. Als leerlingen bij oudere kinderen zien dat dat niet onmiddellijk het geval is, zien ze de noodzaak niet meer in om zich nog in te spannen op school. Andere voorbeelden in de omgeving van jongeren die zonder diploma in de handel zitten en in een 'vette' auto rijden, vormen ook al geen aanmoediging om te blijven blokken. Om dat patroon te doorbreken, loopt bijvoorbeeld in Lelystad een project om jonge Roma te begeleiden bij het vinden van werk.¹¹⁰

Maar voor bijna elke baan heb je diploma's nodig, realiseert Raul (1971) zich, behalve voor de muziek of voor de handel. En heb je de juiste papieren, dan moet je nog gericht zoeken naar een baan.

Je moet e-mails en sollicitatiebrieven en een CV kunnen maken en ik denk dat dat in de Sinti of de zigeunercultuur nog helemaal niet zit.

Als jongerenwerker wil hij zijn ervaring met de arbeidsmarkt graag overdragen aan jongere Sinti. Het ontbreekt nu aan het besef dat je school nodig hebt om het verschil te maken.

Dat zit niet in de Sinti cultuur. Omdat je een achtergesteld volk bent, je voelt je eigenlijk altijd een beetje gediscrimineerd. Je bent niet echt een volwaardig lid van de samenleving en dat maakt je voor je gevoel minderwaardig misschien, en daardoor heb je dan niet de drive om het te doen, denk ik.¹¹¹

107 Radka (1962) TH-1, 5-6.

108 Vladimír (1986) TH-2, 3.

109 Hannes (1956) NL-8, 7-8.

110 Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 31 en Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2013-2014*, 26-27. Interview H. Verheggen (15.07.2019) 1.

111 Raul (1971) NH-5, 9.

Voor mensen met geen of een lage opleiding wordt het moeilijker om werk te vinden. De bevolking raakt steeds hoger opgeleid en voor ongeschoolde arbeiders is er bijna geen werk meer. De afhankelijkheid van een diploma wordt steeds groter. Dronkers en Van de Werfhorst wezen op het probleem voor laagopgeleiden van verdringing op de arbeidsmarkt. Bij genoeg gegadigden voor een baan valt de keus doorgaans op een te hooggekwalificeerde sollicitant. Niet zelden accepteren mensen werk beneden hun opleidingsniveau, mbo-ers op vmbo-niveau en hbo-geschoolden op mbo-niveau. Dat houdt in dat hoewel mensen hoger opgeleid zijn dan hun ouders, ze toch vaak op dezelfde maatschappelijke positie terechtkomen. Voor kinderen van laagopgeleide ouders betekent dit in zijn algemeenheid dat pas bij een significante stijging van het opleidingsniveau ten opzichte van hun ouders er sprake is van een betere maatschappelijke positie.¹¹² Voor Roma en Sinti die wel een diploma willen halen, is de stap die ze moeten zetten dus steeds groter geworden.

Conclusie

Het stimuleren van kinderen door ouders om het beste uit zichzelf te halen op school, is in Nederland en Tsjechië ook mogelijk in uiterst moeilijke sociaaleconomische omstandigheden. Zulke mentale steun, zoals informeren naar hoe het was op school of het organiseren van een rustige plek voor een kind om zich te concentreren op het huiswerk, heeft een gunstig effect op de schoolprestaties. Deze stimulans vereist een bepaald aspiratieniveau bij de ouders, maar vergt geen financiële middelen.

Het is voorstelbaar dat het voor ouders moeilijk is om met alleen laagopgeleide, arme en veelal werkloze Roma of Sinti om zich heen, geloof te blijven houden in een beter leven voor de kinderen via de weg van het onderwijs. De meeste laagopgeleide respondenten, in beide landen, ondervonden die ondersteuning dan ook niet. In de ogen van vrijwel al deze ouders had doorleren geen enkel nut. Maar uit de levensverhalen van hoogopgeleide respondenten blijkt dat in dergelijke problematische omstandigheden het stimuleren van kinderen wel tot de mogelijkheden behoorde. In die gezinnen zijn ze vaak niet het enige kind dat zo ver kwam, ook broers en zussen zijn hoogopgeleid. Hun ouders waren vaak mensen die vanuit hun eigen jeugd al een bepaald ambitieniveau hadden. Zelf hadden ze graag willen doorleren, maar door de omstandigheden was dat niet gelukt.

De jonge hoogopgeleiden noemen de stimulans van hun ouders een cruciale factor om dat onderwijsniveau bereikt te hebben. In Tsjechië was dat bij 80 procent van de hoogopgeleiden tussen de twintig en de veertig het geval. In Nederland ging het in die leeftijdscategorie om de helft van de ouders; de andere drie ouderparen waren op z'n minst niet negatief over doorleren, al was het halen van een goed diploma niet een onmiskenbare wens waar de ouders veel voor opzij wilden zetten.

112 Dronkers & Van de Werfhorst, 'Meritocratisering', 40-41; Van de Werfhorst & Dronkers, 'Twee kanten', 57-59.

De hoogopgeleide respondenten tussen de veertig en de zestig jaar kregen duidelijk minder ondersteuning vanuit thuis, in Tsjechië minder dan de helft van hen en in Nederland slechts een kwart. Een opvallende overeenkomst tussen beide landen is dat driekwart van deze tussengeneratie pas op latere leeftijd een hoger onderwijsniveau bereikte. De meeste respondenten waren in de tienerleeftijd gestopt met school, omdat hun hele omgeving dat deed. Ze moesten bijdragen aan het gezinsinkomen en meestal stichtten ze heel jong zelf een gezin. Pas toen hun eigen kinderen wat groter waren, begonnen ze weer met een opleiding of cursus. In meerdere gevallen speelde daarbij een rol dat in hun jeugd een leerkracht er bij hen op had aangedrongen om hun talenten te benutten.

Vergeleken bij de veertigers en vijftigers waren de hoogopgeleide respondenten van boven de zestig vaker gestimuleerd om een hoog opleidingsniveau te halen. Dat gold voor drie van de vier hoogopgeleide zestigers, twee van hen stroomden onder invloed van die ouderlijke stimulans zelfs direct door naar het hoger onderwijs. Voor Roma en Sinti van die generatie, zowel in Nederland als in Tsjechië, was dat exceptioneel. Hun ouders waren nog voor de Tweede Wereldoorlog geboren toen vrijwel nog geen Roma of Sinti kind naar school ging.¹¹³ Zonder de uitdrukkelijke ambitie van hun ouders hadden die hoogopgeleiden dat hoge onderwijsniveau nooit kunnen halen.

Naast de eventuele steun van hun ouders kregen de meeste hoogopgeleiden ergens in hun schoolloopbaan op een belangrijk moment een steuntje in de rug van iemand van buiten de familie, meestal een leraar. Maar dat waren uitzonderingen want leerkrachten waren lang niet altijd motiverend. In Nederland hadden vooral de oudere Sinti en Roma nare ervaringen met weinig of slecht motiverende onderwijzers, in Tsjechië hadden met name de jongere respondenten te lijden onder een demotiverende en soms ronduit racistische houding van leraren. Gezien de enorme toename van openlijke discriminatie en racistisch geweld na de val van het communisme, mag het bijzonder heten dat er in de afgelopen drie decennia toch Tsjechische leraren waren die oog hadden voor het talent van intelligente Roma kinderen en bij wie het aan het hart ging als dat verloren zou gaan.

In het algemeen is er een positieve ontwikkeling te zien in het aantal ouders dat een opleiding voor hun kinderen waardevol vindt. De jongste generatie hoogopgeleiden kreeg beduidend meer mentale steun van de ouders dan de respondenten in de leeftijdscategorie tussen de veertig en de zestig. Duidelijk meer Tsjechische Roma ouders dan Nederlandse Roma of Sinti ouders zien het onderwijs als een middel tot sociale stijging. Dat is opmerkelijk, want in Tsjechië zijn de sociaaleconomische omstandigheden slechter, is het maatschappelijke klimaat ten opzichte Roma ongunstiger en is het onderwijsaanbod voor Roma van een lager niveau. Toch hebben de Tsjechische Roma meer ambities voor een betere maatschappelijke positie voor hun kinderen. Kennelijk voelen zij in het algemeen minder weerstand om deel uit te maken van de *gadzje* wereld dan de Roma en Sinti in Nederland.

¹¹³ Voor de Tweede Wereldoorlog waren er voor zover bekend twee Tsjechische Roma naar de universiteit gegaan: advocaat Tomáš Holomek (1911-1987) en pedagoog Antonín Daniel (1913-1996). Zie <https://amendar.cz/osobnost/judr-tomas-holomek/> (geraadpleegd 22.06.2021) en *Bulletin Muzea romske kultury* č.5 1996, 50, zie: https://www.rommuz.cz/file/other/odborna-verejnost/bulletin/bulletin_mrk_05_1996.pdf (geraadpleegd 22.06.2021).

PORTRET TSJECHISCHE MARIE (1990)

Als Marie de ruime koffiezaak binnenkomt, herken ik haar aan haar zoekende blik. Ze is stoer helemaal in het zwart gekleed, heeft bruin lang haar en voor een Roma vrouw een opvallend lichte huid. Ikzelf zou haar nooit als Roma vrouw thuisbrengen. Ze blijkt een gadzje moeder te hebben. Haar vader is in Tsjechië geboren; haar grootouders kwamen oorspronkelijk uit Slowakije. Met die opa en oma zijn de banden altijd hecht geweest, zegt Marie.

In mijn eigen ervaring is het zo dat wanneer de man een gadzjo is, dan trekt het hele gezin naar die kant. En wanneer de man een Rom is, dan houdt het hele gezin zich aan de Romipen. Of het altijd klopt weet ik niet, maar voor het gezin waar ik uitkom gaat het in ieder geval wel op.

Haar moeder werd volledig opgenomen in de familie, maar bleef toch een speciale plaats innemen.

Het is nooit benoemd, maar je voelt altijd wel: oh, het is die gadzji. Mijn moeder: We hebben er geen problemen over of zoiets, we praten gewoon met elkaar. En soms vergeten ze dat ze gadzji is.

Toen ze jong was logeerden ze heel vaak bij haar Roma grootouders. Die woonden in een buurt met veel Roma, al was het geen getto, zegt Marie. Oma kon lezen, wat bijzonder was voor een vrouw van haar leeftijd. Haar opa had, dacht ze, nooit op school gezeten. Veel neven en nichten van Marie, van de Roma kant van de familie, zaten op een gesegegreerde school. Marie en haar oudere broer waren de eerste kinderen die gingen doorleren. Oma had daar in het begin niet veel fiducia in.

Ik herinner me de dagen dat ik thuiskwam uit school en dat ze al stond te schreeuwen: waar ik zo lang gebleven was, waarom ik zo lang op school gebleven was, terwijl we hier moesten schoonmaken en koken. Ze was al uren met het eten bezig, ik had eerder moeten thuiskomen. En ik moest dat aanhoren.

Hun gezin zelf woonde in een 'witte' buurt. Marie zat met vrijwel alleen gadzje kinderen op school. Omdat ze een typische Roma achternaam heeft, was het voor iedereen duidelijk dat ze een Roma afkomst had. De eerste echt nare ervaring daarmee had ze toen ze tien was, tijdens een geschiedenisles over Maria Theresia.

Die leraar hoorde bij de fanatiekelingen van de voetbalclub hier, die erom bekend staan dat ze de Roma niet moeten. Die club, dat was zijn leven. In die les pakte hij de kans om zich uit te laten over zigeuners. Volgens hem moest er eindelijk iemand opstaan zoals Maria Theresia, zodat zigeuners hun plaats gewezen kregen. Die smerige zigeuners moesten een normaal leven gaan leiden.

Na een paar minuten bracht ze er tegenin dat hij geen 'zigeuners' mocht zeggen maar Roma moest zeggen. Daarop zocht die leraar de rest van het uur de confrontatie met haar: Marie vond het vooral pijnlijk dat niemand van haar klasgenoten voor haar in de bres sprong.

Ik weet nog hoe ik me voelde toen al mijn vrienden – die ik mijn vrienden noemde – om hem moesten lachen: haha, vieze zigeuners!

Marie heeft na de basisschool voor de richting sociaal werk gekozen, met als keuzerichting minderheden. Daarna heeft ze haar bachelor in die richting gehaald. Omdat Roma verreweg de grootste minderheid vormen, zijn sommige vakken gericht op Roma. Op de middelbare school kreeg ze les in Romanes, nota bene van haar eigen moeder. In de familie wordt geen Romanes gesproken, maar haar moeder heeft Romistika gestudeerd, de universitaire studie naar de Roma geschiedenis, cultuur en taal. Haar vader kreeg een baan als sociaal werker op voorwaarde dat hij het middelbare-schooldiploma in dat vak zou halen.

Hij zit nu op dezelfde school als ik heb gedaan. Dus mijn moeder is nu ook zijn lerares. Dat is het grappige. Maar hij is niet zo'n makkelijke student voor haar.

Op de middelbare school waren er studenten die de vakken over Roma boycotten omdat ze niets van Roma wilden weten. Bij discriminerende opmerkingen ging Marie er altijd tegenin.

'Ik weet niet, wat dit betreft ben ik geen karakteristieke Roma, weet je. Want echte Roma hier zijn banger en meer gesloten als iemand ze iets slechts toevoegt. Of ze zeggen wel wat terug en beginnen dan te vechten. De meisjes houden zich meestal stil en trekken zich terug.'

Ze werkt nu als coördinator van een ngo-project dat erop gericht is om Roma ouders ervan te overtuigen om hun kinderen naar een goede school buiten de buurt te sturen. Ze kreeg die baan omdat het in dezelfde wijk is waar haar oma woont, waar ze dus veel Roma kent. Deel van haar werk is om schooldirecteuren over te halen om Roma kleuters te plaatsen. Dat lukt niet altijd.

Ik kook nog steeds van binnen als ik eraan denk. Dat zo iemand de macht heeft om levens te veranderen en dan zegt: 'Het mag hier niet donkerder worden, want dan blijven de witte families weg.'

Zelf is ze op een leeftijd dat de meeste Roma vrouwen al lang kinderen hebben.

Ik weet, nu ik in de wijk werk waar mijn familie woont, dat mensen denken dat er iets mis is met mij. Dat ze denken: Waarschijnlijk kan ze geen kinderen krijgen en daarom gaat ze uit werken, haha!¹⁴

De dag na het interview vertrekt Marie met een vriendin voor drie dagen naar Praag, om Internationale Roma Dag te vieren. Daar komen vrienden uit het hele land samen. Ze verheugt zich op de Roma dj die gaat draaien. Ze is van plan om de hele nacht door te dansen, tot het licht wordt.

8 De winst- en verliesrekening van deelname aan het onderwijs

Te pes Rom dochudel pre ajsó than sar gadžo,
ta mek goreder dikhel tele pre aver Roma sar gadžo.
Wanneer een Rom liever met *gadzje* omgaat,
gaat hij andere Roma nog meer minachten dan de *gadzje* al doen.¹

Inleiding

Roma ouders zijn bang om hun kind kwijt te raken, zegt hoogopgeleide Tsjechische Milada (1972). Ze denken dat hun kind door de invloed van de school de eigen culturele gebruiken zal loslaten. Daarom prijzen zij, volgens haar, hun kind niet om goede schoolresultaten.

Het is beter als je een dom kind bent maar met een Roma hart en een Roma manier van denken, dan dat het kind de kant van de *gadzje* kiest. [...] Als een kind pienter is en te veel kennis heeft, zal hij de gemeenschap de rug toekeren. Dan ziet hij de Roma niet meer staan.

Dit hoofdstuk behandelt de culturele factoren die mogelijk van invloed waren op het achterblijven van sociale stijging. Allerlei structurele ontwikkelingen hebben bij Roma en Sinti tot een wat hoger onderwijsniveau geleid: een vaste woon- en verblijfplaats waardoor regelmatige schoolgang mogelijk werd, het handhaven van de leerplichtwet en in Tsjechië een vernieuwde onderwijswet waardoor kinderen niet meer onnodig op het speciaal onderwijs geplaatst worden. Maar veranderde daardoor ook het perspectief op de kansen die onderwijs kan bieden? Achten ouders inmiddels het onderwijs van nut om maatschappelijk hogerop te komen? Spelen er culturele redenen bij het uitblijven van sociale stijging?

Net zoals in hoofdstuk zeven komen ook in dit hoofdstuk de respondenten voornamelijk zelf aan het woord. Hun levenservaringen worden ondersteund of gekruist met literatuuronderzoek, maar de basis van dit hoofdstuk wordt gevormd door de beleevingswereld van de geïnterviewde Roma en Sinti in beide landen.

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 39.

Vrees voor verlies van de eigen cultuur door het onderwijs

De school als plek voor ongewenste beïnvloeding door de ‘burgermaatschappij’

Toen František (1972) jong was, nog in Slowakije, werden Roma kinderen gewaarschuwd voor een teveel aan schoolkennis. ‘Als een kind te veel leert wordt hij ziek, zeiden ze vroeger.’² Dit lijkt sterk op een gezegde dat binnen lagere sociale niet-Roma kringen in Nederland gangbaar was: ‘Je verleet je hele verstand’.³ Binnen de Generaal-pardon-groep in Nederland kreeg ook Miloš (1947) in zijn opvoeding een lage dunk van onderwijs mee.

Wat levert de school je op? Niks! Je moet niet naar school toegaan. Je hebt er niks aan. Dat heb ik veel gehoord, van de oudere generatie. School is voor de *gadzje*.⁴

Dezelfde opmerkingen hoorde Tsjechische Alžběta (1949) tijdens haar jaren als kleuterschooljuf voortdurend van Roma ouders. Roma zien werkelijk de waarde van onderwijs niet in, is haar ervaring.⁵

Het denkbeeld dat school tot de *gadzje* wereld behoort, is een traditionele manier van denken die zowel de Tsjechische als de Nederlandse respondenten herkennen. In hun beleving, en dat geldt ook voor de hoogopgeleiden, is een zekere achterdocht ten opzichte van school een kenmerk van de Roma en Sinti cultuur.

In werkelijkheid is dat wantrouwen een vaak beschreven fenomeen dat overal in arme milieus voorkomt wanneer mensen niet de toekomstmogelijkheden voor sociale stijging voor zich zien. In het armste deel van de Schilderswijk van voor de Tweede Wereldoorlog werd alles en iedereen die naar gezag of autoriteit rook diep gewantrouwd, de meester van de lagere school inclusief. Een geschoolde arbeider werd al met argusogen bekeken.⁶ Iets vergelijkbaars schreef Philip Snijder over zijn jeugd in het midden van de jaren zestig op het toen verkrotte Bickerseiland in Amsterdam. Zijn familie bestond uit sjacheraars, ze leefden van in- en verkoop van oud ijzer of louches handeltjes of hingen rond op straat. Hij was de beste van de klas en met gefronste wenkbrauwen werd er over hem gesproken want iemand die gaat doorleren, valt buiten de groep.⁷

Het verliezen van de eigenheid is waar veel Roma ouders bang voor zijn. Onderwijskundige Martin Levinson signaleerde die angst ook bij ‘Gypsy/Traveller’ ouders. Hoewel die enigszins trots waren op de schoolprestaties van hun kinderen, uitten ze hun bezorgdheid dat die schoolkennis hen zal vervreemden van het eigen milieu.⁸ Milada

2 František (1972) TL-3, 2.

3 <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/07/je-verstand-verlezen-a1591238> (geraadpleegd op 10.05.2021).

4 Miloš (1947) NL-2, 5-6.

5 Alžběta (1949) TH-13, 9. Zie ook Agáta (1970) TH-14, 4-5.

6 Klein Kranenburg & Willems, *Niks Geteisem*, 31-37.

7 P. Snijder, *Zondagsgeld* (Amsterdam/Antwerpen 2007), een autobiografisch getinte verhalenbundel; in de 1^e druk uit 2012, 12-21 en 92-98. Voor autobiografische herinneringen aan het moeizaam bereiken van een academische carrière vanuit een arbeidersachtergrond in Frankrijk: D. Eribon, *Terug naar Reims* (Amsterdam 2018).

8 Levinson, ‘Not just content’, 247.

(1972) kent uit haar eigen omgeving de weerstand tegen school omdat jonge beïnvloedbare kinderen juist daar in aanraking komen met 'burgerkinderen'.

Als je je kind naar school stuurt en het gaat om met *gadzje* kinderen, dan is de kans groot dat het zich aan die kinderen aanpast.⁹

Die aversie voor de omgang met andere kinderen is niet alleen voorbehouden aan Roma en Sinti. Ook in kringen van Marokkaanse en Turkse Nederlanders bemerkte Sterckx een bepaalde vrees voor omgang met kinderen buiten de eigen kring. Ouders konden zich er moeilijk een voorstelling van maken hoe het er daar in gezinnen aan toe ging. Op school waren contacten met andere kinderen onvermijdelijk. Maar buiten schooltijd bestond er vooral voor de meisjes de voorkeur voor omgang met kinderen uit de eigen familie, omdat die zich conformeerden aan de ideeën en verwachtingen van de ouders.¹⁰ Het grote verschil met Roma en Sinti echter is dat die Turkse en Marokkaanse ouders zich niet verzetten tegen het opdoen van schoolkennis. Volgens Coenen hadden zij ondanks de weerstand tegen de omgang met mensen van de dominante cultuur de wens en ambitie dat hun kinderen maatschappelijk hogerop zouden komen.¹¹ In Tsjechië gold dat eveneens voor de laagopgeleide ouders uit de Vietnamese minderheid. In biografische interviews met Tsjechische Vietnamezen onder de dertig, door sociale wetenschappers Andrea Svobodová en Eva Janská, komt een beeld naar voren van overbeschermden, conservatieve ouders die er echter bij hun kinderen bovenop zaten om goed te presteren op school. Kinderen uit de Vietnamese minderheid scoren er zelfs bovengemiddeld goed in het onderwijs.¹² Bij veelal laagopgeleide Roma en Sinti ouders is dat niet het geval vanwege de overtuiging dat zij niet veel aan schoolkennis hebben. Bijvoorbeeld Johanna (1995) vindt dat de jongens op het woonwagencamp meer opsteken als ze bij hun vader in de leer gaan. Op school leer je de leerstof, op straat hoe het leven in elkaar zit.

Jongens gaan meer met hun vader mee, daar leren ze hoe ze moeten venten en hoe ze moeten praten en wie ze zien. Bij wijze van spreken wie de broek aan heeft, dat ze die moeten aanspreken. Om iets te verkopen.¹³

Het snel en grondig inschatten van complexe sociale verhoudingen leer je niet op school, maar binnen de familie. Dat is volgens sociale wetenschapper Laura Laubeová een traditioneel concept van scholing bij Roma dat botst met het geïnstitutionaliseerde onderwijs. De levensfilosofie is dat de belangrijkste socialisatie van kinderen ter voorbereiding op hun volwassen leven binnen de familie plaatsvindt. De door Bittnerová e.a. geïnterviewde Roma hadden evenmin een hoge pet op van de vorming tot maat-

9 Milada (1972) TH-5, 2-3.

10 Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 184-185.

11 Coenen, 'Word niet zoals wij!', 146-150.

12 Svobodová & Janská, 'Identity development', 126; *PISA 2012 results: excellence through equity (volume II): giving every student the chance to succeed*, OECD (Parijs 2013) Tabel II.3.11, 252; *Reviews of School Resources: Czech Republic*, OECD (2016) 36-37.

13 Johanna (1995) NL-7, 6.

schappelijke volwassenheid die een kind op school krijgt. Binnen de familie gaat het om het langzaam maar zeker verwerven van autonomie, door in de nabijheid van volwassen familieleden zonder dwang ervaringen op te doen waar je in het sociale en economische leven echt iets aan hebt.¹⁴ Verschillende Nederlandse respondenten beamen deze manier van 'thuisonderwijs'. Het belang van naar school gaan zit 'm alleen in het leren lezen en schrijven.¹⁵

Dat je buiten school meer kennis opdoet waar je wat aan hebt, past in het beeld dat Sara (1957) van haar schooltijd heeft. De 'burgerkinderen' konden weliswaar veel beter leren, maar de 'zigeunerkinderen' waren door het vele reizen meer *streetwise*.

Wij waren bijdehanter dan de klasgenootjes. Door het reizen had je mensenkennis opgedaan.¹⁶

Met mensenkennis doelde Sara op de ervaring om situaties goed in te schatten en het kunnen bespelen van de manier van reageren bij 'burgers'. Daar hadden ze profijt van in de handel en in hun omgang met de autoriteiten. Dat is herkenbaar voor Marieke (1952) die naast een paar jaar kampschool naar eigen zeggen gedurende haar leven behoorlijk wat kennis heeft opgepikt.

Ik weet alles uit praktijkervaring. En ik vind nog steeds dat dat de beste scholing is. Uit het leven, je levensweg, daar krijg je praktijkervaring mee. Wie is er tegen je? Wie is er met je? Wij hebben heel veel mensenkennis.¹⁷

In de muziek wordt de 'zigeunermanier' van muziek maken, het op gehoor spelen, nog altijd als de meest wezenlijke manier gezien. Josef (1956) leerde als kind al noten lezen en deed twee jaar conservatorium maar vindt van bladmuziek spelen te beknellend en meer iets voor 'burgers'.

Als ik nou naar mijn ooms kijk, die konden geen noot lezen. Grote wereldmuzikanten. Of kijk naar Stochelo Rosenberg, die leest geen noot.¹⁸

Na de basisschool leer je niks bruikbaar meer als je de handel in wilt, vindt ook Jacob (1970). Wat nuttig zou zijn, is om te leren boekhouden en een website te bouwen. Jacob denkt daarbij aan een korte opleiding en niet nog jaren naar school, al lijkt hij zich daarbij te vergissen in het kennisniveau dat die vaardigheden verlangen. Jacob ziet de toekomst voor Sinti somber in. In de traditionele autosloop en -handel is er voor vrije jongens niet genoeg brood meer te verdienen nu zich dat steeds meer op internet afspeelt. Alleen de grotere bedrijven kunnen overleven. Desondanks vindt hij niet dat een schoolopleiding voor Sinti ergens toe leidt.¹⁹

14 Laubeová, *The role*, 12-13; Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 22. Zie ook Kyuchukov, 'Transformative education', 274.

15 Johanna (1995) NL-7, 5-6; Jacob (1970) NL-10, 13-14.

16 Sara (1957) NH-3, 5 en 10.

17 Marieke (1952) NL-4, 7-8.

18 Josef (1956) NH-11, 5.

19 Jacob (1970) NL-10, 10 en 13-14.

Toch is er een zekere kentering bespeurbaar. Ilona (1969) vindt voor haar kinderen diploma's halen wel belangrijk, omdat je die tegenwoordig nodig hebt om je brood te verdienen. Vergelijkbare reacties horen de twee Sinti onderwijsassistenten van ouders die zelf de kans niet hadden en vinden dat hun kinderen die wel moeten grijpen. Vooral de meisjes zouden graag naar school willen en meer met hun leven doen dan de hele dag in de wagen zitten.²⁰ En Marieke (1952), die zo hoog opgaf van haar eigen levenservaring, ziet in dat het in de huidige tijd niet meer zonder diploma's lukt, ook al zeggen heel wat Sinti op het kamp nog steeds dat school niks voor hen is.

Wat moet je nou met zo'n papiertje? Wat heb je nou, moet je daarvoor studeren, voor zo'n papiertje?

Maar bij haar dochter komt haar diploma goed van pas, want die heeft nu een goeie baan.

Ze verdient veel geld in de maand! Kijk, dat is wat anders dan 800 euro uitkering.²¹

Bij Magda (1971) waren de laatste jaren een paar conservatieve Roma vrouwen in haar familie ingetrouwd die niet willen dat met name de meisjes na hun twaalfde naar school gaan. Volgens Magda beweren die nieuwe familieleden ten onrechte dat je door school iets van je cultuur verliest. Haar dochter is tot haar negentiende naar school gegaan en heeft gewerkt, maar heeft zich altijd aan de culturele regels gehouden.

Zij wist precies wat wel of niet mocht. Zij mocht gerust met haar vriendinnetjes omgaan, maar ze mocht niet ergens blijven slapen.²²

Een gemis in de cultuur van de gadjze

De vrees van Roma en Sinti ouders dat kinderen door de invloed van school veranderen, is natuurlijk niet geheel ongegrond. Op school wordt de kinderen door kennisoverdracht en omgang met leraren en klasgenoten impliciet en expliciet het heersende maatschappelijke normen-en-waardenpatroon bijgebracht. Hoe hoger de onderwijsvorm, des te groter dat effect is, omdat kinderen daar meer in aanraking komen met klasgenoten uit sociaaleconomisch hogere kringen. Dat geldt niet alleen voor Roma en Sinti kinderen, ook migrantenkinderen die in sociaaleconomisch zwakke wijken wonen, komen in de hogere varianten van het voortgezet onderwijs meer in aanraking met autochtonen.²³ Door hun opleiding komen ze terecht in banen en op posities waarvan ze zich vanuit het ouderlijk huis geen voorstelling konden maken. Brands stelde dat die nieuwe culturele invloeden die ze zich eigen moeten maken soms een verborgen of zelfs uitgesproken ontkenning of afkeuring inhouden van wat iemand van huis uit als waarden heeft meegekregen. Dat kan bijvoorbeeld gaan om een accent in het Neder-

20 Ilona (1969) NL-6, 7; Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 67-69.

21 Marieke (1952) NL-4, 7-8 en 17.

22 Magda (1971) NL-5, 9 en 13.

23 Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 180.

lands of een andere woordkeus. Daardoor komt iemand onvermijdelijk anders te staan ten opzichte van de ouders en andere mensen uit het eigen milieu.²⁴

Als dus Roma en Sinti kinderen door school in contact komen met de 'burgersamenleving', waardoor hun eigen cultuur aan kracht zou inboeten, wat noemen de respondenten dan als de cultuurkenmerken die niet verloren mogen gaan? Wat zien zij als een wezenlijk onderdeel van hun cultuur dat ze missen in die van de dominante samenleving?

Het met afstand meest genoemde verschil met de 'burgersamenleving' in Tsjechië en Nederland is het vermeende grote saamhorigheidsgevoel in de Roma en Sinti families. Hoewel die sterke onderlinge verbondenheid binnen de familie een kenmerk is van alle minder geïndividualiseerde minderheidsculturen, wordt die vorm van solidariteit als karakteristiek voor Roma en Sinti gevoeld. Op de woonwagenkampen in Nederland en in iets mindere mate in de sociaal geïsoleerde woonoorden in Tsjechië bestaat die saamhorigheid in letterlijke zin. Ze leven te midden van de familie, niet alleen vader, moeder, broers en zussen, maar ook opa's, oma's, ooms, tantes, neven en nichten.²⁵ Familieleden staan altijd voor elkaar klaar, ook als je elkaar al jaren niet hebt gezien.²⁶ In Tsjechië werd door verschillende respondenten opgemerkt dat de sfeer binnen de familie levendiger is. Roma tonen hun emoties makkelijker dan andere Tsjechen die zij vaak serieus, streng en gesloten vinden en verstoken van humor en zelfspot.²⁷

De sterke band vereist volgens de respondenten dat familieleden alles uit hun handen laten vallen als er iets aan de hand is. Als iemand in het ziekenhuis ligt, komt uit respect een groot deel van de familie naar het ziekbed toe, soms tot wanhoop van het verplegend personeel.²⁸ Maatschappelijke verplichtingen worden niet als geldig excuus gezien om het bij ziekte of dood te laten afweten, zegt Hannes (1956). Hij toerde voor de muziek dertig jaar lang de wereld rond en daarom moest hij soms bij verdrietige gebeurtenissen in de familie verstek laten gaan. Dat deed hemzelf al pijn, en het werd hem ook zeer kwalijk genomen.

Bij ons is het wel zo dat ze verwachten dat je er bent. En het heeft voor ons bijvoorbeeld heel veel impact gehad dat je er niet altijd bij kon zijn. Onze mensen die begrijpen wel dat je je kost moet verdienen, maar ze zeggen: je bent toch één van ons? Dit is jouw familie, dat hè, iemand sterft of wat er mag zijn, en waarom ben je er niet? Nou ja, en dat hakt er wel in.²⁹

Toch ging Hannes die concertcontracten wel aan en kwam ze na. Hoogopgeleide Roma en Sinti, mensen met een baan of met een meer open houding naar de samenleving, proberen familie- en werkverplichtingen in evenwicht te houden. Het hangt af van de opvattingen van de familie in hoeverre ziekte en dood in de nabije of verre familie een

24 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 22-23.

25 Hetty (1992) NH-4, 9; Eva (1996) TL-11, 2; Ema (1985) TL-1, 5-6; Eliška (1983) TL-6, 9; Michaela (1981) TL-7, 7; Miloš (1947) NL-2, 9.

26 Denise (1982) NH-12, 14; Bernard (1978) NH-8, 7; Raul (1971) NH-5, 15.

27 Lukáš (1991) TH-10, 15; Radek (1980) TL-8, 3-4; Luboš (1977) TL-4, 5; Hana (1982) TL-5, 4-5; Michaela (1981) TL-7, 7.

28 Patrick (1993) NL-12, 2; Renata (1984) NL-9, 13.

29 Hannes (1956) NL-8, 24 en 29.

geldige reden is voor (langdurig) schoolverzuim. Die gebruiken blijken aan verandering onderhevig.

Het zelf verzorgen van gehandicapte, zieke en oude familieleden wordt door vrijwel alle respondenten, in beide landen, naar voren gebracht als typerend voor de Roma en Sinti cultuur.³⁰ Daaruit blijkt een enigszins verwrongen beeld van de oude dag bij 'burgers'. Bijvoorbeeld in migrantengezinnen wordt er net zo over gedacht. Met afschuw spreken Roma en Sinti over de manier waarop *gadzje* hun vader of moeder 'wegstoppen in een bejaardenhuis'. Jiří (1963):

Voor ons is dat het wegdoen van iets dat eigen is, als een amputatie.³¹

In Nederland is het beeld van hoe ouderen leven bovendien gedateerd. Alleen met een indicatie hebben hulpbehoevende ouderen recht op plaatsing in een verzorgingshuis. Ouderen willen vaak zelf lang op zichzelf blijven wonen, al dan niet met behulp van Thuiszorg. Maar Renata (1984) vindt het inschakelen van vreemden een schande. Een opname in een verpleeghuis wordt algemeen als onaanvaardbaar beschouwd. Langdurig in het ziekenhuis liggen voor dezelfde zorg kan overigens volgens hun normen weer wel.³² In familiekring verzorgd worden betekent dat een dochter of een schoondochter al dan niet gedwongen die zorg op zich neemt. Maar dat kan alleen als die vrouwen geen baan buiten de deur hebben.

Hoe uitgesproken de normen en waarden over de zorg voor ouderen en zieken ook zijn, op dit vlak is de praktijk weer net anders dan het culturele ideaalbeeld. Roma en Sinti gezinnen worden gemiddeld kleiner en het inwonen van de ouders bij de jongste zoon wordt langzaam minder vanzelfsprekend. De vrouwen en in mindere mate mannen die wel een baan hebben, verlenen naast hun werk met kunst- en vliegwerk mantelzorg, net zoals vaak in andere families in Nederland en Tsjechië gebeurt. Bovendien blijkt in Nederland toch een van de moeders in een verpleeghuis te verblijven en zit een zoon in een huis voor begeleid wonen.³³ En aan de andere kant is het zorgen in de realiteit niet altijd zo idyllisch als het lijkt. In Tsjechië woont een zwaar verstandelijk gehandicapt, onhanteerbaar zusje bij de ouders in een klein appartement op de tiende verdieping. Het jongste zusje in dat gezin is vanaf haar geboorte voorbestemd om die zorg in de toekomst op zich te nemen.³⁴ Als buitenstaander vraag ik me af of dat gehandicapte meisje niet beter af zou zijn in gespecialiseerde instelling.

Een ander steeds genoemd verschil is het gebrek aan gastvrijheid bij de *gadzje*. In Roma en Sinti families wordt altijd in grote hoeveelheden gekookt.³⁵ 'Als je binnenstapt en wij zijn aan het eten, dan is er altijd wel eten', zegt Nederlandse Ilona (1969). Ze keurt af dat je voor het eten bij 'burgermensen' van tevoren moet bellen en een afspraak ma-

30 Jana (1964) TH-8, 7; Miloš (1947) NL-2, 9; Juliano (1981) NH-10, 17; Raitl (1971) NH-5, 16; Josef (1956) NH-11, 2; Elly (1958) NH-9, 18; Dragana (1977) NL-3, 6.

31 Jiří (1963) TH-6, 3.

32 Renata (1984) NL-9, 13.

33 Elly (1958) NH-9, 7; Suzanna (1961) NH-1, 1.

34 Lukáš (1991) TH-10, 3.

35 Josef (1956) NH-11, 9-10; Elly (1958) NH-9, 15; Eva (1996) TL-11, 2; Renata (1984) NL-9, 3 en 13; Hetty (1992) NH-4, 9.

ken.³⁶ Vooral in Nederland was te verwachten dat dit onderscheid genoemd zou worden, omdat het door veel andere minderheden zo ervaren wordt. Het is beslist geen typerend verschil met alleen de Roma en Sinti. De koekjestrommel die na het rondje langs de koffiegasten weer snel dichtgaat, de per persoon afgestemde gehaktballen en de kaasschaaf vormen een wijdverbreid clichébeeld, al schuilt in elk cliché een kern van waarheid. In Tsjechië is het gebrek aan gastvrijheid dat respondenten bij niet-Roma vermoeden, in zoverre verklaarbaar dat er sinds de arbeidsplicht in de communistische tijd veel vrouwen fulltime werkten. Zoals overall in de westerse wereld waar vrouwen meer buitenshuis gaan werken, begint de mee-eet- en gastvrijheidscultuur te eroderen. Hoogopgeleide Roma en Sinti respondenten geven aan dat een baan buiten de deur moeilijk te combineren is met zelf uitgebreid voor de hele familie koken. Denise (1982):

Mijn moeder heeft mij wel verwend want weet je, die kookt nu nog iedere dag en dan belt ze op: Wil je eten?³⁷

De traditioneel grote saamhorigheid en gastvrijheid is bij de Generaal-pardon Roma niet meer zo vanzelfsprekend als vroeger, meent Juliano (1981). Door de toenemende welvaart zijn het altijd samen zijn en samen delen in zijn familie onder druk komen te staan. Ook bij Roma dringt volgens hem de ik-cultuur en het materialisme door. Zijn opa en diens broer deelden hun leven, weliswaar met ieder een eigen caravan. 'Maar hun kinderen waren samen, ze aten uit één pan.' Ze bezaten naast die Tabbert-caravan alleen kleren en kookgerei. Nu woont volgens Juliano elk gezin op zichzelf in een eigen huis, met een grote televisie en zitten de gezinsleden ieder voor zich op een eigen smartphone.³⁸ Alleen al daarvoor blijkt het kunnen lezen van nut.

Het tonen van respect voor oudere familieleden is een andere waardevolle traditie die door veel respondenten genoemd wordt. Maatschappelijke status speelt daarbij geen rol, zeggen Jacob (1970) en Sara (1957).³⁹ Een dergelijke vanzelfsprekende eerbied op basis van leeftijd en de plaats in de familie en de gemeenschap is in grote delen van de 'burgersamenleving' in onbruik geraakt, maar bijvoorbeeld in Turkse en Marokkaanse kringen wel gangbaar. Bij Roma en Sinti dient een jonger familielid altijd zijn plaats af te staan aan een oudere, vindt Renata (1984).⁴⁰ Juliano (1981) keek gewoonlijk naar de grond als een oudere iets tegen hem zei. 'Dan durfde ik hem nog niet eens aan te kijken, of iets terug te zeggen.' Tegen een ouder iemand ingaan wordt al als brutaal ervaren, laat staan dat je een grote mond geeft. Maar, zegt Juliano, in de huidige tijd is dat niet meer

36 Ilona (1969) NL-6, 13.

37 Denise (1982) NH-12, 14.

38 Juliano (1981) NH-10, 13. Bij 'Gypsy/Travellers' in Groot-Brittannië en op een paar woonwagenkampen in Nederland bleek dat vooral jongeren relatief frequent gebruik maakten van digitale communicatie, vooral via WhatsApp en Facebook. Zij gebruikten met name smartphones maar ook laptops en tablets. Ook werd via internet gehandeld. Bij ouderen vormde moeite met lezen een probleem bij digitale communicatie, maar zij riepen daarvoor hulp in van jongere familieleden. Townsend, Saleminck & Wallace, 'Gypsy-Traveller communities', 648-650.

39 Jacob (1970) NL-10, 10; Sara (1957) NH-3, 24.

40 Renata (1984) NL-9, 13.

zo strikt.⁴¹ Toch wist Denise (1982) soms niet wat ze hoorde, zo grof als Nederlandse vrienden tegen hun ouders doen.

Zei je dat echt tegen je moeder? En krijg je nou geen straf? Maar dat zeg je toch niet!⁴²

De schaduwzijde van dit respect tonen voor mensen ouder dan jezelf is dat die in werksituaties ook geldt. Dat kan leiden tot ongemakkelijke situaties, bijvoorbeeld als een Roma onderwijsassistente haar wil zou moeten opleggen aan ouders die ouder zijn dan zij. Tsjechische Erika (1991):

Als Roma vrouw voel ik respect voor ouderen en het is moeilijk om ouders iets te gebieden of zelfs maar te adviseren.⁴³

Dit probleem speelde een rol tijdens de opleiding van zes Sinti meisjes tot onderwijsassistente. De projectleider:

Het is lastig als een vrouw, zijnde niet de ouder, adviezen en opvoedingsondersteuning geeft, zelfs al is het positief bedoeld.⁴⁴

Tenslotte is er een veelgenoemd verschil dat een rol speelt in de discipline op school en in het werk. Verschillende respondenten in zowel Nederland als Tsjechië vinden de *gadzje* erg strikt met tijd en afspraken. Petr (1959) verbaast zich over de vaste tijden voor ontbijt, koffie en eten, huiswerk maken of naar bed gaan. Volgens hem hebben Roma dat niet, ze doen dat op het moment dat het hen uitkomt. Zijn Nederlandse leeftijdgenoot Josef (1956) mist bij 'burgers' het spontane leven.

Al die agenda's die ik dan zie en die planningsen, dat het leven al zo uitgestippeld is. Ik weet niet wat morgen mij brengt, ik weet niet wat het vandaag nog voor dag wordt.⁴⁵

Psycholoog Siobhan Boot benadrukte het belang van flexibele roosters op de middelbare school om de kansen van 'Gypsy', Roma en 'Traveller' kinderen op het doorstromen naar hoger onderwijs te vergroten.⁴⁶ Toch strookt een lossere omgang met tijd en afspraken niet altijd met het maatschappelijk opvoedingsideaal of met de discipline binnen een werkzaam bestaan. Nederlandse Renata (1984) van de Nieuwe Roma merkt dat sociaal werkers kritiek hebben op dit gebrek aan regelmaat in de gezinnen.

Die zeggen: 'Dat is geen opvoeding.' Maar dat is nu juist de cultuur.⁴⁷

De andere omgang met tijd beperkt zich niet tot de indeling van de dag. Jacob (1970) vindt Nederlanders erg gepreoccupeerd bezig zijn met het plannen van de toekomst. Dat ziet Lukáš (1991) in Tsjechië terug in de manier waarop ouders met hun kinderen omgaan.

41 Juliano (1981) NH-10, 15; Marieke (1952) NL-4, 15.

42 Denise (1982) NH-12, 14.

43 Erika (1991) TH-4, 8.

44 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 60.

45 Petr (1959) TH-9, 5; Josef (1956) NH-11, 10.

46 Boot, *Promoting the social inclusion*, 280.

47 Renata (1984) NL-9, 18.

Ik denk dat niet-Roma ouders wel van hun kinderen houden maar ze accepteren ze niet zoals ze zijn. Ze hebben iets op het oog voor hen en ze focussen zich op dat resultaat in de toekomst, en niet op het nu. Maar een voordeel aan deze manier van leven is dat het die kinderen later meer mogelijkheden biedt. En Roma lukt dat niet.⁴⁸

Het ontbreken van een langetermijnvisie van Roma ouders tijdens de schoolopleiding van de kinderen bleek ook uit onderzoek van Moravcová e.a. Zij vroegen ouders naar hun onderwijsstrategieën om sociale stijging van hun kinderen te bewerkstelligen. 29 procent van de Roma gaf aan voor hun kinderen het hoogste niveau voortgezet onderwijs als toekomstideaal te beschouwen. Maar voor de meeste ouders bleek dat aspiratieniveau meer een vage notie van sociale mobiliteit te zijn dan een reëel beeld van de inhoud, voorwaarden en vooral de duur van een dergelijke opleiding.⁴⁹

Samengevat zijn het grote saamhorigheidsgevoel, de gastvrijheid, het zorgen voor de familie, het respect voor ouderen en een minder strikte omgang met tijd en afspraken de door de respondenten genoemde kenmerken die zij belangrijk vinden binnen de cultuur van Roma en Sinti, kenmerken die ze missen bij de niet-Roma. Opmerkelijk is dat die karakteristieken nagenoeg overeenkomen in beide landen. Maar even opvallend is dat er grote parallellen zijn met wat andere minderheden als onderscheid ervaren tussen henzelf en de rest van een westerse geïndividualiseerde samenleving. Het gaat bovendien niet om culturele gebruiken die per se verloren gaan bij een onderwijs- en maatschappelijke carrière. Dat geldt slechts voor de neiging bij Roma om minder ver vooruit te plannen. Het bereiken van een hoger opleidingsniveau vereist bij uitstek een langetermijnplanning. Als die, zoals Lukáš aangeeft, ontbreekt is dat een van de mogelijke verklaringen voor het zo moeizame verloop van de schoolloopbaan van zoveel Roma en Sinti. Een schaduwkant van de saamhorigheid en het gericht zijn op de eigen familie zou kunnen zijn, dat die niet bevorderlijk is voor het leggen van contacten met de rest van de samenleving. Voor een Roma of Sinti kind dat in een familie opgroeit waarin weinig contacten met de omringende maatschappij zijn, is de eerste schooldag dan ook een harde overgang waar de ouders tegenop zien.

Een beschermde jeugd

Vergeleken bij andere kinderen groeien Roma en Sinti kinderen tot hun twaalfde jaar heel beschermd op. In het algemeen hebben veel ouders het gevoel dat hun kind als peuter nog veel te kwetsbaar is om naar de voorschool of peuterspeelzaal te laten gaan en dat geldt voor Roma en Sinti ouders in nog sterkere mate. Ze laten zich niet dan met grote moeite overhalen om hun oogappel aan vreemden toe te vertrouwen. Dat heeft niet alleen met huiver voor de 'burgerwereld' te maken. In arme buurten in Tsjechië komen Roma kinderen vaak bij elkaar op school te zitten omdat daar grote concentraties Roma wonen. Bijvoorbeeld in de wijk waar Zdeněk (1957) directeur is van een ge-

48 Jacob (1970) NL-10, 11; Lukáš (1991) TH-10, 15.

49 Moravcová, Bittnerová & Pěničková, *Parental strategies*, 27.

meenschapscentrum hebben de Roma kinderen volgens hem alleen omgang met elkaar. Daardoor zou de overgang naar de wereld van de school iets minder groot moeten zijn. Desondanks beschouwen volgens Zdeněk de ouders de school als een vijandige en onveilige plek.⁵⁰ De drie Tsjechische respondenten die als onderwijsassistenten proberen om kinderen buiten het getto op een betere voorschool of basisschool te plaatsen, hebben steeds te maken met bange en achterdochtige ouders. Al zijn zijzelf Roma, toch is het moeilijk om die angsten weg te nemen.⁵¹ Laubeová weet de mengeling van angst en wantrouwen van Roma ouders aan eigen nare herinneringen aan hun schooltijd. Er was vaak sprake van taalmisverstanden, niet alleen tussen onderwijzer en kind maar ook tussen ouders en onderwijzer. Het idee dat hun kind er in een klas alleen voorstaat, niet alleen voor het eerst zonder ouders maar ook gescheiden van broers en zussen, was voor ouders moeilijk verteerbaar.⁵²

In Nederland, waar kinderen met hooguit een paar andere Roma of Sinti kinderen in de klas zitten, namen ouders eveneens een beschermende houding aan. Dat gold bijvoorbeeld voor de ouders van Marieke (1952). Door oorlogstrauma's achtten zij de kampschool nog enigszins veilig, maar naar een school buiten het kamp gaan was geen optie.⁵³ In de jongere generatie is het wantrouwen ten opzichte van de wereld buiten de eigen gemeenschap nog altijd groot. De meeste Sinti en Roma hebben weinig contact met mensen buiten hun eigen kring. Dat geldt ook voor een deel van de respondenten die op reguliere basisscholen hebben gezeten. Ilona (1969) zegt over haar dochter Johanna (1995): 'Ze ging toch altijd met de meisjes van de eigen soort om, zeg maar.'⁵⁴

Een groot deel van de kennis die Roma en Sinti hebben over de rest van de samenleving, ontlene ze aan de televisie, die vaak de hele dag aanstaat. De jongere generatie baseert zich in de eerste plaats op de sociale media. In het televisiejournaal wordt vooral aandacht besteed aan slecht nieuws, dat uitvergroot de huiskamers binnenkomt. Dat beeld wordt nauwelijks gecorrigeerd door andere ervaringen, wat maakt dat ouders vooral bij de kleintjes erg ongerust zijn als die naar school toe moeten. In het evaluatierapport over de opleiding van Sinti meisjes tot onderwijsassistente worden Sinti ouders dan ook overbezorgd genoemd.

We hadden bijvoorbeeld een vader die de hele dag onder de kapstokken zat om in de gaten te houden wat er met zijn kind gebeurde.⁵⁵

Vanuit de school van onderwijzeres Brigitte Oomens worden Sinti ouders met jonge kinderen direct benaderd om ze van het nut van de peuterspeelzaal te overtuigen. Daarom zitten de meeste peuters wel al op school. Voor Oomens is het een bekend beeld dat in het begin van het schooljaar de ouders van die peuters zich schuilhouden achter de

50 Zdeněk (1957) TH-12, 3-4.

51 Marie (1990) TH-7, 9-10; Elena (1975) TH-3, 5. Ook uit onderzoek van Myers & Bhopal in Engeland bleek dat ouders hun kinderen niet graag naar school stuurden, omdat ze bezorgd waren voor racistisch gepest. Myers & Bhopal, 'Gypsy', 426-430.

52 Laubeová, *The role*, 13.

53 Marieke (1952) NL-4, 6.

54 Ilona (1969) NL-6, 5-6; Johanna (1995) NL-7, 1-2.

55 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 60.

struiken bij het lokaal om te kijken wat er zich in de klas van hun kind afspeelt.⁵⁶ Sinti ouders zelf zijn ervan overtuigd dat zij op een meer verantwoordelijke manier omgaan met de veiligheid van hun kind dan Nederlandse ouders, is de ervaring van Denise (1982) als onderwijsassistente.

We willen ons aanpassen, maar niet aan het idee dat mijn kind daar misschien wel onveilig zit.⁵⁷

Al is Denise zelf professioneel bij de school betrokken, in haar antwoord gebruikt ze de wij-vorm, om aan te geven dat dat nu eenmaal de manier is waarop 'wij, Sinti' dat doen.⁵⁸ In tegenstelling tot Sinti leren Nederlandse ouders hun kind volgens Denise al vanaf zeer jonge leeftijd om zelfstandig te zijn en eigen verantwoordelijkheden te dragen. 'En dat is eigenlijk bij ons een soort van taboe.' Sinti kinderen mogen bijvoorbeeld niet op de klimrekken bij de school spelen, omdat de ouders bang zijn dat hun kind eruit valt en op zijn hoofd terecht komt.⁵⁹

Roma en Sinti in Nederland groeiden in de beschermde omgeving van de eigen familie op en dat geldt nog sterker voor kinderen op een woonwagenveld. Als kind mocht je het kamp niet af en de hele familie hield je in de gaten, herinnert Raul (1971) zich.⁶⁰ Dat komt overeen met de observaties van Overbekking e.a. in de jaren tachtig. Contacten met de 'burgermaatschappij' werden voor de kinderen op het kamp niet op prijs gesteld en vonden altijd gecontroleerd plaats.⁶¹

Ouders voelen niet alleen de drang om hun kind tegen gevaren op school te beschermen, ook de weg naar school wordt als te onveilig gezien. Scholen en gemeenten dringen er bij ouders op aan om jongeren te leren zelfstandig van en naar school te gaan. Maar volgens professionals in de laatste *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs* over schooljaar 2015-2016 is dat voor ouders een emotioneel beladen onderwerp. Als kinderen niet met de auto naar school kunnen worden gebracht, is er eigenlijk geen acceptabele manier voor de ouders om hun kind naar school te laten gaan.⁶² Carolien (1982), zelf onderwijsassistente en dus werkzaam in het onderwijs, bracht haar eigen zoon elke dag naar het vmbo. Patrick (1993) woonde dichtbij school, maar werd altijd gebracht en gehaald met de auto. Als er sneeuw lag dan werd er een taxi gebeld.⁶³ Hetty (1992) mocht pas aan het einde van de middelbare school heel soms alleen op de fiets, tien minuten fietsen, maar als het regende mocht dat beslist niet.

En dan kwamen vriendinnen altijd natgeregend op de middelbare school en dan zat ik altijd heel droog. Zeiden ze: Ah, werd jij weer gebracht en ik helemaal nat!⁶⁴

⁵⁶ Interview B. Oomens (15.05.2019) 2.

⁵⁷ Denise (1982) NH-12, 6.

⁵⁸ Schrover, 'Memory', 43.

⁵⁹ Denise (1982) NH-12, 5-6.

⁶⁰ Raul (1971) NH-5, 3 en 6.

⁶¹ Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 142.

⁶² Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 30; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 116.

⁶³ Carolien (1982) NL-1, 6; Patrick (1993) NL-12, 3.

⁶⁴ Hetty (1992) NH-4, 16.

Het vervoer vormt dus een belangrijke belemmerende factor voor de aanwezigheid op school. De vijftien Roma meisjes in het Trimbos-onderzoek die vaak verzuimden, hoefden niet naar school als hun vader niet in staat was om hen te brengen vanwege ziekte of een kapotte auto.⁶⁵ Sinti jongeren gaan zelden of nooit met het openbaar vervoer, wat bij bezoek aan het voortgezet onderwijs, vaak wat verder van huis, een belangrijk obstakel vormt om dagelijks naar school te komen. Voor de zes Sinti onderwijsassistenten in opleiding van rond de twintig was met het openbaar vervoer reizen evenmin een optie, zelfs niet onder begeleiding.⁶⁶ Marieke (1952) daarentegen spoorde haar dochter aan om zich niet door de Sinti mores op het kamp te laten weerhouden toen ze voor haar mbo-opleiding steeds zelfstandig met de trein moest om examen te doen.

Van niemand wat aantrekken, gewoon doen. Als jij dat wil, gewoon doen, met de trein. Heel zelfstandig geworden en heel onafhankelijk.⁶⁷

Maar mee op schoolreisje, dat mochten de dochters van Marieke (1952) dan weer niet: 'want dan geef je ze uit handen'. Al gingen er drie onderwijzeressen mee, ze vond het toch niet verantwoord. Het schoolreisje vormde in veel gezinnen van de Nederlandse respondenten een dilemma. Denise (1982) mocht als kind niet mee omdat de onderwijzers de kinderen veel te vrij lieten.⁶⁸ Vaak echter werd het zo opgelost dat ouders zelf meegingen om vooral hun eigen kind in de gaten te kunnen houden.⁶⁹ Sinds Carolien als onderwijsassistente op school werkte, mochten de Sinti kinderen mee op schoolreisje. Sommigen mochten zelfs mee in de bus, al reden de ouders er dan met de eigen auto achteraan om te kijken of alles goed ging. Maar mee op schoolkamp, nachten weg van huis, dat stond pas echt haaks op de culturele zeden. Dat mochten Caroliens eigen kinderen beslist niet, ook de jongens niet.⁷⁰ Zo was het bij hoogopgeleide Hetty (1992) thuis ook, ze mocht wel op schoolreisje maar niet op kamp, tot onbegrip en medelijden van haar vriendinnen. Hetty's eigen kinderen zijn heel jong en als die de tienerleeftijd hebben, mogen ze van haar wel in Nederland op kamp, maar niet in het buitenland, dat vindt ze te gevaarlijk.⁷¹ De dochter van Magda (1971) mocht onder geen beding een nacht van huis. Magda ging naar school om de leerkracht uit te leggen waarom dat niet mocht:

Ik kom gewoon aangeven dat vanuit onze cultuur het meisje niet onder ons dak weg mag, niet eerder dat zij getrouwd is. Want het is niet alleen voor mij, ik weet wel dat mijn kind niets doet, maar het is wel de naam die zij krijgt binnen de gemeenschap en dan wordt zij met de nek aangekeken.⁷²

65 Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, 52.

66 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 32.

67 Marieke (1952) NL-4, 8 en 13.

68 Denise (1982) NH-12, 6.

69 Raul (1971) NH-5, 5-6; Miloš (1947) NL-2, 2; Hetty (1992) NH-4, 5; Renata (1984) NL-9, 12.

70 Carolien (1982) NL-1, 5-6.

71 Hetty (1992) NH-4, 5-6.

72 Magda (1971) NL-5, 20.

Voor Magda was het doorslaggevend dat er geen smet kwam op haar dochters eerbaarheid en op haar eigen goede naam als moeder. Eerzame Roma of Sinti ouders laten hun kinderen niet met het openbaar vervoer gaan, onder voorwaarden mee op schoolreisje, maar niet mee op kamp. De overweging die daaraan ten grondslag ligt, lijkt niet gebaseerd op een analyse van eventuele veiligheidsrisico's maar op culturele gronden, op basis van het 'zo doen wij dat nu eenmaal'-argument. Het verliezen van de eerbaarheid heeft grote gevolgen, dan ben je het aanzien in de gemeenschap kwijt.

De eerbaarheid van de meisjes was niet alleen in het geding op het schoolkamp. Dat gold lang voor naar school gaan na het twaalfde jaar. Totdat de leerplicht voor Roma en Sinti strikter gehandhaafd werd, werden vrijwel alle meisjes thuisgehouden. Maar ook de jongens gingen nog nauwelijks naar het voortgezet onderwijs.

Vroeg volwassen

In Nederland probeerde de overheid het volgen van voortgezet onderwijs af te dwingen, en in Tsjechië het voltooien van het basisonderwijs, maar dat betekende niet dat de ouders en kinderen overtuigd raakten van de meerwaarde van die extra jaren naar school. Vanaf de puberleef tijd worden de meeste Roma en Sinti kinderen bijna zonder overgangperiode als kind af beschouwd en als volwassen en huwbaar gezien. Om hen voor te bereiden op die vroege volwassenwording worden ze binnen de familie al van jongs af aan overal bij betrokken.⁷³ De mate waarin jonge Roma en Sinti kinderen beschermd worden, geldt dus alleen in contact met de buitenwereld, op school en met *gadzje* kinderen. De socialisatie binnen de familie intensiveert het wij-gevoel. Kinderen worden goed voorbereid op hun gendergerelateerde rol.⁷⁴ Voor de jongens betekent het bereiken van de volwassenheid meer bewegingsvrijheid en zelfbeschikking. Als ze ouder zijn dan twaalf à dertien krijgen ze er een belangrijke stem in of ze al dan niet naar school gaan. Geïnterviewde Engelse '*Gypsy/Traveller*' ouders wezen sociale wetenschappers Martin Myers, Derek McGhee en Kalwant Bhopal op frustraties bij hun zoons van twaalf jaar en ouder, als ze op school niet het respect kregen waar ze als 'volwassenen' recht op meenden te hebben. Ze voelden zich er niet op hun plaats omdat ze als man net zo goed zelf geld zouden kunnen verdienen. Maar meisjes zagen volgens Myers e.a. wel voordelen van naar school gaan, omdat ze dan niet thuis de huishouding hoefden te doen.⁷⁵ Het grootste toekomstideaal waarmee vooral de meisjes werden opgevoed was een eerbaar huwelijk met een goede partner, liefst uit eigen kring. De status van getrouwde vrouw en moeder was voor hen van wezenlijk belang.⁷⁶ Ze werden thuisgehouden omdat ze zich moesten voorbereiden op hun leven als huisvrouw en uit vrees voor het verlies van

73 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 141-145; *Roma, Sinti en woonwagenbewoners: succesfactoren en knelpunten op het gebied van arbeidstoeleiding* (Den Bosch 2006) 4-5.

74 Powell, 'Gypsy-Travellers/Roma', 150.

75 Myers, McGhee & Bhopal, 'At the crossroads', 538. Zie ook Derrington & Kendall, 'Challenges', 125-126; O'Hanlon, 'Whose education?', 248; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 116.

76 S. Rutten e.a., *Gewoon getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland* (Den Haag 2015) 109. Dit onderzoek uit 2015, naar kindhuwelijken in religieuze kring en bij Roma en Sinti, geschiedde in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

hun maagdelijkheid voor het huwelijk.⁷⁷ De moeder van de Nederlandse Dragana (1977) kreeg in de jaren tachtig in het milieu van de conservatieve Generaal-pardongroep zelfs al afkeurend commentaar dat die haar op haar twaalfde nog naar school liet gaan.

Waarom gaat zij nog naar school toe, wat moet zij daar? Ze kan toch beter thuisblijven, leren koken en schoonmaken! Dat kreeg ze dan te horen.

Na de basisschool moest Dragana thuisblijven, want naar school gaan hoorde niet voor een meisje ouder dan twaalf, dat is wat *gadzje* doen.⁷⁸

De eerbaarheid van de meisjes is een kostbaar goed. In conservatieve kringen dragen meisjes nog altijd alleen maar lange rokken. Een rok tot op de knie of een broek of legging wordt niet decent genoeg geacht. Renata (1984) draagt zelf nooit een traditionele lange rok als ze naar haar werk gaat of naar school op bijvoorbeeld een ouderavond of een schoolfeest, om zich aan te passen aan de in Nederland passende kledingstijl. Dit riep de afkeuring op van sommige Roma vrouwen, die haar toevoegden: 'Gadzje! Je hoort niet bij de Roma!'. Toch ziet ze dat bij jonge Roma meisjes wel veranderen. Die mogen uitgaan en dan dragen ze vaak geen lange rok.⁷⁹ Hetty (1992) past haar kledingstijl aan als ze naar de familie gaat. Thuis of naar haar werk draagt ze gerust strakke jeans maar ze zou nooit zo gekleed naar haar familie gaan, dat voelt respectloos.⁸⁰ Sara (1957), van de oudere generatie, droeg een broek tijdens het interview. Maar zij voelde zich genoodzaakt om zich daarvoor te verontschuldigen want normaal, zei ze, draagt ze altijd een rok.⁸¹

Maar hoewel de traditionele lange rok dus vooral bij jongere vrouwen op z'n retour is, wordt er soms wel met de folklore ervan gespeeld. Op het Internationaal Gipsy Festival, een muziekfestival dat van 1997 tot en met 2016 jaarlijks in Tilburg gehouden werd, werden in kramen lange rokken met roesjes en omslagdoeken met muntjes eraan verkocht. Onder de festivalbezoekers waren stevast jonge *gadzje* meisjes te vinden met zo'n lange rok en omslagdoek, een bloem in het haar en, atypisch maar wel in lijn met het stereotiepe beeld, dansend op blote voeten. Maar, als schoolvoorbeeld van cultureel makelaarschap, in de eetstalletjes met 'Gypsy Food' stonden Sinti vrouwen in dergelijke kleren uitgedost te verkopen.⁸²

De vrees van de ouders dat ze de grip op hun kinderen kwijtraken als ze naar het voortgezet onderwijs gaan, is wel enigszins te begrijpen. Ouders schonken met bezwaard gemoed de scholen het vertrouwen, ondanks de risico's in hun ogen van de omgang met 'burgerkinderen'. Timmermans wees in de edities van de *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs* van 2015 en 2017 op de kans om in het voortgezet onderwijs met verkeerde vrienden in aanraking te komen. Nederlandse Juliano (1981) en Tsjechische Eva (1996) noe-

77 Juliano (1981) NH-10, 7-8. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 118-119.

78 Dragana (1977) NL-3, 5.

79 Renata (1984) NL-9, 12.

80 Hetty (1992) NH-4, 17.

81 Sara (1957) NH-3, 1-2.

82 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Gipsyfestival> (geraadpleegd op 21.12.2020). Ik bezocht de edities van 2015 en 2016.

men de angst bij ouders dat hun kinderen met drugs in aanraking komen. Alcohol en vrije seksualiteit vormen eveneens een gevaar.⁸³ Specifiek de meisjes kunnen slachtoffer worden van jongens die met kwade bedoelingen relaties met hen aangaan. Het oncontroleerbare gebruik van sociale media vormt nog een extra bedreiging. Via dating apps kunnen meisjes contact zoeken met jongens. Om meisjes daarvoor te behoeden werd er op meerdere Nederlandse scholen een gericht project voor seksuele voorlichting opgezet.⁸⁴

De bezorgdheid om tienerkinderen dat ze dreigen te ontsporen door contacten op het voortgezet onderwijs, is natuurlijk niet uniek voor Roma en Sinti. Bijvoorbeeld Turkse en Marokkaanse ouders vreessen voor vernederlandsing van hun dochters. Daarom werden ze niet gestimuleerd om het mbo te volgen en werd het in sommige gevallen zelfs van huis uit tegengewerkt.⁸⁵ De eerste-generatie Turkse ouders waren bezorgd om hun schoolgaande kinderen omdat in het onderwijs niet de sociale controle heerste die ze van vroeger op het Turkse platteland gewoon waren. Net zoals bij Roma en Sinti hadden die ouders zorgen over de sociale codes over de omgang tussen jongens en meisjes, en voor de zonen ook over verkeerde vrienden en drugs. Omdat in de meeste gezinnen het belang van een goede opleiding uiteindelijk zwaarder woog, kregen de tweedegeneratiekinderen schoorvoetend toch het vertrouwen om de bewegingsvrijheid te nemen die nodig was om een opleiding te kunnen volgen.⁸⁶ Wel werd daarbij grote waarde gehecht aan het levend houden van de tradities en leefstijl, als waarborg om hun kind niet te verliezen. Maar zoals Sterckx aantoonde, hoogopgeleide mannen en vrouwen uit de tweede-generatie Turken en Marokkanen zijn vaker vrijgevochten en vernederlandst, hebben etnisch diverse contacten en laten zich meer leiden door het romantische ideaal van vrije partnerkeuze.⁸⁷ Roma en Sinti ouders kunnen er dus met reden beducht voor zijn dat hun kind met een hoger opleidingsniveau dichter bij de *gadzje* wereld komt te staan.

Maar een nog belangrijker reden die respondenten naar voren brengen is dat voortgezet en hoger onderwijs een huwelijk op jonge leeftijd in de weg zit. Andersom geldt dat ook: jong trouwen en als tiener moeder worden, vormen voor meisjes uit conservatieve families nog altijd een belemmering om een hoger onderwijspeil te halen. Gkofa constateerde dat in Griekenland haar hoogopgeleide respondenten het Roma gebruik om jong te trouwen als een hindernis beschouwden voor het afronden van een opleiding.⁸⁸

In het verleden ontmoetten Roma en Sinti pubers elkaar op doorreis. Als een jongen en meisje voor elkaar kozen en één of meerdere nachten samen wegbleven, gold dat als ge-

83 Juliano (1981) NH-10, 7; Eva (1981) TL-11, 4. Zie ook Myers, McGhee & Bhopal, 'At the crossroads', 542-543; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 116.

84 Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 32 en Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2013-2014*, 27-28; Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 71. Interview P. Dovens (16.06.2016) 6. Zie voor culturele problemen bij Engelse 'Gypsy and Travellers'-ouders met seksuele voorlichting en schoolreisjes: Myers, McGhee & Bhopal, 'At the crossroads', 540.

85 Crul, *De sleutel tot succes*, 148.

86 Coenen, 'Word niet zoals wij!', 146-150.

87 Sterckx, *Trouwen met een vreemde*, 214.

88 Gkofa, *Greek Roma*, 145.

trouwd. Een burgerlijk huwelijk deed er niet toe.⁸⁹ Met het trekverbod is die traditie opgehouden te bestaan. In de documentaire *Onze schoondochter* uit 1998 van Grietje Keller en Paul Öfner is te zien hoe een jongen van de Generaal-pardon Roma in de verre familie in het buitenland op zoek is naar een bruid. Omdat toevallige ontmoetingen en weglopen zich niet meer voordeden, zagen de ouders zich gedwongen om hun zoon van tegen de achttien langs mogelijke huwelijkskandidates te brengen. Uiteindelijk namen hij en zijn aanstaande bruid van zestien zelf de beslissing om met elkaar door het leven te gaan.⁹⁰

Omdat de spoeling aan beschikbare huwelijkspartners in Nederland dun is, halen Nederlandse Roma hun schoondochters regelmatig uit onder meer Joegoslavië, Hongarije en Tsjechië, weet Ilona (1969) van haar eigen verre familieleden. Tot haar afschuw werden volgens de geruchten de meisjes daar op een rij gezet en konden ze kiezen. 'Dat is erg. Ga je je dochter verkopen. Echt letterlijk verkopen voor geld.'⁹¹ Deze importbruiden uit Oost-Europa zijn niet zelden jonger dan achttien. In de familie van Patrick (1993) komt het voor dat meisjes onder de zestien jaar al trouwen, in een sporadisch geval zelfs al met dertien jaar. Patrick, die zelf met moeite de basisschool heeft afgemaakt, vindt dat het voor de jonggetrouwde meisjes klaar moet zijn met school. Maar het hangt volgens hem van de leerplichtambtenaar af of ze wel of niet met rust gelaten worden. 'De ene keer accepteren ze dat niet en de andere keer wel.' Juliano (1981), die mbo heeft gedaan, ziet die jonge meisjes tot zijn spijt getrouwd en wel thuis blijven zitten.

Dan zie je dat dan de instanties hun handen ervan aftrekken. Dan vind ik, dan moet je ook doorgaan, doorzeuren, en doorzetten van joh, nou moet je ook nog naar school, nou ben je ook nog leerplichtig. [...] Dus als iemand vijftien, zestien is en getrouwd, heeft ze dan geen recht meer op onderwijs, moet je die dan zo laten? Ook al heeft ze dan een kindje? Nee!⁹²

In het algemeen is de huwelijksleeftijd bij Roma en Sinti aan het stijgen. Het onderzoek *Gewoon getrouwd* naar kindhuwelijken in Nederland meldde dat bij Roma en Sinti kindhuwelijken nog altijd voorkomen maar dat de leeftijd naar boven opschuift. Professionals in het onderwijs en bij gemeenten onderschreven in de *Monitor Sociale Inclusie* van 2020 dat de huwelijksleeftijd langzaam naar boven de achttien jaar ging. Ze verklaarden dat door het mondiger worden van jongeren en door het strikter handhaven van de leerplichtwet waardoor jongeren tot hun achttiende jaar op school zitten.⁹³

Kindhuwelijken zijn allerminst voorbehouden aan Roma en Sinti, bleek uit de dataset Child Marriage van Unesco over het percentage vrouwen dat in de periode van 2012-2018 op hun vijftiende jaar al getrouwd was of in gemeenschap leefde. Nederland, Tsjechië en andere westerse landen kwamen in dat document niet voor, omdat het percentage in de hele bevolking niet noemenswaardig is. Dat betekent dus niet dat er in die landen helemaal geen kindhuwelijken voorkomen. De lijst wordt gedomineerd door

89 Rutten e.a., *Gewoon getrouwd*, 80-81.

90 Uitgezonden door de NPS op 17.02.1998.

91 Ilona (1969) NL-6, 12-13.

92 Patrick (1993) NL-12, 6; Juliano (1981) NH-10, 8.

93 Rutten e.a., *Gewoon getrouwd*, 62-63. Deze ontwikkeling is al enige jaren gaande: Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 113; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 111-112.

ontwikkelingslanden waar de bevolking zeer arm is en geboortecijfers relatief hoog zijn. Daar zien gezinnen zich vaker door schaarste en werkloosheid gedwongen om dochters vroeg te laten trouwen of uit te huwelijken, omdat dat verlichting brengt van de lasten.⁹⁴ Zo was trouwen en zwanger raken op de tienerleeftijd in arme arbeidersmilieus in Nederland tot een eeuw geleden niet ongewoon. Maar hier was de reden daarvoor juist de grotere zelfstandigheid van tieners, omdat ze in de fabrieken werkten, eigen geld verdienden en dus minder afhankelijk raakten van hun ouders.⁹⁵

In Tsjechië zijn er veel tienermoeders onder Roma. Zwanger worden tussen vijftien en zeventien is geen uitzondering en wordt niet als een schande gezien.⁹⁶ Pavel (1989) trouwde met een *gadze* vrouw, maar op een Roma manier: ze was al zwanger voor ze de basisschool kon afmaken.⁹⁷ Opmerkelijk genoeg staan Tsjechische Roma vrouwen, die het zelf betreuren dat ze zonder waardevolle diploma's van school gekomen zijn, machteloos als hun eigen dochter tienermoeder wordt. Ze kunnen er zelfs nog enig begrip voor opbrengen dat het zo loopt. Doubek vertelde over een intelligente Roma vrouw die zichzelf vanuit het speciaal onderwijs had opgewerkt tot een baan bij een ngo, die alleen maar kon hopen dat haar twee puberdochters het reguliere basisonderwijs tot hun vijftiende zouden afmaken. Mochten ze zwanger raken dan waren ze weer terug bij af.⁹⁸ Hoewel Michaela (1981) er zelf achteraf spijt van heeft dat ze geen opleiding heeft en al op haar zestiende een kind had, geeft ze haar dochter van vijftien toch alle vrijheid om, als ze daarvoor kiest, hetzelfde te doen.⁹⁹ Ook Eva (1996) beviel van haar dochter toen ze zestien was. Zelf wil ze alsnog de basisschool afmaken en ze hoopt dat haar dochter een goede opleiding zal volgen. Toch zal ze niet gaan dwarsliggen als haar dochter op haar vijftiende verliefd wordt en wil trouwen.

Liefde is het belangrijkste van alles en als ze van iemand houdt, krijgt ze onze toestemming.¹⁰⁰

Jong trouwen en zwanger worden hebben voor meisjes grote gevolgen voor het opleidingsniveau. In Tsjechië betekent dat voor hen bijna automatisch het einde van een leven buiten de deur. Milada (1972) moest op haar zeventiende stoppen met het mbo omdat ze onbedoeld zwanger raakte. Ze had begrepen dat haar vriend onvruchtbaar was. Pas toen ze in de dertig was, pakte ze haar studie weer op.¹⁰¹ De jongere zus van Jiří (1963) trouwde maar wist desondanks haar academische studie af te maken. Dat kon alleen omdat ze met een niet-Vlachische man getrouwd was want die had daar nooit toestemming voor gegeven.

94 <https://data.unicef.org/resources/dataset/child-marriage/> (geraadpleegd op 21.12.2020); R. Marcus, *Poverty and violations of children's right to protection in low- and middle-income countries. A review of the evidence* (Londen 2014) 18-25. Zie ook D.R. Hotchkiss e.a., 'Risk factors associated with the practice of child marriage among Roma girls in Serbia', *BMC International Health and Human Rights* 16:6 (2016) 1-10.

95 De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 121-124.

96 Interview D. Doubek (14.02.2014) 2.

97 Pavel (1989) TL-9, 4.

98 Interview D. Doubek (14.02.2014) 2.

99 Michaela (1981) TL-7, 6.

100 Eva (1996) TL-11, 4.

101 Milada (1972) TH-5, 8.

Bij ons is het zodanig dat het meisje beloofd wordt aan een partner. En mijn vader zei: 'Nee, ik wil dat mijn dochters een opleiding hebben.'¹⁰²

In Nederland gaat Vlachische Renata (1984), zelf vanuit Slowakije ingetrouwd in een Nederlandse Roma familie, over het jonge trouwen van kinderen in discussie met vrouwen die uit Hongarije en Roemenië gehaald waren.

Want zij zeiden: mijn meisje mag niet naar school. Als zij twaalf jaar is, moet zij gaan trouwen. Ik zeg: nee, als mijn jongen op zijn twaalfde wil trouwen dan heeft hij grote ruzie met mij. Hijzelf is nog een kind en een kind moet naar school, om te leren. Maar niet gaan trouwen!¹⁰³

Maar andersom, de angst dat een kind zal overschieten, komt bij ouders ook voor. Tsjechische hoogopgeleide Roma worden onder druk gezet om op tijd te beginnen met trouwen en kinderen krijgen. Lukáš (1991):

Bij mij hebben ze het er ook over, je moet een gezin stichten, je bent te oud. Ik ben 24, give me peace! Haha!

Met zijn opleiding hoopt hij op een goeie baan met een goed salaris, met aanzien ook bij de *gadzje* en om dat te bereiken heeft hij meer tijd nodig. Maar zijn moeder vindt dat hij allang de leeftijd heeft om vader te zijn.

Dan zegt ze: 'Wanneer zal je kinderen krijgen? Als je dertig bent? Maar dan ben je oud! Als jouw kinderen twintig zijn, zul jij vijftig zijn. Dan kun je niet meer van ze genieten.' Dus hierover zijn we het niet eens. Want ik wil nog niet ophouden met een single te zijn. Ik wil door!¹⁰⁴

Maar het zijn vooral de meisjes, ook in Nederland, die in de familie kregen voorgehouden dat hun bestemming in een huwelijk en kinderen lag. Gisela (1978):

Naar school, wat leer je daar, wat heb je eraan? Want standaard was het vroeger, bij de oudjes vooral, trouwen en kinderen krijgen en that's it. Een vrouw heeft maar één recht, het aanrecht, dat soort spreukjes.¹⁰⁵

Traditionele rolpatronen

Voor vrouwelijke respondenten, zowel hoog- als laagopgeleid, vormen de traditionele rolpatronen een barrière bij het volgen van een opleiding en het hebben van een maatschappelijke loopbaan. Toen bijvoorbeeld Nederlandse Carolien (1982) ging werken als onderwijsassistente, stuitte ze in de familie op alleen maar onbegrip.

102 Jiří (1963) TH-6, 1-2.

103 Renata (1984) NL-9, 11.

104 Lukáš (1991) TH-10, 14.

105 Gisela (1978) NH-6, 6-7.

Waarom ga je werken, waarom blijf je niet op het kamp bij de kinderen? Mijn moeder vond dat, mijn opa vond dat. Al was die uiteindelijk heel trots dat ik een baan had. Hij dacht dat ik advocaat was.¹⁰⁶

Hoewel Ilona (1969) vroeger wel met haar vader mee ging venten, is ze vooral als huisvrouw opgevoed.

Leer maar een goeie pan vreten te koken en een doek in de handen te houden, hoe dat moet.¹⁰⁷

Volgens Sara (1957) is dit een traditie die mede door vrouwen zelf in stand gehouden wordt.

Over het algemeen is het een teken van: ik kan stoppen als ik kinderen krijg. Mijn man zorgt voor mij, het is een soort status.¹⁰⁸

In Tsjechië is volgens de vrouwelijke respondenten het traditionele rolpatroon onder Roma altijd blijven voortbestaan, ondanks dat in de communistische tijd de arbeidsplicht uiteraard ook voor vrouwen gold. De *gadzje* moeder van Marie (1990) kreeg bijvoorbeeld van haar schoonmoeder het verwijt dat ze Marie naar de middelbare school liet gaan.

Toch is er in de ervaringen van respondenten een verandering te bespeuren in de verankering van die rolpatronen. Pavel (1989) moest net als zijn familie aan het idee wennen dat zijn *gadzje* vrouw die als tienermoeder gestopt was met de basisschool, toch weer met school begon. Hij vond eerst dat ze als huisvrouw thuis bij de kinderen hoorde te zijn. Maar daarna juichte hij het toe.¹⁰⁹ Ook de man van Milada (1972) was, toen zij vertelde weer te gaan studeren, bang dat ze er een *gadzji* van zou worden.

Hij schold mij uit: 'Je bent zwart, maar van binnen ben jij een volgescheten *gadzji*. Wat wil je bereiken?'

Haar echtgenoot moet daar nu om lachen en verduidelijkt:

Bij de Roma moet de vrouw thuis zijn, koken en niet ergens rondlopen. Zij hoort bij de haard te blijven. Dat is het gebruik bij de Roma.

Milada: Naar zijn gevoel is het zo dat hoe meer opleiding ik heb, hoe meer ik de waarden van de Roma kwijtraak. Maar dat is niet het geval. Hoe hoger opgeleid ik ben, hoe meer ik besef dat ik een Roma vrouw ben.¹¹⁰

In Nederland ziet Johanna (1995) bij haar eigen generatie op het kamp toch meer vrouwen die gaan werken, vrouwen die niet afhankelijk willen zijn. Om een wat betere baan te krijgen met een hoger salaris volgen vooral de meisjes eerst een opleiding, zegt Ma-

106 Carolien (1982) NL-1, 1.

107 Ilona (1969) NL-6, 8-9.

108 Sara (1957) NH-3, 14.

109 Pavel (1989) TL-9, 4.

110 Milada (1972) TL-5, 4-5.

riek (1952) die dat waarneemt in de generatie van haar dochters. Jongens gaan bij hun vader in het bedrijf werken. De meisjes willen eerst een tijdje van hun vrijheid genieten en niet meteen trouwen.

Tegenwoordig is dat steeds later, die leeftijd schuift op. Ze verdienen hun eigen geld, ze hebben een eigen auto. Nou, die man die kan wel wachten.¹¹¹

Josef (1956) merkt op dat het niet de jongens zijn die een opleiding gaan doen voor een baan buiten de deur.

D'r is niet één jonge Sinto die niet stoer is. Of die niet stoer wil zijn. Dus nee, dat zie ik nog niet gauw gebeuren dat die gaan studeren. Of wat dan ook, een cursus volgen. Allemaal handelaren. Muzikant of handelaar.¹¹²

Magda (1971) heeft zelf geen opleiding gedaan maar wel altijd gewerkt. Ze had het geluk dat haar 'reiziger' echtgenoot zo nodig meehielp in het huishouden: 'Hij kan ook een stofzuiger in zijn handen pakken.' Zij denkt dat vooral meisjes geneigd zijn een opleiding te volgen en te gaan werken omdat het verdiende geld ze onafhankelijker maakt, soms tot schrik van de mannen.

Dat ze sparen kunnen, dat ze iets leuks kunnen kopen ervan. Dat ze haar eigenwaarde krijgen. Gevoel van hé: ik hoef mijn hand niet op te houden, ik ben niet afhankelijk van jou. Want daar zit het, dat ze daar heel bang voor zijn. Dat die meisjes zelfstandig worden en dat ze haar zelfwaarde krijgen. Dat ze zeggen: ik ben van jou niet afhankelijk, ook zonder jou red ik mij¹¹³

Maar soms beweegt de slinger weer terug. Magda's eigen dochter met zelf een mbo-diploma en al werkervaring, is nu getrouwd met een 'reiziger' van de oude stempel die vindt dat vrouwen niet horen te werken.¹¹⁴

Al benadrukken de meeste respondenten dat over het algemeen de in hun ogen traditionele rolpatronen in ere gehouden worden door Roma en Sinti, toch blijkt uit hun eigen levens dat die minder vastliggen. Heel langzaam is het vanzelfsprekend geworden om naar school te gaan en is het opleidingsniveau licht gestegen. Meer vrouwen zijn gaan werken, in elk geval voor hun huwelijk. Jongeren trouwen een paar jaar later en rolpatronen worden iets minder strak. Brigitte Oomens zag als onderwijzeres al verschillende generaties Sinti op de basisschool aan zich voorbijtrekken, ze had zelfs sommige opa's en oma's van de kinderen die nu naar school gaan zelf al in de klas. Vanwege het respect voor oudere mensen hebben vooral de opa's, en indirect de oma's, een belangrijke positie in de traditionele families. Volgens Oomens begint het vruchten af te werpen dat die grootouders door hun eigen schoolervaringen een hogere dunk van onderwijs hebben dan de generaties voor hen.¹¹⁵

111 Marieke (1952) NL-4, 13-14. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 47-48.

112 Jozef (1956) NH-11, 20.

113 Magda (1971) NL-5, 16-17.

114 Magda (1971) NL-5, 8 en 16-17.

115 Interview B. Oomens, (15.05.2019) 2.

Dit is een ontwikkeling waar, nota bene, een halve eeuw overheen gegaan is. Vijftig jaar betekent bij Roma en Sinti zo'n drie generaties. Vergeleken met bijvoorbeeld de Turkse en Marokkaanse Nederlanders verloopt dit proces bij Roma en Sinti buitengewoon traag. Zij hebben de lage sociaaleconomische status en het lage opleidingsniveau gemeen met de eerstegeneratie Turken en Marokkanen maar in die gezinnen maakten sommige kinderen al binnen één generatie een enorme sociale stijging door. Ondanks de aanvankelijke bezorgdheid voor de invloed van de lossere normen en waarden in de Nederlandse maatschappij, wisten zij hun kinderen te motiveren om een betere positie te bereiken in de samenleving. De meeste Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië doen dat nog niet. De vraag is dan waarom het nastreven van een goede maatschappelijke positie nog niet lijkt op te wegen tegen de voordelen van de veilige omgeving van de eigen familie?

Door scholing overhellen naar de kant van de *gadzje*

Gezien worden als gadzje

Het Muzeum romské kultury in Brno, het Museum voor de Roma cultuur, biedt huiswerkbegeleiding aan voor zo'n zestig kinderen in de buurt waar veel Roma wonen.¹¹⁶ Hoewel de huiswerkklas openstaat voor iedereen, waren er maar twee kinderen niet van Roma afkomst: één jongen die met zijn boezemvriend meekwam en een Vietnaames jongetje. Hoewel de kinderen uit eigen beweging kwamen, schaamden ze zich tegenover Roma leeftijdgenoten. Die voegden hen toe dat ze gek geworden waren: 'Huh? Ga jij naar het museum om te leren?' Als ze in de vakantie op excursie gingen en andere Roma kinderen hen onder begeleiding door de stad zagen lopen, werden ze uitgejouwd: 'Gadzje! Gadzje! Gadzje!'¹¹⁷ Huiswerkbegeleiding en pedagogische uitstapjes maken zagen leeftijdgenoten als activiteiten die alleen *gadzje* doen. Roma kinderen die daaraan meededen betichtten zij van *acting white*, want die passeerden daarmee een denkbeeldige grens waardoor ze volgens hun *peers* tot de wereld van de niet-Roma gingen behoren.

Reinard Dewus, de Sinti hoofdpersoon in de documentaire *I Soeni – De droom* uit 2004, lijkt ook doordrongen van het idee dat Sinti nu eenmaal niet in staat zijn om te leren op school. Als een nichtje, een kind uit een gemengd huwelijk, een hogere Cito-score blijkt te hebben dan zijn dochter, zegt hij spottend:

Zo gauw als 'r burgerbloed in zit bij die kinderen, kennen ze beter leren.¹¹⁸

116 In 2016 woonden er nog veel Roma in die wijk, Staré Brno, maar in de toekomst zal dat veranderen. De vervallen panden uit de Habsburgse tijd worden de een na de ander opgeknapt en zullen daarna te duur worden voor de oorspronkelijke bewoners. Er bestaan plannen bij de gemeente om de Roma uit die wijk verspreid over de stad in sociale huurappartementen te plaatsen als een sociale-inclusieproject. Interview P. Band'ouchová (05.04.2016) 1.

117 Ibidem, 1.

118 C. Goeijers, *I Soeni – De droom*. NCRV (2004) 27'04".

Raul (1971) heeft een 'burgervader' maar door de familie wordt hij als een Sinti man beschouwd.

Je hebt familie, zigeunerbloed dus en dat telt. Dat andere bloed dat telt niet, zal ik maar zeggen.

Maar op grond van zijn opleiding en zijn werk als jongerenwerker en zijn kinderen die hbo doen, wordt hij soms voor *gadzjo* uitgemaakt. En een *gadzjo* genoemd worden is krenkend, zegt Raul, omdat dat wil zeggen: je bent niet meer één van ons.

Als Sinti wil je ook Sinti zijn. En een *gadzjo* is toch... Terwijl in alle culturen de zigeuner op de laatste trede staat, staat bij een zigeuner de zigeuner op de hoogste trede. Dus alles wat anders is, is minder. Dus als je dan *gadzjo* genoemd wordt, ja, dan voel je je wel gekrenkt.¹¹⁹

Raul formuleert hiermee waar het teruggetrokken leven in eigen kring om draait. Voor de buitenwereld vormen zij een gestigmatiseerde groep en in reactie daarop voelen zij zich verheven boven de 'burgermaatschappij'. Hun eigenwaarde ontlenen ze aan hun plaats in de eigen groep en niet aan maatschappelijke status.¹²⁰ De Generaal-pardonfamilie van Patrick (1993) bijvoorbeeld leeft met de rug naar de buitenwereld. Aan school wordt, behalve om te leren lezen en schrijven, nauwelijks enig belang gehecht. Tijdens het interview is Patrick op zijn hoede, en zoekt hij naar sociaal-wenselijke antwoorden. Zelf is hij na de basisschool nauwelijks nog naar school geweest en zegt daar spijt van te hebben. Hij hoopt dat zijn zesjarige zoon wel 'diploma's' haalt. Maar als ik vraag waarom zijn zoon op deze doordeweekse dag dan niet op school is, zegt Patrick met een betrap glimlachje:

Ja... Daarom niet, snap je. Kijk, als ik nou eerder wakker was geweest, dan had ik hem wakker gemaakt maar eh... Dus.¹²¹

Patrick's boodschap is duidelijk: zijn kinderen gaan naar school omdat het moet, maar in zijn ogen is onderwijs voor de *gadzje*.

Een vergelijkbare verhouding van een minderheid tot de rest van de samenleving beschreven Fordham en Ogbu met het concept *acting white*. Met het wegzetten van iemand als *white* of als *gadzjo* op grond van een schoolopleiding en een maatschappelijke positie, brengt de groep een duidelijke scheidslijn aan: je hoort erbij of je hoort bij de dominante samenleving.¹²² De beschuldiging van *acting white*, of *Oreo* genoemd worden, kwam vooral voor op scholen voor voortgezet onderwijs met grote sociaaleconomische verschillen tussen zwarte en witte leerlingen, benadrukten sociale wetenschappers Carolyn Tyson, William Darity en Domini Castellino. Zwarte leerlingen met opvallend goede schoolprestaties werden door *peers* ervan beticht zich als een snob te gedragen.¹²³

119 Raul (1971) NH-5, 11.

120 Van Laar, Ellemers & Derks, 'Gevolgen van stigma', 183-185.

121 Patrick (1993) NL-12, 6.

122 Fordham & Ogbu, 'Black students', 176-203.

123 K. Tyson, W. Darity & D. Castellino, 'It's not "a black thing": understanding the burden of acting white and other dilemmas of high achievement', *American Sociological Review* 70 (2005) 582-605, 600-601.

Vier eerdere studies gebruikten het concept *acting white* bij het analyseren van biografische interviews met Roma, waarvan drie in Spanje. Carrasco constateerde samen met onderwijzer José Eugenio Abajo op grond van vijftig biografische interviews met hoogopgeleide Spaanse *Gitanos*, dat de meesten zich op de middelbare school als *Gitano* onzichtbaar hadden proberen te maken. Of dat lukte hing af van hun uiterlijk.¹²⁴ Ze wezen op het fenomeen *apayamiento*, het *Gitano* equivalent van *acting white*. *Apayamiento* is een vorm van *peer pressure* op succesvolle scholieren om zich te houden aan de *Gitanidad*, de manier waarop je je volgens de cultuur en tradities dient te gedragen. Je best doen op school hoorde daar niet bij.¹²⁵ In de tien biografische interviews met hoogopgeleide *Gitanos* door Brüggemann vonden die ook dat ze hun succes op school mede te danken hadden aan het feit dat ze in uiterlijk, kleding en gedrag niet als een *Gitano* herkenbaar waren. Sommigen werden vanwege hun succes op school in hun omgeving als minder *Gitano* beschouwd, anderen kregen juist positieve reacties over hun schoolopleiding. Weer anderen ontkenden het bestaan van *apayamiento* en voelden zich juist een rolmodel. Pedagoog Olaf Beuchling beweerde daarentegen dat succesvolle *Gitano* studenten zich niet alleen onzichtbaar maakten, maar zich ook distantieerden van hun achtergrond. Dat deden zij noodgedwongen vanwege de vijandige houding van *Gitanos* tegenover de meerderheidscultuur waar school en onderwijs onderdeel van uitmaakten.¹²⁶ Gkofa's hoogopgeleide Griekse Roma tenslotte ondervonden afwijzende reacties van de Roma omgeving op hun succesvolle schoolcarrière. Zelf hadden ze echter niet het gevoel dat hun hoge opleidingsniveau in strijd was met hun Roma identiteit.¹²⁷

Dat laatste vindt ook Nederlandse Vesna (1987). Zij beschouwt Roma met een hogere opleiding juist als mensen met een misschien iets hoger aanzien binnen de Roma gemeenschap.

Want diegene heeft toch iets bereikt en iets gedaan wat een uitzondering is binnen die cultuur.¹²⁸

Maar Vesna van de Balkan-Roma die met haar ouders eind jaren negentig naar Nederland kwam, maakt geen deel uit van een groot familieverband of een hechte Roma gemeenschap. Zij is daardoor wellicht minder vatbaar voor de als kwetsend bedoelde kwalificatie van *gadzje* voor hoogopgeleide Roma. Zij heeft niet de ervaring dat ze in de familie met scheve ogen wordt aangekeken. Renata (1984), ingetrouwd in een grote Nederlandse vooroorlogse Roma familie, ondervindt dat wel ten opzichte van haar oudste zoon die naar de havo mocht. Ze merkt dat je daarop beoordeeld wordt.

124 Abajo & Carrasco, *Experiencias*, 105-106.

125 Apayamiento is afgeleid van het werkwoord *apayarse* waarmee *Gitanos* aangeven dat iemand gedrag vertoont dat in hun ogen niet als des *Gitanos* beschouwd wordt. *Apayarse* is samengesteld rond het woord *payo*, waarmee niet-*Gitanos* aangeduid worden. Dat is het equivalent van *gadzjo* bij Roma en Sinti voor niet-Roma. Abajo & Carrasco, *Experiencias*, 38-39, 120 en 173-175. Zie ook Brüggemann, 'Romani culture', 449.

126 O. Beuchling, *Zwischen Payos und Gitanos*, via Brüggemann, 'Romani culture', 443.

127 Gkofa, *Greek Roma*, 205-206.

128 Vesna (1987) NH-7, 8-9.

Er is wel iets, in de gemeenschap, dat als je naar school gaat en je gaat werken, dan ben je dus een soort *gadzjo*.¹²⁹

Alle hoogopgeleide respondenten kregen ingepeperd dat ze vanwege hun opleiding en een baan in meer of mindere mate de grens naar de 'burgerwereld' hadden overschreden. Maar naar hun eigen gevoel horen ze zeker niet volledig thuis in de 'burgerwereld'. Dat constateerde Brands eveneens bij arbeiderskinderen die door een academische opleiding het eigen milieu waren ontstegen. Op de middelbare school betraden ze een wereld die hun ouders niet kenden, waardoor ze het idee hadden er alleen voor te staan. Ze hadden daar een constante druk ervaren om hoge cijfers te halen, omdat goede resultaten voor hen een bewijs vormden erbij te horen. Tegelijkertijd voelden ze een zekere afstand groeien tot thuis.¹³⁰

Dat ze er niet meer helemaal bij hoorden, kregen de hoogopgeleiden niet altijd recht in het gezicht gezegd. Denise (1982) werd als *gadzji* gezien toen ze op de basisschool ging werken, maar dat werd niet hardop gezegd. Dat geldt ook voor twee nichten van Bernard (1978) die mbo gedaan hebben en daardoor een uitzondering vormen op het kamp. Het gaat om blikken en insinuaties.

Die worden dus door al die burens schuin aangekeken en er wordt heel duidelijk gemaakt van waar ben je nou mee bezig? En als je dat dag in dag uit hebt, maakt dat het niet eenvoudiger.¹³¹

Dragana zag ze staren als ze 's ochtends naar haar werk ging.

Dan kwam ik andere zigeuners tegen en die keken met afschuw naar mij van: waarom gaat zij werken?¹³²

Hetty, met haar hbo-diploma, vermoedt dat de oudere generatie vindt dat ze te veel naar de 'burgerkant' is overgehield.

Dat zou best kunnen dat ze dat denken, dat ze misschien d'ruit valt of zo. Ik kan me best voorstellen dat iemand dat denkt. (...) Ik weet het niet, ik heb het ze nooit gevraagd eigenlijk.¹³³

Gisela (1978) en haar zus kregen vanuit de familie van de Generaal-pardongroep wel openlijk neerbuigende opmerkingen toen ze naar de mavo gingen.

'Daar heb je die Nederlandse trutjes.' Maar daar hadden wij eigenlijk bot gezegd schijt aan.

Door naar de mavo te gaan overschreden ze een grens. Ze waren overgelopen naar de 'burgerwereld'. Toch is het volgens Gisela niet zo dat ze door de Roma omgeving echt als *gadzji* wordt beschouwd.

129 Renata (1984) NL-9, 13.

130 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 291-294 en 304-305.

131 Denise (1982) NH-12, 16-17; Bernard (1978) NH-8, 7-8.

132 Dragana (1977) NL-3, 5.

133 Hetty (1992) NH-4, 14.

Je wordt beschuldigd van doen alsof, je doet fake, je doet net alsof je een Nederlandse bent. Maar ik ben van een vader en een moeder die duizend procent Roma zijn, dus hoe kan ik me nou een *gadzji* voelen? Ik kan de waarden en normen van *gadzje* overnemen, maar ik kan nooit een *gadzji* zijn.¹³⁴

In Tsjechië krijgen volgens Eliška (1983) Roma die via hun werk of de school van hun kinderen te innige banden onderhouden met ‘burgers’ commentaar van twee kanten.

De Tsjechen roepen zigeuner naar mij en de *cigáni* maken me uit voor *gadzji*.¹³⁵

Overigens heeft de omgeving van de hoogopgeleiden wel een punt. In praktische zin moeten kinderen die doorleren hun dag enigszins indelen op de manier zoals *gadzje* dat doen. Ze moeten onder meer vroeg opstaan om op tijd op school te zijn. Tsjechische Erika (1991) ging als enige kind uit het getto naar een school tien km verderop en moest ’s middags huiswerk maken. Roma vrienden hingen op straat rond en als grap zeiden ze tegen haar dat ze wel een *gadzji* leek.¹³⁶ De Nederlandse Josef (1956) had diezelfde ervaring al decennia geleden. Hij werd voor *gadzjo* uitgemaakt omdat hij huiswerk moest maken en viool studeren. ‘Ik moet van Tata, zei ik dan. En dan waren ze stil.’¹³⁷

Josef had destijds wel het voordeel dat hij al in zijn jeugd in een huis woonde. De rust vinden om huiswerk te maken op het kamp waar iedereen in en uit de wagen loopt, is gecompliceerder.¹³⁸ Dat kan leiden tot botsingen met de familie. Renata (1984) zou het liefst zien dat haar zoon na een zware schooldag op de havo even kan bijkomen, om zich daarna weer goed op zijn huiswerk te kunnen concentreren. Toch verlangt ze van hem dat hij direct uit school begint, want je weet nooit of je even later niet met een wagen vol mensen zit, in dezelfde kamer waar de computer voor het huiswerk staat.

Omdat Roma mensen niet een afspraak maken als ze bij je langskomen. Als mijn schoonmoeder bijvoorbeeld komt, zij maakt geen afspraak, ze komt en ze gaat wanneer ze wil.¹³⁹

Die mensen vragen om weg te gaan zou ze nooit doen, want dan zou ze aangeven dat zij school en dus de *gadzje* wereld belangrijker zou vinden dan de familie. En dat druist volgens Renata in tegen de cultuur.

Onder een baas werken

Behalve het volgen van een opleiding werd ook het werken in loondienst door Roma en Sinti in Nederland beschouwd als horend tot het exclusieve domein van ‘burgers’.¹⁴⁰ Bijvoorbeeld Sara (1957) en Josef (1956) vinden, zelfs al hebben zijzelf wel vast werk ge-

134 Gisela (1978) NH-6, 9.

135 Eliška (1983) TL-6, 1 en 8.

136 Erika (1991) TH-4, 4. Zie ook Lukáš (1991) NH-10, 6.

137 Josef (1956) NH-11, 18-19.

138 Denise (1982) NH-12, 11-12; Raul (1971) NH-5, 10.

139 Renata (1984) NL-9, 18-19.

140 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 62.

had of onder contract gestaan, dat dat niet in de Sinti cultuur past, vooral voor mannen niet. Josef:

Die laten zich niet commanderen door een baas. D'r is er maar eentje die hun kan commanderen, dat is hun vader.¹⁴¹

Al grinnikend zegt Jacob (1970): 'Het is een eh... ondernemersras, kan je beter zeggen'. Het leren ging hem makkelijk af, maar toch had hij een hekel aan school. Ondanks een vwo-advies ging hij na de lagere school werken op een autosloperij op het kamp.

Want in die tijd zeker dacht niemand eraan om een vaste betrekking of een betaalde baan voor een baas te gaan nemen, die geen familie van je was of niet van je eigen soort. Want dat denksysteem was compleet anders en dat is het vandaag eigenlijk nog.

Volgens Jacob ontlenen Sinti op geen enkele manier status aan een vaste baan.

Voor iemand uit de burgersamenleving merk ik meer dat er aan een goeie baan, aan een vaste betrekking, een soort van eer te behalen is. Dat is het bij een woonwagenbewoner en een zigeuner niet, voor hem is dat eerder armoede.¹⁴²

Andersom voelde Jacob (1970) dat de onderwijzers van zijn school, hoewel ze dat niet hardop uitspraken, neerkeken op de sloperij. Dat vonden ze minderwaardig werk.¹⁴³

Een groot deel van de vooroorlogse en de Generaal-pardon Roma heeft evenmin een voorkeur voor een vaste baan. Bij de Balkan-Roma en de Nieuwe Roma daarentegen bestaat er nauwelijks aversie tegen vast werk. De *Rumungre* in Tsjechië, die 90 procent van de Roma daar uitmaken, waren door de arbeidsplicht in de communistische tijd al decennialang gewend om in loondienst te werken. Zijn grootvaders, zegt Tomáš (1985), hadden niet de kans om een opleiding te doen, maar als ongeschoold arbeider verdienden ze relatief goed. In dit neoliberale tijdperk verdienen *gadzje* met een opleiding beuidend meer dan de laaggeschoolde Roma. Tomáš is stratenmaker en moet werken als een paard tegen een schamel loon.¹⁴⁴ Radek (1980), die met alleen speciaal onderwijs nu met hard werken maar moeizaam kan rondkomen, ziet dat Roma langzaamaan een betere opleiding krijgen en proberen te leven als 'burgers'.

Roma willen nu de levensstandaard bereiken van de rest van de bevolking.¹⁴⁵

Wel bestaat er in Tsjechië bij de naar schatting 25.000 Vlachische Roma weerstand om onder een baas te werken. Antropoloog Maurits Eycken constateerde dat zij zich verheven voelden boven de *Rumungre* omdat die de oude tradities en gebruiken niet meer in ere hielden. Omdat de *Rumungre* bij de *gadzje* werkten waren zij kennelijk bereid om hun waarden en normen over te nemen. Maar volgens Eycken speelde mee dat de Vlachische Roma er prat op gingen dat ze rijker zijn, niet door te werken maar door za-

141 Sara (1957) NH-3, 1 en 19; Josef (1956) NH-11, 20.

142 Jacob (1970) NL-10, 4-5.

143 Jacob (1970) NL-10, 2-4 en 6.

144 Tomáš (1985) TL-10, 7-8.

145 Radek (1980) TL-8, 2-3.

kendoen. Dat bevestigt respondente Jana (1964) die jarenlang bij de politie werkte als assistente criminaliteitspreventie. *Rumungre* willen werken maar vinden geen werk, de Vlachische Roma handelen of zitten in de criminaliteit, zegt ze. Op basis van hun overlevingsstrategie wilden Eyckens Vlachische informanten bij het vergaren van inkomsten vooral de *gadzje* te slim af zijn. De contacten met de 'burgerwereld' stonden voor de Vlachen in het teken van het exploiteren van de niet-Roma.¹⁴⁶

'Gypsy/Travellers' in Engeland hechtten traditiegetrouw eveneens sterk aan hun autonomie, constateerde Sibley. De banden met 'burgers' bleven strikt beperkt tot handelscontacten. Op grond daarvan concludeerde hij dat ook zij de dominante samenleving als exploiteerbaar beschouwden.¹⁴⁷ Dit roept associaties op met de zeventiende-eeuwse afbeeldingen van 'heidens' en andere outcasts, getypeerd als maatschappelijke parasieten, als mensen die voor hun levensonderhoud afhankelijk waren van de maatschappij, maar er niet toe wilden behoren.¹⁴⁸ Maar Hetty (1992) kijkt vanuit haar kennis over marketing, opgedaan tijdens haar hbo-opleiding communicatie, vanuit een andere invalshoek naar de verhouding van Sinti tot de 'burgersamenleving'. Hetty vindt juist dat haar grootouders, die vroeger hun waren langs de deuren verkochten, vanwege die contacten met de rest van de bevolking in zekere mate geïntegreerd waren.

Vroeger met venten hadden ze ook banden met de burgermaatschappij. Oma ging langs de deur met handel. En ze moeten het je wel gunnen, ze moeten iets van je willen kopen. Dus waren er altijd wel banden.¹⁴⁹

Lucassen wees erop dat Roma en Sinti veel gemeen hadden met andere groepen die vanuit economische noodzaak een trekkend bestaan leidden. Zij maakten gebruik van de vraag naar goederen en diensten die voor reguliere en grotere bedrijven economisch niet interessant of te onzeker waren. De sterke voorkeur voor het zelfstandig ondernemerschap kon daarom volgens hem niet opgevat worden als een exclusief kenmerk van de 'zigeuncultuur'. Aan de andere kant namen Roma en Sinti in het verleden, als het zo uitkwam, (tijdelijk) werk aan, zoals Sara en Jozef dat deden.¹⁵⁰ Blijkbaar was het voor de oudere respondenten cultureel gezien al niet ondenkbaar om bij *gadzje* te werken. Toen bijvoorbeeld Hannes (1956) op zijn twaalfde van school ging, had hij allerlei baantjes, variërend van fruitplukker tot klusser in de bouw.¹⁵¹

Jongere respondenten in Nederland zijn beduidend minder negatief over een vaste baan of werken onder een baas, met name de hoogopgeleiden. Hetty (1992) kent in haar omgeving een aantal jonge Sinti met een vaste baan. Als je een redelijk inkomen wilt verdienen, heb je geen keus, vindt ze. Dat geldt ook voor Denise (1982):

146 Eycken, *Roma-zigeuners*, 34-36 en 93-95. Jana (1964) TH-8, 6.

147 Sibley, *Outsiders*, 55-56.

148 Reinold, *The representation*, 14-16, 39-40 en 135-137.

149 Hetty (1992) NH-4, 19.

150 Sibley, *Outsiders*, 55-56; Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 65; Lucassen, 'The clink of the hammer', 154-155.

151 Hannes (1956) NL-8, 11.

Als ik het dan heb over mijn generatie, de meesten werken gewoon. En het is eigenlijk niet van nou, ik ga niet voor een baas werken, of dat kan ik niet.¹⁵²

Het goede inkomen is daarbij een doorslaggevende reden. Raul (1971) werkte jaren bij een casino, uiteindelijk als croupier. Dat leverde hem enig aanzien op, al ging dat niet om zijn functie.

Maar ik verdiende heel veel geld. En dat is in onze cultuur ook wel heel belangrijk en dat dwingt ook een beetje respect af. Dus wie veel geld verdient die krijgt ook veel respect. Dus ik was een jonge jongen met een groot inkomen.¹⁵³

Het is dus niet de maatschappelijke positie die ontzag inboezemt, maar het geld. De belangrijkste symbolisering daarvan is nog altijd de auto. Dat ondervond Overbekking al in de jaren tachtig toen hij veldonderzoek deed op woonwagencampen. Om geloofwaardig over te komen schafte hij een tweedehands Mercedes aan.¹⁵⁴ Carel Kras werkte rond 2000 als onderwijzer voor Roma kinderen in de Amsterdamse Bijlmer en drong er bij een huisbezoek bij ouders op aan dat ze hun kinderen regelmatig naar school zouden laten gaan.

En dan kwam ik ze uitleggen dat het belangrijk was dat hun kinderen lezen en schrijven leerden. 'Waarom?', vroegen ze dan. 'Kijk naar buiten: dat is jouw auto en dat is onze auto.' En dan stond daar een blinkende Mercedes. 'Jij kan lezen, wij niet. Waarom hebben we het nodig?'¹⁵⁵

De dochter van Marieke (1952) kon van haar eigen geld een nieuwe auto kopen en was daar trots op. 'Héél trots als een aap.' Met haar mbo-diploma heeft ze een vaste baan, als ambtenaar, hoe meer *gadzje* kun je zijn! Marieke, zelfverklaard anti-overheid, kreeg op het kamp niet rechtstreeks te horen hoe ze erover dachten dat haar dochter een ambtenarenbaan had. Ze weet wel dat dat nieuws 'als een speer rondging'. Na de aankoop van de auto werd er echter steeds geïnformeerd naar hoeveel haar dochter dan wel verdiende. Marieke liet zich niet uit de tent lokken: 'Nou, meer dan een uitkering, hè!'¹⁵⁶

De zoon van Magda (1971) met een hbo-diploma werkt ook voor een baas en heeft een nieuwe auto gekocht. De Roma omgeving is afgunstig op die auto maar op zijn baan kijken ze neer.

Bij Roma ben je als je voor een baas werkt een *gadzjo*. Een boer. En dan ben je het slafie. Dat is nog altijd. Alleen, ik denk dat als ze op zijn bankrekening kijken, dat ze allemaal wel zo'n slafie willen zijn. En tuurlijk, het is best zwaar, iedere dag moet jij naar je baas, jij moet om zo laat opstaan, je moet je uren maken. Het is iedere dag wel moeten. Maar aan het einde van de maand kijk je op je rekening en dan denk je van ja, daar doe ik het weer voor.¹⁵⁷

152 Hetty (1992) NH-4, 13-14; Denise (1982) NH-12, 8.

153 Raul (1971) NH-5, 10.

154 Interview J. Overbekking (28.05.2019) 4.

155 Interview C. Kras (27.11.2015) 1.

156 Marieke (1952) NL-4, 8 en 10.

157 Magda (1971) NL-5, 21-22.

Ondanks dat er in de opvattingen over werken in loondienst sprake is van een kentering, wordt het idee dat werken onder een *gadzje* baas haaks staat op de eigen cultuur dus nog breed gedeeld. Lucassen zocht de historische verklaring voor de huidige aver­sie tegen het werknemerschap in een verleden van stigmatisering en discriminatie.¹⁵⁸ Het neerkijken op een dienstverband bij *gadzje* en de voorkeur voor het eigen baas zijn, moet gezien worden als een reactie op de van oudsher vernederende en soms vijandige bejegening door de rest van de samenleving.

Succesfactoren voor het ondernemerschap van Roma en Sinti waren hun flexibiliteit, mobiliteit en kleinschaligheid. In tijden van maatschappelijke veranderingen speelden zij het steeds klaar om nieuwe lucratieve economische niches te vinden.¹⁵⁹ Maar toen de handel in Nederland in het slop raakte, kwam er schijnbaar een einde aan hun vindingrijkheid. Dat kwam niet alleen doordat het trekken niet meer mogelijk was, want voor het venten was er al steeds minder klandizie. Door het groeiende eigen autobezit in de jaren zestig nam de actieradius van 'burgers' enorm toe en in de winkelcentra hadden ze een veel grotere keus dan verkoop aan de deur kon bieden.¹⁶⁰

Sinds zij met ingang van 1965 aanspraak konden maken op een bijstandsuitkering is het de meeste vooroorlogse Roma en Sinti en later de Generaal-pardon Roma niet meer gelukt om uit de uitkering te komen. Sibley zag een parallelle ontwikkeling bij de 'Gypsy/Travellers' in Engeland. Toen de overheid het trekken inperkte, werden zij in groten getale als werkloos geclassificeerd. De sociale uitkering werd door hen volgens Sibley evenzeer opgevat als inkomsten uit de te exploiteren samenleving.¹⁶¹ Een vergelijkbare uitkeringsafhankelijkheid is aan te treffen in achterstandswijken, zoals de Wielenpôlle in Leeuwarden. Een overeenkomst tussen de bewoners van die wijk en Roma en Sinti was het diepe wantrouwen tegen wat van buiten de wijk kwam. Voor de bewoners van de Wielenpôlle was het een levenshouding geworden om net te doen of ze meewerkten aan de verplichtingen die de gemeente tegenover een uitkering stelde, om ondertussen te peilen of er meer te halen viel.¹⁶² In Tsjechië kunnen arme Roma zich zo'n inactieve houding niet permitteren. Zij moeten inventief zijn om zwarte inkomsten te verwerven om van te leven. Hun uitkeringen gaan vaak al op aan commerciële verhuurders van armenhostels, worden weggesluisd via een schuldenregeling of verdwijnen in de handen van woekeraars. Maar in Nederland lijkt ook door veel Roma en Sinti een uitkering gevoelsmatig niet opgevat te worden als (tijdelijk) sociaal vangnet, maar als een basisinkomen waar in hun ogen eventueel bovenop verdiend mag worden.¹⁶³

De voorwaarden voor het krijgen van een uitkering zijn door het versoberen van de sociale zekerheid wel steeds strenger geworden. Sinds uitkeringsgerechtigden met behoud van uitkering moeten werken, kreeg Gisela (1978) in haar omgeving van Generaal-

158 Lucassen, 'The clink of the hammer', 155.

159 Sibley, *Outsiders*, 55-56.

160 Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 65.

161 Sibley, *Outsiders*, 72.

162 J. Koelewijn, 'Wonen in de Wielenpôlle, een van de armste wijken van Nederland', *NRC Handelsblad* (15.06.2018). Koelewijn portretteert hierin het gezin Moed door de ogen van dochter Bea die als enige van de wijk ooit naar het gymnasium ging en Rechten studeerde.

163 Van Ooijen, *Je moet weg*, 33; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 60.

pardon Roma minder vaak de vraag waarom ze eigenlijk werkt. Met een baan verdienen je meer dan met een uitkering, dus kun je maar beter voor een salaris werken, vindt ze.

Kijk, bij sommige mensen die echt niet kunnen en afwijkingen of wat dan ook hebben, dan heb ik er alle begrip voor. Maar niet voor luie mensen. Want dan zeg ik zoals de Nederlanders dat zeggen: moet ik voor hen belasting gaan betalen? Hahaha.¹⁶⁴

Afstand tot de eigen gemeenschap

De Roma en Sinti die in de hogere varianten van het onderwijs zitten, in zowel Nederland als Tsjechië, zitten meestal met alleen niet-Roma in de klas of de collegebanken. Ze putten steun uit vriendschappen met mensen met wie ze ervaringen delen. Door dat netwerk van niet-Roma ontstond er onvermijdelijk een zekere afstand tussen hun eigen leven en de wereld thuis. De vrienden die ze opdeden in het hoger onderwijs kwamen uit doorgaans meer bemiddelde en hoger opgeleide gezinnen. Op het gymnasium had Erika (1991) bijvoorbeeld vriendinnen die in villa's woonden terwijl zijzelf uit het getto kwam.¹⁶⁵ Die emotionele steun van buiten de eigen kring voor kinderen die een eigen weg gaan, is cruciaal om zich in die nieuwe omgeving te kunnen handhaven, constateerde Sterckx bij haar Turkse en Marokkaanse respondenten. Dat gold in het bijzonder voor de vrouwen. Die hadden van huis uit weinig bewegingsvrijheid. Zonder de school bestond hun wereld alleen uit zussen en nichten. Net als voor die meisjes geldt voor Roma en Sinti dat als ze een stap willen maken, als ze opwaartse mobiliteit willen forceren, dan moeten ze steun zoeken bij een vriendenkring van mensen buiten het netwerk van huis uit.¹⁶⁶ In onderzoek van sociale wetenschappers Mária Székelyi, György Csepeli en Antal Örkény hadden veel hoogopgeleide Hongaarse Roma dan ook een uitgebreide niet-Roma vriendenkring. Hun ouders hadden hen al bijgebracht dat ze bereid moesten zijn om onder niet-Roma te verkeren als ze in het leven wilden slagen. Over hun (toekomstige) kinderen spraken ze de verwachting uit dat die door hun eigen maatschappelijke positie verder af zouden komen te staan van hun Roma familieachtergrond.¹⁶⁷

Contact met *gadzje* vrienden en collega's lijkt Roma met een hogere opleiding haast onvermijdelijk in de armen van de 'burgermaatschappij' te drijven. Het risico bestaat dat iemand zich nergens echt thuis voelt. Dat geldt niet alleen voor mensen uit een etnische of culturele minderheid. Ook mensen die sociaal stegen vanuit een arbeidersachtergrond voelden zich overal een buitenstaander, signaleerde Brands. De meesten van zijn respondenten voelden zich weliswaar loyaal aan het milieu van thuis, maar hadden zowel daar als ook bij medestudenten en later collega's nooit het gevoel er echt bij te horen.¹⁶⁸

In letterlijke zin moeten hoogopgeleide Roma in Tsjechië vaak afstand nemen van de familie en de gemeenschap. Als afgestudeerde moet je voor kansen op een goede baan

164 Gisela (1978) NH-6, 8-9.

165 Erika (1991) TH-4, 9.

166 Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 186 en 233.

167 Székelyi, Csepeli & Örkény, 'Ambitious education', 14-16.

168 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 291-294.

bereid zijn om naar een grotere stad te verhuizen. Voor meisjes is dat een nog groter dilemma, van hen wordt niet makkelijk geaccepteerd dat ze op zichzelf gaan wonen in de grote stad. Een Roma vriendin van Lukáš (1991) heeft dat toch gedaan.

Een hele grote stap. En vooral voor een meisje. En ook voor de familie, want ik kan me voorstellen dat mensen roddelen over de familie: zie je wel, ze heeft geen gezin, ze woont alleen als een *gadzje* vrouw.¹⁶⁹

Tsjechische Vladimír (1986) was al heel jong weg bij zijn familie want hij groeide op in een kindertehuis en een pleeggezin. Na zijn studie had hij vooral 'burgers' als vrienden, in zijn vrije tijd ging hij nauwelijks met Roma om. Veel academici keren volgens hem niet naar het oorspronkelijke milieu terug omdat ze gezien worden als *gadzje*. Maar aan de andere kant wordt hij ook niet volledig als Tsjech geaccepteerd.

Er is altijd wel iemand die je zigeuner noemt. Mensen zeggen dat het geen probleem is, maar uiteindelijk is het dat wel. Elke dag weer moet ik mijn persoonlijkheid verdedigen, als Rom of als Tsjech. Het is zichtbaar, het maakt uiteindelijk toch een verschil uit.¹⁷⁰

In Nederland zijn de sociaaleconomische verschillen tussen Sinti en Roma en 'burgers' minder groot dan in Tsjechië. Toch kan iemand van de oudere generatie als Hannes (1956) zich de armoede uit zijn jeugd nog goed herinneren. Voor een beter bestaan voor zijn kinderen en kleinkinderen is naar school gaan en een maatschappelijk bestaan nodig, in zijn overtuiging.

Laat ze gewoon meedoen aan het normale leven. Want je wil niet dat je kleinkinderen meemaken wat je ouders en je grootouders meegemaakt hebben.¹⁷¹

De vaste huisvesting sinds de Woonwagewet van 1968 is een belangrijke ontwikkeling geweest om tegen wil en dank meer als 'burgers' te gaan leven.¹⁷² Sommige mensen van de oudere generatie mijmeren nog altijd over het romantische trekkersbestaan, maar de jongste generatie zoals de kinderen van Renata (1984) kunnen zich daar volgens haar nog nauwelijks een voorstelling van maken.

Die zijn zoiets niet meer gewend. Kijk, als die aan het rondreizen waren, waren die zonder toilet, of zonder douche. En in die kleine wagens met zoveel personen. En de jongeren nu zitten 24 uur per dag op hun telefoontjes, dus dan hebben ze geen internet, haha.¹⁷³

Miloš (1947) is gaan beseffen dat het oude leventje niet meer bestaat. De toekomst vraagt dat hun kleinkinderen een opleiding moeten hebben en een goeie baan. Als zijn vrouw Tijana (1962) zelf nu jong geweest zou zijn, had ze dat ook gewild.

169 Lukáš (1991) TH-10, 13.

170 Vladimír (1986) TH-2, 3.

171 Hannes (1956) NL-8, 24.

172 De Griekse hoogopgeleide Roma respondenten van Gkofa waren allemaal sedentair. Daardoor waren ze in staat om zo'n netwerk op te bouwen. Gkofa, *Greek Roma*, 175.

173 Renata (1984) NL-9, 6.

Een minister verdient een miljoen, twee miljoen per jaar. En wat krijg ik nou? Niks. Dus als ik een goeie school had gehad, misschien was ik dan nu minister geweest.

Nu heeft ze haar hoop gevestigd op een kleinzoon die op het gymnasium zit.

Ik zeg tegen mijn kleinkind: Jij moet naar Leiden gaan studeren. En daar in een studenten-huis wonen.¹⁷⁴

Gemengde huwelijken

Het trouwen met een ‘burgerpartner’ leidt er meestal toe dat Roma en Sinti in zekere zin gaan leven als *gadzje*. Het omgekeerde gebeurt ook, dat iemand die al meer openstaat voor contacten met *gadzje* eerder geneigd is om met een ‘burger’ te trouwen. In Nederland is het moeilijk om binnen de Sinti wereld een huwelijkskandidaat te vinden. Alle kinderen van de opa van Bernard (1978) en ook diens zusters bijvoorbeeld zijn met een ‘burger’ getrouwd. Na de genocide van Roma en Sinti door de nazi’s in de Tweede Wereldoorlog was de keus uit eigen kring beperkt.

En dan krijg je een ander type kamp, een ander type familie. Dat verandert dan.¹⁷⁵

Sara (1957) zelf is bewust niet met een Sinti man getrouwd, omdat ze dan niet buiten de deur had mogen werken. ‘Ik zat in de muziek, dus eerlijk gezegd, ik had wat meer vrijheid nodig.’ Haar opa was tegen gemengde huwelijken maar moest toch toezien hoe sommige zoons met ‘burgermeisjes’ trouwden.

Maar je hebt ook families die puur kiezen voor Sinti, die ook introuwen bij elkaar. Die gaan daar ook wel ver in, neven en nichten en zo. Die heb je er ook bij.¹⁷⁶

Ook bij Raul (1971) komt het binnen de familie wel voor dat een volle neef en nicht met elkaar trouwen. Een Sinti vrouw geldt binnen de cultuur als ideaal, dan is het feest extra groot. Zelf was hij met een Indische vrouw getrouwd.¹⁷⁷ Renata (1984), zelf ingetrouwd vanuit Slowakije, wil liever niet dat haar zoon met een Nederlands meisje trouwt.

Maar als mijn zoon zegt: ‘Ik heb een Nederlands meisje gevonden en ik ben verliefd op haar geworden.’ Okay! Ik moet zeggen dat het altijd mooier is wanneer het een Roma meisje is, hé? Maar als dat gebeurt, dan kun je geen nee zeggen. Dat kun je niet tegenhouden, hé.¹⁷⁸

Zelfs in de behoudende Generaal-pardonfamilie van Juliano (1981) zijn er meerdere gemengde huwelijken. Een tante is getrouwd met een Marokkaanse man, een nicht met een Koerd en een andere nicht met een Antilliaan. Zijn eigen broer heeft een Neder-

174 Miloš (1947) NL-2, 8 en 10.

175 Bernard (1978) NH-8, 5.

176 Sara (1957) NH-3, 15.

177 Raul (1971) NH-5, 13-14.

178 Renata (1984) NL-9, 12-13.

landse vrouw. Alleen daaruit al, vindt Juliano, kun je opmaken dat de Roma cultuur verwaterd.¹⁷⁹

Vesna (1987) was met een Roma man uit Macedonië getrouwd, maar het huwelijk hield geen stand. Hij was jaloers en beknotte haar te zeer in haar vrijheid. Haar ex was laagopgeleid en dat was volgens Vesna het belangrijkste probleem.

Het is heel erg belangrijk om een relatie te hebben met iemand die op hetzelfde niveau zit. Iemand die gestudeerd heeft, ziet heel veel dingen in het leven heel anders dan iemand die niet heeft gestudeerd.¹⁸⁰

Voor een hoogopgeleide Roma vrouw is het moeilijker om een Roma man te vinden, weet Gisela (1978).

Dan was je te ver gevorderd, zeg maar, slimmer. En daar houden de meeste mensen niet van.¹⁸¹

Maar ook laagopgeleide Dragana (1977) vindt Roma mannen te behoudend.

Ik vind dat als je in de zigeunerwereld zit, dan blijf je echt hangen. Je komt niet vooruit. Bij een zigeunerman mag je niet werken.¹⁸²

De dochter van Marieke (1952) is om die reden met een 'burgerjongen' getrouwd, om te kunnen blijven doorwerken. Toch is het Hetty (1992) wél gelukt om met een ruimdenkende Sinti man te trouwen. Ze ontmoette hem toen ze met een hele groep Sinti naar de Efteling ging en daarna hielden ze via sociale media contact.¹⁸³

In Tsjechië is het strikken van een hoogopgeleide Roma man een *trending topic* voor hoogopgeleide Roma meisjes onder elkaar. Volgens Marie (1990) is het heel moeilijk om een Roma vriendje te vinden, om te beginnen omdat er meer meisjes dan jongens hoogopgeleid zijn. Roma jongens lijken last van koudwatervrees te hebben.

Ik denk ook dat er een soort angst is voor hoogopgeleide meisjes, van hun kant, van de kant van de jongens. Want ze zijn anders, ze proberen net als *gadzje* te doen.¹⁸⁴

Voor Vlachische Roma is er nog de extra hindernis dat een huwelijk met *Rumungre* al als een gemengd huwelijk gezien wordt. Daarom was de vader van Milada (1972) tegen haar huwelijk. 'Mijn vader sloeg mij en heeft me een keer bij de keel gegrepen.' De traditie schrijft voor dat Vlachische Roma onderling trouwen. 'De Rumungre worden beschouwd als mensen met een lagere status.'¹⁸⁵

De Roma gemeenschap in Tsjechië is in relatieve en absolute zin veel groter dan in Nederland. Daarom is het voor de grote groep laagopgeleide Roma veel gebruikelijker om

179 Juliano (1981) NH-10, 4.

180 Vesna (1987) NH-7, 9.

181 Gisela (1977) NH-6, 13.

182 Dragana (1977) NL-3, 9-10.

183 Marieke (1952) NL-4, 14; Hetty (1992) NH-4, 14.

184 Marie (1990) TH-7, 8.

185 Milada (1972) TH-5, 4-5.

onderling te trouwen. Voor het vinden van een hoogopgeleide Roma partner is een extra complicerende factor dat succesvolle Tsjechische Roma al vanaf de communistische tijd de neiging hadden om in de 'burgermaatschappij' op te gaan en onzichtbaar te worden.

Conclusie

Een groot deel van de Tsjechische en Nederlandse Roma en Sinti vertoont nog altijd een onwillige houding ten opzichte van school, ondanks dat er inmiddels meerdere generaties kinderen op school gezeten hebben. De ouders ervaren een duidelijk cultureel onderscheid tussen hun eigen wereld en de dominante samenleving. Ze zijn bang dat hun kind door het opdoen van schoolkennis en door de omgang met *gadzje* kinderen de normen en waarden uit de 'burgermaatschappij' zal overnemen. Hoe meer opleiding, des te groter wordt de afstand tot het ouderlijk milieu, vinden veel ouders.

Aan de weerstand tegen het onderwijs ligt het gevoel ten grondslag dat de 'burgermaatschappij', waar het onderwijs deel van uitmaakt, een vijandige en onveilige wereld is. Om zich daartegen te wapenen bestaat er binnen families een grote onderlinge saamhorigheid. Die sterke betrokkenheid op elkaar beschouwen Roma en Sinti als kernwaarde van hun culturele eigenheid. Maar in werkelijkheid is dat beslist geen exclusief kenmerk van de Roma en Sinti cultuur te noemen. Ook andere minderheden die net zoals zij minder geïndividualiseerd zijn dan de dominante meerderheid in Nederland en Tsjechië, zijn sterk naar binnen gekeerd. Ook in die minderheden prefereren mensen het huwen in eigen kring, houden ze vast aan traditionele rolpatronen en hebben ze een vergelijkbare bezorgdheid om de eerbaarheid van de meisjes. Toch is er wel een belangrijk verschil. Andere minderheden vatten in hogere mate het onderwijs op als springplank voor sociale stijging en Roma en Sinti doen dat in het algemeen niet. Meer dan andere laagopgeleide ouders staan zij afwijzend tegenover het voortgezet onderwijs. Ze hebben een lage dunk van het nut van de kennis die hun als jongvolwassen beschouwde kinderen daar nog kunnen opdoen.

Veelzeggend in dat opzicht is dat vrijwel alle Nederlandse en Tsjechische hoogopgeleide respondenten de ervaring hebben dat ze vanwege hun opleiding door hun eigen omgeving als *gadzje* zijn bestempeld. Die betiteling doelt op de houding dat hoogopgeleiden zich net zoals *gadzje* verheven zullen voelen boven de Roma, maar is neerbuiwend bedoeld. Hoogopgeleide Roma en Sinti ervaren die aanduiding dan ook als krenkend. Toch dekt die beschuldiging enigszins de lading. Roma en Sinti met een opleiding gaan een leven leiden zoals dat van de 'burgers'. Al tijdens het voortgezet onderwijs zaten ze vaak met alleen 'burgerkinderen' in de klas. Op het hbo en de universiteit waren ze bijna zonder uitzondering de enige van Roma komaf. Ze bouwden daardoor een niet-Roma netwerk op dat hen kon steunen in hun onderwijs carrière en hun maatschappelijke loopbaan. Met het aanknopen van banden met de rest van de samenleving ontstond er haast onvermijdelijk een lossere band met de eigen gemeenschap.

Veel Roma en Sinti, in beide landen, voelen de behoefte om de gelederen gesloten te houden en afstand tot de 'burgermaatschappij' te bewaren. Die behoefte bestaat bij an-

dere minderheden ook, maar bij hen mag die niet ten koste gaan van sociale stijging. Roma en Sinti nemen op de koop toe dat die houding kan leiden tot een marginaal bestaan. Hun afzijdige houding ten opzichte van de rest van de samenleving is op te vatten als een in de loop van de geschiedenis gegroeide tegenreactie op hun voortdurende ervaringen met stigmatisering en discriminatie. Langdurige maatschappelijke afwijzing resulteerde in afstandelijkheid. Daarom hielden de meesten vast aan hun geïsoleerde positie toen naoorlogse ontwikkelingen een grotere maatschappelijke integratie noodzakelijk maakten. Want al is in Nederland het rondtrekken verleden tijd en het venten al sinds tientallen jaren niet lonend meer, toch volharden de meesten in het afwijzen van het 'burgerlijk' bestaan van school en werk. Al is in Tsjechië als ongeschoold arbeider geen droog brood meer te verdienen en is inmiddels voor elke baan een diploma nodig, toch wordt een opleiding door de meeste Tsjechische Roma misprijzend met *gadzje* geassocieerd. Wel is een opmerkelijk verschil tussen Nederland en Tsjechië de status die aan het werken in loondienst wordt toegekend. De meeste Roma en Sinti in Nederland kijken daarop neer. In hun ogen is het typisch des 'burgers' om in een onderdanige positie onder een baas te werken. Zij willen niet in de positie van 'slaaf' werken. Ze willen eigen baas zijn, ook al blijkt daar geen toekomst in te zitten. Het gros van de Tsjechische Roma doet echter niet neerbuigend over loondienst. Zij leidden al meer dan twee eeuwen een sedentair bestaan. En waar de vier decennia communisme nauwelijks effect hadden op het belang dat Roma daar aan een goede opleiding zijn gaan hechten, heeft de arbeidsplicht ervoor gezorgd dat zij wel status ontlenden aan een vaste baan. Waar Nederlandse hoogopgeleiden met een baan wel een mengeling van respect en jaloezie mee opwekken, is een goed inkomen. Ook staat de jonge generatie in Nederland in het algemeen minder negatief tegenover het werknemerschap. Vooral voor de Tsjechische arme Roma geldt dat zij weinig mensen met een vaste baan om zich heen zien. Kansrijke Roma met een opleiding trekken weg naar betere buurten en regio's met meer werkgelegenheid.

In beide landen is het aantal hoogopgeleiden nog zeer beperkt en de algemene integratie gering. De school is in de ogen van de meeste Roma en Sinti de plek waar hun nog kwetsbare kinderen blootstaan aan ongewenste invloeden uit de 'burgersamenleving' en daarom voelen ze weerstand tegen het onderwijs. Het gaat dus niet alleen om maatschappelijke beperkingen die een rem vormen op de groei van een onderwijs traditie, ook culturele opvattingen die gericht zijn op het behoud van de gemeenschap hebben tot gevolg dat substantiële sociale stijging tot nog toe uitbleef.

PORTRET TSJECHISCHE LUKÁŠ (1991)

Lukáš kon ons niet thuis ontvangen, zei hij, omdat hij met meerdere studenten een kamer deelt. We hebben afgesproken in een coffeecorner in een groot winkelcentrum. Het is een innemende jongen met een rond gezicht dat op lachen staat. 'Iedereen houdt van Lukáš!', zal een vrouw van een ngo mij later zeggen.

Hij spreekt goed Engels maar in het begin heb ik moeite om hem te verstaan. Eerst denk ik dat hij een spraakgebrek heeft, maar hij blijkt bijna doof te zijn. Hij wil recht tegenover me zitten om te kunnen liplezen. Ondanks zijn handicap ging hij niet, zoals zijn vader, naar het speciaal onderwijs. Zijn moeder, die mbo elektrotechniek deed tot ze als tiener zwanger werd, wilde per se dat Lukáš verder zou komen dan zij.

Ze is een echte vechter. Ze liep alle basisscholen in de stad af en ze gaf niet op. De school zou in september beginnen en pas veertien dagen van tevoren vond ze een school voor mij. Ze wilde niet accepteren dat ik gehandicapt ben. Thuis werd ik nooit zo behandeld. Zij zei nooit: 'Ach arme, jij kunt dat niet, want je bent doof'.

Vooral aan de laatste jaren op de basisschool heeft hij weinig mooie herinneringen.

Er waren altijd kinderen die me uitscholden: Hé, jij, zigeuner! Maar juist zij hebben mij gemotiveerd. Want ik hoorde de hele dag: zigeuners stelen, zigeuner dit, zigeuners dat. En als je dat steeds hoort, maakt dat je kwaad. Dus wilde ik me bewijzen.

Het is hem uiteindelijk gelukt om iedereen te slim af te zijn. Daarom vertelt Lukáš met aanstekelijk plezier over zijn schooltijd. Toen hij de directeur van het buurthuis gefrustreerd vertelde over zijn schooladvies aan het einde van de basisschool, het laagste niveau beroepsopleiding, was die ervan overtuigd dat hij te laag werd ingeschat. Lukáš liep vooral ver achter met wiskunde.

Van oktober tot april gaf hij me bijles, met wiskunde van de vijfde, de zesde, de zevende, de achtste en de negende klas. Ik kwam altijd en altijd weer bij hem, elke dag. Ik kan zeggen dat ik veel geluk had met deze man. Als ik hem niet had gehad...

Hij deed het toelatingsexamen tot een prestigieuze bedrijfseconomische middelbare school, ook al had zijn wiskundelerares gezegd: 'Lukáš, doe dat niet, je bent het niet waard.' Maar hij slaagde glansrijk. Hij was de eerste Rom in het 104-jarige bestaan van deze school.

Ik zie nog de reacties voor me, daar op de gang, van leraren die zeiden: 'Dat is 'm, dat is 'm'.

Na de middelbare school is hij Romani Studies gaan doen, omdat hij meer kennis wilde hebben over de Roma geschiedenis en cultuur. Zijn belangrijkste drijfveer was dat hij altijd een weerwoord wilde hebben bij de voortdurende denigrerende opmerkingen over Roma.

Onwillekeurig groeiden Lukáš (1991) en zijn Roma vrienden langzaam maar zeker uit elkaar. Zij gingen in het weekend uit en sliepen de volgende dag een gat in de dag, terwijl hij achter de boeken zat. Wel hadden ze respect voor hem.

Als ik iemand tegenkwam, zei ik altijd: ‘Ciao, hoe gaat het, waar ben je mee bezig?’ En toen ze dat zagen, begrepen ze dat ik niet verander, dat ik geen gadzjo word, ik ben nog steeds Roma. Ik ben nog steeds zoals zij. En dat hielp andere ouders om hun kinderen naar school te sturen, weet je, omdat zij eerder geen voorbeeld hadden. Want hier in de Tsjechië moet je er niet voor uitkomen dat je Roma bent, want dan raak je je baan kwijt. Dus zeggen ze: ik ben een Tsjech, ik heb geen Roma familie.

Lukáš wil me wel in contact brengen met een paar jonge, laagopgeleide Roma in zijn geboortestad. Onderweg komen we langs Lety en hij stelt voor om uit te stappen. Op de plek van het voormalige Roma naziconcentratiekamp staat een enorm bio-industrieel varkensbedrijf. De penetrante stank van varkensmest zal nog uren in onze neus blijven hangen. In een uithoek van het terrein is in 1995 een gedenkplaats ingericht, op initiatief van toenmalig president Václav Havel. Er staan een paar houten barakjes, met in één daarvan een kleine tentoonstelling en er is een maquette van het hele kamp. Lukáš valt stil. Hij wijst om zich heen. In de lieflijke omgeving van het kamp, in de bossen en bij het meertje, zijn in 1942 en 1943 talloze Roma begraven. Hij ervaart hier de pijn en het verdriet. Ik vertel hem dat de Nederlandse kunstenaar Armando de omgeving van Kamp Amersfoort, waar hij opgroeide, een ‘schuldig landschap’ noemde. Zo voelt Lukáš het hier ook.

Als Roma student heb je geen vrije tijd meer, zegt hij. Roma vragen om hulp bij brieven van de dokter of van het gerecht, Roma organisaties vragen of hij een artikel wil schrijven of iets wil organiseren. Eigenlijk heeft hij het te druk. Naast zijn bachelorstudie loopt hij ook nog drie dagen in de week stage bij de Amerikaanse ambassade in Praag. Maar hij kan moeilijk nee zeggen, omdat hij het belangrijk vindt om andere Roma verder te helpen. Hij twijfelt nu over zijn toekomst. Hoe kan hij de zaak van de Roma beter dienen, als activist of als wetenschapper?

Van niet-Roma hoort hij vaak dat hij natuurlijk geen échte Rom is. Want iemand die studeert en zo op de gadzje lijkt in manier van doen, komt natuurlijk niet uit een getto. Dan kan Lukáš even lekker provoceren.

En dan is het mijn beurt! Jawel, wij leefden tussen alleen maar Roma. Jawel, wij waren altijd te luidruchtig. En jawel, ik speelde altijd tot laat in de avond buiten in de goot!

Niettemin voelt hij zich soms gespleten, zegt hij. Zoals laatst, toen hij naar Oost-Slowakije zou gaan voor research, een lang voorbereide reis waarvoor hij subsidie gekregen had. Toen kreeg zijn oma een boze droom dat hem daar iets noodlottigs zou overkomen. Hij was eerst niet van plan zich te laten tegenhouden, maar oma stookte de hele familie tegen hem op. ‘En ik ging niet, ik bleef thuis’. Hij heft zijn armen in een machteloos gebaar in de lucht, maar kan er ook wel om lachen.¹⁸⁶

186 Lukáš (1991) TH-10. Citaten op 8, 7-8, 5 en 8, 7, 6-7, 2, 15. Zie over concentratiekamp Lety u Písku hoofdstuk 9 en <http://www.romea.cz/en/news/czech/analysis-the-Lety-romani-holocaust-site-as-a-gestapo-concentration-camp> (geraadpleegd op 20.05.2021).

9 De wegbereiders

Khatar chudela god'i, te bešel pal o bov?
Waarom zou je met je goeie verstand bij de huiselijke haard blijven plakken?

Inleiding

Zoni Weisz (1937) ontkwam op zijn zevende bij de razzia van 16 mei 1944 aan deportatie naar Westerbork omdat hij die nacht toevallig bij een tante logeerde. Ondergebracht bij zijn grootouders van moederskant, 'reizigers' die in een huis waren gaan wonen, overleefde hij als enige van het gezin met vier kinderen de oorlog. Weisz wist een carrière op te bouwen als bloemist, met als kroon op het werk het verzorgen van de bloemdecoratie op het huwelijk van Willem-Alexander en Máxima. Maar blijkens zijn autobiografie *Zoni. De vergeten Holocaust. Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende* uit 2016 stond zijn Sinti familie ambivalent tegenover dat maatschappelijke succes.

Ze hebben er groot respect voor dat ik een doel voor ogen heb en hard werk om dat te behalen. Succes is voor Sinti geen schande. Ondanks dat respect merken ook de Sinti dat ik niet meer zomaar in de groep pas, want van tijd tot tijd krijg ik ook te horen dat ik toch wel heel erg op een *gadzjo* begin te lijken met mijn baan en mijn opleidingen. Ik accepteer die commentaren. Ze bevatten een kern van waarheid, maar ze houden me niet tegen om door te gaan op de weg die ik heb gekozen.²

Wat betreft zijn opleiding en loopbaan hoorde Zoni Weisz volgens de Sinti thuis bij de *gadzje* wereld. Toch toont Lukáš (1991) zich optimistisch over het stijgende aantal voorbeelden van hoogopgeleiden.

Wat een nieuw verschijnsel is dat elke Roma nu wel één Roma kent met een opleiding. En daar trots op is. In onze familie ook, mijn neven zeggen over mij: hij is mijn familie!³

Dit hoofdstuk gaat over de rolmodellen en over het gebrek eraan. De hoogopgeleide Roma en Sinti die er zijn zouden als wegbereiders kunnen fungeren. Maar zijn zij wel goed genoeg zichtbaar om voor anderen een voorbeeld te zijn? Zijn zij bereid om zich in te zetten voor de emancipatie van de hele groep? Laten zij in het openbare leven hun

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 28. Een Nederlands equivalent hiervan is het gezegde 'Je licht niet onder de korenmaat zetten': je kennis of vaardigheden niet verbergen maar juist laten zien.

2 Weisz, *De vergeten Holocaust*, 135. Zie voor een stamboom van zijn familie de bijlagen, 256-257 en voor de bloemdecoratie voor het koninklijk huwelijk, 212-218.

3 Lukáš (1991) TH-10, 13.

stem horen om zichzelf als voorbeeld te stellen tegenover het stereotiepe beeld van Roma en Sinti?

Succesvolle Roma zijn onzichtbaar

Hoogopgeleide Roma in Tsjechië blijven vaak niet in de buurt wonen waar ze geboren zijn, zeker niet als dat in een dorp of een provinciestad was. Ze vestigen zich doorgaans in de grote steden, want daar is meer keus in werkgelegenheid op hun niveau.⁴ Luboš (1977) is zich ervan bewust dat dat de reden is dat hij zo weinig hoogopgeleide Roma kende.

Hier in deze stad zijn er niet zulke Roma, en als ze er zijn kun je ze op de vingers van één hand tellen. En dat komt vooral omdat als ze een middelbareschooldiploma halen, dan trekken ze hier weg.⁵

De Tsjechische Roma die al in de communistische tijd hoogopgeleid waren, waren volledig geassimileerd. Sommigen van hen werden na 1990 actief als activist of in de politiek. Volgens Barany waren dat vaker de Roma die humaniora hadden gestudeerd. De mensen die een bètarichting hadden gedaan, kozen meestal voor de betere banen en wilden zo snel mogelijk het 'zigeuner-zijn' achter zich laten.⁶ Dat gold ook voor hun gestudeerde kinderen, zoals bijvoorbeeld die van Alžběta (1949), en andere jonge Roma die na 1990 tot het hoger onderwijs wisten door te dringen. Al met al zouden zij een substantiële Roma elite kunnen vormen, maar in de praktijk is dat niet zo. Ze hadden de neiging om op te gaan in de middenklasse om niet meer herkenbaar te zijn als Roma en zich te kunnen ontdoen van het zigeunerstigma. Volgens Petr (1959) wilden Roma *academici* niet geassocieerd worden met de uitzichtloze armoede en de criminaliteit in de getto's. 'Zo iemand schaamt zich voor het feit dat hij Rom is.'⁷ Lukáš (1991):

Wat te maken heeft met de Roma is allemaal de cultuur van de arme Roma. Dat is de reden dat een Rom met een opleiding als een *gadzjo* wordt weggezet.⁸

Het komt ook voor dat iemand zich openlijk afzet tegen de Roma cultuur, zoals de achterneef van Eva (1996) die gestudeerd had.

Hij ging zich als een echte *gadzjo* gedragen. Hij zei dat Roma nu eenmaal arm zijn en veel kinderen krijgen en dat het nooit beter zal worden.⁹

Een donkere huidskleur is weliswaar niet te verbergen maar door naar een grote stad met meerdere nationaliteiten te verhuizen, viel hun uiterlijk minder op. Daardoor kon-

4 Brüggemann, *Roma education*, 24.

5 Luboš (1977) TL-4, 8.

6 Barany, 'Politics', 430-431.

7 Petr (1959) TH-9, 4-5.

8 Lukáš (1991) TH-10, 10.

9 Eva (1996) TL-11, 2.

den ze voor niet-Roma doorgaan. *Passing* beperkt zich niet tot het zichtbare verschil. Naast het al genoemde leren spreken van ‘algemeen-beschaafd’ Tsjechisch, maakt bijvoorbeeld het aannemen van de naam van de echtgenoot mensen minder herkenbaar als Roma.¹⁰

De doorsnee geëmancipeerde Roma hebben hun handen vol aan het opbouwen van hun eigen leven en zetten zich vaak niet in voor de arme Roma. Dat kan tot een innerlijke tweestrijd leiden, zegt Moree. Ze voelen van binnen vaak een zekere druk om iets voor de arme Roma in de getto's te betekenen. Al is het goed mogelijk dat, mochten ze daartoe iets ondernemen, zij daar als *gadzje* beschouwd worden en weggekeken. Dat hangt volgens Moree af van de manier waarop zij zich gedragen en mensen tegemoet treden.¹¹ Doubeks informanten bleken louter in familietermen te denken, je bent een van de onzen of je bent dat niet. Van een Rom die uitstraalt dat hij maatschappelijk succesvol is, hebben ze gauw de indruk dat die zich boven hen voelt staan. Dat is bijvoorbeeld al het geval als een hoogopgeleide maar twee kinderen heeft. Dat is een reden om zo iemand te mijden. Zulke mensen worden door hen niet meer als Roma beschouwd.¹²

Tekenend voor de houding van de geassimileerde Roma is volgens Kumar Vishnawathan, directeur van ngo *Vzájemné soužití* in Ostrava, dat zij zich afzijdig hielden bij de grote anti-Romademonstraties van rechts-radicalen, van 2011 tot eind 2014. Het waren vooral de arme Roma die zich op het stadsplein verzamelden om openlijk te protesteren. De geëmancipeerde Roma met een baan hielden zich verscholen in hun middenklassenwoningen. Zij voelen zich volgens Vishnawathan weliswaar Roma, maar dat wordt alleen achter de voordeur nog gecultiveerd. Maar juist de massa van de meest kwetsbare Roma stelde zich teweer en toonde *empowerment*.¹³ Elders in het land zag eveneens Markus Pape, vertegenwoordiger van ERRC in Praag, uit de Roma middenklasse geen protesten tegen de haatmarsen.¹⁴ Dat hoogopgeleide Roma zich onzichtbaar maken, vormt wel een probleem, vindt Marie (1990). Al heeft ze er wel begrip voor dat je, als je bijvoorbeeld net een nieuwe baan hebt, je niet zo wilt profileren.

Ik begrijp ze, maar toch vind ik het heel belangrijk om zo moedig te zijn en om de kracht te vinden om te zeggen: ik ben wie ik ben. En kijk: ik ben niet smerig, ik stink niet, ik steel niet, weet je, al die stereotypen. Ik denk dat dat heel belangrijk is.¹⁵

Het valt haar op dat het juist de jonge generatie is die zich niet kenbaar wil maken als Roma. Maar volgens Lukáš (1991) kunnen die negatieve associaties alleen veranderen als er in zijn generatie een middenklasse van Roma opstaat die bereid is die afkomst te accentueren zodat andere jonge Roma daar graag bij willen horen.

10 Hondius, *Gemengde huwelijken*, 304. Zie ook: Damy Baumhöer, 'In de buitenbaan. De inhaalspurt van eerstegeneratiestudenten', *De Groene Amsterdammer* (26.02.2020).

11 Interview D. Moree (08.10.2014) 2-3.

12 Interview D. Doubek (14.02.2014) 6-7.

13 Interview K. Vishnawathan (10.10.2014) 4.

14 Interview M. Pape (08.10.2014) 8.

15 Marie (1990) NL-3, 8.

Succesvolle Roma! Die gerespecteerd worden door *gadzje*. Die goed geld verdienen aan een goede baan. Met een mooie auto, mooie huizen. Nu zeggen *gadzje* over individuele succesvolle Roma: 'Jij bent geen zigeuner, jij bent een Tsjech en dat zijn de zigeuners'.¹⁶

Zo wordt Lukáš gezien door niet-Roma, als de uitzondering die de regel bevestigt, omdat hij niet voldoet aan het stereotype van de arme 'zigeuner'. Voor Roma die wisten te ontsnappen aan de sociaaleconomische misère gold in zijn algemeenheid dat ze niet meer als Roma werden beschouwd. De consequentie daarvan was dat alleen de armen golden als dé Roma. De stereotypen van het zigeunerstigma werden niet ontkracht door een opkomende middenklasse. Maar zelfs al zou er een zichtbare middenklasse van Roma ontstaan, dan houdt dat niet per se in dat de discriminatie afneemt. Bij andere minderheden intensiverde die juist als mensen sociaal stegen en zich als groep maatschappelijk sterker profileerden. Dat wordt de emancipatieparadox genoemd: naarmate een minderheid emancipeert, mondiger wordt en openlijk meer rechten opeist voor de groep, wordt de discriminatie heviger.¹⁷ Bij hoogopgeleide Roma en Sinti speelt die emancipatieparadox niet, omdat ze proberen te verdwijnen om het stigma te ontduiken. Alleen in Tsjechië was er in zekere zin sprake van rond de groeiende herdenkings-traditie van de genocide in de Tweede Wereldoorlog.

De roep om erkenning van het oorlogsleed

De activistische strijd om de herdenking van de Roma vervolging in Tsjechië

In zowel Nederland als Tsjechië is het publiek herdenken van de Roma en Sinti slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog pas na 1990 op gang gekomen. In communistisch Tsjechooslowakije was er op grond van het gelijkheidsbeginsel geen oog voor de oorlogservaringen van minderheden. Daarom vonden er geen officiële herdenkingen plaats voor Joodse en Roma oorlogsslachtoffers. Dat veranderde na de val van het communistisch regime. Begin jaren negentig stichtten Roma activisten in een bouwvallig pand in Brno het Muzeum romské kultury, met een onderzoekscentrum en verschillende onderwijs- en sociale activiteiten. In het museum werd in een permanente tentoonstelling voor het eerst aandacht gevraagd voor de geschiedenis van vervolging en uitsluiting, waaronder het slavernijverleden van de Vlachische Roma. Vanaf 1995 werden in de twee concentratiekampen voor Roma, Lety u Písku en Hodonín, monumenten opgericht, waar jaarlijks herdenkingen plaatsvonden.¹⁸ Door het decennialang negeren van de vervolging van Roma bestonden er grote lacunes in de historische kennis over hun lotgevallen in de oorlogsjaren. In de jaren negentig werden de eerste getuigenissen van Roma over-

16 Lukáš (1991) TH-10, 11.

17 Sterckx, Trouwen met een vreemdeling, 233; L. Rosen Jacobson, *The Eurasian question: the colonial position and postcolonial options of colonial mixed ancestry groups from British India, Dutch East Indies and French Indochina compared* (Hilversum 2018) 198-199.

18 Van Baar, *The European Roma*, 283.

levenden vastgelegd over wat zich in die kampen had afgespeeld. Uit die interviews en nieuw archiefonderzoek bleek de belangrijke rol van collaborerende Tsjechen in de kamporganisatie. Daardoor kwam de gangbare lezing over de schuldvraag, namelijk dat de Tsjechische politie en het kamppersoneel slechts de nazi-bevelen hadden gehoorzaamd, ter discussie te staan.¹⁹

Activisten gingen gemeenschappelijk de strijd aan om het varkensbedrijf, van dertien varkensstallen van ieder 60 bij 18 meter, op het kampterrein van Lety te laten verwijderen. Die claim leidde eind jaren negentig tot anti-Roma sentimenten en in extreemrechtse hoek zelfs tot ontkenning van de genocide. De Tsjechische Republikeinse partij (SPR-RSČ) reageerde met billboards door het hele land met de tekst: ‘De Republikeinen zijn tegen de bevoorrechte behandeling van zigeuners.’²⁰ Maar de activisten wisten steun te verwerven van het Europees parlement. In 2005 werd daar een resolutie aangenomen waarin de Tsjechische regering werd gemaand om van de plek van concentratiekamp Lety u Písku een gedenkplaats te maken. Dat riep een scherpe tegenreactie op in Tsjechië. Toenmalig president Václav Klaus veroordeelde de resolutie als een inmenging in binnenlandse aangelegenheden. De discussie erover beheerste wekenlang het krantennieuws.²¹ De acties en de onderhandelingen over Lety waren voor een breed publiek te volgen op de goed geïnformeerde website *romea.cz*. Het zou nog tot 2018 duren tot het varkensbedrijf in Lety voor bijna vijftien miljoen euro werd uitgekocht.²² Door internationaal archeologisch onderzoek is inmiddels naar voren gekomen dat de fundamente van het kamp zelf nog ongeschonden zijn; de varkensstallen bleken er niet op te staan.²³ Volgens plan moeten het monument en een documentatiecentrum in 2023 klaar zijn. Inmiddels is er een aantal graven van slachtoffers blootgelegd.²⁴

Politicologe Ljiljana Radonić noemde het ontbreken van een nationaal herdenkingsmuseum voor de Roma slachtoffers van de nazi’s tekenend voor de representatie van Roma in Tsjechië in het algemeen.²⁵ Maar in de loop der jaren is het officiële regerings-

19 Die interviews met overlevenden werden opgenomen door en gepubliceerd in Pape, *A nikdo vám nebu- de věřit*, Polansky, *Těživé mlení* en in Danielová, Zajoncová & Haragal'ová, *Paměti romských žen*. Via Van Baar, *The European Roma*, 284-286.

20 <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18542> (geraadpleegd op 27.05.2021); Van Baar, *The European Roma*, 286. De letterlijke tekst was: ‘*Republikáni odmítají zvýhodnování cikánů*’. Deze partij, de SPR-RSČ, haalde in 1996 8 procent van de stemmen, maar werd in 2001 vanwege financiële malversaties opgeheven.

21 Van Baar, *The European Roma*, 287-288.

22 <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-republic-apos-s-museum-of-romani-culture-to-educate-students-at-memorial-site-of-former-concentration-camp-at-Lety> (geraadpleegd op 21.12.2020). *Romea.cz* wordt voor een groot deel bemand door vrijwilligers en wordt onder meer gesubsidieerd door Open Society Praag. Van Baar, *The European Roma*, 263-264.

23 Die ontdekking werd gedaan door de Tsjechische archeoloog Pavel Vareka in het kader van het onderzoeksproject *Accessing Campscapes. Inclusive strategies for European conflicted heritage*, van 2016-2019, van universiteiten in zes Europese landen. Dit project stond onder leiding van Rob van der Laarse, hoogleraar Erfgoed van de Oorlog (de gedeelde Westerbork-leerstoel aan de UvA en de VU in Amsterdam). Zie: <https://research.vu.nl/en/clippings/verborgen-kampgeschiedenissen-2> (geraadpleegd op 24.07.2021).

24 Na een open inschrijving voor ontwerpen maakten het Roma Museum en het Ministerie van Cultuur in maart 2020 het winnende ontwerp bekend. <http://www.romea.cz/en/news/czech/here-is-the-winning-design-for-the-new-memorial-to-holocaust-victims-of-roma-and-sinti-origin-at-the-former-concentration> (geraadpleegd op 27.05.2021).

25 Radonić, ‘People’, 64-66.



Afb. 29 De varkensstallen op het terrein van het voormalige Roma concentratiekamp Lety u Písku. Na de sloop van de stallen in 2021 wordt op deze plek een monument voor de Roma slachtoffers ingericht. Volgens planning moet dat in 2023 worden onthuld. Foto: Adam Holubovský, 2019. Collectie: Muzeum romské kultury in Brno, archiefnr. FDig 93/2019/8.

standpunt over de erkenning van de genocide op de Tsjechische Roma bijgesteld. Uiteindelijk was het populistische politici en opiniemakers niet gelukt om met nationalistische retoriek het debat te domineren. Volgens Van Baar duidde dat erop dat er in de Tsjechische nationale geschiedenis meer plaats gekomen is voor Roma en hun historische maatschappelijke positie.²⁶ Een uiting daarvan is de toespraak van Čeněk Růžička voor de Tsjechische senaat op 27 januari 2021, op de Internationale herdenkingsdag van de slachtoffers van de Holocaust. Als kind van Roma die de concentratiekampen overleefden, benadrukte Růžička hoezeer de naoorlogse generaties geleden hebben onder het oorlogstrauma. In 1998 had hij de VPORH opgericht, een comité dat Roma bijstond in het alsnog aanvragen van een schadeloosstelling. Door zijn lobbywerk ontvingen de nog levende Auschwitz-slachtoffers in 2016 van de Duitse regering een compensatie van ruim 2.500 euro.²⁷ In zijn toespraak kondigde Růžička aan dat in 2023 het Centrum voor Roma en Sinti in Praag geopend zal worden. Naast Brno zal er dan ook in de hoofdstad een officieel instituut voor Roma zijn.²⁸

²⁶ Van Baar, *The European Roma*, 289-290.

²⁷ <http://www.rom-sinto.cz/kontakt.html> en <http://www.romea.cz/en/news/world/germany-compensating-czech-and-slovak-roma-72-years-after-nazi-atrocities> (beide geraadpleegd op 27.05.2021). Růžička had in een klein krantenbericht gelezen dat de Duitse regering Joodse Holocaustoverlevenden in postcommunistische landen compensatie had toegekend. Na bemoediging van de Tsjechische minister van Buitenlandse Zaken Zaorálek konden in 2016 ook de Roma overlevenden compensatie aanvragen.

²⁸ <https://www.fzo.cz/en/603/day-of-the-holocaust-remembrance-and-prevention-of-crimes-against-humanity/> (geraadpleegd op 27.05.2021)

Nederlandse Sinti en Roma overlevenden vragen alsnog om erkenning

In Nederland is er bij Sinti en Roma een inhaalslag gaande om erkenning te vragen voor het oorlogsleed, met name sinds de jaren negentig toen het meisje tussen de wagondeuren werd geïdentificeerd als Settela Steinbach. In 2004 zei Lalla Weiss daarover:

Het is goed dat ook de vervolging van Sinti en Roma nu een gezicht heeft gekregen. En al vonden sommige Sinti het eerst moeilijk dat ze in de publiciteit kwam, nu zeggen ze dat Settela onze Anne Frank is.²⁹

In 2000 bracht een groep van veertig Sinti en Roma een bezoek aan Auschwitz. Een ervan was Lily van Angeren-Franz. Haar hele familie was vlak voor de bevrijding van het vernietigingskamp vergast. Op de terugweg keek ze de bus rond en dacht:

God, wat een hoop mooie sterke mensen bij elkaar! En al die schoonheid is voortgekomen uit dat kleine beetje zaad dat de nazi's over hebben gelaten.³⁰

Het eerste oorlogsmonument voor de Nederlandse Sinti en Roma werd in 1978 onthuld op het Museumplein in Amsterdam. Het is een bronzen beeld, getiteld *Hel en vuur*, van een man, een vrouw en twee kinderen die vluchten voor een oplaaiend vuur. De plaatsing was een initiatief van de Stichting Rom, van onder meer Koko Petalo.³¹ Jaarlijks is daar een herdenkingsbijeenkomst op Roma Holocaust Memorial Day op 2 augustus. Op die dag in 1944 werden bijna 3.000 Roma en Sinti vergast vanwege de liquidatie van het *Zigeunerfamilienlager* in Auschwitz.

Ook in verschillende andere gemeenten is er vanaf de jaren negentig een monument of herdenkingsplaquette voor de uit die stad gedeporteerde Sinti of Roma geplaatst. In Den Haag bijvoorbeeld staat sinds 1990 aan de Bilderdijkstraat een gedenkteken voor de 85 Sinti die uit de stad waren weggevoerd.³² In 1991 werd in Westerbork het Stenenplan onthuld, 102.000 stenen als symbolisch graf voor de niet-teruggekeerde kampgevangenen. De meeste stenen zijn voorzien van een davidsster; 200 stenen zijn getekend met een vlam, ter nagedachtenis aan de vermoorde Sinti en Roma.³³

Een belangrijk facet in het gevoel van erkenning was de toekenning van compensatie van de in de oorlog geleden materiële schade. De Sinti-organisatie LSO reageerde in 2000 gebeten op het rapport-Van Kemenade, over de roof van bezittingen van met name Joodse oorlogsgetroffenen. Daarin waren slechts 25 regels gewijd aan Sinti en Roma. Na een gesprek met de regering werd hen dertig miljoen gulden (ruim 13,7 miljoen euro) toegezegd als rechtsherstel. Dit geld was bedoeld voor uitkeringen aan individuele slachtoffers en voor projecten in het algemeen belang van Sinti en Roma.³⁴

29 H. van Baar, 'Roma en Sinti herdenken Auschwitz', *De Groene Amsterdammer* 31 (31.07.2004).

30 P. Jorna, *Terug naar Auschwitz*, 34.

31 <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/de-vervolging-van-sinti-en-roma-herdacht> (geraadpleegd op 22.07.2021).

32 Jorna, *Sinti en Roma*, 9.

33 R. Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam 2010) 202-203.

34 Öfner & Rooker, 'Van schooien om brood', 99-100. Bossenbroek meldt over de vaststelling van dat bedrag

Afb. 30 Koko Petalo bij het oorlogsmonument in Amsterdam (1979). Het Sinti en Roma oorlogsmonument op het Amsterdamse Museumplein, getiteld *Hel en vuur*, is een bronzen beeld van Heleen Levano (Utrecht, 1941) van een man, vrouw en twee kinderen die vluchten voor een oplaaiend vuur. Foto: Hans van Dijk, Anefo. Collectie: Nationaal Archief in Den Haag, nr. 930-5556.



In 2017 vroeg Salo Muller, wiens ouders in Auschwitz vermoord waren, schadevergoeding aan de Nederlandse Spoorwegen voor het treinvervoer van Joden naar Westerbork. De NS verzorgde destijds een speciale dienstregeling en had er goed aan verdiend. Sabina Achterbergh van de Vereniging Sinti, Roma en Woonwagenbewoners Nederland (VSRWN) reageerde onmiddellijk: dan moesten ook zij daarvoor in aanmerking komen. In 2019 werd met de NS een schikking getroffen.³⁵

dat het “een zekere rekenkundige relatie [had] tot het bedrag dat het kabinet had toegezegd aan de Joodse gemeenschap”. Bossenbroek, *De Meelstreep*, 596.

35 F. Vermeulen, ‘Vragen blijven na toezegging NS compensatie slachtoffers WOII’, *NRC Handelsblad* (26.06.2019); R. Wassens, ‘4700 Holocaust-slachtoffers eisen schadevergoeding van NS’, *NRC Handelsblad* (12.10.2019). De schikking voorzag in 15.000 euro per persoon voor de circa 500 nog levende Joden, Roma en Sinti die teruggekeerd waren uit de kampen. Weduwen, weduwnaars en nabestaanden ontvingen de helft.

Het duurde relatief lang voor Sinti en Roma aanwezig waren bij officiële herdenkingen. In 1985 besloot het Comité Nationale Viering Bevrijding 'ook de zigeuners uit te nodigen' voor een nationale bijeenkomst in Rotterdam.³⁶ Op instigatie van Sinti Hannes Weiss, zijn dochter Lalla en neef Zoni Weisz werd vanaf 1994 jaarlijks in kamp Westerbork het transport van 19 mei 1944 naar Auschwitz herdacht.³⁷ Op 4 mei 1999 speelde het Tata Mirando orkest in de Nieuwe Kerk.³⁸

Bij de live uitgezonden kranslegging tijdens de Nationale Dodenherdenking op de Dam is het afgelopen decennium meer aandacht voor persoonlijke verhalen van overlevenden.³⁹ Op 4 mei 2019 stond Achterbergh op de Dam, ter begeleiding van haar oudtante Zanna Brassem-Weiss, toen 88 jaar, met haar zoon Galit. Zanna had als dertienjarig meisje met het gezin ondergedoken gezeten bij de familie de Oude in de Vinckenstraat in Amsterdam.⁴⁰ Ook in andere steden zijn Roma en Sinti zichtbaar aanwezig. Magda (1971) deed in haar woonplaats op een 4 mei-bijeenkomst de officiële kranslegging voor haar weggevoerde en vermoorde familie. Gisela (1978) van de Generaal-pardon Roma werd door haar gemeente gevraagd om dat te doen. Haar familie heeft niet in Nederland de oorlog meegemaakt. Voor haar was de uitnodiging een erkenning voor de vervolging van alle Roma en Sinti slachtoffers, om wie ze waren. Het had haar kunnen overkomen als ze toen geleefd had. De massamoord is daarom ook haar geschiedenis, deelde ze op Facebook.⁴¹

Een gevoelig pijnpunt bij Sinti en Roma is de geringe algemene kennis over de vervolging in de Tweede Wereldoorlog. Magda (1971):

Weet de leerkracht op de school wat er in de oorlog hier allemaal gebeurd is, wat voor bagage wij allemaal met ons meedragen? Wat er gebeurd is. Dat is ook één van de redenen dat ik

Muller (1936) begon zijn strijd tegen de NS toen in 2014 de Franse spoorwegen (SNCF) overgingen tot compensatie aan Amerikaanse Holocaustoverlevenden. In 2020 legden Muller en ook de VSRWN een claim neer bij de Deutsche Bahn, die het vervoer naar de concentratiekampen verzorgd had. <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2183326-nabestaande-holocaust-eist-schadevergoeding-ns> (geraadpleegd op 30.05.2021).

³⁶ In de notulen van 14 februari 1985 van de bestuursvergadering van het Comité Nationale Viering Bevrijding (een voorloper van het Comité 4 en 5 mei dat in 1987 werd ingesteld); met dank aan een aantekening in het persoonlijk archief van historica I. Raaijmakers, auteur van *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2018).

³⁷ <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/de-vervolging-van-sinti-en-roma-herdacht> (geraadpleegd op 22.07.2021).

³⁸ <https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050040758331?ac=dgtl&q=dodenherdenking> (geraadpleegd op 20.07.2021).

³⁹ Voor het protocol rond de kransleggingen op 4 mei bij het Monument op de Dam, zie I. Raaijmakers, 'Kransen op de Dam', in: R. Krimp, *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Nationaal Comité 4 en 5 mei (Amsterdam 2016) 12-15.

⁴⁰ Het onderduikverhaal van Zanna Weiss was in april 2021 te zien in een AT5-reportage van M. Bakker, *Sabina's strijd, een leven in verzet*: <https://www.at5.nl/artikelen/208725/documentaire-sabinas-strijd-een-leven-lang-in-verzet> (geraadpleegd op 27.05.2021). In 2016 was er op 5 mei een reünie van Zanna Brassem-Weiss en nakomelingen van familie de Oude in het Jordaanmuseum in Amsterdam.

⁴¹ Gisela (1978) NH-6, 10. Balkan-Roma en Nieuwe Roma zijn nauwelijks betrokken bij herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog. Bij de Balkan-Roma ligt de oorlog in voormalig Joegoslavië verser in het geheugen. Nieuwe Roma zijn relatief kort in Nederland. Bovendien zijn ze in de gemeente lang niet altijd bekend als Roma. Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 149-150.

op de scholen, vanuit steunpunt Westerbork, het familieverhaal vertel. Je merkt gewoon op de scholen dat ze ontzettend weinig weten over Roma en Sinti.⁴²

Sinds 2010 zijn er echter allerlei initiatieven om die geschiedenis uit de vergetelheid te halen. In 2012 lanceerde het Nationaal Comité 4 en 5 mei de web-tentoonstelling *De vergeten genocide*. Om de gruwelijkheden van de genocide invoelbaar te maken voor jongere generaties, was gekozen voor verhalen van Roma en Sinti kinderen, uit verschillende Europese landen. Deze web-tentoonstelling is de best bezochte van de portal tweedewereldoorlog.nl van het Comité.⁴³ Daarnaast is er sinds 2016 de reizende tentoonstelling *Sinti en Roma door de eeuwen heen*, van de stichting O Lungo Drom, met een nadruk op de periode 1940-1945. Die is her en der in Nederland te zien geweest.⁴⁴ Een internationale mijlpaal voor erkenning van het oorlogsleed was de toespraak van de Nederlandse Sinto Zoni Weisz in de Bondsdag, bij de Duitse herdenking van de bevrijding van Auschwitz in 2011. Hij was de eerste vertegenwoordiger van Sinti en Roma ooit, aan wie die eer te beurt viel. En op het Holocaust Namenmonument in Amsterdam, onthuld in 2021, staan ook de namen van de vermoorde Sinti en Roma gegraveerd.

Voor de Sinti en Roma die in Nederland de oorlog meemaakten, zijn de oorlogservaringen een trauma dat is overgedragen aan de naoorlogse generaties. Bij de andere groepen, zoals de Generaal-pardon Roma en de Balkan-Roma, leeft een besef dat hun voorouders, waar dan ook in Europa, het slachtoffer hadden kunnen worden. Dus ook al kende hun eigen familie geen oorlogsslachtoffers, de genocide maakt deel uit van hun collectieve geschiedenis. Dat besef versterkte het wantrouwen voor de 'burgerwereld'. Dat geldt ook voor de Tsjechische Roma. Voor de arme Roma zijn de dagelijkse problemen te groot om bij die geschiedenis stil te staan. Daar zijn het vooral de hoogopgeleiden, die zich verdiept hebben in hun eigen achtergrond, die erkenning vragen voor het leed.

Rolmodellen en vertegenwoordiging

De meeste respondenten reageren ontkenkend op de vraag of ze een rolmodel zijn. Het lijkt dat ze het aanmatigend vinden om zichzelf zo te noemen. Wel beamen ze dat ze zo nu en dan voor mensen in hun nabije omgeving een wegbereider en een voorbeeld zijn. Maar ze willen niet de verdenking op zich laden dat ze zich boven anderen verheven voelen. Het behoedzame manoeuvreren tussen thuis en de nieuwe sociale omgeving hebben ze gemeen met andere sociale stijgers. De door Matthys geïnterviewde acade-

42 Magda (1971) NL-5, 20-21 en 15.

43 Aldus Teun Pelleboer, medewerker van het Nationaal Comité 4 en 5 mei op 02.06.2021. De biografieën op de website *De vergeten genocide* (<https://romasinti.eu>, geraadpleegd op 02.06.2021) komen uit Nederland, Duitsland, Polen, Tsjechië, Oostenrijk en, sinds 2018, ook uit Kroatië, Hongarije en Roemenië. Ze zijn vertaald in de talen van al die landen.

44 <http://www.olungodrom.nl/De-Tentoonstelling/> (geraadpleegd op 21.12.2020). De tentoonstelling was onder meer in mei 2019 in Westerbork, 75 jaar na de deportatie naar Auschwitz.

mici met een arbeidersachtergrond bijvoorbeeld pasten bij de familie hun taalgebruik aan. Ze vermeden het gebruik van moeilijke woorden.⁴⁵

Toch waren er Tsjechische hoogopgeleide Roma die waardering kregen voor wat ze hadden bereikt. Petr (1959) had na zijn studie op familiebezoek in het Slowaakse dorp waar hij vandaan komt merkbaar meer aanzien. Tegen het gezin waar Milada (1972) uitkomt, met allemaal hoogopgeleide kinderen, werd in de provinciestad enigszins opgekeken, door zowel Roma als Tsjechen. 'Die hebben iets gepresteerd!'⁴⁶ Sommigen zetten zich in het kader van hun werk in voor de Roma gemeenschap. Jana (1964) voelde zich als sociaal werkster met een zekere eerbied behandeld in de stad, zelfs in de jaren dat ze bij de politie werkte als veiligheidsambtenaar. Zdeněk (1957) werd na een militaire loopbaan directeur van een gemeenschapscentrum voor Roma. Radka (1962) durft zichzelf als sociaal werkster niet zozeer een voorbeeld te noemen, al is er wel een jongere Roma collega die in haar voetsporen treedt.⁴⁷ Alžběta (1949) heeft er veel energie ingestoken om bij de Roma kinderen al op de kleuterschool de boodschap over te brengen dat je, als je goed kunt leren, moet gaan studeren. Erika (1991) en Elena (1975) doen dat als onderwijsassistenten ook. Het meest bevredigende dat Elena meemaakte waren de kinderen die door haar toedoen doorgingen naar de middelbare school.⁴⁸

In Nederland voelt Raul (1971) zich als sociaal werker een voorbeeld voor Sinti jongeren, vooral uit zijn eigen familie, en Juliano (1981) evenzeer, maar dan voor Roma jongeren.⁴⁹ Vesna (1987) merkte dat ze als student indruk maakte op de Nieuwe Roma meisjes die ze voor haar afstudeeronderzoek interviewde. Gisela (1978) voelt zich gevleid als er meisjes uit eigen kring tegen haar zeggen dat ze zo graag dergelijk werk zouden willen. Dat geldt tevens voor Denise (1982) en Carolien (1982) die als onderwijsassistenten werken.⁵⁰ Bernard (1978) fungeerde als een voorbeeld voor twee jongere nichtjes die zijn gaan doorleren en Hetty (1992) idem dito. Ook bij haar komen er jongeren uit de omgeving om raad die ze dan pusht om een opleiding te gaan doen.⁵¹ Dejan (1963), Raul (1971) en Magda (1971) hebben hun kinderen aangespoord om hbo te gaan doen.⁵² Bij Josef (1956) is het zijn muziekcarrière die respect afdwingt. Hij denkt dat hij bij Sinti van zijn generatie als een 'soort voorbeeld' beschouwd wordt, vanwege zijn muzikale talent en de instelling die je moet hebben om zoveel te bereiken.⁵³

Maar rolmodel, nee, zo zien ze zichzelf niet. Hoogopgeleid zijn an sich is dan ook niet genoeg om beschouwd te kunnen worden als voorloper van culturele en maatschappelijke vernieuwing van de hele groep. De academici van Brands bijvoorbeeld waren niet bereid om activist te zijn voor de emancipatie van het arbeidersmilieu waaruit ze afkomstig waren. Zo iemand moet zich namelijk polemisch opstellen in de nieuwe om-

45 Matthys, *Doorzetters*, 240-241.

46 Petr (1959) TH-9, 3; Milada (1972) TH-5, 7.

47 Jana (1964) TH-8, 2 en 6; Zdeněk (1957) TH-12, 5; Radka (1962) TH-1, 6.

48 Alžběta (1949) TH-11, 6; Erika (1991) TH-4, 4; Marie (1990) TH-7, 6-7; Elena (1975) TH-3, 5.

49 Raul (1971) NH-5, 15; Juliano (1981) NH-10, 16-17.

50 Vesna (1987) NH-7, 6; Gisela (1978) NH-6, 5; Denise (1982) NH-12, 13; Carolien (1982) NL-1, 5.

51 Bernard (1978) NH-8, 9; Hetty (1992) NH-4, 15.

52 Dejan (1963) NH-2, 5-6; Raul (1971) NH-5, 14; Magda (1971) NL-5, 6.

53 Josef (1956) NH-11, 20.

geving en daar voelden ze zich niet toe geroepen of zelfverzekerd genoeg voor. Maar zij beschouwden zichzelf wel als wegbereider. Ze wilden hun ervaring en kennis ten goede laten komen aan mensen die eenzelfde stap wilden maken.⁵⁴

Van de respondenten binnen dit onderzoek hebben maar weinigen de missie om de hele gemeenschap op sleeptouw te nemen. Iemand als bovengenoemde Lalla Weiss deed dat wel. Zij stond in de jaren tachtig aan de wieg van de eerste landelijke zelforganisatie, de LSO. In 2008 werd die opgeheven vanwege een subsidiestop. Nu vertegenwoordigt ze de Sinti in officiële commissies.⁵⁵ De verdeeldheid onder de verschillende groepen Roma en Sinti in Nederland maakt het vrijwel onmogelijk om een boegbeeld voor iedereen te zijn. Er is geen sprake van één gemeenschap zoals dat in Tsjechië meer het geval is. Het gaat hier om kleine aantallen Roma of Sinti die een lappendeken vormen aan verschillende groepen die weinig met elkaar delen of zelfs maar gemeen hebben.

In Nederland is een subsidiepot beschikbaar voor projecten in het algemeen belang van de doelgroep. Het gaat om het restant van de Rechtsherstelgelden, dat nu beheerd wordt door het Ministerie van VWS. Van de dertig miljoen gulden bleken er na het verstrekken van persoonlijke uitkeringen nog miljoenen euro over te zijn. Om dat toe te kennen aan waardevolle projecten werd het Nederlands Instituut Sinti en Roma opgericht. Maar dat ging in 2012 ten onder aan financieel en bestuurlijk wanbeleid van de 'burgerbestuurders'.⁵⁶ Tragisch genoeg werkt dit geld door onderlinge afgunst nu als splijtzwam. De vooroorlogse Sinti en Roma hebben er moeite mee dat Roma die later uit Oost-Europa gekomen zijn er aanspraak op kunnen maken. Maar ook vooroorlogse Sinti en Roma families kunnen het onderling niet eens worden over wat het algemeen belang van de doelgroep is. De enige verenigingen waarin ze samen vertegenwoordigd zijn, hebben een evident gezamenlijk doel. De VSRWN bijvoorbeeld richt zich met name op het standplaatsentekort op de woonwagenkampen. In 2020 deed het Verwey-Jonker Instituut een verkennend onderzoek bij Roma en Sinti naar hun mening over een eventuele centrale belangenbehartiging. Geïnterviewden waren daar voorstander van. Maar het leek hen gecompliceerd om draagvlak te creëren voor een orgaan dat alle verschillende groepen zou representeren. Het was bovendien de vraag of beschikbare goede kandidaten bereid zouden zijn om zitting te nemen in een landelijke raad. Volgens de geïnterviewden wordt het Roma en Sinti door de achterban vaak niet in dank afgenomen als zij over beleidszaken met de overheid onderhandelen. 'Zij worden al snel gezien als "buitenstaander" en "Nederlander".'⁵⁷ Op dit moment ontbreekt het aan een zelforganisatie die alle Nederlandse Roma en Sinti vertegenwoordigt en uit hoofde daarvan met de overheid aan tafel kan zitten.⁵⁸

54 Brands, *'Die hoeft nooit meer wat te leren'*, 321.

55 Suzanna (1961) NH-1, 1.

56 De Stichting Rechtsherstel Sinti en Roma (SRSR) was opgericht om de schade-uitkeringen toe te kennen. Eind 2009 ging die over in het Nederlands Instituut Sinti en Roma (NISR). Over het wanbeheer: *Argos*, VPRO Radio 1 (14.05.2013).

57 E. Smits van Waesberghe, J. Asmoredjo & M. Out, *Een verkennend onderzoek naar centrale belangenbehartiging voor Roma en Sinti. Een inventarisatie naar meningen binnen de twee gemeenschappen*, Verwey-Jonker Instituut (Utrecht 2020) 9 en 21.

58 Van der Hulst & Öfner, 'De verzwegen genocide', 11.

In Tsjechië is de representatie in Roma belangenverenigingen en zelforganisaties vele malen groter dan in Nederland. Dat komt mede door de ruime beschikbaarheid van EU-subsidies. In de ogen van Van Baar was een van de meest opmerkelijke ontwikkelingen in de Oost-Europese landen dat Roma zelf in toenemende mate deelnamen aan het politieke debat over hun vertegenwoordiging. Maar dat verliep niet overal even gestructureerd.⁵⁹ Sociale wetenschappers Elena Marushiakova en Vesselin Popov beschreven hoe er in de jaren negentig een wildgroei was aan kleine ngo's voor Roma. Aanvankelijk richtten die zich alleen op de mensenrechten. Later breidden ze hun aandachtsveld uit naar de sociaaleconomische achterstand. In de grotere ngo's uit de late jaren negentig waren 'professionele' Roma werkzaam, activisten met een Roma afkomst. Hun voornaamste pluspunt was dat ze het Engels machtig waren. Zij wisten donoren achter zich te krijgen en de Brusselse bureaucratische procedures met succes te doorlopen. Gering-schattend werden ze daarom aangeduid als *etnobusiness* of de '*Gypsy industry*': vooral goed in het binnenhalen van geld maar niet in het bereiken van de mensen die het het hardste nodig hebben.⁶⁰ Nog altijd is het zo dat het alleen de grotere ngo's lukt om grote donoren aan zich te binden. Zij zijn in staat om bij een *Call for proposals* vanuit Brussel een voorstel precies volgens de eisen aan te leveren en aan de financiële waarborgen te voldoen. De kritiek op die grote hulporganisaties bleef lang dat ze weinig contact hadden met *grassroots level* in de arme Roma wijken. In en rond de getto's waren kleinere (zelf)organisaties actief, maar die hadden vaak geen grote invloed.⁶¹ Die vormden volgens Rostas voor beleidsmakers geen gesprekspartner, omdat onduidelijk was wie ze precies vertegenwoordigden. Ze hadden niet zelden verschillende belangen en bestreden elkaar terwijl er acute problemen waren die om een oplossing vroegen. Dus gingen beleidsmakers toch liever in zee met de grote ngo's die de weg kenden in de bureaucratie en thuis waren in de nieuwe media.⁶²

Internationaal gezien is de eerdergenoemde ngo European Roma Rights Centre (ERRC) in Boedapest op het gebied van mensenrechten en destigmatisering in heel Oost-Europa een grote speler. Sinds 1995 zet deze internationaal bestuurd ngo zich op juridisch gebied in tegen antiziganisme. Ook de wereldwijde Black Lives Matter-beweging vond weerklank bij Roma activisten. Filmpjes die *viral* gaan vinden makkelijk hun weg bij Roma, ook in de getto's. Bovendien voorziet het maken en verspreiden van filmpjes in een podium. Een filmpje van 19 juni 2021 van een hardhandige aanhouding in Teplice, een stad in Noord-Bohemen met een grote Roma gemeenschap, ging *viral* via Facebook. Een politieman had een knie in de nek van een Roma man geduwd en in de ambulance bleek de man overleden. Hoorbaar op het filmpje is een vrouw die roept dat hij stikt. *The Guardian* en de BBC besteedden aandacht aan de zaak. De politie wees drugsgebruik aan als doodsoorzaak, maar Roma activisten claimden de parallel

59 Van Baar, *The European Roma*, 15-17.

60 Marushiakova & Popov, 'The Roma', 84-86; Marx, 'Roma-Elite', 11-21; Van Baar, *The European Roma*, 244-246.

61 Kóczé & Rövid, 'Pro-Roma global civil society', 117-119; Kóczé, 'Depletion', 23.

62 Rostas, 'Roma participation', 5-6.

met George Floyd.⁶³ Zonder het filmmateriaal was het niet gelukt om zoveel aandacht voor deze tragische zaak te genereren.

Op maatschappelijk cultureel vlak zijn er in Tsjechië meer landelijk bekende Roma. In Nederland beperkt zich dat grotendeels tot de muziek. Vooral het Rosenberg Trio en het vroegere Tata Mirando orkest genieten bekendheid. In Tsjechië zijn de in 2019 overleden zangeres Věra Bílá en zangeres en violiste annex actrice Iva Bittová voorbeelden van internationaal bekende artiesten.⁶⁴ Maar ook in andere domeinen treden Roma op de voorgrond. Jarmila Balážová, bekend geworden als televisiepresentator,

was lang bij Romea.cz betrokken. Daarna was ze gedurende enige jaren woordvoerder van de Minister van Onderwijs, Jeugd en Sport.⁶⁵ Ondřej Giňa presenteerde op prime time het televisiejournaal, als noviteit te vergelijken met Noraly Beyer in Nederland. Richard Samko is een bekende journalist. En Praag is sinds 1999 thuishaven voor het jaarlijkse, vermaarde Khamoro World Roma Festival, het grootste Roma festival ter wereld met internationale muziekgroepen, exposities, films en een optocht door de stad.⁶⁶

Een groot verschil met Nederland is de positie van het Romanes als taal. In Nederland is het Romanes alleen een spreektaal. In Tsjechië is het een erkende minderheidstaal. Dat betekent onder meer dat belangrijke overheidsdocumenten in het Romanes vertaald moeten worden en Roma in de rechtszaal om een tolk kunnen vragen. Ook in literaire zin leeft de taal. Hübschmannová was de eerste die Roma sprookjes en gezegden verzamelde en ze moedigde auteurs aan om in het Romanes te schrijven.⁶⁷ Uitgeverij KHER (huis in het Romanes) is gespecialiseerd in de uitgave van Romanestilige werken.⁶⁸ Aan de Karelsuniversiteit in Praag is er een leerstoel *Romistika* (internationaal *Romani Studies* genoemd), waar naast de geschiedenis en de cultuur ook het Romanes



Afb. 31 Collage van drie filmstills van een hardhandige aanhouding van een Roma man in Teplice, in Noord-Bohemen op 19 juni 2021. Activisten riepen de later overleden man uit als de Tsjechische George Floyd, omdat een politie-man een knie in de nek van de man duwt. De politie ontkende dat dat de doodsoorzaak was. Collage: romea.cz, op basis van stills uit een video op Facebook.

63 <http://www.romea.cz/en/news/czech/romani-man-dies-after-czech-police-kneel-on-his-neck-they-say-drugs-caused-his-death.romani-activists-see-parallels-to> (geraadpleegd op 22.06.2021). Het filmpje van de aanhouding is via Youtube te zien: <https://www.youtube.com/watch?v=EtUffXfeuY&t=19s>. Zie ook: <https://www.bbc.com/news/world-europe-57566697> en <https://www.theguardian.com/global-development/2021/jun/22/death-of-romany-man-knelt-on-by-czech-police-compared-to-george-floyd>. Deze vier websites zijn alle geraadpleegd op 22.06.2021.

64 In 2002 maakte het Nederlands Blazers Ensemble een programma met Iva Bittová met muziek van Leoš Janáček (1854-1928) en van haarzelf, resulterend in de cd-opname *Dance of the Vampires*.

65 <http://www.romea.cz/en/news/czech/jarmila-balazova-renowned-journalist-from-the-romani-community-joining-commercial-czech-online-news-server> (geraadpleegd op 21.12.2020).

66 <https://www.khamoro.cz/en/> (geraadpleegd op 21.12.2020). Eind november 2019 kreeg het Khamoro Festival de EFFE Award 2019-2020, een Europees kwaliteitslabel voor festivals. Zie <https://www.festivalfinder.eu/effe-label> (geraadpleegd op 21.12.2020).

67 Zie onder meer Hübschmannová e.a., *Godaver*.

68 <http://www.kher.cz/> (geraadpleegd op 23.06.2021).



Afb. 32 Undergroundclub Fuchs2 en Bike Kitchen Praha schilderden in augustus 2020 in grote letters het statement 'black lives matter roma lives matter too' op hun gebouw op het eilandje Štvanice in de rivier de Vltava in Praag. Foto: Michal Ureš.



Afb. 33 De Internationale Roma Dag wordt in Tsjechië steeds uitbundiger gevierd. Roma treden meer naar buiten, zoals hier in Brno op 8 april 2019, met een optocht door de binnenstad. De Roma vlag op de voorgrond dateert van het First World Gypsy Congress in Londen in 1971. Foto: Adam Holubovský, 2019. Collectie: Muzeum romské kultury in Brno, nr. FDig 39/2019/8.

wordt bestudeerd.⁶⁹ Ook op de hogeschool van Pardubice wordt de taal gedoceerd en op tal van scholen voor het mbo sociaal werk is het een keuzevak. Die relatief sterke positie van de taal vormt voor met name de hoogopgeleide Tsjechische Roma een vorm van erkenning.

In 1995 had Willems een lage dunk van het wetenschappelijk gehalte van *Romani Studies*, omdat het vakgebied naar binnen gericht was zonder kennis uit andere vakgebieden te benutten.⁷⁰ Inmiddels heeft in Oost-Europa het vakgebied een impuls gekregen, met name door de Central European University in Wenen en Boedapest.⁷¹ Het is daar mogelijk om een *Advanced Certificat Romani Studies* te halen waarin het juist om kruisbestuiving met andere disciplines gaat.⁷² Belangrijker is dat deze universiteit ruimhartig beurzen beschikbaar stelt, onder meer aan Roma studenten. Zij kunnen een master of PhD doen in een groot aantal vakgebieden, ook met *Romani Studies* als basis.

In Tsjechië manifesteren Roma in het algemeen zich het afgelopen decennium duidelijker als groep, zoals op de Internationale Roma Dag. Maar er is geen sprake van een zichtbare middenklasse van Roma. Toch zagen Székelyi e.a. in Hongarije een kleine groep die zich expliciet als maatschappelijk geslaagde Roma opstelden.⁷³ Dat gebeurt ook in Oostenrijk waar in 2021 de eerste Roma studentenvereniging werd opgericht.⁷⁴ In Tsjechië tekent zich bij de jonge generatie een nog vrij kleine groep Roma af met een uitgesproken missie om het verschil te gaan maken. Zij zijn op te vatten als activistische rolmodellen. Ze willen expliciet een voorbeeld zijn, zich inzetten voor de emancipatie van de hele groep en de vertekenende beeldvorming bijstellen. De problematiek is taai en een kantelpunt is nog ver weg, maar desondanks vertonen die jonge Roma een aantekelijk elan. De meesten zijn academisch geschoold, maar niet allemaal. Pavel (1989) bijvoorbeeld, die op het speciaal onderwijs zat, doet naast zijn baan improvisatietheater. De niet-Roma spelen de Roma en vice versa, om het publiek ervan bewust te maken hoe ondermijnd discriminatie werkt.⁷⁵ Marie (1990), Lukáš (1991) en Erika (1991) maken deel uit van een groep die tot doel heeft dat meer jonge Roma hun voorbeeld volgen en een opleiding gaan doen. Ze zijn nu nog maar met enige tientallen, maar ze zijn zichtbaar, ze zijn via de sociale media goed te vinden en ze schamen zich in het geheel niet.

En ze zien lichtpuntjes. Lukáš ziet maar héél langzaam meer studenten op de universiteit komen, maar vergeleken met twintig jaar geleden is er wel een duidelijke groei. Toen hij aan de basisschool begon, werden Roma met een vakopleiding als kok al als zeer hoogopgeleid gezien. Nu zijn er Roma met een master, pedagogen, artsen, advo-

69 De leerstoel wordt bekleed door Prof. Helena Sadílková.

70 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 297-301; Van Baar, *The European Roma*, 98 en 147-148.

71 De Central European University werd in 1991 gesticht in Boedapest door George Soros. Vanwege problemen met de regering Orbán in Hongarije werd een groot deel van de campus vanaf 2018 naar Wenen verplaatst. https://en.wikipedia.org/wiki/Central_European_University (geraadpleegd op 23.06.2021).

72 <https://courses.ceu.edu/unit/romani-studies-program> (geraadpleegd op 23.06.2021).

73 Székelyi, Csepeli & Örkény, 'Ambitious education', 16-19.

74 Dat is de Hochschul*innenschaft Österreichischer Roma und Romnja: <https://www.hoer-info.at> (geraadpleegd op 27.04.2021).

75 Pavel (1989) TL-9, 8.

caten, leraren en ingenieurs. Deze jonge mensen manifesteren zich als hoogopgeleid én als Roma. Die zichtbaarheid is volgens Lukáš van cruciaal belang. Pas als Roma middenklasse kunnen ze als rolmodel fungeren, tegenover de *gadzje*, maar ook voor arme Roma in de getto's.

Want Roma kunnen zich er geen voorstelling bij maken dat hun kinderen gaan studeren.⁷⁶

Conclusie

Laagopgeleide Roma en Sinti kennen nauwelijks voorbeelden in hun omgeving van hoogopgeleiden. In Nederland gaat het voor zover bekend slechts om een handjevol individuele gevallen. In de nabije familie krijgen die vaak waardering voor wat ze bereikt hebben en voor een kleine kring zijn ze een rolmodel. In Tsjechië gingen in de communistische tijd en ook daarna de meeste hoogopgeleiden op in de middenklasse. Zij wilden niet geassocieerd worden met de arme Roma in de getto's. Ten tijde van de veelvuldige rechts-radicalen anti-Roma demonstraties waren het de arme Roma die een tegengeluid lieten horen. De hoogopgeleiden hielden zich stil en maakten zich niet in het openbaar als Roma kenbaar. Die arme Roma op hun beurt beschouwen de middenklasse Roma meer als *gadzje* dan als mensen uit hun midden aan wie ze zich zouden kunnen spiegelen. De hoogopgeleide Roma met wie ze wellicht in aanraking komen, zijn werkzaam in een ngo. In bredere zin fungeren de maatschappelijk succesvolle Roma in Tsjechië niet als rolmodel.

Het leed door de vervolging in de Tweede Wereldoorlog is een thema waarvoor Roma en Sinti wel openlijk erkenning vragen. Dat gebeurde in beide landen pas vanaf de jaren negentig. In Nederland werd door de overlevenden tot die tijd niet over het verdriet gesproken, ook niet in familiekring. Een grote rol in de late roep om erkenning had de bekendmaking van de identiteit van Settela Steinbach. In Sinti kringen werd ze inmiddels gezien als hun Anne Frank. Het oorlogstrauma werd doorgegeven aan de naoorlogse generaties. Ook door de jongere vooroorlogse Sinti en Roma worden de oorlogservaringen genoemd als reden dat de *gadzje* nooit meer helemaal vertrouwd werden.

De Roma in Tsjechië vroegen ook pas vanaf 1990 om erkenning, omdat dat in de communistische tijd verboden was. De meesten hebben in de eigen familie niet ernstig onder de vervolging geleden, omdat die toen in Slowakije woonachtig was. Maar vooral hoogopgeleiden voelen de oorlogservaringen van Roma als leed dat hen als groep is aangedaan. Om erkenning daarvan hebben Roma en niet-Roma activisten een harde en lange strijd gevoerd, die culmineerde in de eis om van concentratiekamp Lety u Písku een waardig oorlogsmonument te maken. Hun acties en lobby leidde tot maatschappelijke wrijving. Dat proces is een voorbeeld van de emancipatieparadox: juist de geëmancipeerde eis om hun recht, als groep, riep in nationalistische kringen meer racisme op.

Vergeleken met Nederland zijn er in Tsjechië meer hoogopgeleiden. Tsjechische Roma zijn beter georganiseerd, er zijn meer zelforganisaties en er zijn meer landelijk

76 Lukáš (1991) TH-10, 11. Zie ook Erika (1991) TH-4, 4-5.

bekende Roma op maatschappelijk cultureel vlak. In Nederland speelden slechts sporadisch hoogopgeleiden een invloedrijke rol als vertegenwoordigers in een zelforganisatie.

Voor de hoogopgeleiden waren er lange tijd twee scenario's. De meesten gingen op in de middenklasse en assimileerden volledig. Zij lieten het Roma zijn achter zich, voor zover *passing* mogelijk was. Zodoende konden ze zich letterlijk en figuurlijk van de gestigmatiseerde groep distantiëren. Slechts sommigen volgden een tweede scenario. Zij kozen ervoor om deel te blijven uitmaken van het bredere familieverband. Ze waren weliswaar succesvol en sociaal gestegen, maar ze bleven kwetsbaar voor het negatieve stigma van de hele groep. In Tsjechië tekent zich nu een derde scenario af. Langzaam maar zeker groeit een kleine Roma intelligentsia die zich ten doel heeft gesteld om zich voor de eigen achterban, maar ook voor de rest van de samenleving, te bewijzen als maatschappelijk geslaagde Roma. Die opkomende middenklasse stelt zich ten doel om het stigma van de arme, asociale, criminele Roma te ontkrachten.

Conclusies

Kaj tradeha tire gres, odoj tut cirdela.
Je paard brengt je waar jij 'm heenvoert.¹

Inleiding

Tsjechische Eva (1996) heeft speciaal onderwijs gedaan. Het is altijd blijven knagen dat ze, net als zoveel Roma die ze kent, niet verder gekomen is met school. Een neef die student is, had haar en haar man meegenomen naar een bijeenkomst van Roma academi-ci. Ze keken hun ogen uit.

Allemaal mensen die net zo'n startpunt in het leven hadden als wij, een zwaar leven en daar uitgekomen zijn. We waren als één familie. Het was bijzonder om te zien dat wij advocaten hebben, en dat soort mensen. Maar we schaamden ons toen we in een kring zaten, in het begin, om onszelf te introduceren, en iedereen had universiteit en middelbare school en wij hadden niets.²

Er ging een nieuwe wereld voor hen open, een wereld met middenklasse Roma. Tot dan toe hadden zij niet kunnen vermoeden dat hoogopgeleide rolmodellen er in die mate waren. De vraag waarom die tot dusver nauwelijks zichtbaar waren, sluit nauw aan op de probleemstelling waarmee dit onderzoek begon. Een aanzienlijk deel van de Europese Roma en Sinti leidt een marginaal bestaan zonder perspectief op betere leefomstandigheden. De meesten hebben zo weinig scholing dat er voor hen nauwelijks kans is om hoger op de sociale ladder te komen. Vanaf 1950 verbeterde in heel Europa de toegang tot het onderwijs voor mensen uit de lagere sociaaleconomische klasse, maar met name Roma en Sinti hebben daar vrijwel niet van geprofiteerd. De belangrijkste vraag in dit boek is waarom het in de afgelopen zeventig jaar slechts zo weinig Roma en Sinti gelukt is om door te stromen naar het hoger onderwijs? Deze hoofdvraag heb ik toegepitst op Nederland en Tsjechië en uitgesplitst in deelvragen. Zijn de onderwijsachterstand en het achterblijven van sociale stijging van Roma en Sinti in Nederland vergelijkbaar met die in Tsjechië? In hoeverre speelden hun voorgeschiedenis en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke positie een rol? Is de achterstand sinds de jaren vijftig onveranderd groot gebleven? Of is er sprake van een groeiende onderwijsdeelname bij de jongere generaties Roma en Sinti? Welke factoren kunnen verklaren dat Roma en

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 24.

2 Eva (1996) TL-11, 5.

Sinti zo weinig profijt hadden van de verbeterde toegang tot het onderwijs? En hoe denken en spreken Roma en Sinti daar zelf over?

De respondenten

De eigen stem van Roma en Sinti

Met dit onderzoek wilde ik Nederlandse en Tsjechische Roma en Sinti een stem geven in het beantwoorden van die vragen. De selectie van geïnterviewden bleek, door de verschillende leeftijdscategorieën en het verschil in opleiding, een veelzijdig perspectief te bieden. Hun verhalen over hun schoolervaringen werden ondersteund door kennis uit literatuur, rapporten, krantenartikelen, beeldmateriaal en door gesprekken met deskundigen op dit gebied.

Vrijwel alle respondenten namen in het gesprek de ruimte om zelf onderwerpen te berde te brengen die voor hen relevant waren. Dat waren soms particuliere kwesties, zoals het geloof in God. Een groot aantal mensen wilden graag vertellen over hun maatschappelijke leven, bijvoorbeeld als zij in hun werk met Roma en hun problemen te maken hadden. De onderwijsassistenten noemden raakvlakken tussen hun eigen schooltijd en hun werk. Nederlandse Sinti met een carrière in de muziek wijdden daar graag over uit.

Relatief vaak legden respondenten een verband met grote gebeurtenissen in de geschiedenis. In die gevallen overlapt hun eigen ervaringen met het collectieve geheugen. In Tsjechië was voor de iets ouderen het verschil tussen de communistische tijd en de periode na 1990 richtinggevend voor hun leven geweest. Dat gold vooral voor de laagopgeleiden. Het racisme dat toen aan de oppervlakte kwam, had hen geschokt. Zijzelf of hun ouders waren werkloos geraakt en binnen een paar jaar daalde de familie af van de lagere arbeidersklasse naar de onderkant van de samenleving. Bij vooroorlogse Sinti en Roma kwam vrijwel zonder uitzondering op hun eigen initiatief het oorlogstrauma aan bod. Ook de jongste generatie vertelde uit zichzelf over de blijvende angst die hun ouders maar ook zichzelf daaraan overgehouden hadden. Lang was het onderwerp taboe geweest en was er over het verdriet niet gepraat, ook niet in kleine kring.

De verhouding tot de voorgeschiedenis

Sinds de jaren negentig zijn Roma en Sinti in zowel Nederland als Tsjechië hun plek bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog gaan opeisen. In Nederland brachten de Sinti en Roma overlevenden en nazaten pas in de jaren negentig het oorlogsverleden meer in de openbaarheid. Daarvoor werd het onderwerp in het algemeen te pijnlijk gevonden om over te praten. In Tsjechië was aandacht vragen voor de vervolging van Roma pas mogelijk na de val van het communistische regime. Activisten, onder wie Roma, hebben jarenlang strijd moeten voeren om erkenning te krijgen voor het aangedane leed. Nu zijn er in beide landen allerlei officiële herdenkingen van de massamoord

op Roma en Sinti. Door de aandacht voor de herdenking van de vervolging in de Tweede Wereldoorlog bestaat er nu een diep besef bij Roma en Sinti dat zij vermoord werden om wie zij zijn. Dat geldt ook voor de meeste respondenten in dit onderzoek die in de eigen familie geen oorlogsslachtoffers te betreuren hadden, in zowel Nederland als Tsjechië. Zij realiseren zich dat het hen of hun familie had kunnen overkomen. Dat besef dwingt hen om zich tot dat verleden te verhouden. De gemeenschappelijke tragiek heeft hen een plaats in de geschiedenis gegeven. Vervolgelingen in het verdere verleden, de eerste genocide in de achttiende eeuw en het slavernijverleden van de Vlachsische Roma, zijn alleen bekend bij sommige hoogopgeleiden die zich verdiept hebben in hun geschiedenis. Ook als dat niet de geschiedenis van hun eigen voorouders is, identificeren zij zich er wel mee. Voor hen is dat verleden een besef dat verdriet doet.

De collectieve geschiedenis blijkt voor respondenten niet alleen iets om pijn over te hebben. Ze ontlenen er ook een sterk gevoel van gemeenschappelijkheid aan. Dat geldt bijvoorbeeld voor de betekenis die het iconische portret van Settela Steinbach inmiddels heeft, met name voor de Sinti.

De rol van de interviewer

Tijdens de interviews was ik, zoals elke interviewer, van invloed op de gegeven antwoorden. Het is moeilijk om aan te geven op welke vlakken mijn persoonlijkheid een voor- of een nadeel was. Ik had de indruk dat mijn leeftijd, tussen de vijftig en de zestig jaar, een voordeel was. Voor de oudere generatie was ik een leeftijdgenoot en voor de jongere generatie had ik een leeftijd waar ze een zeker respect voor hadden. Mijn academische scholing leek mij soms nadelig. Met name in Tsjechië had ik een paar keer de indruk dat respondenten zich geneerden voor hun lage opleiding, wat enigszins belemmerend was voor het gesprek. In Nederland heb ik niet gemerkt dat respondenten zich daarvoor schaamden. Ze verwezen naar het waardeoordeel van hun omgeving over een laag opleidingsniveau, indirect en soms direct door uitlatingen als: 'Zo is het nu eenmaal bij ons'. Bij de uiteindelijke duiding bleken mijn uitgewerkte eigen indrukken van dat soort momenten in een gesprek van grote waarde, en voor de interviews in Tsjechië ook die van de tolk. Eén keer interpreteerde ik het antwoord op het belang van diploma's als duidelijk sociaal wenselijk. Reden daarvoor was dat dat antwoord haaks stond op het gedrag. En op de vraag of ze zich als rolmodel voor hun omgeving zagen, reageerden hoogopgeleiden, anders dan ik verwacht had, vaak ongemakkelijk. Dat had er niet alleen mee te maken dat ze geen opschepper wilden zijn. Iemand die zich als voorbeeld opwierp, liep het risico een *gadzjo* te worden genoemd. Het verwijt dat je je gedroeg als een 'burger' werd vrijwel unaniem pijnlijk gevonden. Toch gaan hoogopgeleiden, door hun maatschappelijke positie, vaak veel met 'burgers' om.

De respondenten en hun netwerk in de samenleving

Voor de Roma en Sinti respondenten die op de sociale ladder gestegen zijn, was een open houding tegenover de rest van de samenleving een voorwaarde voor het welslagen

van een schoolopleiding en het bereiken van hun maatschappelijke positie. De hoogopgeleiden kregen, naarmate ze hoger in het onderwijs kwamen, steeds meer en intensiever contact met niet-Roma. Juist omdat er zo weinig hoogopgeleiden in de eigen kring waren om ervaringen mee te delen en om raad aan te vragen, was het opbouwen van contacten en vriendschappen in de 'burgerwereld' een *conditio sine qua non* voor sociale mobiliteit.

De 51 Roma en Sinti die voor dit onderzoek geïnterviewd zijn, stonden meer open voor contact met de samenleving dan gemiddeld. Dat geldt voornamelijk voor de hoogopgeleiden maar in veel gevallen ook voor de laagopgeleide respondenten. Zonder die open houding zouden ze, zoals eerder aangegeven, niet bereid geweest zijn tot een interview. Gezien hun netwerk in de samenleving vormen zij geen representatieve afspiegeling van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië als geheel. De meesten van hen zijn tot op zekere hoogte geïntegreerd in de zogenaamde 'burgerwereld'. Nieuw is dat de meeste hoogopgeleide respondenten toch, anders dan hun voorgangers die uit het zicht verdwenen, een goede verstandhouding met de eigen familie en omgeving behielden. Zij bleven als voorbeeld en rolmodel behouden en spoorden jongere familieleden en buurtgenoten aan om hetzelfde pad te kiezen. Daarom zijn ze te beschouwen als bijzondere vertegenwoordigers van een nieuwe ontwikkeling. Want hoe groot de sociale achterstand in het algemeen ook is, en hoe onoverbrugbaar de kloof met de rest van de bevolking lijkt te zijn, de schoolloopbanen van de respondenten in dit onderzoek vertonen een gedifferentieerder beeld dan in de bestaande literatuur bekend is.

Hoewel de groep geïnterviewden een uitgebreider netwerk onder niet-Roma hadden dan Roma en Sinti gemiddeld, toonden zij grote verschillen in hun verwevenheid met de rest van de samenleving. De grootste groep respondenten was min of meer geïntegreerd. Anderen hielden zich in zekere mate afzijdig van de rest van de bevolking. Weer anderen hadden nauwelijks nog een band met hun Roma of Sinti familie en achtergrond. Ook waren er respondenten die vrijwel niet in staat waren om contacten op te bouwen met niet-Roma vanwege hun gesegegreerde bestaan in een moeilijke sociaal-economische situatie. Om die ontwikkeling in sociale mobiliteit te kunnen weergeven, volgt hieronder een overzicht van de respondenten in dit onderzoek, uitgesplitst naar een meer en minder open houding naar de rest van de samenleving en de grootte van hun netwerk daarin.

De Roma en Sinti met de meest open houding naar de samenleving en de meeste contacten met anderen, maken deel uit van de middenklasse en zijn nauwelijks als zodanig nog herkenbaar. In Tsjechië gaat het om een moeilijk te schatten aantal Roma dat tijdens de communistische periode en ook na de Fluwelen Revolutie geassimileerd is. In Nederland zijn in het verleden voor zover bekend slechts sporadisch mensen daarin geslaagd. Dat ging om vooroorlogse Roma en Sinti die de bewuste keuze maakten om afstand te nemen van het woonwagengedrag.³ In de recente geschiedenis vormen de Balkan-Roma in zekere zin zo'n groep. Die zijn naar alle waarschijnlijkheid hoger opgeleid dan gemiddeld en vormen de meest geïntegreerde groep in Nederland. Vaak maken ze

3 Een voorbeeld daarvan is Bernard (1978) NH-8.

zich niet kenbaar als Roma, al geldt dat niet voor de twee hoogopgeleide Balkan-Roma die in dit onderzoek geïnterviewd zijn. Omdat Balkan-Roma geen hechte groep vormen, hebben zij relatief weinig contact met anderen uit die groep.⁴

In Tsjechië komen twee respondenten uit families die in de communistische tijd al een geassimileerd leven leidden. Een derde groeide op in een kindertehuis en beweegt zich privé in een volledig Tsjechische omgeving. Maar professioneel gezien zijn twee van hen als hulpverleners voor arme Roma gaan werken, ook omdat daar relatief veel werkgelegenheid in is. In die zin zijn zij voor andere Roma niet uit beeld verdwenen en fungeren ze als rolmodel.⁵

Ook de meeste andere hoogopgeleide respondenten in dit onderzoek hebben veelvuldig omgang met mensen buiten de eigen kring. Daarnaast onderhouden ze een goede band met de familie. De manier waarop zij dat doen verschilt en daarom zijn ze in te delen in drie profielen.

Het eerste profiel noem ik die van de 'activistische rolmodellen'. In Nederland zijn hier vier mensen onder te scharen, onder wie de twee eerdergenoemde Balkan-Roma. De twee anderen zetten zich in voor een zelf- en belangenorganisatie.⁶ In Tsjechië is er een kleine groep van jonge hoogopgeleide rolmodellen die openlijk activistisch naar buiten treedt. Zij streven doelbewust naar destigmatisering en naar waardering voor de hele groep, en naar het overbruggen van de *recognition gap*.⁷ Met hun flair inspireren ze een grotere groep ook laagopgeleide jonge Roma die in verzet komen tegen het racisme in de dominante samenleving dat op hun leven drukt.⁸ Ze maken deel uit van een nog kleine, maar actieve groep jonge Roma uit heel Tsjechië die onderling nauw contact onderhouden en die school willen maken. Zij beseffen dat het voor een eerste begin van destigmatisering noodzakelijk is om duidelijk zichtbaar te zijn als succesvolle Roma. Ze willen uitstralen dat Roma-zijn niet gelijk staat aan de stereotypen van arm zijn, van uitkeringstrekkers en criminelen. Ze willen daar een voorbeeld van een Roma middenklasse tegenover zetten: met maatschappelijk aanzien, met een baan, een mooi huis en een auto. Hoewel ze beseffen dat het een proces is van de lange adem, stralen ze zelfvertrouwen en optimisme uit.

Aan het tweede profiel voldoen Roma en Sinti die maatschappelijk hogerop gekomen zijn en die ik 'bescheiden rolmodellen' noem. Ze zijn zich ervan bewust dat ze in kleine kring als wegbereider fungeren. Voor hun omgeving willen ze een voorbeeld zijn, maar zich daarin niet opdringen. Naar buiten toe dragen zij hun Roma of Sinti identiteit niet actief uit, al doen ze zeker ook geen poging die te verbergen.

In Tsjechië vallen negen mensen binnen dit profiel. Eén van hen is niet hoogopgeleid, maar heeft zich via zijn werk tot een goedbetaalde functie opgewerkt.⁹ De meesten, zeven van hen, hebben professioneel met Roma te maken. In Tsjechië, waar veel

4 Dejan (1963) NH-2, Vesna (1987) NH-7.

5 Vladimír (1986) TH-2, Lenka (1974) TH-13, Jiří (1963) TH-6.

6 Dejan (1963) NH-2, Vesna (1987) NH-7, Suzanna (1961) NH-1, Juliano (1981) NH-10.

7 Erika (1991) TH-4, Marie (1990) TH-7, Lukáš (1991) TL-10.

8 Eva (1996) TL-11, Pavel (1989) TL-9.

9 František (1972) TL-3.

meer Roma wonen en de problematiek van Roma zoveel groter en hardnekkiger is, is er een grotere behoefte aan professionals uit eigen gelederen dan in Nederland. Dat doen deze respondenten als kleuterjuffrouw, als directeur van een gemeenschapscentrum, pedagoog, sociaal werkster, pastoraal werker, preventiemedewerkster bij de politie en als onderwijsassistente.¹⁰ Zij zetten zich in voor de emancipatie van Roma en ontlenen daar enige trots aan. Maar ze vinden niet dat hoogopgeleide Roma een morele verplichting hebben om de barricade op te gaan om voor de groep als geheel een betere positie te bevechten.

In Nederland zijn er acht 'bescheiden rolmodellen'. Relatief weinig Roma en Sinti werken voor mensen uit hun eigen groep. Specifiek doelgroepenbeleid bestaat niet meer en maar een gering aantal gemeenten maakt gebruik van hun expertise. Ook is het voor henzelf soms moeilijk om niet verstrikt te raken in loyaliteitsproblemen. De gemeenschappen per gemeente zijn klein zijn en bestaan vaak uit slechts een paar families waar iemand zelf ook toe behoort. Twee Sinti werken als onderwijsassistente en één als jongerenwerker. Vier laagopgeleide respondenten zetten zich in voor de Sinti en Roma op de woonwagencampen, met name voor het realiseren van meer standplaatsen. Daarvoor hebben ze een uitgebreid netwerk buiten de eigen kring opgebouwd, bijvoorbeeld ambtenaren in de regio. Het doel zelf, het kunnen wonen op een woonwagencamp vanuit het recht op het behoud van culturele eigenheid, heeft als bedoeld én onbedoeld effect het isolement van woonwagenmensen.¹¹

Een van hen profileert zich tevens als zigeunermuzikant en daardoor past hij ook binnen het derde profiel van respondenten die veel contacten onderhouden met 'burgers'. Deze Roma en Sinti hebben omgang met mensen buiten de eigen kring met de intentie om hun culturele identiteit te bevestigen. Opmerkelijk is dat onder de geïnterviewden alleen vijf Sinti die behoefte blijken te hebben. Eén van hen wilde het lot van Sinti en Roma in de Tweede Wereldoorlog bij een breed publiek bekendmaken. De vier andere Sinti identificeren zichzelf als zigeunermusici.¹² In Tsjechië zijn er wel bekende Roma in de muziek, maar verhoudingsgewijs veel minder dan in Nederland. Nederlandse Sinti muziekliefhebbers hadden al voor de oorlog een uitgebreid en vaak landelijk netwerk, met contracten, concerten en plaatopnames. Nu de populariteit van zigeunermuziek tanende is, zijn de inkomsten daaruit teruggelopen. De ouders in die families hebben een positievere houding naar de samenleving. Zij stimuleren in veel gevallen hun kinderen eerder om een diploma te halen, ook met het oog op een andere carrière dan in de muziek. In dit opzicht voldoen ze ook aan het profiel van de 'bescheiden rolmodellen'.

Andere Roma en Sinti hebben juist zo min mogelijk contact met mensen buiten de familie. Zij leven zoveel mogelijk met de rug naar de samenleving. De meeste Vlachsische Roma in beide landen passen in deze categorie. Zij zien zichzelf als de enigen die

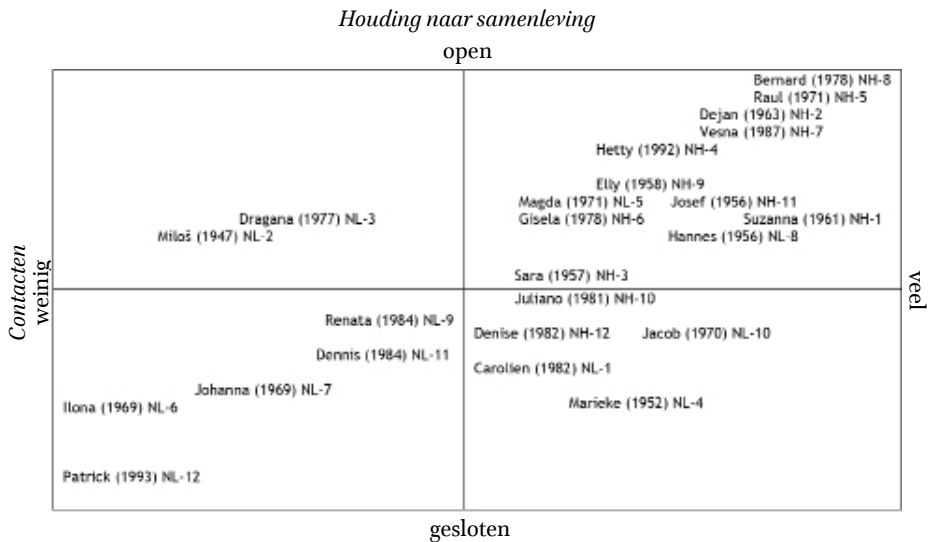
10 Ik doel op Alžběta (1949) TH-11, Zdeněk (1957) TH-12, Petr (1959) TH-9, Radka (1962) TH-1, Jiří (1963) TH-6, Jana (1964) TH-8 en Elena (1975) TH-3. En Milada (1972) TH-5 die als doventolk werkt.

11 Hetty (1992) NH-4 heeft een baan op hbo-niveau. Carolien (1982) NL-2, Denise (1982) NH-12, Raul (1971) NH-5 werken als onderwijsassistenten en jongerenwerker. Jacob (1970) NL-10, Magda (1971) NL-5, Dennis (1984) NL-11 en Renata (1984) NL-9 zetten zich in voor woonwagenbelangen.

12 Hannes (1956) NL-8, Josef (1956) NH-11, Sara (1957) NH-3, Elly (1958) NH-9, Marieke (1952) NL-4.

de oude tradities en gebruiken in ere houden. Daarom kijken ze neer op andere Roma en Sinti, omdat die zich volgens hen laten corrumperen door de normen en waarden van de 'burgermaatschappij'. In Tsjechië vormen de Vlachische Roma 10 procent van het totale aantal Roma. Zij onderhouden nauwelijks contact met anderen, niet met de *Rumungre* en niet met de rest van de bevolking. In Nederland zijn de vooroorlogse Roma en de Generaal-pardongroep Vlachisch, en ook een deel van de Nieuwe Roma en enige Balkan-Roma. Behalve de Vlachische Roma mijdt ook een deel van de Sinti die op de woonwagenvelden leven contacten buiten de familie.

Schema 1. De Nederlandse respondenten en hun verwevenheid met de rest van de samenleving



In de aanduiding van de respondenten staat NL voor Nederlands laagopgeleid en NH voor Nederlands hoogopgeleid.

De Roma en Sinti die een gesloten houding aannemen ten opzichte van de rest van de samenleving, stellen geen belang in het verwerven van een gerespecteerde maatschappelijke positie. Ze zien daarom geen nut in het volgen van onderwijs na het twaalfde jaar. Maar ze leiden niet per se een marginaal bestaan. Omdat de inkomsten uit de handel langzaam opgedroogd zijn, leven ze grotendeels van een uitkering. Sommigen vullen hun inkomen aan met zwarte bijverdiensten en eventueel met inkomsten uit criminaliteit. Ze onderhouden een netwerk dat voor die activiteiten noodzakelijk is (en zijn in dat opzicht geïntegreerd). Daarnaast hebben ze zo min mogelijk contact met ambtenaren, hulpverlening en de school van de kinderen, en eventueel met politie, justitie en advocaten.

Het is uitermate moeilijk om voor een interview contact te leggen met Roma en Sinti uit een groep die zich bewust afzijdig houdt. Dankzij een unieke bemiddeling kon ik binnen deze categorie toch één Nederlandse respondent vinden, in de leeftijdsgroep van twintig tot veertig. Hij is na de basisschool niet meer naar school geweest. Zijn Neder-

lands is gebrekkig omdat hij in het dagelijks leven vrijwel alleen Romanes spreekt. De familie leeft van een bijstandsuitkering maar woont in een villa. Er loopt een strafzaak tegen leden van de familie omdat het onduidelijk is waar de rijkdom vandaan komt.¹³

Schema 2. De Tsjechische respondenten en hun verwevenheid met de rest van de samenleving

Open houding naar de samenleving

Contacten weinig	Pavol (1989) TL-9 Jana (1964) TH-8 Hans (1982) TL-5 Michaela (1981) TL-7	Lenka (1974) TH-13 Vladimír (1986) TH-2 Lukáš (1991) TH-10 Alžběta (1949) TH-11 Erika (1991) TH-4 Marie (1990) TH-7 Elena (1975) TH-3 Zdeněk (1957) TH-12 Petr (1959) TH-9 Milada (1972) TH-5 Jití (1963) TH-6 Radka (1962) TH-1	veel
	Tomáš (1985) TL-10 Eva (1996) TL-11 Radok (1980) TL-8 Anežka (1972) TL-2 Agáta (1975) TH-14 Eliška (1983) TL-6 Barbora (1956) TL-13 Jakub (1960) TL-12 Ema (1985) TL-1 Luboš (1977) TL-4 František (1972) TL-3		

Gesloten houding naar de samenleving

In de aanduiding van de respondenten staat TL voor Tsjechisch laagopgeleid en TH voor Tsjechisch hoogopgeleid.

Ook de allerarmsten in de getto's in Tsjechië hebben weinig tot geen contact met niet-Roma. Maar in hun geval ontbreken de mogelijkheden daartoe, omdat ze voornamelijk tussen andere Roma in even arme leefomstandigheden verkeren. Ze kunnen nauwelijks het hoofd boven water houden. Vaak hebben ze schulden, onder andere bij woekeraars. Om toch in hun levensonderhoud te voorzien, klussen ze zwart bij of begeven ze zich in meer of mindere mate op het criminele pad.

Omdat de armste Tsjechische Roma zich in een beperkte kring bewegen, is het eveneens zeer moeilijk om met hen in contact te komen. Mensen die hun leven iets beter op orde hebben, kloppen wel aan bij ngo's om hulp. Zij zijn meestal ook werkloos maar kunnen nog met moeite de eindjes aan elkaar knopen. Vier Tsjechische respondenten passen binnen dit laatste profiel, één van hen is hoogopgeleid.¹⁴ Negen andere Tsjechen en vier Nederlanders zijn eveneens zeer laag opgeleid en leven ondanks hun laagbetaalde, soms tijdelijke baan op of onder het bestaansminimum. Maar zij proberen uit alle macht een geïntegreerd leven te leiden in de hoop op een betere toekomst voor hun

¹³ Patrick (1993) NL-12.

¹⁴ Jakub (1960) TL-12, Barbora (1956) TL-13, Agáta (1975) TH-14, Ema (1985) TL-1.

kinderen. Deze mensen hebben gemeen dat ze zelf nooit gestimuleerd werden om door te leren en dat bij hun kinderen nu wel doen. Ze beseffen dat een betere maatschappelijke positie voor hun kinderen afhankelijk is van een betere opleiding.¹⁵

Het wegen van de vier hypothesen

Aan de literatuur ontleende ik vier clusters van factoren die mogelijk een rol speelden in het achterblijven van sociale stijging. Het ging om een gemarginaliseerde uitgangspositie in combinatie met de ondermijnende werking van discriminatie en racisme, de historisch gegroeide overlevingsstrategie waardoor Roma en Sinti zich terugtrekken in eigen kring, de geringe kans op succes in het onderwijs voor de lage sociaaleconomische klasse en het gebrek aan stimulans door de ouders. Hoe zwaar elk van die factoren weegt, bleek in beide landen te verschillen. In de praktijk versterken ze elkaar. Een gemarginaliseerde uitgangspositie leidt tot een kleinere kans om door te stromen naar hoger onderwijs. Discriminatie en racisme leiden tot een grotere kans dat een gestigmatiseerde groep zich alleen veilig voelt in de eigen omgeving en weinig vertrouwen stelt in de mogelijkheden tot een maatschappelijke loopbaan. Hieronder volgt een bespreking van de effecten van deze factoren op de geringe sociale mobiliteit.

Sociale segregatie en het effect van stigmatisering

Ten eerste heb ik geanalyseerd of de geringe mate van sociale mobiliteit verklaard kon worden vanuit een gemarginaliseerde uitgangspositie waarin mensen bovendien te maken hebben met stigmatisering en discriminatie. Het doorbreken van de maatschappelijke buitensluiting van Roma en Sinti staat al op de agenda van de Europese Unie sinds de Oost-Europese landen in de jaren negentig hun kandidaat-lidmaatschap verwierven. Maar ondanks meer dan twintig jaar gericht armoedebeleid zijn de omstandigheden daar verder verslechterd. In Tsjechië leeft bijna de helft van de Roma in sociaal geïsoleerde woonoorden waarin de situatie zo uitzichtloos is dat van een getto gesproken kan worden. Behalve zwart bijklussen is er voor de meesten nauwelijks zicht op werk. Anders dan ik veronderstelde is er niet zozeer sprake van geografische segregatie zoals dat geldt in de Afro-Amerikaanse getto's. De sociaal geïsoleerde woonoorden zijn geen afgebakende etnisch-homogene woonwijken, afgescheiden van de rest van de bevolking. De segregatie is voornamelijk sociaal. Wat betreft sociaaleconomisch toekomstperspectief kan de situatie van de armste Tsjechische Roma de vergelijking met die in de Amerikaanse binnenstadgetto's wel doorstaan. De Roma in de sociaal geïsoleerde woonoorden zijn al twee tot drie generaties lang werkloos en arm en hebben vrijwel geen perspectief op verbetering van hun leefomstandigheden.

¹⁵ Dat gaat om de Tsjechische respondenten Anežka (1972) TL-2, Luboš (1977) TL-4, Radek (1980) TL-8, Michaela (1981) TL-7, Hana (1982) TL-5, Eliška (1983) TL-6, Tomáš (1985) TL-10, Pavel (1989) TL-9 en Eva (1996) TL-11. En de Nederlandse Miloš (1947) NL-2, Ilona (1969) NL-6, Dragana (1977) NL-3 en Johanna (1995) NL-7.

Tabel 7. Samenvatting van mogelijke verklaringen en versterkende of verzwakkende effecten

Mogelijke verklaringen	Effect wordt sterker	Effect wordt zwakker
Langdurig in een lage sociaaleconomische positie verkeren in combinatie met stigmatisering en discriminatie	<ul style="list-style-type: none"> – als het samenvalt met geografische segregatie – in Tsjechië na economische transitie/ in periodes van recessie – door een toename van discriminatie na de transitie in Tsjechië – door het onzichtbaar zijn van rolmodellen 	<ul style="list-style-type: none"> – als er voldoende kansen zijn om de afstand tot de lage middenklasse te overbruggen – door een actief destigmatiserend overheidsbeleid
Overlevingsstrategie in extreme schaarste	<ul style="list-style-type: none"> – als armoede als keuze wordt gezien/ als armoede wordt gecriminaliseerd 	<ul style="list-style-type: none"> – met een relatief hogere bijstandsuitkering – bij voldoende kansen om een netwerk buiten de eigen arme omgeving op te bouwen
Geringe onderwijskansen voor de lagere sociale klasse	<ul style="list-style-type: none"> – als sociale stijging door onderwijs door <i>peers</i> als <i>acting white</i> wordt gezien – na de transitie naar een kapitalistisch systeem in Tsjechië 	<ul style="list-style-type: none"> – door de verbetering van de onderwijskansen in het algemeen vanaf 1960 – als een nieuw netwerk buiten de eigen kring het verlies van het oorspronkelijke netwerk opvangt
Wantrouwen ten aanzien van het onderwijs als instrument voor gedwongen assimilatie	<ul style="list-style-type: none"> – in periodes waarin sterke assimilatiepolitiek wordt gevoerd (Tsjechië ten tijde van het communisme) 	<ul style="list-style-type: none"> – als broers, zussen of ouders een positieve houding ten aanzien van onderwijs hebben – als er rolmodellen uit de eigen groep zijn

Ook een groot deel van de vooroorlogse Sinti en Roma in Nederland leeft min of meer gesegregeerd op de woonwagenkampen. Waren de grote kampen begin jaren zeventig geografisch geïsoleerd, inmiddels is dat vaak niet meer zo. De doorgaans kleinere kampen zijn ingebed in een woonwijk of een industrieterrein. De leefomstandigheden zijn er minder nijpend dan die van de gesegregeerde Tsjechische Roma, maar ook de sociaaleconomische situatie van de Sinti en Roma daar is over het algemeen slecht. De afhankelijkheid van de bijstand, eventueel aangevuld met inkomsten uit (zwart) werk, (zwarte) handel en in sommige gevallen criminaliteit, werd voor het merendeel van hen van generatie op generatie doorgegeven. Werden ze door een bijstandsuitkering aanvankelijk uit de armoede gered, uiteindelijk was de uitwerking ervan een armoedeval. Dat geldt ook voor een groot deel van de Generaal-pardon Roma, die wel in huizen wonen maar eveneens maatschappelijk geïsoleerd zijn. De meesten hebben sinds eind jaren zeventig

een sociale uitkering en, volgens ambtenaren en hulpverleners, voor een belangrijk deel van hen ook inkomsten uit vermogensdelicten. De sociaaleconomische situatie van de Balkan-Roma lijkt minder slecht, maar die van de Nieuwe Roma is evenzeer zorgelijk.

Maar bij de Nederlandse Roma en Sinti die maatschappelijk gesegregeerd leven, is er geen sprake van uitzichtloze segregatie, zoals bij de arme helft van de Tsjechische Roma. Veel woonwagengedwongen, Sinti en Roma geven er de uitgesproken voorkeur aan om enigszins afgescheiden van de 'burgermaatschappij' op een woonwagencamp te leven. Als ze ervoor zouden kiezen om in een huis in een woonwijk te gaan wonen, dan ligt dat binnen de mogelijkheden. De segregatie in Nederland is in hoge mate een zelfgekozen isolement.

Gezien de sterkere marginalisering in Tsjechië is de uiterst moeilijke sociaaleconomische situatie van Roma daar een zwaarder wegende factor voor het uitblijven van sociale mobiliteit dan in Nederland. Desondanks bleek het ook de Nederlandse Roma en Sinti nauwelijks te lukken om de sociale afstand tot de lage middenklasse te overbruggen. In Tsjechië is het vanaf 1950 sommige Roma wel gelukt om te stijgen op de sociale ladder. Maar zij gingen op in de middenklasse en verdwenen, zoals gezegd, uit het zicht. Zij komen daarom niet voor in de statistieken. Het gevolg was dat in beide landen alleen arme, laagopgeleide en sociaal geïsoleerde Roma en Sinti het beeld domineren. Zij worden geassocieerd met de karakteristieken uit die lage sociaaleconomische klasse: armoede, kleine criminaliteit, asociaal gedrag, gebrek aan scholing en sociaal isolement.

Het effect van die karakteristieken wordt versterkt omdat ze onderdeel zijn van het zigeunerstigma. Als gestigmatiseerde groep is het nog moeilijker om die sociale afstand te overbruggen. Discriminatie en racisme op grond van dat stigma komen in Tsjechië meer voor dan in Nederland. Heden ten dage staat ruim twee derde van de Tsjechische bevolking uitgesproken negatief tegenover Roma. In de tweede helft van de jaren negentig, toen de jongste generatie Tsjechische respondenten naar school ging, waren openlijke vooroordelen over Roma zelfs alomtegenwoordig te noemen. Maar liefst 93 procent van de bevolking was toen van mening dat Roma van nature lui zijn en geneigd tot parasitisme. De nadruk op '*van nature*' houdt in dat die eigenschappen als erfelijk bepaald beschouwd werden.

Een groot verschil met Nederland is de openheid waarmee racistische classificaties geuit worden. Dat gebeurt in Tsjechië zelfs door de autoriteiten en politici. Werkgevers en woningverhuurders verklaren onverholen en doorgaans ongestraft geen Roma te willen als werknemer of huurder. In de communistische tijd werden Roma aanmerkelijk minder openlijk gediscrimineerd, maar dat betekende niet dat de reeds eeuwen bestaande stigmatisering verdwenen was. Ook in die periode werden Roma op grond van het stigma met deviant gedrag geassocieerd. Daarom werd neutraal geformuleerd beleid gericht op het afleren van onaangepast gedrag door ambtenaren, maatschappelijk werkers en artsen geïnterpreteerd als bedoeld voor Roma. De huidige marginale positie van de Roma in Tsjechië is voor een zeer groot deel terug te voeren op stigmatisering en hun status als tweederangsburgers die daaruit voortvloeide.

In Nederland komen openlijk racistische uitlatingen over of tegen Roma en Sinti door de autoriteiten en politici aanmerkelijk minder voor. Al spelen discriminatie en racisme

me – zeker onderhuids – vaak een rol, beide zijn hier beduidend minder virulent dan in Tsjechië. Bij de Nederlandse respondenten zijn de ervaringen met discriminatie in de loop van de afgelopen zeventig jaar afgenomen. Roma en Sinti lopen in de etnisch meer diverse Nederlandse samenleving minder in het oog. De mogelijkheden voor *passing* zijn er groter dan in Tsjechië. Maar toch heeft voor Nederlandse Roma en Sinti het zigeunerstigma wel degelijk een ondermijnende uitwerking. De Nederlandse respondenten leven met het gevoel dat ‘burgers’ hen, als een aanleiding zich voordoet, met negatieve vooroordelen over diefstal en parasitisme zullen confronteren. Voor de vooroorlogse Sinti en Roma die op een woonwagenkamp wonen, komen daar vooroordelen over ‘kampers’ bovenop. Om die reden vertonen Roma en Sinti de neiging om, bijvoorbeeld bij een sollicitatie of op het werk, hun afkomst te verhullen.

Op school doen Roma en Sinti kinderen voor het eerst zelf de ervaring op dat ze anders zijn dan andere kinderen. In beide landen behoren ze in de ogen van de klasgenoten, hun ouders én de onderwijzers, op basis van stereotypen tot een groep met een bezoedelde reputatie. Gelabeld zijn met een lagere maatschappelijke status heeft voor die kinderen een demotiverend effect. Ze krijgen van huis uit het besef mee dat ze zich moeten wapenen, omdat ze tot een gestigmatiseerde groep behoren. Het zou helpen als er maatschappelijk gezien een grotere gevoeligheid zou ontstaan dat de beeldvorming over Roma en Sinti uit stereotypen bestaat. Maar een dergelijk destigmatiseringproces is tot nog toe niet op gang gekomen, noch in Tsjechië, noch in Nederland. In de publieke opinie, bij de overheid of de media is er nauwelijks een notie dat het bij Roma en Sinti om vooroordelen gaat. Dus hoewel de huidige impact van discriminatie en racisme bij de Tsjechische Roma groter is, heeft het zigeunerstigma ook in Nederland een negatief effect op de verhouding van Roma en Sinti met de ‘burgersamenleving’. Stigmatisering draagt dus inderdaad in belangrijke mate bij aan het in stand houden van de afstand tot de rest van de samenleving.

De gevolgen van een overlevingsstrategie van arme Roma en Sinti

Ten tweede heb ik bekeken of de overlevingsstrategie van mensen in langdurige armoede mogelijk een verklaring was voor het achterblijven van sociale mobiliteit. Dat blijkt vooral in Tsjechië het geval te zijn. Net zoals bij arme gesegregeerde Hongaarse Roma is de overlevingsstrategie van de Tsjechische Roma in de getto's gebaseerd op onderlinge loyaliteit. Daardoor is het voor de mensen daar vrijwel onmogelijk om geld opzij te zetten voor een poging om het sociaal geïsoleerde woonoord achter zich te kunnen laten. Zij missen een netwerk om uit de armoede te komen en hebben het geld niet om op die plekken te komen waar ze een netwerk buiten het getto zouden kunnen opbouwen. Ze hebben dus nauwelijks contact met mensen buiten de eigen omgeving. Meestal zijn ze zelfs bij ngo's niet in beeld. In deze leefomstandigheden is het afronden van een goede schoolopleiding niet of nauwelijks te realiseren.

In Nederland waar de afgelopen drie decennia de leefomstandigheden voor Roma en Sinti in het algemeen gunstiger waren, is er minder sprake van een dergelijke overlevingsstrategie. Voor Nederlandse Roma en Sinti zijn er meer mogelijkheden dan in

Tsjechië om een goede uitgangspositie voor de arbeidsmarkt te bereiken en om een netwerk op te bouwen buiten de eigen kring. Afgezien van de Nieuwe Roma die, zoals andere Oost-Europese arbeidsmigranten, moeilijk het hoofd boven water kunnen houden en op zichzelf aangewezen zijn, hebben Nederlandse Roma en Sinti meer kansen tot sociale stijging. Toch heeft ook een groot deel van de Nederlandse Roma en Sinti relatief weinig contacten met de rest van de samenleving. Bij hen komt dat door een afzijdige houding tegenover mensen van buiten de eigen kring. De sterke onderlinge verbondenheid vergroot de morele acceptatie van zwarte handel en het plegen van vermogensdelicten, een fenomeen dat ook bekend is van andere gemeenschappen in de lage sociaal-economische klasse.

In beide landen is de Europese trend van *securitization* duidelijk aan te wijzen. Bij de aanpak van problemen van de Nederlandse Roma en Sinti is het afgelopen decennium meer nadruk komen te liggen op het bestrijden van criminaliteit en op Roma als probleem voor de openbare veiligheid. Een dergelijke justitiële invalshoek is ook in Tsjechië bepalend voor de richting van het beleid. Daarin ligt het zwaartepunt niet bij het bestrijden van armoede, maar van asociaal en crimineel gedrag. De heersende mening is dat structurele armoedebestrijding geen zin heeft, omdat de armoede beschouwd wordt als hun eigen schuld. Het zou Roma ontbreken aan de competitieve instelling die noodzakelijk is om een plek te verwerven in de middenklasse van de postcommunistische neoliberale samenleving. Dat laatste ligt anders in Nederland, waar de armoedeproblematiek minder ernstig is. Binnen het Nederlandse handhavingsbeleid is bijvoorbeeld ook aandacht voor het stimuleren tot een opleiding en het begeleiden naar een eerste baan. Vooral bij de Tsjechische Roma wordt langdurige armoede geweten aan het ontbreken van motivatie. De veronderstelling dat dat het nog moeilijker maakt om sociale stijging te bereiken, wordt dus in de eerste plaats voor Tsjechië bevestigd.

De onderwijskansen voor Roma en Sinti

Als derde werden de kansen in het onderwijs geanalyseerd. Voor kinderen uit een laag sociaaleconomisch milieu bleef, ondanks de Tsjechische communistische en de Nederlandse meritocratische idealen vanaf 1950, de kans op doorstroming naar hoger vervolgonderwijs veel kleiner dan voor kinderen uit de middenklasse. Dat geldt in het bijzonder voor kinderen met laagopgeleide ouders, wat bij Roma en Sinti in het algemeen en ook bij de respondenten op enkele uitzonderingen na het geval was. Mijn aanname was dat voor Roma en Sinti de kans op kwalitatief goed onderwijs in Nederland op dit moment groter zou zijn en dat is inderdaad het geval. Maar een antwoord op de vraag of de kansen op sociale stijging vanwege dat goede onderwijs de afgelopen zeventig jaar groter waren, ligt gecompliceerder. In Nederland was het onderwijs in de praktijk voor hen lange tijd niet volledig toegankelijk. De eerste Sinti en Roma kinderen gingen, behalve in individuele gevallen, pas vanaf de tweede helft van de jaren zeventig naar een reguliere lagere school. Daarvoor kregen de meesten standaard buitengewoon lager onderwijs (blo) aangeboden, een voorloper van het speciaal onderwijs. Sinti en Roma kinderen die doorstroomden naar het voortgezet onderwijs vormden destijds een uit-

zondering. Pas in de jaren negentig werd ook voor hen de leerplichtwet daadwerkelijk gehandhaafd. Dat resulteerde vanaf toen in een sterke toename van de onderwijsparticipatie, met name in het voortgezet onderwijs. In retrospectief is het te betreuren dat strengere handhaving van de leerplichtwet niet eerder ondubbelzinnig onderdeel uitmaakte van het Nederlandse beleid voor Sinti en Roma. Dat had al decennia eerder een verhoging van het onderwijsniveau tot gevolg kunnen hebben. Nu haalt van de vooroorlogse Sinti en Roma en de Generaal-pardon Roma nog altijd slechts een kleine minderheid het mbo-2 niveau, de startkwalificatie voor de arbeidsmarkt.

In het algemeen biedt het Tsjechische onderwijssysteem, in vergelijking met het Nederlandse, voor kinderen uit een laagopgeleid en laag sociaaleconomisch milieu een grotere kans op het doorstromen naar een hoger niveau vervolgonderwijs. Het onderwijs heeft er betere mogelijkheden om te stapelen en sinds 2015 is er een verplicht voorschooljaar. Met name gunstig is de late selectie voor het voortgezet onderwijs, op het vijftiende jaar, waardoor kinderen met een onderwijsachterstand meer tijd hebben om die in te lopen voordat de cruciale keuze voor het type voortgezet onderwijs moet worden gemaakt.

De kansen op een goede opleiding worden voor Roma kinderen in Tsjechië echter aanmerkelijk verkleind doordat een buitenproportioneel aantal van de Roma kinderen op scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking terecht komt. Dat gebeurde gedurende de communistische tijd en dat is nog altijd het geval. Ondanks een door het Europese Hof afgedwongen amendement op de onderwijswet, gaat het nu nog altijd om een kleine 25 procent van de Roma kinderen. Dat komt ook door Roma ouders zelf. Een deel van hen stuurt aan op plaatsing van hun kinderen op het speciaal onderwijs, omdat ze die vorm van onderwijs inschatten als een veiliger omgeving voor hun kinderen. Bovendien doorloopt twee derde van de Tsjechische Roma kinderen het zo waardevolle voorschooljaar niet, gedeeltelijk door toedoen van de ouders.

Als Tsjechische Roma kinderen wel naar het reguliere onderwijs gaan, is dat vaak op een gesegregeerde school met vooral Roma kinderen onder elkaar en met slechter onderwijs. De onderwijskansen voor Tsjechische Roma zijn, conform mijn hypothese, na 1990 aanzienlijk geslonken. De toegang tot goed onderwijs voor Roma en Sinti kinderen in Nederland is de laatste drie decennia sterk verbeterd. Maar daar staat tegenover dat in Tsjechoslowakije de leerplichtwet al vanaf 1950 relatief goed gehandhaafd werd. Daarom kende Tsjechië voor 1990 al een, weliswaar bescheiden, aantal hoogopgeleide Roma. Zonder de staande praktijk om een groot deel van de Roma kinderen naar het speciaal onderwijs te sturen, zouden dat er daar substantieel meer geweest zijn. Ondanks de ernstige sociaaleconomische problemen in Tsjechië vanaf 1990, hebben daar in de afgelopen zeventig jaar een groter percentage Roma een hoger onderwijsniveau bereikt dan in het welvarende Nederland.

Maar schoolsucces wordt niet alleen bepaald door de aanbodzijde. De opvatting dat je best doet op school een vorm van *acting white* is, namelijk iets dat voorbehouden is aan de *gadzje*, blijkt onder zowel Tsjechische als Nederlandse Roma en Sinti wijdverbreid. Roma en Sinti kinderen richten zich over het algemeen sterk op elkaar en versterken elkaar in het idee dat leren op school, behalve het leren lezen en schrijven, niet aan

hen besteed is. Verreweg de meesten meten zich daarom niet met de betere schoolprestaties van andere kinderen.

Uit de interviews bleek dat het merendeel van de Roma en Sinti in beide landen een sterk onderscheid voelt tussen de eigen wereld en die van de *gadzje*. De 'burgermaatschappij' wordt door velen beschouwd als een vijandige, onveilige wereld waarvan ze afstand moeten bewaren. Het onderwijs maakt bij uitstek deel uit van de 'burgerwereld'. In de ogen van de ouders is het doel van scholing om hun kinderen de normen en waarden van de dominante samenleving op te leggen. Het risico van een schoolopleiding is dat zij hun kind verliezen, dat hun kind bij de *gadzje* gaat thuishoren. Contact met 'burgerkinderen' moet daarom het liefst vermeden worden. Dat wantrouwen wordt overgedragen op de kinderen. Die blijken zich op school vaak niet open te stellen voor andere kinderen. Het gevolg is dat zij schoolprestaties alleen aan elkaar afmeten en niet aan kinderen met een hogere maatschappelijke status. Hoogopgeleide Roma en Sinti hebben op school en in hun werkkring wel meer contacten met 'burgers' en ze spiegelen zich aan hen. Hen wordt in eigen kring dan ook nagedragen dat ze overstappen naar de *gadzje* wereld.

De houding tegenover het onderwijs als middel tot sociale mobiliteit

Als vierde bekeek ik of een gebrek aan stimulans tot goede schoolprestaties door de ouders een doorslaggevende rol speelde in het niet bereiken van hoger onderwijs. Een deel van de kinderen van andere eveneens zeer laagopgeleide minderheden, zoals de Turkse en Marokkaanse in Nederland en de Vietnamese in Tsjechië, wist door de motivatie van hun ouders binnen één generatie op te klimmen tot de middenklasse. Hun ouders waren geëmigreerd met het vooropgezette doel om hun levensstandaard te verbeteren. Dat hadden ze gemeen met de Slowaakse Roma die in de decennia na de Tweede Wereldoorlog naar het Tsjechische landsdeel trokken. De migrantenouders waren net zoals de Roma en Sinti ouders huiverig voor de omgang met kinderen van buiten de eigen kring. Ze waren bevreesd dat hun kinderen door het overnemen van andere normen en waarden zouden vervreemden van hun eigen achtergrond. Een belangrijk verschil was dat alleen bij de Roma en Sinti ouders het verzet zich ook uitstrekke tot het volgen van voortgezet onderwijs. Een niet onbelangrijk deel van de laagopgeleide Turkse, Marokkaanse en Vietnamese ouders gaf hun kinderen de vrijheid om een opleiding te volgen – weliswaar bij de meisjes vanwege vrees voor verlies van hun eerbaarheid soms met bezwaard gemoed – omdat in hun ogen het onderwijs een noodzakelijke voorwaarde tot de gewenste sociale mobiliteit was. Voor veel Roma en Sinti ouders, vanuit hun historisch gegroeide achterdocht tegenover de 'burgerwereld', was de prijs voor sociale stijging te hoog en daarom hechtten de meesten geen waarde aan scholing.

Die geringschatting van schoolkennis onderscheidt Roma en Sinti historisch gezien ook van de Joodse minderheid, ondanks de grote overeenkomsten in hun geschiedenis van stigmatisering en vervolging. Een belangrijk verschil is dat er onder Joden al sinds lang een intelligentsia bestond waardoor lezen, studeren en intellectuele arbeid bij hen in hoog aanzien stond. Leren werd als een voorrecht beschouwd en als de kans

zich voordeed werden kinderen gestimuleerd om hun cognitieve talenten te benutten. Roma en Sinti, zowel in Nederland als Tsjechië, hebben tot zeer recent nooit een geletterde bovenlaag gekend.

De negatieve houding ten opzichte van het onderwijs maakt dat Roma en Sinti ouders hun kinderen zelden stimuleren om door te leren. Vooral van onderwijs aan kinderen ouder dan twaalf, in Nederland het voorgezet onderwijs en in Tsjechië de bovenbouw van het basisonderwijs, zien ouders de waarde niet in. Het laat veel ouders onverschillig of kinderen dan nog naar school gaan en soms wordt deelname aan het onderwijs zelfs tegengewerkt. Bij de dochters speelt angst voor het verlies van de eerbareerheid mee, bij de zonen gebeurt dat uit dedain voor het onderwijs. In Tsjechië hebben bovendien de grote armoedeproblematiek en de kleine kans op het vinden van werk een negatieve uitwerking op de schoolprestaties. De hoge werkloosheid onder Roma ondermijnt het vertrouwen bij ouders van schoolgaande kinderen dat een goed diploma uitzicht biedt op een baan.

Toch zijn er wel Roma en Sinti ouders die hun kinderen motiveren om een diploma te halen. De jonge generatie hoogopgeleide respondenten in dit onderzoek kreeg van huis uit wel ondersteuning bij hun schoolloopbaan. Ze noemen de stimulans van hun ouders zelfs van cruciaal belang voor het bereiken van dat onderwijsniveau. Die motivatie was des te belangrijker omdat er in de eigen omgeving zo weinig voorbeelden waren van hoogopgeleide Roma en Sinti om zich aan op te trekken.

Stigmatisering als zwaarstwegende factor voor sociaal isolement

De Roma en Sinti ouders die hun kinderen motiveren om maatschappelijk vooruit te komen, vormen de uitzondering op de regel. Door eeuwenlange stigmatisering hebben de meeste Roma en Sinti zich een afzijdige houding ten aanzien van de 'burgermaatschappij' eigengemaakt. Door een historisch gegroeide overlevingsstrategie stellen die alleen vertrouwen in mensen uit hun eigen familie en omgeving. Die overlevingsstrategie is dus niet alleen gebaseerd op loyaliteit om in langdurige armoede te overleven. De drang om de *gadzje* op afstand te houden lijkt een verinnerlijkte reactie op een lange geschiedenis van vervolging, slavernij en buitensluiting, met als recent traumatisch dieptepunt de genocide in de Tweede Wereldoorlog. En die houding werkte remmend op sociale mobiliteit.

Ik ben me ervan bewust dat deze conclusie aanleiding geeft om Roma en Sinti zelf verantwoordelijk te houden voor hun maatschappelijke situatie, als schoolvoorbeeld van *blaming the victim*. Volgens de twee posities in het armoededebat komt langdurige armoede óf door een gebrek aan motivatie om de leefomstandigheden te verbeteren, óf door maatschappelijke factoren. Ik wil hier benadrukken dat sociale structuren een evidente rol speelden in hun bestaan in langdurige armoede. In zowel Nederland als Tsjechië bleef de afgelopen zeventig jaar hun opleidingsniveau vergelijkbaar laag. Uit de vergelijking tussen deze twee landen, met grote historische en maatschappelijke verschillen over de periode van 1950 tot 2020, blijkt het primaat van factoren die een rol speelden bij het achterblijven van sociale stijging van Roma en Sinti, in beide landen te

liggen bij stigmatisering. Antiziganisme en discriminatie waren doorslaggevend. Daardoor hadden zij door de tijd heen slechts zeer geringe en oppervlakkige contacten met 'burgers'. Historisch gezien ging dat meestal om strikt noodzakelijke economische banden. In Nederland wisten zij al rondtrekkend in hun levensonderhoud te voorzien. In Tsjechië waren de meeste Roma sedentair, maar ze woonden wel vaak aan de randen van de dorpen en de steden. Tussen 1950 en 1970 vielen in beide landen hun traditionele middelen van bestaan weg. Voor ongeschoolden is de werkgelegenheid uitermate gering. In Nederland is dat al zo sinds de jaren zeventig. In Tsjechië gingen na 1990 veel bedrijven met een hoog aantal ongeschoolde arbeiders failliet. De afgelopen decennia leefden Roma en Sinti in beide landen in groten getale van een uitkering met nauwelijks een economisch toekomstperspectief. In een situatie van langdurige armoede in een omgeving van laagopgeleide mensen, is het heel moeilijk om op te klimmen naar de middenklasse. Omdat de hedendaagse arbeidsmarkt bijna uitsluitend om geschoolde mensen vraagt, was hun inventiviteit om altijd nieuwe gaten in de markt te vinden niet toereikend meer. Ook als eigen baas, onder meer in de handel, voldoet de voorbereiding op het volwassen leven binnen de eigen familie niet langer. De stap die ze zouden moeten zetten om perspectief te hebben op een beter bestaan, is het omarmen van het 'burgeronderwijs'. Dat impliceert in de ogen van veel Roma en Sinti een maatschappelijk geïntegreerd bestaan op de voorwaarden van een door hen gewantrouwde overheid die assimilatie nastreeft. In de risico-inschatting van een groot deel van de Roma en Sinti hebben ze meer te verliezen dan te winnen bij integratie in de samenleving, hoe marginaal hun positie ook is. Maar, met klemtoon, deze conclusies gaan over de arme Roma en Sinti.

De onzichtbaarheid van maatschappelijk succesvolle Roma

Het verdwijneffect

Naast de beeldbepalende armen zijn er wel degelijk voorbeelden van Roma en Sinti die opklommen tot de middenklasse, maar die maatschappelijke geslaagden leven niet in het zicht. Zij hebben bewezen dat het mogelijk was om te ontsnappen. Dat had voor hen echter grote consequenties. Dat kon alleen op basis van volledige assimilatie, dus op voorwaarde dat ze niet meer als Roma of Sinti door het leven gingen. Als ze bij de middenklasse wilden horen, moesten ze om te ontkomen aan stigmatisering het Roma of Sinti zijn volledig achterlaten. Daarmee vernietigden ze een deel van zichzelf en deden ze wat de nazi's geprobeerd hadden. Ze verdwenen.

Die constatering komt overeen met een opvallende, steeds terugkerende bevinding in de voorafgaande hoofdstukken. Er zijn hoogopgeleide Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland, maar we tasten in het duister over aantallen en percentages. Onderzoek over Roma is vooral in Tsjechië voorhanden. Met name de armste helft in de sociaal geïsoleerde woonoorden is relatief goed onderzocht. De andere helft, eveneens naar schatting 125.000 mensen, komt veel minder aan bod in onderzoek. Over middenklasse

Roma is vrijwel niets bekend. Het laatste regeringsrapport over de leefomstandigheden van de Roma in Tsjechië gaf ruiterlijk toe dat Roma die niet bekend zijn bij hulpverlenende instanties, niet meegeteld worden in de schatting van het totaal aantal Roma.¹⁶ Die zijn onzichtbaar, niet alleen in de cijfers, maar ook voor de arme Roma. Ik noem dat het *verdwijneffect*. Ze verdwenen uit beeld omdat ze opgingen in de middenklasse. Voor de overheid en het brede publiek waren zij niet meer te traceren, omdat ze niet voldeed aan het stereotypische beeld. En de letterlijke en figuurlijke afstand tot de laaggeschoolde Roma en Sinti was te groot om een voortrekkersrol te vervullen.

Verdwijnen lukt Afro-Amerikanen vanwege hun huidskleur niet. Wel hebben zij, in tegenstelling tot Roma en Sinti, de mogelijkheid om zich aan te sluiten bij een al lang bestaande Afro-Amerikaanse hoogopgeleide elite. Verdwijnen lukt Roma en Sinti deels wel, vooral in een omgeving waar *passing* mogelijk is. Dat gaat veel verder dan bijvoorbeeld de gevolgen voor Turkse of Marokkaanse Nederlanders in de middenklasse. Die zijn als groep zichtbaarder en mondiger. Maar juist daarom neemt de discriminatie toe. Ook al bereiken ze die maatschappelijke positie, ze horen er nooit echt bij. Dat is een paradox die niet te keren is. Voor Roma en Sinti met een opleiding was er echter tot dusver vrijwel geen sprake van een emancipatieparadox. Er is nog geen substantiële geëmancipeerde groep geweest die meer rechten voor de hele minderheid opeiste. Zij werden in extremere mate gediscrimineerd en dus gold dat ze móesten assimileren, anders lukte het bereiken van die positie niet.

De wegbereiders

Gingen de eerste lichten hoogopgeleiden onzichtbaar op in de middenklasse, uit dit onderzoek blijkt dat zij zich nu nadrukkelijker als hoogopgeleide Roma en Sinti beginnen te manifesteren. Een vergelijkbaar proces was al aangetoond in Spanje, Griekenland en Hongarije, waar een kleine groep hoogopgeleide Roma hun hoge opleidingsniveau konden combineren met hun Roma identiteit en hun plaats in de familie. Ook in Nederland en Tsjechië blijken de hoogopgeleide Roma en Sinti niet langer een overstap te maken naar de 'burgerwereld' vanwege hun maatschappelijk succes. Dat gebeurt meer in Tsjechië dan in Nederland omdat er daar in absolute zin meer hoogopgeleiden zijn. Er zijn meer ngo's met onderwijsprojecten waar scholieren en studenten ondersteuning kunnen krijgen. Tsjechische Roma zijn beter georganiseerd. Er zijn meer zelforganisaties en er zijn meer landelijk bekende Roma op maatschappelijk cultureel vlak. In Nederland speelden tot nog toe slechts sporadisch hoogopgeleiden een invloedrijke rol als vertegenwoordigers in een zelforganisatie.

De hoogopgeleide Roma en Sinti van nu willen bewust niet in de algemene middenklasse opgaan, maar een eigen middenklasse vormen. Zij zien zichzelf als voorbeeld voor hun eigen omgeving. Dat gaat nog om enkelingen, om de wegbereiders. Daarom is het een hoopvolle ontwikkeling die vrijwel onopgemerkt gebleven is in de stroom van publicaties waarin van bovenaf naar de moeilijke sociaaleconomische situatie van

16 Zpráva o stavu romské menšiny 2019, 30.

Roma en Sinti gekeken wordt. Op individueel niveau, in interviews over hun leven en ervaringen in het onderwijs, blijkt dat beeld genuanceerder.

Het doorbreken van de patstelling

Het algemene beeld is dat stigmatisering en uitsluiting ertoe hebben geleid dat Sinti en Roma zich afkeren van de 'burgermaatschappij'. Ze hebben weinig contacten met de rest van de samenleving, wonen deels gesegregeerd en hebben geringe en weinig diverse arbeidsmarktparticipatie. Volgens de ouders is het onderwijs een belangrijk onderdeel van de 'burgermaatschappij' dat tot doel heeft om de normen en waarden van de gewantrouwde samenleving op te dringen. De ouders stimuleren hun kinderen niet tot goede schoolprestaties. Niet zelden belemmeren ze het volgen van voortgezet onderwijs. Stigmatisering en uitsluiting leidden er ook toe dat Roma en Sinti die wel maatschappelijke succesvol waren zich niet langer als zodanig identificeerden, met uitzondering van degenen die op het stereotype inspeelden. Zij gingen een leven leiden als *gadzje* en werden door andere Roma en Sinti ook niet meer als één van hen beschouwd. Zij konden dus geen rolmodel zijn of een directe stimulans voor anderen.

Sinds 1950 is er in tal van landen veel geïnvesteerd om de onderwijsparticipatie van Roma en Sinti te vergroten, maar dat is maar in beperkte mate gelukt. Het opleidingsniveau is weliswaar gestegen, maar de stijging gaat uitermate langzaam. Dat is in zekere zin te wijten aan een patstelling. Omdat Roma en Sinti de overheid wantrouwen, hechtten slechts weinigen echt waarde aan scholing. Het bezoeken van school geschiedde doorgaans niet uit vrije wil, maar werd van bovenaf opgelegd. De overheid, de ambtenaren, de scholen en de onderwijsinspectie dwongen hen om naar school te gaan. Maar juist die dwang versterkte het wij-zij-effect en vergrootte de achterdocht. Roma en Sinti zagen bovendien nooit de voordelen van het onderwijs, omdat de enkeling die wel een betere maatschappelijke positie bereikte uit hun midden verdween en als rolmodel verloren ging. Het gevolg was dat de afkeer voor het onderwijs niet afnam en dat het merendeel van de Roma en Sinti in hun sociaal gesegregeerde positie bleef steken. Het beleid bleek de stigmatisering te versterken en de emancipatie tegen te houden.

Maar uit dit onderzoek blijkt ook dat Roma en Sinti nu van binnenuit deze patstelling beginnen te doorbreken. Voor het eerst zijn er hoogopgeleiden die wel zélf via een opleiding sociaal willen stijgen en zich toch als Roma of Sinti willen afficheren en als rolmodel fungeren. Die zichtbaarheid van maatschappelijk succes voor andere Roma en Sinti is nieuw. Net zoals in de literatuur over andere achtergestelde groepen en hun mobiliteit via het onderwijs, blijkt dat ook bij Roma en Sinti verandering alleen uit de groep zelf kan komen. Beleid dat specifiek gericht is op deze emancipatie van binnenuit heeft daarom een grotere kans van slagen.

Wel moet gezegd dat de vooral jonge hoogopgeleiden, die als rolmodel willen optreden, in de eigen gemeenschap omzichtig moeten manoeuvreren. Als spreekbuis hebben ze een breed draagvlak binnen de gemeenschap nodig en voor jonge mensen is dat niet eenvoudig op te bouwen. Het zijn vooral de ouderen in de familie die aanzien

genieten. Maatschappelijk succes en de bijbehorende status hebben nauwelijks meerwaarde omdat bij Roma en Sinti doorgaans alleen de onderlinge reputatie telt. Aan opleiding en schoolkennis ontleen hoogopgeleiden in eigen kring vaak weinig gezag. Als ze zich daar te veel op laten voorstaan, lopen ze het risico voor *gadzje* te worden aangezien en heeft hun positie als rolmodel geen waarde meer. Zij hebben weinig speelruimte, in hoe ze zich opstellen, om niet vervreemd te raken van de anderen.

Er is nog een tweede opmerkelijke ontwikkeling, die aangetoond kon worden door mensen zelf aan het woord te laten over hun schoolervaringen, over de periode 1950 tot 2020. Dat is de duidelijk groeiende ondersteuning van Roma en Sinti ouders aan hun kinderen tijdens hun schoolloopbaan. Die ontwikkeling treedt op in zowel Tsjechië als Nederland. Bij een groot deel van de hoogopgeleide respondenten tussen de veertig en de zestig jaar bleek dat in beide landen nog niet het geval geweest te zijn. Zij werden niet van huis uit gemotiveerd en stopten op jonge leeftijd met school. Pas gemiddeld vijftien jaar later wisten zij met veel doorzettingsvermogen toch een hogere opleiding te voltooien. Zelf spoorden zij hun kinderen aan om dat ook te doen en daarin vormden zij een voorbeeld voor anderen. De meeste jonge hoogopgeleide respondenten, tussen de twintig en de veertig jaar, werden echter wel actief door hun ouders gestimuleerd om hogerop te komen. Zij stroomden daardoor direct door naar hoger onderwijs. Naar eigen zeggen hadden ze dat zonder die steun niet gered. Hun ouders bleken in het belang van een beter leven voor hun kinderen min of meer over hun weerstand tegen banden buiten de eigen kring heengestapt te zijn. En bovendien waren er onder de laagopgeleide respondenten, die zelf een sociaal gesegregeerd leven leiden, meerdere voorbeelden van aanmoedigende ouders, in de hoop dat hun kinderen via het onderwijs een betere positie zullen verwerven dan zijzelf hebben. Zij zijn gaan inzien dat het onderwijs een belangrijke route tot de gewenste sociale mobiliteit is.

Na zeventig jaar onderwijsdeelname is er sprake van een bescheiden maar groeiende onderwijs traditie. In de jaren vijftig, toen de oudste respondenten naar school gingen, groeiden Roma en Sinti kinderen op in een grotendeels analfabete omgeving. Nu hebben hun grootouders al op school gezeten en is het vanzelfsprekend dat de kinderen tot hun twaalfde jaar naar school gaan zodat ze leren lezen en schrijven. Maar voor doorleren geldt dat nog niet. Ik kan niet genoeg benadrukken hoe bijzonder het is dat de hoogopgeleide respondenten in dit onderzoek een maatschappelijk succesvolle loopbaan wisten te verwezenlijken, vanuit een dergelijk laag sociaaleconomische achtergrond in een voor het onderwijs vijandige omgeving. Uit de 25 interviews met de hoogopgeleiden komt duidelijk naar voren dat zij gedurende hun schoolloopbaan op een groot aantal vlakken de wind in de zeilen moesten hebben. Om te beginnen moet iemand bovenmatig intelligent zijn, veel cognitief talent hebben en plezier in leren. Dat is alleen al nodig om de achterstand waarmee Roma en Sinti aan school beginnen in te halen. Om het vol te houden moet minimaal één van beide ouders interesse tonen in de schoolprestaties. Hun leraren moeten over de vooroordelen heen kunnen stappen en in staat zijn om de talenten van het kind en het juiste niveau goed in te schatten. Ook moeten die kinderen zelf een hoge gunfactor hebben, waardoor leraren genegen zijn hen te motiveren en het vertrouwen te geven dat ze dat schoolniveau aankunnen. Maar

bovenal moeten die kinderen over een enorme portie wilskracht en doorzettingsvermogen beschikken alsmede een groot gevoel van eigenwaarde. Dat moet ook om zich teweer te stellen tegen het verwijt in de eigen omgeving dat ze zich gedragen als de *gadzje*. Vooral in Tsjechië, waar de hoge werkloosheid onder Roma moedeloos makend is, hebben Roma kinderen tijdens hun studie een extra portie zelfvertrouwen nodig om er geloof in te blijven houden dat ze uiteindelijk toch een baan op het eigen niveau zullen vinden.

Aanbevelingen tot verder onderzoek

Er is veel onderzoek beschikbaar naar arme, laagopgeleide Roma en Sinti, met name over de Oost-Europese landen waar de populatie relatief en absoluut het grootst is en de problematiek ernstig. Dit onderzoek richtte zich ook op de hoogopgeleiden onder hen. Met de kennis van nu heb ik nog verschillende vragen op het vlak van sociale mobiliteit van Roma en Sinti die verder onderzoek rechtvaardigen.

In de EU-strategieën voor een verbetering van de maatschappelijke positie van Roma en Sinti bestaat consensus over het belang van onderwijs. Ondanks de EU-beleidsaanbevelingen komt langetermijnbeleid gericht op doorstroming naar hoger onderwijs moeilijk van de grond. De vraag is waarom dat niet gebeurt. Structureel beleid is daarvoor noodzakelijk, vooral voor de ondersteuning bij belangrijke onderwijskeuzes voor ouders en kinderen, zoals plaatsing op een (goede) voorschool of een zo hoog mogelijk type vervolgonderwijs. Maar tot op heden wordt de uitvoering van een belangrijk deel van dergelijke onderwijsprojecten in Tsjechië overgelaten aan ngo's. Die worden meestal niet structureel gefinancierd. Ngo's moeten op projectbasis subsidie zien te verwerven, van de EU maar ook van tal van (buitenlandse) fondsen en donoren. De voortgang van lopende projecten is daardoor onzeker, omdat de subsidie slechts voor een beperkt aantal jaar wordt verstrekt. De toekenning of voortzetting ervan is afhankelijk van de beoordeling en voorkeuren van de subsidieverstrekkers. In Nederland is extra ondersteuning van Roma en Sinti kinderen afhankelijk van gemeentelijke beleidsbeslissingen. Een historische beleidsanalyse zou meer inzicht kunnen bieden in de vraag waarom er op landelijk niveau zo weinig structureel langetermijnbeleid wordt ontwikkeld voor en uitgevoerd op het cruciale terrein van onderwijs.

Een ander opvallend gegeven uit dit onderzoek dat vragen oproept is dat de generatie van veertig tot zestig jaar van de hoogopgeleide Roma en Sinti in beide landen pas op latere leeftijd hun hoge onderwijsniveau behaalde. Zou dat beperkt blijven tot die generatie of bestaan er bij Roma en Sinti die nu achter in de twintig zijn ook mensen met ambitieuze onderwijsplannen? En hoe toegankelijk is dat tweedekansonderwijs eigenlijk voor hen? De gemeenten die op eigen initiatief investeren in beleid voor Roma of Sinti doen dat vaak in projecten voor heel jonge kinderen of zij stellen een gespecialiseerde leerplichtambtenaar aan. Hier en daar zijn er projecten om te bemiddelen naar een eerste baan. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op de iets oudere Roma en Sinti met een ontluikende ambitie om toch nog een opleiding te doen. Op grond van dit

onderzoek lijkt dit een vergeten groep, die juist belangrijk is omdat hun motivatie op hun kinderen zou kunnen afstralen.

Verder stuitte ik in de analyse van mijn interviews op een paar thema's die hier en daar in de gesprekken aan de orde kwamen maar waarop ik niet doorgegaan ben. In de literatuur had ik geen reden gevonden om erop door te vragen. Met de kennis van nu meen ik dat ze nader onderzoek waard zijn. Een eerste voorbeeld is de rol die religie voor Roma en Sinti speelt bij sociale mobiliteit. In verschillende interviews brachten respondenten ter sprake dat het geloof voor hen een belangrijke steun was. Dat is bijzonder te noemen omdat Nederland en Tsjechië vergaand gesecculariseerde landen zijn. Vooral de laagopgeleide Tsjechische Roma met ambitie om hogerop te komen lijken zich door de aansluiting bij een kerkgenootschap toegang te verschaffen tot een rijk, sociaal gestratificeerd netwerk waar ze zonder het geloof nooit over hadden kunnen beschikken.

Een tweede thema in de interviews betreft de dreiging van uithuisplaatsing van Roma kinderen in Tsjechië. Dat is in de communistische tijd zeker voorgekomen, zoals in het genoemde voorbeeld van het internaat in Květušín, maar onduidelijk is hoe vaak dat gebeurd is. Verschillende Tsjechische respondenten brachten het als een gegeven dat Roma kinderen uit huis geplaatst zouden worden als ouders de eisen van de autoriteiten niet inwilligden. Verzet tegen plaatsing van een kind op het speciaal onderwijs zou daarvoor al een reden geweest zijn. Nader onderzoek moet uitwijzen hoeveel daadwerkelijke uithuisplaatsingen gebeurd zijn, hoe sterk het gevoel van dreiging was en hoe groot de impact daarvan was op de angst en het wantrouwen bij Roma ouders voor de 'burgersamenleving'.

Een derde vraag die bij de analyse de kop opstak, is of in de communistische tijd het lidmaatschap van de communistische partij in Tsjechië in de praktijk voor Roma een voorwaarde was om te kunnen doorstromen naar hoger onderwijs. Dat lidmaatschap is niet iets waar mensen in de voormalige communistische landen nu prat opgaan. Op één keer na is betrokkenheid bij de communistische partij nooit ter sprake gekomen in de gesprekken. Bekend is dat het netwerk van leden van de partij goed van pas kwam bij het verwerven van goede posities in de postcommunistische tijd. Gold dat ook voor hoogopgeleide Roma die een baan kregen bij de ngo's uit de jaren negentig? Kregen ze die positie op grond van het *old boys network*? Uit de literatuur weten we dat die professionele activisten uit de jaren negentig op grote afstand stonden van de laagopgeleide, werkloze Roma. Daarom konden ze relatief weinig voor hen betekenen. Wellicht speelden bij die afstand ook gevoelig liggende kwalificaties van goed of fout in de communistische tijd een rol. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor de geringe geloofwaardigheid als rolmodel van de in de communistische tijd sociaal gestegen Roma. De invloed van een eventueel lidmaatschap van Roma van de communistische partij is mijns inziens daarom nader onderzoek waard.

Een laatste invloedrijk fenomeen voor verder onderzoek is de rol van de sociale media. Voor hoogopgeleide Roma en Sinti lijken die een belangrijke rol te spelen in het contact leggen en onderhouden met elkaar. Via de sociale media kunnen zij makkelijker inspiratie opdoen bij aansprekende rolmodellen. Vooral voor de jongeren kan dat

van groot belang zijn, omdat nogal wat Roma en Sinti scholieren en studenten het gevoel hebben dat ze de enigen zijn die doorleren. Dat geldt bijvoorbeeld voor Ronaldo Govani, van de derde generatie van de Generaal-pardon Roma, die als eerste in de grootfamilie naar de universiteit ging. In 2020 begon hij aan een studie Medicijnen. Na het doorbladeren van dit proefschrift schreef hij me:

Ik weet niet waarom, maar ik vind het heel erg leuk om de verhalen te lezen van mede-Roma die ook hoger in opleiding zijn gegaan. Het geeft me het gevoel dat ik niet alleen ben op de een of andere manier.¹⁷

17 In een e-mail van Ronaldo Govani van 11.02.2021.

Summary

Preface

A considerable part of the European Roma and Sinti live on the margins of societies without any prospect of better living conditions. With low educational attainment levels, most of them have little chance of moving up the social ladder. From 1950 onwards, access to education for people from lower socio-economic classes improved throughout Europe, but Roma and Sinti in particular have hardly benefited from this. The main question in this book is why so few Roma and Sinti have succeeded in moving on to higher education in the past seventy years. This main question has been divided into several sub-questions. To what extent was this influenced by their history and its effect on their social position? Are the educational disadvantages and lack of social advancement of Roma and Sinti in Western Europe comparable to those in Eastern Europe? What has changed since the 1950s? Is there a growing participation in education among the younger generations of Roma and Sinti? What factors can explain why Roma and Sinti benefited so little from improved access to education? What is the opinion of Roma and Sinti themselves on this topic?

In order to answer these questions in depth, this study was limited to Roma and Sinti in two countries with different post-war histories: the Netherlands and the Czech Republic. This study is based on specialist literature, reports, newspaper articles, images and discussions with experts. The main source of this study however consisted of 51 interviews with Sinti and Roma. These were biographical interviews with a reasoned selection of Dutch and Czech Roma and Sinti: men and women from all over both countries, and belonging to three age categories (between the ages of twenty and forty, between forty and sixty and over sixty). The older respondents in the Czech Republic had attended school during the communist era, and those in the Netherlands had travelled around with their families in caravans. To find contacts and respondents, I initially used the snowball method and when the snowball method no longer yielded new respondents, I searched in a structured way for additional respondents.

The Roma and Sinti population in the Czech Republic and the Netherlands consists of different groups. Estimates about numbers vary. In the Netherlands there are, in the first place, 3,500 Sinti and Roma who belong to families who have lived in the Netherlands for generations and who now largely live on caravan sites. Secondly, there are about 3,000 'General Pardon' Roma, named after the way in which this Yugoslav group obtained residence permits in the late 1970s. The third group, the 'Balkans-Roma' came to the Netherlands in the 1990s, as refugees from the war in former Yugoslavia. They came individually or with a family and are relatively well integrated into the Nether-

lands. Estimates of their numbers vary widely, between 500 and 12,000. The fourth group consists of the 'New Roma', who came from 2004 onwards from the various Eastern European countries, after these joined the European Union. There are no reliable figures on the number of New Roma in the Netherlands.

In the Czech Republic, the Roma population is more homogeneous. Ninety per cent of the estimated 250,000 Czech Roma belong to the *Rumungre*. After 1945, their family had moved from the Slovak part of Czechoslovakia to the Czech regions because of greater employment opportunities. The remaining 10 per cent are Vlachian Roma, originally from Wallachia, present-day southern Romania, where they had lived in a situation comparable to slavery until the middle of the nineteenth century. In this study the different groups are represented as much as possible.

This study focused on four hypotheses, based on factors that may have played a role in the lack of social advancement. First of all, the influence of the marginalized starting position of Roma and Sinti and the undermining effects of stigmatization were examined for both countries. A second factor that can impede social progress is the survival strategy that people in long-term poverty may develop. Third, chances of successful school careers for children from low socio-economic backgrounds are generally low and this might have had an effect also on Sinti and Roma. In the fourth place, a lack of motivation on the part of the parents might have had influence. The influence of these factors on the low educational level of Roma and Sinti and the differences and similarities between the two countries were examined.

The history behind a marginalized starting position

The marginalized social position of Roma and Sinti has a long history. In the fifteenth century so-called 'gypsies' arrived in the regions that are now the Czech Republic and the Netherlands. They were welcomed as pilgrims. By 1500, stereotypes about 'gypsies' had developed: both negative stereotypes about laziness, parasitism and crime, and positive ones about adventurousness, musicality and sensitivity to the supernatural. 'Gypsies' increasingly suffered persecution. At the beginning of the eighteenth century, this resulted in a first genocide, characterized by manhunts and mass executions. By 1750, all 'gypsies' in the Dutch Republic had been expelled or murdered. In the Czech Republic, under Habsburg rule, the 'gypsies' who had escaped persecution were forced to settle. After the abolition of slavery in Wallachia in the mid-nineteenth century, the Vlachian Roma moved away to several countries in Europe, including the Netherlands, where they started to travel around.

The second genocide followed in the Second World War. Of the approximately 6,500 Czech 'gypsies', fewer than 900 survived. Slovak 'gypsies' were victims of restrictive measures and forced labour, but they were not en masse deported to extermination camps. In the Netherlands, after a raid in May 1944, 245 'gypsies' were deported to Auschwitz-Birkenau. Only thirty of them survived. The persecutions in the Second World War caused deep trauma, but in the post-war decades there was hardly any rec-

ognition of the suffering of Roma and Sinti, in both countries. In communist Czechoslovakia, in the commemoration of the Second World War, no attention was paid to the persecution of minorities, until the 1990s. In the Netherlands, it also took until the 1990s for the Sinti and Roma to express their grief, not because it was forbidden, but because the memories of war suffering were too painful, and there was little attention for their suffering. On in 1995, it was revealed that the film still of the girl with the white headscarf between the wagon doors of a departing deportation train in Camp Westerbork, internationally known as an iconic image of the persecution of the Jews, was not a Jewish girl, but a Sinti girl.

In the post-war decades, travel was restricted. In 1958, in Czechoslovakia, the Roma who lived a migratory life (10 per cent of all Roma there), were forced to settle by law. In the Netherlands, the Caravan Act of 1968 made it virtually impossible to move around freely with a caravan, and Sinti and Roma, as well as the 'travellers', or caravan dwellers, were accommodated in large regional caravan sites, separated from residential areas by major thoroughfares, railways and canals. A large part of these caravan site residents became dependent on social benefits. Settlement in the large camps did not lead to integration, but rather to greater social isolation and impoverishment. In 1975, the larger sites were in part dismantled and people moved to smaller, less isolated sites.

In Czechoslovakia, the communist era was characterized by a significant level of social security. The main pillars of the assimilation policy aimed at Roma were permanent housing, compulsory education and compulsory work. A few Sinti and Roma rose to the middle classes, but most stayed lower working class.

Segregation and the undermining effect of stigmatization

After the fall of the communist regime, a large proportion of the Roma in the Czech Republic became highly segregated, and their living conditions deteriorated seriously in 1990s. The rapid and hard transition from a planned economy to a market economy caused massive unemployment and severe poverty among the Roma in industrial areas. The Roma, who were skilled workers, moved to regions with more employment. The underprivileged now live in so-called 'socially excluded localities'. These can be a city district, a street or part of it, or a large, dilapidated apartment building. Because of the hopeless situation there, these locations are popularly called ghettos. Three-quarters of the Roma in such localities receive social security benefits.

In the Netherlands, the smaller caravan sites are embedded in residential or industrial areas, with access to amenities and education. The Sinti and Roma who live there have a preference to live somewhat separated from the rest of society. Those who chose to live in houses are generally better educated and integrated, and less recognizable as Sinti and Roma. The same goes for the Balkans-Roma. The General Pardon Roma also live in houses but they are largely socially isolated. If there is segregation of Roma and Sinti in the Netherlands, this is largely a choice. For Roma in the Czech Republic, it is not.

The discrimination and racism suffered by Roma had a debilitating effect on their so-

cial mobility. In communist Czechoslovakia discrimination was prohibited. After the Velvet Revolution prejudices about Roma resurfaced: in the 1990s, 93 per cent of the Czech population felt that Roma were lazy and prone to parasitism. Authorities and politicians make racist statements openly.

In the Netherlands, racism was and is less virulent than in the Czech Republic. Roma and Sinti stand out less and opportunities for passing as non-Roma are greater than in the Czech Republic. Nevertheless, Roma and Sinti in the Netherlands feel negative prejudices are still strong. Sinti and Roma often hide their origins, for example when applying for a job or at work.

The survival strategy of people in long-term poverty

Poverty forced the Roma in the Czech ghettos to adopt a survival strategy based on reciprocal support. This mutual loyalty makes it difficult to save money. Roma who live in excluded localities have hardly any contact with people outside the ghetto. They lack a network to get out of poverty and do not have the money to build a network. The extreme poor are even beyond the reach of NGOs. It is almost impossible to attain a good education in such living conditions.

In the Netherlands, poverty is less, so there is less need for such a survival strategy. There are more opportunities for achieving a good starting position on the labour market for Roma and Sinti in the Netherlands, than for those in the Czech Republic. Apart from the New Roma, Roma and Sinti in the Netherlands have more chances of building a network, although most have small networks.

Fighting crime has received increasing emphasis in government policies for Roma and Sinti in both the Netherlands and the Czech Republic. The focus of government policy is not on combating poverty, but on fighting antisocial and criminal behaviour. In the Netherlands it also aims to encourage people to go to school and find work. In the Czech Republic, however, the prevailing opinion is that the Roma lack the attitude that is required to secure a position in post-communist neoliberal middle class society. The long-term poverty of Roma is seen as their own fault, and structural poverty reduction would make no sense. The government has little understanding for the lack of chances to escape life in the socially excluded localities. Therefore, it is more difficult for the Czech Roma to achieve social advancement.

The chance of educational success

Children from lower socio-economic backgrounds, and especially children with low-qualified parents, are less likely to move on to higher secondary education. The parents of both the Dutch and Czech respondents had a low level of education. The respondents had extremely poor prospects of obtaining diplomas that would offer good job perspectives. Parents were largely illiterate, and only some attended special education

and completed primary school. Only a few obtained a diploma in secondary education or higher.

In general, the Czech education system offers more opportunities for overcoming educational disadvantages as it provides for a compulsory pre-school year, a later selection moment for secondary education (at fifteen years of age instead of twelve in the Netherlands) and more opportunities for progression from lower to higher types of education. The chances of a good education for Roma in the Czech Republic are diminished because a large number of them are placed in schools for children with mental disabilities. Today, this is true for still 25 per cent of Roma children. If they do go on to mainstream education, it is often to a segregated school with bad education.

Until the late 1970s, Sinti and Roma children in the Netherlands were only offered special education. After that, they attended regular primary schools with generally good quality education. Nevertheless, it was only from 1990 onwards that the chances for Roma and Sinti to move on to higher education increased; the main reason for this was that the compulsory education law was only strictly enforced for Roma and Sinti children from then on. Compulsory education for Roma in communist Czechoslovakia led to a modest number of highly educated people from the 1960s onwards. Despite the socio-economic problems in the Czech Republic since 1990, more Roma have attained higher levels of education in the past seventy years than in the more wealthy Netherlands.

In both countries, absenteeism is high among Roma and Sinti, especially among children over the age of twelve. Parents and children believe that secondary education is not for them. For parents, school is pre-eminently part of the non-Roma and non-Sinti world. In their view, the aim of education is to impose on their children the norms and values of the dominant society, and children see the pursuit of good school performance as a form of forced assimilation. Nevertheless, after seventy years of participation in education, there appears to be a modest but increasing level of educational attainment. In the 1950s, when the oldest respondents went to school, Roma and Sinti children grew up in a largely illiterate environment. Now the grandparents of the children that go to school have themselves been educated.

Motivation by the parents

Motivation of children by parents is an important factor in achieving success in school. Most Roma parents do not encourage their children because they attach little value to education. Sometimes participation in education is even discouraged as parents are afraid of losing their child via assimilation and that contacts with other children should be avoided. In the case of daughters over the age of twelve, fear of the loss of chasteness plays a role, and in the case of sons, it is disdain for education. Highly educated Roma and Sinti have more contacts with others at school and in their workplace, but in their own circle, they are seen as betraying their roots.

In the Czech Republic, the high unemployment rate among Roma plays a role. Parents do not think that a good diploma will lead to better job prospects. In both coun-

tries, most low-educated respondents did not experience support from their parents, whereas the highly educated did. For the highly educated Roma and Sinti over sixty, a higher level of education was so exceptional that they would never have been able to achieve it without the support of their parents. The generation of respondents aged between forty and sixty had received little in the Czech Republic and in the Netherlands. A remarkable similarity between the two countries is that three quarters of this generation only reached a higher level of education later in life. Most of them had dropped out of school in their teens because they had to contribute to the family income or had children at a young age, and it was only when their own children were a bit older that they re-entered education. The young highly educated, between twenty and forty, were stimulated by parents, and they considered their parents' support to be a crucial factor in achieving a high level of education. In the Czech Republic, this was the case for 80 per cent of that generation of respondents, in the Netherlands for half.

In all generations, Czech parents clearly see education more as a means of social advancement. This is remarkable because the socio-economic conditions in the Czech Republic are worse, the social climate for Roma is less favourable and the education of Roma is of a lower level. Nevertheless, the Czech Roma show more ambition for their children to attain a better social position.

Conclusions

Stigmatization as the main factor in low social mobility

With low education levels and high unemployment it is extremely difficult for Roma and Sinti in the Netherlands and the Czech Republic to climb the social ladder. Segregated housing and poor quality of education in the socially excluded localities in the Czech Republic reduces their chances of social mobility. Even in such disadvantaged living conditions, however, some parents do stimulate their children to progress socially through education. Yet most Roma and Sinti parents do not. In their view, education is part of the non-Roma society which they consider to be hostile and unsafe. Their history of persecution, slavery and exclusion, with the traumatic low point of the genocide of the Roma and Sinti in the Second World War, has built up a deep sense of mistrust against the non-Roma, in the Netherlands and in the Czech Republic. The war trauma was passed on to the younger generations.

Because of centuries of stigmatization, Roma and Sinti developed an aloof attitude and maintained only strictly necessary ties with non-Roma and Sinti. Between 1950 and 1970, much of the labour market opportunities for Roma and Sinti in both countries disappeared. Today there are few jobs for unskilled workers, and education is the key to a better life.

The vanishing effect

The image of Roma and Sinti is determined by those who live in poverty and have low educational levels. There are, however, examples of Roma and Sinti who have climbed up the social ladder, including the highly educated respondents in this study. In the Czech Republic, during the communist era and afterwards, most highly educated people assimilated completely. They did not want to be associated with the poor Roma in the ghettos. In the Netherlands, there were only a handful of highly educated Roma and Sinti. The Balkans-Roma are likely to be better educated, but they too often do not identify themselves as Roma.

It is not known how many highly educated Roma and Sinti there are in the Czech Republic and the Netherlands. Often municipal officials and aid agencies do not know of their existence and, therefore, they are not included in estimates of the numbers of Roma and Sinti in a country. The socially successful are invisible, not only in the figures, but also to the poor Roma and Sinti. I call this the *vanishing effect*: in order to avoid stigmatization, they do not identify as Roma or Sinti. They are invisible to the government, the population at large and their own circle because they do not match the stereotypical image.

The socially successful Roma and Sinti did not want to identify as Roma and Sinti because they feared discrimination. They were also no longer regarded as one of them by the poor, low-educated Roma. Almost all Dutch and Czech highly educated respondents have this experience: because of their education and social position, they were not longer seen as Sinti and Roma by others. They considered this hurtful, but when their non-Roma networks grew, their ties with other Roma and Sinti became looser. The result is that poor, low-educated Roma have hardly any examples of highly educated people in their community and that is why the highly educated could not function as role models.

The trailblazers

The respondents in this study were open to contacts with people from outside their own circle. Such an open attitude is a precondition for willingness to participate in a biographical interview. There are more highly educated Roma and Sinti in the Czech Republic than in the Netherlands and it is easier to get in touch with them. There are more NGOs with education projects where pupils and students can get support. Czech Roma are better organized. There are more self-organizations and there are more nationally known Roma at social and cultural levels. In the Netherlands, highly educated people only sporadically played an influential role as representatives in a self-organization.

Most highly educated Roma and Sinti function as role models in a modest way. They are aware that they act as an example in a small circle. They do not actively propagate their Roma or Sinti identity to the outside world, although they currently certainly do not attempt to hide it. Among the young respondents, however, there are highly educated people who take a more activist stance and insist on manifesting themselves more as

highly educated Roma and Sinti. This happens more in the Czech Republic than in the Netherlands because there are more highly educated people there. It is an active group of young people who maintain close contacts with each other via social media. They have set themselves the goal of showing themselves to be socially successful Roma, not only to their own community, but also to others. This visibility of social success is new: these young Roma and Sinti are the trailblazers. This emerging middle class aims to dispel the stigma of the poor, antisocial, criminal Roma. They deliberately strive to achieve destigmatization and appreciation for the entire group. In doing so, they are aware that it is necessary to be clearly visible as successful Roma.

Bibliografie

- Abajo, J.E. & S. Carrasco, *Experiencias y trayectorias de éxito escolar gitanas y gitanos en España. Encrucijadas sobre educación, género y cambio cultural* (Madrid 2004).
- Abrams, L., *Oral history theory* (Londen 2010).
- Achim, V., *The Roma in Romanian history* (Boedapest/New York 2004).
- Albert, G., 'Anti-Gypsyism and the extreme-right in the Czech Republic 2008-2011', in: M. Stewart (red.), *The Gypsy 'menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012) 137-165.
- Albert, G., 'Education policies in the Czech Republic', in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2013) 179-195.
- Albert, G., 'Hate crimes and anti-Gypsyism in the Czech Republic', in: I. Cortés Gómez & M. End (red.), *Dimensions of anti-Gypsyism in Europe* (Brussel 2019) 150-161.
- Alexiadou, N. & A. Norberg, *Roma, education, and higher education policies: the international context and the case of Sweden* (Umeå, 2015).
- Alexiadou, N., 'Framing education policies and transitions of Roma students in Europe', *Comparative Education* 55:3 (2019) 422-442.
- Anderson-Levitt, K.M., 'Complicating the concept of culture', *Comparative Education* 48:4 (2012) 441-454.
- Arabadjieva, K., 'Challenging the school segregation of Roma children in Central and Eastern Europe', *The International Journal of Human Rights* 20:1 (2016) 33-54.
- Arkel, D. van, 'De groei van het anti-Joodse stereotype. Een poging tot een hypothetisch-deductieve werkwijze in historisch onderzoek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10:33 (1984) 34-70.
- Arkel, D. van, *The drawing of the mark of Cain. A socio-historical analysis of the growth of anti-Jewish stereotypes* (Amsterdam 2009).
- Baar, H.J.M. van, *The European Roma. Minority representations, memory, and the limits of transnational governmentality* (Amsterdam 2011).
- Baar, H. van, 'Socio-economic mobility and neo-liberal governmentality in post-socialist Europe: activation and the dehumanisation of the Roma', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38 (2012) 1289-1304.
- Baar, H. van & P. Vermeersch, 'The limits of operational representations: ways of seeing Roma beyond the recognition-redistribution paradigm', *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 3:4 (2017) 120-139.
- Baar, H. van, 'From "lagging behind" to "being beneath"? The de-developmentalization of time and social order in contemporary Europe', in: H. van Baar, A. Ivasiuc & R. Kreide (red.), *The securitization of the Roma in Europe* (New York 2019) 159-182.
- Baar, H. van, 'The production of irregular citizenship through mobile governmentalities: racism against Roma at the security-mobility nexus', *Mobilities* (2021).
- Bakker, P., 'Romani in Europe', in: G. Extra & D. Gorter (red.), *The other languages of Europe: demographic, sociolinguistic, and educational perspectives* (Cleveland 2001) 293-313.
- Bakker, P., 'Romani genetic linguistics and genetics: results, prospects and problems', *Romani studies* 22:2 (2012) 91-111.

- Bancroft, A., 'Closed spaces, restricted places: marginalisation of Roma in Europe', *Space and Polity* 5:2 (2001) 145-157.
- Bank, J. & M. van Buuren, 1900: *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- Barany, Z., 'Politics and the Roma in state-socialist Eastern Europe', *Communist and Post-Communist Studies* 33 (2000) 421-437.
- Barany, Z., *The East European Gypsies. Regime change, marginality, and ethnopolitics* (New York 2002).
- Barša, P., 'Ethnocultural justice in East European states and the case of the Czech Roma', in: W. Kymlicka & M. Opalski (red.), *Can liberal pluralism be exported? Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe* (Oxford 2001) 243-258.
- Bársony, J. & Á. Daróczy, *Pharrajimos. The fate of the Roma during the Holocaust* (New York/Boedapest 2008).
- Bauerdick, R., *Zigeuner. Begegnungen mit einem ungeliebten Volk* (München 2013).
- Beckers, J., *Ik ben Zigeuner. Me hum Sinthu. Gesprekken met Zigeuners over de vervolging in de periode '40-'45 en de jaren daarna* (Den Haag 1980).
- Bereményi, B.Á. & S. Carrasco, 'Interrupted aspirations: research and policy on Gitano education in a time of recession, in Spain', *Intercultural Education* 26:2 (2015) 153-164.
- Berg, P.G.J. van den, *Rechtvaardigheid en privaatrecht. Over rekkelijken en preciezen in een dynamische wereld* (Deventer 2000).
- Berry, J.W., 'Immigration, acculturation, and adaptation', *Applied Psychology: An International Review* 46:1 (1997) 5-68.
- Beuchling, O., *Zwischen Payos und Gitanos. Eine Studie zur ethnischen Bildungsungleichheit in Spanien* (Münster 2010).
- Beuchling, O., 'Bildungsdisparitäten und Ethnizität: Zur schulischen Situation der Gitano-Minderheit in Spanien', *International Dialogues on Education* 11 (2014) 90-107.
- Bhopal, K., 'Gypsy Travellers and education: changing needs and changing perceptions', *British Journal of Educational Studies* 52:1 (2004) 47-64.
- Bhopal, K. & M. Myers, 'Gypsy, Roma and Traveller pupils in schools in the UK: inclusion and "good practice"', *International Journal of Inclusive Education* 13:3 (2009) 299-314.
- Bhopal, K., 'Not white enough', in: K. Bhopal, *White privilege. The myth of a post-racial society* (Bristol 2018) 29-46.
- Bittnerová, D., D. Doubek & M. Levinská, 'Stigma ve škole', *Journal of Pedagogy* 2 (2011) 11-28.
- Bodnárová, Z., *Vend Romani: a grammatical description and sociolinguistic situation of the so-called Vend dialects of Romani* (Praag 2015).
- Boekholt, P.Th.F.M. & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
- Boer, A., e.a., *Intervenieren in criminele families* (Den Haag 2020).
- Boot, A., *Van gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden* (Leiden 2019).
- Boot, S.A.E., *Promoting the social inclusion and academic progress of Gypsy, Roma and Traveller children: a secondary school case study* (Birmingham 2013).
- Boretzky, B. & B. Iglá, *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südeuropäischen Raum. Mit einer Grammatik der Dialektvarianten* (Wiesbaden 1994).
- Bos, P., 'Naar school gaan is (te) leren: zigeuneronderwijs in Lelystad', in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII* (Nijmegen/Rijswijk 1988) 353-384.
- Bossenbroek, M., *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

- Bouras, N., *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012).
- Bourdieu, P., 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal', in: P. Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen door Dick Pels (Amsterdam 1989) 120-141.
- Bourdieu, P., 'Understanding', in: P. Bourdieu e.a., *The weight of the world. Social suffering in contemporary society* (Cambridge 1999) 607-626.
- Bovenkerk, F., *Misdaadprofielen* (Amsterdam 2001).
- Brands, J., *'Die hoeft nooit meer wat te leren.'* *Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders* (Nijmegen 1992).
- Brubaker, R., 'The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States', *Ethnic and Racial Studies* 24:4 (2001) 531-548.
- Brüggemann, C., *Roma education in comparative perspective. Analysis of the UNDP/World Bank/EC Regional Roma Survey 2011* (Bratislava 2012).
- Brüggemann, C., 'Romani culture and academic success: arguments against the belief in a contradiction', *Intercultural Education* 25:6 (2014) 439-452.
- Bruggemeijer, B.G.P.G., *Bewogen bestaan* (Den Haag 1980).
- Burton, L., 'The non-discrimination principle and its effects on the education of Roma children', *Capital University Law Review* 30:657 (2002) 665-678.
- Busch, I., 'Wanderleben revisited: "Zigeuner"-Mythos und Repräsentation von Roma im National Geographic Magazin', in: S. Peritore & F. Reuter (red.), *Inszenierung des Fremden. Fotografische Darstellung von Sinti und Roma im Kontext der historischen Bildforschung* (Heidelberg 2011) 223-258.
- Čada, K., 'Social exclusion of the Roma and Czech society', in: M. Stewart (red.), *The Gypsy 'menace': Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012) 67-79.
- Čada, K. (red.), *Analysis of socially excluded localities in the Czech Republic* (Praag 2015).
- Čada, K. & D. Hůle, *Analýza segregace v základních školách z pohledu sociálního vyloučení* (Praag 2019).
- Cahn, C. & E. Guild, *Recent migration of Roma in Europe*. Second edition (Straatsburg/Den Haag 2010).
- Cahn, C., *Sovereignty, autonomy and right. Human rights law and the international effort to seek justice for Romani women coercively sterilized in the Czech and Slovak Republics* (Oisterwijk 2013).
- Cain, A., *Social mobility of ethnic minorities in the Netherlands. The peculiarities of social class and ethnicity* (Delft 2007).
- Calogiannakis, P., e.a., 'Approaching diversity in education: the case of Roma pupils', *Latvijas Universitātes Raksti. Pedagoģija un skolotāju izglītība* 816 (2018) 166-184.
- Cârstocea, A., *(Un)friendly school environments? Bullying and microaggressions as a cause for Roma children's academic underachievement. ECMI Working Paper 107* (Flensburg 2018).
- Carter, P., 'Race and cultural flexibility among students in different multiracial schools', *Teachers College Record* 112:6 (2010) 1529-1574.
- Cashman, L., 'New label no progress: institutional racism and the persistent segregation of Romani students in the Czech Republic', *Race Ethnicity and Education* 20:5 (2017) 595-608.
- Cats, J., *Het Spaens Heydinetje*. Met inleiding van Dr. H.J. Vieu-Kuik (Den Haag 1980).
- Celious, A. & D. Oyserman, 'Race from the inside: an emerging heterogeneous race model', *Journal of Social Issues* 57:1 (2001) 149-165.
- Chaudhuri-Brill, S., *'We are no longer real': discourses on Roma identity and authenticity in the Czech Republic* (Massachusetts 2012).

- Chireac, S.-M. & A. Devis Arbona, 'Improving and protecting human rights', *Regions & Cohesion* 6:3 (2016) 52-76.
- Choi, J., e.a., 'Understanding the language, the culture, and the experience: translation in cross-cultural research', *International Journal of Qualitative Methods* 11:15 (2012).
- Cliteur, P., *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving* (Amsterdam/Antwerpen 2002).
- Coenen, L., *'Word niet zoals wij!' De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland* (Amsterdam 2001).
- Coleman, J.S., *Equality and educational opportunity* (Washington 1966).
- Corrigan, P.W., e.a., 'What is the impact of self-stigma? Loss of self-respect and the "why try" effect', *Journal of Mental Health* 25:1 (2016) 10-15.
- Cottaar, A., L. Lucassen & W. Willems, *Mensen van de reis: woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland (1868-1994)* (Zwolle 1995).
- Cottaar, A., *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners. Groepsvorming en beleid 1870-1945* (Amsterdam 1996).
- Covert, M.R., *Notorious but invisible: how Romani media portrayals invalidate Romani identity and existence in mainstream society* (Atlanta 2016).
- Crețan, R. & R. Powell, 'The power of group stigmatization: wealthy Roma, urban space and strategies of defence in post-socialist Romania', *International Journal of Urban and Regional Research* 42:3 (2018) 423-441.
- Crowe, D.M., *A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia* (Londen 1995).
- Crul, M., *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloophanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie* (Amsterdam 2000).
- Crul, M. & J. Schneider, 'Comparative integration context theory: participation and belonging in new diverse European cities', *Ethnic and Racial Studies* 33:7 (2010) 1249-1268.
- Crul, M., 'Snakes and ladders in educational systems: access to higher education for second-generation Turks in Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39:9 (2013) 1383-1401.
- Crul, M., 'Is education the pathway to success? A comparison of second generation Turkish professionals in Sweden, France, Germany and the Netherlands', *European Journal of Education* 50:3 (2015) 325-339.
- Cudworth, D., '“There is a little bit more than just delivering the stuff”: policy, pedagogy and the education of Gypsy/Traveller children', *Critical Social Policy* 28:3 (2008) 361-377.
- Cviklova, L., 'Direct and indirect racial discrimination of Roma people in Bulgaria, the Czech Republic and the Russian Federation', *Ethnic and Racial Studies* 38:12 (2015) 2140-2155.
- Danielová, H., D. Zajoncová & J. Haragal'ová (red.), *Paměťiromských žen (Kořeny 1)* (Brno 2001).
- Davidová, E., 'The Gypsies in Czechoslovakia', *Journal of the Gypsy Lore Society* 49:3 (1970) 84-97 en 50:3 (1971) 40-54.
- Davidović, M. & P.R. Rodrigues, 'Antiziganisme', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage* (Amsterdam 2010) 153-179.
- Derrington, C. & S. Kendall, 'Challenges and barriers to secondary education: the experiences of young Gypsy Traveller students in English secondary schools', *Social Policy & Society* 7:1 (2008) 119-128.
- Dirks, J., *Geschiedkundige Onderzoekingen aangaande het verblijf der Heidens of Egyptiërs in de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht 1850).
- Doolaard, A. den, *De bruiloft der zeven zigeuners* (Amsterdam 1939).
- Donselaar, J. & P.R. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem-rechts. Zesde rapportage* (Amsterdam/Leiden 2004).

- Doubek, D., M. Levínská & D. Bittnerová, 'Roma as the others', *Intercultural Education* 26:2 (2015) 131-152.
- Dronkers, J., R. van der Velde & A. Dunne, 'Waarom migrantenkinderen het beter doen in bepaalde onderwijssystemen of in bepaalde scholen', in: G. Kraaykamp, M. Levels & A. Need (red.), *Problemen en theorieën in onderzoek. Een staalkaart van de hedendaagse Nederlandse empirisch-theoretische sociologie* (Assen 2011) 133-150.
- Dronkers, J., 'Sociale ongelijkheid in het onderwijs', in: R. Klarus & S. Dieleman (red.), *Wat is goed onderwijs? Capita selecta* (Den Haag 2012) 67-87.
- Dronkers, J. & H. van de Werfhorst, 'Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland', in: P.T. de Beer & M.A. van Pinxteren (red.), *Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* (Amsterdam 2016) 25-43.
- Dubled, H., 'Les Incursions des Tsiganes en Alsace du XVe au XVIIIe siècle', *Études tsiganes* (1961) 1-11.
- Dunajev, J., *'Bad Gypsies' and 'good Roma': constructing ethnic and political identities through education in Russia and Hungary* (Oregon 2014).
- Eagleton, T., *The idea of culture* (Oxford 2000).
- Eames, E. & J. Goode, 'Coping with poverty. A cross-cultural view of the behavior of the poor', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third edition. (Prospect Heights 1996) 378-392.
- Entzinger, H., 'The parallel decline of multiculturalism and the welfare state in the Netherlands', in: K. Banting & W. Kymlicka (red.), *Multiculturalism and the welfare state. Recognition and redistribution in contemporary democracies* (Oxford 2006) 177-201.
- Entzinger, H., 'Integratie, maar uit de gratie. Multi-etnisch samenleven onder Rotterdamse jongeren', *Migrantenstudies* 1 (2009) 8-23.
- Eribon, D., *Terug naar Reims* (Amsterdam 2018).
- Esser, H., *Integration und ethnischen Schichtung* (Mannheim 2001).
- Esterik, C. van, *No satisfaction. Hoe we werden wie we zijn* (Amsterdam 2011).
- Eycken, M., *Roma-zigeuners. Overleven in een industriële samenleving* (Leuven/Voorburg 2006).
- Fordham, S. & J.U. Ogbu, ' "Black students" school success: coping with the "burden of 'acting white" ' ', *The Urban Review* 18:3 (1986) 176-206.
- Foster, B. & S. Cemlyn, 'Education, inclusion and government policy', in: J. Richardson & A. Ryder (red.), *Gypsies and Travellers. Empowerment and inclusion in British society* (Bristol 2012) 61-81.
- Franz, L., H. Clemens & D. Berts, *Lily. Het unieke levensverhaal van een zigeunerin* (Amsterdam 1997).
- Fraser, A., *The Gypsies*. Second edition (Oxford/Cambridge USA 1995).
- Fredrickson, G.M., *White supremacy: a comparative study in American and South African history* (New York/Oxford 1981).
- Gažovičová, T., 'The Romani language in the Slovak educational system', *Humaff* 22 (2012) 510-523.
- Geremek, B., *Het Kaïnsteken. Het beeld van armen en vagebonden in de Europese literatuur van de 15^e tot de 17^e eeuw* (Baarn 1992).
- Gerganov, E., S. Varbanova & H. Kyuchukov, 'School adaptation of Roma children', *Intercultural Education* 16:5 (2005) 495-511.
- Gkofa, P., *Greek Roma in higher education: A qualitative investigation of educational success* (Londen 2016).
- Gkofa, P., 'Being Roma – being Greek: academically successful Greek Romas' identity constructions', *Race Ethnicity and Education* 20:5 (2017) 624-635.
- Goffman, E., *Stigma. Notes on the management of spoiled identity* (Harmondsworth 1968).

- Goode, J. & E. Eames, 'An anthropological critique of the culture of poverty', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third edition (Prospect Heights 1996) 405-417.
- Gould, M., 'Race and theory: culture, poverty, and adaptation to discrimination in Wilson and Ogbu', *Sociological Theory* 17:2 (1999) 171-200.
- Gould, S., 'Promoting the social inclusion and academic progress of Gypsy, Roma and Traveller children: a secondary school case study', *Educational Psychology in Practice* 33:2 (2017) 126-148.
- Greenberg, J., 'Report on Roma education today: from slavery to segregation and beyond', *Columbia Law Review* 110:4 (2010) 919-1001.
- Groen, A. in 't, *Jenseits der Utopie. Ostprofessoren der Humboldt-Universität und der Prozess der deutschen Einigung* (Berlin 2013).
- Gronemeyer, R., *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen. Quellen vom 15. bis zum 18. Jahrhundert* (Giessen 1987).
- Groot, G., *Twee zielen. Gesprekken met hedendaagse filosofen* (Nijmegen 1998).
- Grulich, T. & T. Haišman, 'Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945-1958', *Český Lid* 73:2 (1986) 72-85.
- Grund, J.-P., P.J. Öfner & H.T. Verbraeck, *Marel o Del, kas kamel, le Romes duvar. An exploration of drug use and HIV risks among the Roma of Central and Eastern Europe* (Boedapest 2007).
- Guy, W., 'Ways of looking at Roms: the case of Czechoslovakia', in: F. Rehfisch (red.), *Gypsies, Tinkers and other Travellers* (Londen 1975) 201-229.
- Guy, W., 'The Czech lands and Slovakia: another false dawn?', in: W. Guy (red.), *Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe* (Hertfordshire 2001) 285-323.
- Habermas, J., 'Struggles for recognition in the democratic constitutional state', in: A. Gutmann (red.), *Multiculturalism; examining the politics of recognition* (Princeton 1994) 107-149.
- Halbwachs, M., *On collective memory*. Edited, translated, and with an introduction by L.A. Coser. (Chicago/Londen 1992).
- Hancock, I., *The Pariah Syndrome. An account of Gypsy slavery and persecution* (Michigan 1987).
- Hancock, I., 'On the interpretation of a word: Porrajmos as Holocaust', in: T. Acton & M. Hayes (red.), *Travellers, Gypsies, Roma: The demonisation of difference* (Newcastle 2006) 53-57.
- Harris, N., e.a., 'Ensuring the right to education for Roma children: an Anglo-Swedish perspective', *International Journal of Law, Policy and The Family* 31 (2017) 230-267.
- Hasdeu, I., *Scholing van Romakinderen in België. Ouders aan het woord* (Brussel 2009).
- Haveman, P., *Zigeuners in de Nederlandse letterkunde van de 17^e en 18^e eeuw* (Doctoraalscriptie Neerlandistiek Universiteit van Amsterdam 1985).
- Heald, S., 'Embracing marginality: place-making vs development in Gardenton, Manitoba', *Development in Practice* 18:1 (2008) 17-29.
- Heckmann, F., *Integration and integration policies* (Bamberg 2006).
- Heij, K., *Van de kat en de bel, tellen en vertellen met de eindtoets basisonderwijs* (Culemborg 2021).
- Hemelseoet, E., 'Whose problem is it anyway? Realising the right to education for Roma children in Ghent, Belgium', *Romani Studies* 25:1 (2015) 1-21.
- Henkes, B., *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).
- Hijink, R., *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Hogenkirk, M., 'De carrière van de zwarte ridder Moriaen. Tussen "Conte du Graal" en "Aliscans"', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* (2009) 51-73.
- Hotchkiss, D.R., e.a., 'Risk factors associated with the practice of child marriage among Roma girls in Serbia', *BMC International Health and Human Rights* 16:6 (2016) 1-10.

- Hovens, P. & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII* (Nijmegen/Rijswijk 1988).
- Hovens, P. & L. Weiss, 'Sinti en Roma anno 2002', in: P. Jorna (red.), *Terug naar Auschwitz. Een gedenkwaardige reis van Nederlandse Sinti en Roma* (Utrecht 2002) 19-20.
- Hondius, D.G., *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Den Haag 1999).
- Hondius, D., *Blackness in Western Europe. Racial patterns of paternalism and exclusion* (Londen/New York 2014).
- Hrabal, B., 'Romance', in: B. Hrabal, *Pábitelé* (Praag 2019) 202-219.
- Hrustić, T., 'Usury among the Slovak Roma: notes on relations between lenders and borrowers in a segregated taboris', in: M. Brazzabeni, M.I. Cunha & M. Fotta (red.), *Gypsy economy – Romani livelihoods and notions of worth in the 21st century* (New York/Oxford 2005) 31-48.
- Hrustić, T., 'The trends in the participation of Romani candidates in elections in Slovakia', *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre. Challenges of representation: voices on Roma politics, power and participation* (Boedapest 2012) 39-47.
- Hübschmannová, M., e.a., *God'aver lava phure Romendar. Moudrá slova starých Romů* (Praag 1991).
- Hübschmannová, M., *Šaj pes dokaveres. Můžeme se domluvit* (Olomouc 2002).
- Hugo, V., *De klokkenluider van de Notre Dame* (Wageningen 1974).
- Huijbers, L., 'Het woonwagenebeleid in Nederland vanuit mensenrechtenlijk perspectief', *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten/NJCM-Bulletin* 40:4 (2015) 387-417.
- Hulsen, M. & L. Mulder, *Speciale doelgroepen in het basisonderwijs. Schooljaar 2002/2003* (Nijmegen 2005).
- Hulst, A. van der, 'Afkeer en verleiding. De karakterisering van zigeuners bij Den Doolaard', in: J. Novaković-Lopušina e.a. (red.), *Lage landen, hoge heuvels. Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum* (Belgrado 2012) 129-142.
- Hulst, A. van der, 'Assimilatie', in: *Leids-Haags Allegorieënlexicon* (Den Haag 2015) 17-23.
- Hurlle, J., e.a., 'Socially excluded localities revisited', *Geografie* 121:4 (2016) 544-565.
- Hušek, P. & K. Tvrďá, 'The collective singularity of anti-racist actors: a case study of the Roma minority in the Czech Republic', *Ethnic and Racial Studies* 39:1 (2016) 49-67.
- Imre, A. & A. Tremlett, 'Reality TV without class: the postsocialist anti-celebrity docusoap', in: H. Wood & B. Skeggs (red.), *Reality television and class* (Basingstoke 2011) 88-103.
- Jakoubek, M., *Romové – konec (ne)jediného mýtu* (Praag 2004).
- Jansen, Y., *Stuck in a revolving door. Secularism, assimilation and democratic pluralism* (Amsterdam 2006).
- Janssens, I., *De zigeuner verbeeld: een studie naar de beeldvorming over zigeuners in de Nederlandse kunst van de zestiende en zeventiende eeuw* (Doctoraalscriptie Geschiedenis Universiteit van Amsterdam 1992).
- Jennissen, R.P.W. (red.), *De Nederlandse migratiekaart. Achtergronden en ontwikkelingen van verschillende internationale migratietypen*. CBS/WODC (Den Haag 2012).
- Jongorius, A. & G. Mak, 'Wien Neerlandsch bloed in de aders vloeit' (Kandidaatscriptie Geschiedenis Universiteit Utrecht 1982).
- Jorna, P. (red.), *Terug naar Auschwitz. Een gedenkwaardige reis van Nederlandse Sinti en Roma* (Utrecht 2002).
- Jorna, P., *Sinti en Roma in Den Haag. Voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (1900-1970)* (Den Haag 2021).
- Judson, P.M., *The Habsburg Empire. A new history* (Cambridge/Londen 2016).

- Kabakchieva, P., 'Out of the tunnel: Romani school desegregation', in: T. Bassler (red.), *Learning to change. The experience of transforming education in South East Europe* (Boedapest 2005) 53-67.
- Kalibová, K., 'Gypsies in the Czech Republic and the Slovak Republic: geographic and demographic characteristics', *GeoJournal* 30:3 (1993) 255-258.
- Kanev, K., 'The politics and reality of Romani school desegregation in Bulgaria', in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2012) 145-163.
- Kappen, O. van, *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420- ±1750)* (Assen 1965).
- Kesik, F., İ. Şahin & R. Zoraloğlu, 'Roma children: victims of social injustices in education', *International Journal of Progressive Education* 14:4 (2018) 200-214.
- Khonraad, S., *Woonwagenbewoners. Burgers in de risicomaatschappij* (Utrecht 2000).
- Kiprianos, P., I. Daskalaki & G.B. Stamelos, 'Culture and the school: the degree of educational integration of Roma and Gypsies in the Peloponnese region of Greece', *International Review of Education* 58 (2012) 675-699.
- Klein Kranenburg, D. & W. Willems, *Niks Geteisem! Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (Den Haag 2011).
- Klein Kranenburg, D., 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Hilversum 2013).
- Kóczé, A., 'Depletion of social capital: shrinking civil society involvement of Roma', *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre. Challenges of representation: voices on Roma politics, power and participation* (Boedapest 2012) 19-26.
- Kóczé, A. & M. Rövid, 'Pro-Roma global civil society: acting for, with or instead of Roma?', in: M. Kaldor & H.L. Moore, *Global civil society: ten years of critical reflection* (Gordonsville 2012) 110-122.
- Kok, A., *Holleeder. De jonge jaren* (Amsterdam 2011).
- Kommers, J., 'Beelden van zigeuners in Nederlandse jeugd- en reisliteratuur', in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII* (Nijmegen/Rijswijk 1988) 53-91.
- Kommers, J., *Kinderroof of zigeunerroof? Zigeuners in kinderboeken* (Utrecht 1993).
- Kostelancik, D.J., 'The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy', *Studies in Comparative Communism* 22:4 (1989) 307-321.
- Krimp, R., *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Nationaal Comité 4 en 5 mei (Amsterdam 2016).
- Kymlicka, W., 'Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe', in: W. Kymlicka & M. Opalski (red.), *Can liberal pluralism be exported? Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe* (Oxford 2001) 13-105.
- Kyuchukov, H., 'Transformative education for Roma (Gypsy) children: an insider's view', *Intercultural Education* 11:3 (2000) 273-280.
- Laar, C. van, B. Derks & N. Ellemers, 'Gevolgen van stigma', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage* (Amsterdam 2010) 181-202.
- Ladányi, J. & I. Szélnyi, *Patterns of exclusion: constructing Gypsy ethnicity and the making of an underclass in transitional societies of Europe* (New York 2006).
- Ladány, J., 'Changing forms of ethnicised poverty: reflections on Loïc Wacquant's article', *Urban Studies* 53:6 (2016) 1104-1107.
- Lajcakova, J., 'The uneasy road towards remedying the economic and cultural disadvantage of the Roma in Slovakia', *International Journal on Minority and Group Rights* 14:1 (2007) 59-83.
- Lamont, M. & M.L. Small, 'How culture matters: enriching our understanding of poverty', in: A.C.

- Lin & D.R. Harris (red.), *The colors of poverty: why racial and ethnic disparities persist* (New York 2008) 76-102.
- Lamont, M., 'Addressing recognition gaps: destigmatization and the reduction of inequality', *American Sociological Review* 83:3 (2018) 419-444.
- Laubeová, L., *The role of education in preventing ethnic conflicts: the case of Roma in the Czech Republic* (Cambridge 2000).
- Lauritzen, S.M., 'Accessing basic education in Romania: possibilities and limitations for NGOs working for educational change for Roma children', *Journal of Educational Change* 21 (2020) 323-344.
- Lee, K.W. & W.G. Warren, 'Alternative education: lessons from Gypsy thought and practice', *British Journal of Educational Studies* 39:3 (1991) 311-324.
- Lek, K. & R. van de Schoot, 'Wie weet het beter, de docent of de centrale eindtoets?', *De Psycholoog* 4 (2019) 10-21.
- Lek, K.L., *Teacher knows best? On the (dis)advantages of teacher judgments and test results, and how to optimally combine them* (Utrecht 2020).
- Levinson, M., 'Not just content, but style: Gypsy children traversing boundaries', *Research in Comparative and International Education* 3 (2008) 235-249.
- Lewis, O., 'The culture of poverty', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third editon (Prospect Heights 1996) 393-404.
- Leydesdorff, S., 'Nostalgie als droom en werkelijkheid: mondelinge geschiedenis en de overleving van het Amsterdamse Joodse proletariaat', *Raster* 36 (1985) 154-173.
- Leydesdorff, S., *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987).
- Leydesdorff, S., *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004).
- Leydesdorff, S., *De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica* (Amsterdam 2008).
- Leydesdorff, S., *Sasha Pechersky. Holocaust hero, Sobibor resistance leader, and hostage of history* (New York/Londen 2017).
- Ljubic, V., e.a., 'Romaphobia among Serbian and Dutch adolescents: the role of perceived threat, nationalistic feelings, and integrative orientations', *International Journal of Psychology* 48:3 (2013) 352-362.
- Lorenz, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1987).
- Lucassen, L., *'En men noemde hen zigeuners'. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam/'s-Gravenhage 1990).
- Lucassen, L., 'Stigmatisering, minderheidsvorming en etniciteit. De geschiedenis van zigeuners in Nederland sedert de achttiende eeuw', *Migrantenstudies* 6:4 (1990) 2-18.
- Lucassen L., 'A blind spot: migratory and travelling groups in Western European historiography', *International Review of Social History* 2 (1993) 209-235.
- Lucassen, L., 'Eternal vagrants? State formation, migration and travelling groups in Western-Europe, 1350-1914', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 55-73.
- Lucassen, L., 'The clink of the hammer was heard from daybreak till dawn: Gypsy occupations in Western Europe (nineteenth-twentieth centuries)', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998), 153-173.
- Lucassen, L., W. Willems & A. Cottaar, 'Introduction', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 1-13.

- Magazzini, T. & S. Piemontese, '“Roma” migration in the EU: the case of Spain between “new” and “old” minorities', *Migrant Letters* 13:2 (2016) 228-241.
- Marković, A., 'So that we look more Gypsy': strategic performances and ambivalent discourses of Romani brass for the world music scene', *Ethnomusicology Forum* 24:2 (2015) 260-285.
- Marcus, R., *Poverty and violations of children's right to protection in low- and middle-income countries. A review of the evidence* (Londen 2014).
- Marks, S., 'The Romani minority, coercive sterilization, and languages of denial in the Czech Lands', *History Workshop Journal* 84 (2017) 128-148.
- Marx, T., '“Roma-Elite” and the problem of re-presentation', *Blickpunkte. Tsiganologische Mitteilungen* 6:1 (2010) 11-21.
- Marx, T., *Zigeunkulturen im Wandel: Über Roma-/Zigeunereliten in Bulgarien und Mazedonien* (Bielefeld 2015).
- Marushiakova, E. & V. Popov, 'The Roma – a nation without a state? Historical background and contemporary tendencies', *Orientalwissenschaftliche Hefte* 14, *Mitteilungen des SFB 'Differenz und Integration'* 6 (2004) 71-100.
- Marushiakova, E. & V. Popov (red.), *Roma voices in history. A sourcebook. Roma civic emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II* (Paderborn 2021).
- Matras, Y., 'Johann Rüdiger and the study of Romani in 18th century Germany', *Journal of the Gypsy Lore Society* 9:1 (1999) 89-116.
- Matras, Y., *Romani: A linguistic introduction* (Cambridge 2002).
- Matras, Y., *I met lucky people: the story of the Romani Gypsies* (Londen 2014).
- Matras, Y. & D.V. Leggio, *Open borders, unlocked cultures. Romanian Roma migrants in Western Europe* (Londen/New York 2017).
- Matthys, M., *Doorzetters. Een onderzoek naar de betekenis van de arbeidersafkomst voor de levensloop en loopbaan van universitair afgestudeerden* (Amsterdam 2010).
- Mazirel, L., *Woonwagenvolk. Samenstelling en nawoord door Leonie de Goei* (Amsterdam 1986).
- M'charek, A., *Circulaties: een nieuw object voor een antropologie van de wetenschap* (Amsterdam 2015).
- Meijer, M., 'Het huilende zigeunerjongetje. Zigeunerisme in Europa', *Lover* 2 (2002) 6-9.
- Meijer, M., '“3 oktober 1915. Bèla Ruhà, ‘tsigaaan en komponist’ wordt voorgesteld aan het Amsterdamse publiek. De intocht van zigeuners en hun muziek”', in: R. Buikema & M. Meijer (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 57-74.
- Meijers, H., H. Poeth & B. de Rooij, 'Rechtsproblemen van buitenlandse zigeuners', in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII* (Nijmegen/Rijswijk 1988) 283-351.
- Mellink, B., 'Van maakbare samenleving naar maakbare markt', in: P. Slaman (red.), *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018) 333-339.
- Mendizabal, I., e.a., 'Reconstructing the population history of European Romani from genome-wide data', *Current Biology* 22:24 (2012) 2342-2349.
- Messing, V., 'Good practices addressing school integration of Roma/Gypsy children in Hungary', *Intercultural Education* 19:5 (2008) 461-473.
- Mladenova, R., 'Questioning “Gypsy”-themed films and their technology of truth production', in: I. Cortés Gómez & M. End, *Dimensions of anti-Gypsyism in Europe* (Brussel 2019) 29-43.
- Mladenova, R., *Patterns of symbolic violence. The motif of ‘Gypsy’ child-theft across visual media* (Heidelberg 2019).
- Moor, M. de, *Hertog van Egypte* (Amsterdam 1996).

- Moor, M. de, 'Een Nederlander met zulk zwart haar dat je het rustig ravenzwart kunt noemen', *De Gids*, 160 (1997) 405-413.
- Moors, H. & T. Spapens, *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad* (Apeldoorn 2017).
- Moors, H. & T. Spapens, 'Criminele families in Noord-Brabant. Over generatie-effecten in de zware criminaliteit', *Justitiële verkenningen* 2 (2017) 75-88.
- Moravcová, M., D. Bittnerová & D. Pěničková, *Parental strategies in education of children in the Czech Republic: models formed in families of different ethnic backgrounds* (Praag 2010).
- Moree, D., *How teachers cope with social and educational transformation struggling with multicultural education in the Czech classroom* (Benešov 2008).
- Moynihan, P., *The negro family: the case for national action* (Washington 1965).
- Mulcahy, E., e.a., *The underrepresentation of Gypsy, Roma and Traveller pupils in higher education. A report on barriers from early years to secondary and beyond* (Londen 2017).
- Müller, S., *Roma in Serbia and the situation of Romani returnees from Western Europe* (Bonn 2018).
- Munk, V., 'Play to me Gypsy! How Roma stars' image change in Hungarian media', in: K. Kallioniemi e.a. (red.), *History of stardom reconsidered* (Turku 2007) 84-89.
- Myers, M. & K. Bhopal, 'Gypsy, Roma and Traveller children in schools: understandings of community and safety', *British Journal of Educational Studies* 57:4 (2009) 417-434.
- Myers, M., D. McGhee & K. Bhopal, 'At the crossroads: Gypsy and Traveller parents' perceptions of education, protection and social change', *Race Ethnicity and Education* 13:4 (2010) 533-548.
- Nečas, C., *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945* (Brno 1994).
- Nečas, C., *The Holocaust of Czech Roma* (Praag 1999).
- Niethammer, L., *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis, die Praxis der 'Oral History'* (Frankfurt 1980).
- Nijlunsing, L. & E. Pastoor (red.), *Tied veur 'n pafke. De Kring toen, nu en straks* (Bedum 2008).
- Őfner, P. & M. Rooker, 'Van schooien om brood tot het eisen van respect. De naoorlogse behandeling van Roma en Sinti', in: H. Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001) 71-100.
- Ogbu, J.U., 'Cultural problems in minority education: their interpretations and consequences - part one: theoretical background', *The Urban Review* 27:3 (1995) 189-205.
- Ogbu, J.U., 'Cultural problems in minority education: their interpretations and consequences - part two: case studies', *The Urban Review* 27:4 (1995) 271-297.
- Ogbu, J.U., 'The history and status of a theoretical debate', in: J.U. Ogbu (red.), *Minority status, oppositional culture & schooling* (New York/Londen 2008) 3-28.
- Okely, J., 'Non-territorial culture as the rationale for the assimilation of Gypsy children', *Childhood* 4 (1997) 63-80.
- O'Hanlon, C., 'Whose education? The inclusion of Gypsy/Travellers: continuing culture and tradition through the right to choose educational opportunities to support their social and economic mobility', *Compare* 40:2 (2010) 239-254.
- O'Hanlon, C., 'The European struggle to educate and include Roma people: a critique of differences in policy and practice in Western and Eastern EU countries', *Social Inclusion* 4:1 (2016) 1-10.
- O'Higgins, N. & C. Brüggemann, 'The consequences of cumulative discrimination: how special schooling influences employment and wages of Roma in the Czech Republic', *European Educational Research Journal* 13:3 (2014) 282-294.
- Olink, H., *Dronken van het leven. A. den Doolaard, zwerver, schrijver, journalist* (Amsterdam 2011).
- O'Nions, H., 'Divide and teach: educational inequality and the Roma', *The International Journal of Human Rights* 14:3 (2010) 464-489.

- O'Nions, H., 'Narratives of social inclusion in the context of Roma school segregation', *Social Inclusion* 3:5 (2015) 103-114.
- Ooijen, D.A.Th. van, *Je moet weg, hier komen mensen wonen* (Den Haag 1993).
- Oostrom, F. van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006).
- Opfermann, U.F., 'Seye kein Zigeuner, sondern kayserliche Cornet'. *Sinti in 17. und 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung anhand archivalischer Quellen* (Berlin 2007).
- Overbekking, J., A. Hahn & R. Geerts, *Nederlandse Zigeuners en burgermaatschappij: een eeuwigdurend schaakspel* (Nijmegen 1987).
- Overbekking, J., *Woonwagengebeid, 20 jaar later halverwege. Een evaluatie van het sinds 1975 gevoerde beleid* (Rijswijk 1994).
- Oyserman, D. & J.K. Swim, 'Stigma: an insider's view', *Journal of Social Issues* 57:1 (2001) 1-14.
- Pajic, C. M., 'Mechanisms to improve the political participation of Roma in Central and Eastern Europe', *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre. Challenges of representation: voices on Roma politics, power and participation* (Boedapest 2012) 27-38.
- Pape, M., *A nikdo vám nebude věřit: dokument o koncentračním táboře Lety u Písku* (Praag 1997).
- Park, R.E., 'Human migration and the marginal man', *American Journal of Sociology* 33:6 (1928) 881-893.
- Pelckmans, L., *Travelling hierarchies: roads in and out of slave status in a Central Malian Fulbe network* (Leiden 2011).
- Penninx, R., '“Integratie met behoud van eigen cultuur?” Terugkijken naar beleidsleuzen, beleidskeuzes en misvattingen daarover', *Historisch Tijdschrift Groniek* 208-209 (2016) 203-217.
- Piemontese, S. (red.), *'Roma migrants' in five European countries. Policy contexts and national integration strategies*. Life Long Learning/RedHNET (Brussel 2013).
- Piemontese, S., B.-Á. Bereményi & S. Carrasco, 'Diverging mobilities, converging immobility? Romanian Roma youths at the crossroad between spatial, social and educational im/mobility', *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 4:3 (2018) 29-56.
- Plájás, I.Z., A. M'charek & H. van Baar, 'Knowing "the Roma": visual technologies of sorting populations and the policing of mobility in Europe', *Environment and Planning D: Society and Space* 37:4 (2019) 589-605.
- Pleij, H., *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1979).
- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Stads cultuur in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1988).
- Ploeg, S.W.V.D. van der, *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands* (Nijmegen 1993).
- Poel, S. van der, 'De vulkanische relatie tussen overheid en woonwagengebwoners', *Tijdschrift voor Criminologie* 40: 3 (1998) 234-255.
- Polansky, P., *Tiživé mlení: Svdectví tch, kteí pežili Lety* (Praag 1998).
- Polman, H. & L. Mulder, *Speciale doelgroepen in het basisonderwijs. Schooljaar 2007/2008* (Nijmegen 2009).
- Port, M. van de, *Het einde van de wereld. Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië* (Amsterdam 1994).
- Portelli, A., 'Living voices: the Oral History interview as dialogue and experience', *Oral History Review* 45:2 (2018) 239-248.
- Postma, K.A., *Changing prejudice in Hungary. A study on the collapse of state socialism and its impact on prejudice against Gypsies and Jews* (Groningen 1996).
- Powell, R. 'Loic Wacquant's "ghetto" and ethnic minority segregation in the UK: the neglected

- case of Gypsy-Travellers', *International Journal for Urban and Regional Research* 37:1 (2013) 115-134.
- Powell, R., 'Gypsy-Travellers/Roma and social integration: childhood, habitus and the "We-I balance"', *Historical Social Research* 41:3 (2016) 134-156.
- Powell, R. & J. Lever, 'Europe's perennial "outsiders": a processual approach to Roma stigmatization and ghettoization', *Current Sociology* 65:5 (2017) 680-699.
- Powell, R. & H. van Baar, 'The invisibilization of anti-Roma racisms', in: H. van Baar, A. Ivasiuc & R. Kreide (red.), *The securitization of the Roma in Europe* (New York 2019) 91-113.
- Prieler, T. & M. Payne, 'Supporting the educational development of Slovak Roma pupils in Sheffield: the Roma language and education tool (Rolet)', *Tilburg Papers in Culture Studies. Paper* 151 (2015) 1-67.
- Pusca, A. (red.), *Eastern European Roma in the EU. Mobility, discrimination, solutions* (New York/Londen/Amsterdam 2012).
- Quispel, C., '“Toekomst te huur”. Migratie, etniciteit en stigmatisering: de Robert Taylor Homes in Chicago en de Bijlmermeer in Amsterdam', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 7:1 (2010) 88-109.
- Quispel, C., *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* (Hilversum 2015).
- Raaijmakers, I., 'Kransen op de Dam', in: R. Krimp, *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Nationaal Comité 4 en 5 mei (Amsterdam 2016) 12-15.
- Raaijmakers, I., *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2018).
- Ramadanovic, E., *Emancipatie van de Bulgaarse Roma meisjes*. (Afstudeeronderzoek Hogeschool InHolland Rotterdam 2016).
- Ramdas, A., *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* (Amsterdam 1992).
- Rachels, J., *The elements of moral philosophy*. Third edition (New York 1999).
- Radonić, L., '“People of freedom and unlimited movement”: representations of Roma in post-communist memorial museums', *Social Inclusion* 3:5 (2015) 64-77.
- Rath, J., *Het mooist van Mokum* (Amsterdam 2007).
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschaving. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984).
- Reinold, L.K., *The representation of the beggar as rogue in Dutch seventeenth-century art* (Ann Arbor 1981).
- Rens, H.A.J. van, *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (Amsterdam 2013).
- Rheinheimer, M., *Arme, Bettler und Vaganten. Überleben in der Not, 1450-1850* (Frankfurt am Main 2000).
- Richardson, J. & R. O'Neill, "Stamp on the camps": the social construction of Gypsies and Travellers in media and political debate', in: J. Richardson & A. Ryder (red.), *Gypsies and Travellers. Empowerment and inclusion in British society* (Bristol 2012) 169-186.
- Rodrigues, P.R. & M. Matelski, *Monitor Racisme & Extreemrechts: Roma en Sinti* (Amsterdam 2004).
- Roman, I., 'Gypsies integration – education for all', *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 76 (2013) 717-722.
- Rooker, M., *The international supervision of protection of Romany people in Europe* (Nijmegen 2002).
- Rooy, P. de, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam 2018).
- Rosen Jacobson, L., 'The Eurasian question': the colonial position and postcolonial options of colo-

- nial mixed ancestry groups from British India, Dutch East Indies and French Indochina compared* (Hilversum 2018).
- Rostas, I., 'Roma participation: from manipulation to citizen control', *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre. Challenges of representation: voices on Roma politics, power and participation* (Boedapest 2012) 3-7.
- Rostas, I., 'Policies towards Roma in the Czech Republic, Hungary, and Romania', in I. Rostas, *A task for Sisyphus. Why Europe's Roma policies fail* (Boedapest 2019) 97-145.
- Rövid, M., 'Options of Roma political participation and representation', *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre. Challenges of representation: voices on Roma politics, power and participation* (Boedapest 2012) 9-17.
- Rucker-Chang, S., 'African-American and Romani filmic representation and the "posts" of post-civil rights and post-EU expansion', *Critical Romani Studies* 1:1 (2018) 132-148.
- Rutten, S., e.a., *Gewoon getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland* (Den Haag 2015).
- Růžička, M., 'Wacquant v romském ghettu. Poznámky k procesu ghettoizace v českých městech', in: J. Temelová, L. Pospíšilová & M. Ouředníček (red.), *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života* (Plzeň 2012) 20-45.
- Růžička, M. & L. Toušek, 'Sociální exkluze: její prostorové formy a měnící se podoby', in: J. Šubrt (red.), *Soudobá sociologie VI. Oblasti a specializace* (Praha 2014) 117-141.
- Ryan, W., *Blaming the victim* (New York 1971).
- Sampson, R., P. Sharkey & S. Raudenbush, 'Durable effects of concentrated disadvantage on verbal ability among African-American children', *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105:3 (2008) 845-852.
- San, M. van, *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Schinkel, W., *De gedroomde samenleving* (Kampen 2008).
- Schrover, M., 'Memory and identity of Dutch caravan dwellers', *Oral History. Popular Memory* 18:1 (1990) 41-43.
- Schubert, E., *Fahrendes Volk im Mittelalter* (Bielefeld 1995).
- Šebová, B., 'Škola Míru v Květušíně 1950-1954 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) – kritická reflexe v historickém kontextu 50. let' (Praha 2009).
- Shmidt, V., 'The forced sterilization of Roma women between the 1970s and the 1980s. The rise of eugenic socialism', in: V. Shmidt (red.), *The politics of disability in interwar and socialist Czechoslovakia. Segregating in the name of the nation* (Amsterdam 2019) 177-202.
- Sibley, D., *Outsiders in urban societies* (Oxford 1981).
- Sietaram, K., *Onderontwikkeld gebied in eigen land. De woonwagensamenleving als sociaal-pedagogische opgave* (Assen 1969).
- Sijes, B.A., e.a., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979).
- Slaman, P., 'Studiefinanciering voor iedereen', in: P. Slaman, W. Marchand & R. Schalk, *Kansen in het koninkrijk. Studiebeurzen 1815-2015* (Amsterdam 2015) 333-366.
- Slaman, P., '“Waartoe toch die klove?” Selectie in het middelbaar onderwijs, 1860-2018', in: P. Slaman e.a., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018) 121-156.
- Smith, T., 'Recognising difference: the Romani "Gypsy" child socialisation and education process', *British Journal of Sociology of Education* 18:2 (1997) 243-256.
- Smolík, J., 'The skinhead subculture in the Czech Republic', *Kultura-Spoteczeństwo-Edukacja* 7:1 (2015) 91-103.

- Snijder, P., *Zondagsgeld* (Amsterdam/Antwerpen 2007).
- Sobotka, E., 'Romani migration in the 1990s: perspectives on dynamic, interpretation and policy', *Romani Studies* 13:2 (2003) 79-121.
- Sokolová, V., *Cultural politics of ethnicity: discourses on Roma in communist Czechoslovakia* (Stuttgart 2008).
- Sollie, H., e.a., *Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond. Een kennisfundament voor professionals* (Den Haag 2013).
- Standing, G., *The precariat. The new dangerous class* (Londen/New York 2011).
- Steijlen, F., 'Shifting to the core of the ethno-cultural position. Moluccan camps and wijken revisited', in: A. van Heelsum & B. Garcés-Masareñas (red.), *Migration and integration research. Filling in Penninx's heuristic model* (Amsterdam 2013) 153-168.
- Steijn, S., H. van de Werfhorst & B. Burgoon, 'Oordelen over het meritocratische gehalte van de Nederlandse samenleving', in: P.T. de Beer & M.A. van Pinxteren (red.), *Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* (Amsterdam 2016) 199-207.
- Stejskalová, M., 'Can we speak of ghettos in Czech cities?', *Slovo* 25:2 (2013) 3-17.
- Sterckx, L., *Trouwen met een vreemdeling: afstand en nabijheid in de relaties van 'Turken' en 'Marokkanen' in een gemengd huwelijk* (Diemen 2014).
- Stewart, M. (red.), *The Gypsy 'menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012).
- Strausz, L., 'Producing prejudice: the rhetoric of discourses in and around current films on Roma-Hungarian interethnic relations', *Romani Studies* 24:1 (2014) 1-24.
- Stroschein, S., 'NGO strategies for Hungarian and Roma minorities in Central Europe', *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 13:1 (2002) 1-26.
- Struijs, A., *Minderhedenbeleid en moraal. Erkenning van culturele identiteit in het perspectief van de liberale moraal* (Amsterdam 1998).
- Sugar, P., P. Hanák & T. Frank, *History of Hungary* (Michigan 1990).
- Surdu, M., 'Case studies on Roma-related discourse', in: M. Surdu, *Those who count. Expert practices of Roma classification* (Boedapest 2015) 175-221.
- Sus, J., *Cikanská otázka v ČSSR* (Praag 1961).
- Svobodová, A. & E. Janská, 'Identity development among youth of Vietnamese descent in the Czech Republic', in: M.L. Seeberg & E.M. Goździak (red.), *Contested childhoods: growing up in migrancy*. IMISCOE Research Series (Heidelberg/Berlijn 2016) 121-137.
- Székelyi, M., G. Csepeli & A. Örkény, 'Ambitious education. The role of family, school and friends in the development of successful Romany life courses', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 2:2 (2002) 1-22.
- Szendrey, O., 'Roma school desegregation policies in Hungary', in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2012) 218-265.
- Tanja, J., *Discriminatie*. Anne Frank Stichting (Amsterdam 2019).
- Taylor, C., 'The politics of recognition', in: A. Gutmann (red.), *Multiculturalism; examining the politics of recognition* (Princeton 1994) 25-73.
- Terlouw, A., 'De weg naar (het recht op) school voor Romakinderen', in: *Issues that matter. Mensenrechten, minderheden en migranten. Liber Amicorum prof. Mr. R. Fernhout* (Oisterwijk 2013) 151-166.
- Themelis, S., 'Questioning inclusion: the education of Roma/Traveller students and young people in Europe and England – a critical examination', *Research in Comparative and International Education* 4:3 (2009) 262-275.
- Themelis, S. & B. Foster, 'Teaching and learning: achieving quality for all education for Roma: the potential of inclusive, curriculum-based innovation to improve learning outcomes', *Background paper prepared for the Education for All Global Monitoring Report 4* (2013).

- Tosi Cambini, S. & G. Beluschi Fabeni, 'Antiziganisms. Ethnographic engagements in Europe', *ANUAC. Journal of the Italian Society of Cultural Anthropology* 6:1 (2017) 99-117.
- Toušek, L., 'Sociální vyloučení a prostorová segregace', *AntropoWebzin* 3:2-3 (2007) 1-9.
- Toušek, L., e.a., 'Sociálně vyloučené lokality z pohledu sociodemografických ukazatelů', *Demografie* 60 (2018) 21-35.
- Townsend, L., K. Saleminck & C.D. Wallace, 'Gypsy-Traveller communities in the United Kingdom and the Netherlands: socially and digitally excluded?', *Media, Culture & Society* 42:5 (2020) 637-653.
- Traag, T. & R.K.W. van der Velden, 'Early school-leaving in the Netherlands: the role of family resources, school composition and background characteristics in early school-leaving in lower secondary education', *Irish Educational Studies* 30:1 (2011) 45-62.
- Traag, T., O. Marie & R.K.W. van der Velden, 'The relationship between school performance, delinquency and early school-leaving', in: F. Weerman & C. Bijleveld (red.), *Criminal behaviour from school to the workplace (untangling the complex relations between employment, education and crime)* (Londen/New York 2014) 44-60.
- Tremlett, A., 'Bringing hybridity to heterogeneity in Romani Studies', *Romani Studies* 19:2 (2009) 147-168.
- Tremlett, A., 'Why must Roma minorities always be seen on the stage and never in the audience? Children's opinions of reality Roma TV', in: T. Havens, A. Imre & K. Lustyik (red.), *Entertaining the new Europe: popular television in socialist and postsocialist Eastern Europe* (Londen 2012) 111-122.
- Tremlett, A., "Here are the Gypsies!" The importance of self-representations and how to question prominent images of Gypsy minorities', *Ethnic and Racial Studies* 36:11 (2013) 1706-1725.
- Tremlett, A., 'Making a difference without creating a difference: super-diversity as a new direction for research on Roma minorities', *Ethnicities* 14:6 (2014) 830-848.
- Tumbas, J., 'Countering persecution, misconceptions, and nationalism: Roma identity and contemporary activist art', in: A. Stojnić, C. Stalpaert & M. Gržinić (red.), *Shift-shaping corporealities in contemporary performing arts* (Basingstoke 2018) 103-127.
- Tyson, K., W. Darity & D. Castellino, 'It's not "a black thing": understanding the burden of acting white and other dilemmas of high achievement', *American Sociological Review* 70 (2005) 582-605.
- Ulč, O., 'The case of the Gypsies in Czechoslovakia', *Soviet Studies* 20:4 (1969) 421-443.
- Ulč, O., 'Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration', *East European Politics & Societies* 2:2 (1988) 306-332.
- Vale Guerra, J. & C. Leita, 'Roma children going to primary school: the contribution of interagency working to support inclusive education', *Orbis Scholae* 13:3 (2019) 25-38.
- Vandenbroeck, P., *Jheroninus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem 1987).
- Vandenbroeck, P., *Beeld van de andere, betoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars* (Antwerpen 1987).
- Vaux de Foletier, F. de, *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Paris 1970).
- Veen, C. van der, e.a., *Roma en schoolverzuim. De situatie (waar, waarom en wat te doen) van schoolverzuim en -uitval bij Roma-meisjes in het voortgezet onderwijs in Nederland*. Trimbos-instituut (Utrecht 2012).
- Veenstra, S.L., *Woonwagens, woonschepen en hunne bewoners. Toelichting op de nieuwe wettelijke regeling* (Zwolle 1919).
- Vermeersch, P., 'Ethnic minority identity and movement politics: the case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia', *Ethnic and Racial Studies* 26:5 (2003) 879-901.
- Vermeersch, P., *The Romani movement: minority politics and ethnic mobilization in contemporary Central Europe* (New York/Oxford 2006).

- Vermeersch, P., 'The plight of Eastern Europe's Roma', in: A. Fagan & P. Kopecký (red.), *The Routledge handbook of East European politics* (Abingdon 2017) 225-236.
- Vrooman, C. & J.M. Wildeboer Schut, 'Het karige bestaan; een kwart eeuw armoede in Nederland', *TPEdigitaal* 7:1 (2013) 27-50.
- Wacquant, L., 'Territorial stigmatization in the age of advanced marginality', *Thesis Eleven* 91 (2007) 66-77.
- Wacquant, L., 'Revisiting territories of relegation: class, ethnicity and state in the making of advanced marginality', *Urban Studies* 53:6 (2016) 1077-1088.
- Wacquant, L., T. Slater & V. Borges Pereira, 'Territorial stigmatization in action', *Environment and Planning A* 46 (2014) 1270-1280.
- Waelen, W.J.M., e.a., *Buitenlandse zigeuners: een evaluatie van het gevoerde overheidsbeleid* (Nijmegen 1990).
- Wagenaar, A., *Settela. Het meisje heeft haar naam terug* (Amsterdam-Antwerpen 1995).
- Weinerová, R., 'Anti-Gypsyism in the Czech Republic: Czechs' perception of Roma in cultural stereotypes', *Acta Ethnographica Hungarica* 59:1 (2014) 211-221.
- Weisz, Z., *De vergeten Holocaust. Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende* (Amsterdam 2016).
- Weninger, C. & J. P. Williams, 'Cultural representations of minorities in Hungarian textbooks', *Pedagogy, Culture and Society* 13:2 (2005) 159-180.
- Werfhorst, H.G. van de, *Field of study and social inequality. Four types of educational resources in the process of stratification in the Netherlands* (Nijmegen 2001).
- Werfhorst, H.G. van de, L. Elffers & S. Karsten (red.), *Onderwijsstelsels vergeleken: leren, werken en burgerschap* (Meppel 2015).
- Werfhorst, H. van de & J. Dronkers, 'Twee kanten van de meritocratie: trends in nominale en positionele ongelijkheid', in: P.T. de Beer & M.A. van Pinxteren (red.), *Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* (Amsterdam 2016) 45-63.
- Wermink, J.H.A., *Woonwagengewoners. Sociologische studie van een marginale groep* (Assen 1959).
- Willems, W. & L. Lucassen, 'Beeldvorming over zigeuners in Nederlandse encyclopedieën (1724-1984) en hun wetenschappelijke bronnen', in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII* (Nijmegen/Rijswijk 1988) 5-52.
- Willems, W. & L. Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid* (Den Haag 1990).
- Willems, W., *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme* (Utrecht 1995).
- Willems, W., *Van wie is de geschiedenis? Bekenentissen van een biografie* (Amsterdam 2013).
- Wilson, W.J., *The truly disadvantaged* (Chicago 1987).
- Wilson, W.J., *When work disappears. The world of the new urban poor* (New York 1996).
- Wilson, W.J., 'Why both social structure and culture matter in a holistic analysis of inner-city poverty', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 629 (2010) 200-219.
- Witte, R. & H. Moors, 'Cultureel erfgoed én crimineel probleem: over de subcultuur van woonwagengewoners', *Justitiële verkenningen* 2 (2017) 60-75.
- Zaorálek, J., *Lidová rčení* (Praag 1963).
- Zimmermann, M., *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische Lösung der Zigeunerfrage* (Hamburg 1996).
- Zimmermann, M., 'Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Ost- und Südosteuropa – ein Überblick', in: F. Fischer von Weikersthal e.a., *Der nationalsozialistische Genocid an den Roma Osteuropas. Geschichte und künstlerische Verarbeitung* (Keulen/Weimar/Wenen 2008), 3-28.

Overige bronnen

Interviews

De geluidsopnamen van de interviews voor dit onderzoek zijn gearchiveerd en beschikbaar via DANS-EASY, zie <https://doi.org/10.17026/dans-26g-kgk8>. EASY is een online-archiveringsysteem voor het deponeren en hergebruiken van onderzoeksdata van Data Archiving and Networked Services (DANS). DANS is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

De respondenten

Nederland

NL-1	Carolien (1982)	28.11.2013
NL-2	Miloš (1947)	15.02.2016
NL-3	Dragana (1977)	15.02.2016
NL-4	Marieke (1952)	08.06.2016
NL-5	Magda (1971)	09.06.2016
NL-6	Ilona (1969)	05.07.2016
NL-7	Johanna (1995)	05.07.2016
NL-8	Hannes (1956)	20.07.2016
NL-9	Renata (1984)	25.07.2016
NL-10	Jacob (1970)	21.11.2016
NL-11	Dennis (1984)	21.11.2016
NL-12	Patrick (1993)	17.05.2019
NH-1	Suzanna (1961)	26.09.2013
NH-2	Dejan (1963)	30.10.2014
NH-3	Sara (1957)	29.09.2015 en 27.10.2015
NH-4	Hetty (1992)	10.10.2015
NH-5	Raul (1971)	16.12.2015
NH-6	Gisela (1978)	11.03.2016
NH-7	Vesna (1987)	02.05.2016
NH-8	Bernard (1978)	18.05.2016
NH-9	Elly (1958)	19.05.2016
NH-10	Juliano (1981)	20.06.2016
NH-11	Josef (1956)	18.10.2016
NH-12	Denise (1982)	07.11.2016

Tsjechië

TL-1	Ema (1985)	07.10.2014
TL-2	Anežka (1972)	07.10.2014
TL-3	František (1972)	24.03.2015
TL-4	Luboš (1977)	04.04.2016
TL-5	Hana (1982)	04.04.2016
TL-6	Eliška (1983)	06.04.2016
TL-7	Michaela (1981)	06.04.2016
TL-8	Radek (1980)	06.04.2016
TL-9	Pavel (1989)	10.04.2016
TL-10	Tomáš (1985)	10.04.2016

TL-11	Eva (1996)	12.04.2016
TL-12	Jakub (1960)	12.04.2016
TL-13	Barbora (1956)	13.04.2016
TH-1	Radka (1962)	14.02.2014 en 07.10.2014
TH-2	Vladimír (1986)	07.10.2014
TH-3	Elena (1975)	10.10.2014 en 06.04.2016
TH-4	Erika (1991)	10.10.2014 en 26.03.2015
TH-5	Milada (1972)	24.03.2015
TH-6	Jiří (1963)	25.03.2015
TH-7	Marie (1990)	26.03.2015 en 06.04.2016
TH-8	Jana (1964)	27.03.2015
TH-9	Petr (1959)	27.03.2015
TH-10	Lukáš (1991)	29.03.2015 en 03.04.2016
TH-11	Alžběta (1949)	12.04.2016
TH-12	Zdeněk (1957)	13.04.2016
TH-13	Lenka (1974)	02.10.2013
TH-14	Agáta (1970)	13.04.2016

Overige interviews

Nederland

Rechtshistoricus O. Moorman van Kappen 03.06.2013; biologisch geneticus O. Lao 16.09.2013; E. Bos 07.11.2013, onderwijzer en intermediair voor Generaal-pardon Roma kinderen in Lelystad van 1977 tot halverwege de jaren tachtig; sociale wetenschapper H. van Baar 15.05.2014; C. Kras 27.11.2015, onderwijzer voor Roma kinderen in Amsterdam-Zuid-Oost, begin jaren tweeduizend; P. Jorna 22.02.2016, antropoloog en consultant voor Roma issues; T. Postma en H. van der Paauw 09.06.2016, consulente voor vooroorlogse Roma en woonwagenbewoners in Groningen; P. Dovens 20.06.2016, consulente voor vooroorlogse Roma in Veldhoven; wijlen P. Halberstadt 28.09.2016, bestuurslid van de Vereniging Sinti, Roma en Woonwagenbewoners Nederland; linguïst P. Bakker 11.11.2016; S. Achterbergh 21.11.2016, voorzitter van de Vereniging Sinti, Roma en Woonwagenbewoners Nederland; J. Reichard 21.03.2019, gemeenteconsulente voor Woonwagen-, Roma- en Sinti kinderen in Arnhem; M. den Otter 07.05.2019, leerplichtambtenaar in Ede, gespecialiseerd in Roma kinderen; sociale wetenschapper J. Overbekking 09.05.2019 en 28.05.2019; B. Oomens 15.05.2019, onderwijzeres van groep 1 op een basisschool in Nuenen met een grote populatie Sinti kinderen; H. Verheggen 15.07.2019, gemeenteconsulente voor Generaal-pardon Roma in Lelystad; M. Lommers 17.07.2019, landelijk projectleidster Roma bij het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV); N. Schrik 23.07.2019, leerplichtambtenaar gespecialiseerd in Roma kinderen in Groningen; B. van Duin 04.12.2019, van Woonwagenwijzer.nl; J. Helmer 19.05.2021, in de jaren tachtig voorzitter van de Stichting Informatie over Charta 77 en tevens oud-directeur van ngo Spolu.

Tsjechië

J. Balážová 14.02.2014, destijds medewerkster van romea.cz; antropoloog D. Doubek 14.02.2014; etnologue R. Weinerová 15.02.2014 en 25.03.2015; etnoloog Z. Andrš 15.02.2014; I. Hlaváčková 06.10.2014, destijds coördinatrice van het studietoelageprogramma van romea.cz; M. Pape 08.10.2014, vertegenwoordiger van het ERRC in Praag; pedagoge D. Moree 08.10.2014; K. Vishwanathan 09.10.2014 en 07.04.2016, directeur van ngo Vzájemné soužití in Ostrava; S. Reichlová 10.10.2014, coördinatrice van het onderwijsprogramma van ngo Vzájemné soužití in Ostrava; I.

Čonková 10.10.2014, destijds betrokken bij ngo Konexe; E. Nováková 22.03.2015, coördinatrice van Charitá in Jihlava; J. Szurmanová 27.03.2015, sociaal werkster voor Roma in Karviná; K. Klamková 04.04.2016, destijds directeur van ngo IQ Roma Servis in Brno; D. Sedláčková 04.04.2016, medewerkster van ngo IQ Roma Servis in Brno; historicus M. Schuster 05.04.2016, destijds verbonden aan het Muzeum romské kultury in Brno; P. Bandouchová 05.04.2016, onderwijscoördinatrice in het Muzeum romské kultury in Brno.

Rapporten

Internationale rapporten

- Poverty and exclusion*, Eurobarometer (Brussel 2007).
- The perception of poverty in Europe: poverty 3*, Eurobarometer (Brussel 1990).
- Making transition work for everyone: poverty and inequality in Europe and Central Asia*, World Bank (2000).
- Avoiding the dependency trap*, UNDP (2002).
- Recommendation 1633. Forced returns of Roma from the former Federal Republic of Yugoslavia, including Kosovo, to Serbia and Montenegro from Council of Europe member states*, doc. 9990, Raad van Europa (Straatsburg 2003).
- The Roma in an expanding Europe: breaking the poverty cycle*, World Bank (2005).
- Poverty and exclusion*, Eurobarometer (Brussel 2007).
- Measures to promote the situation of Roma EU citizens in the European Union. Country reports* (Brussel 2011).
- Country assessment and the Roma education fund's strategic directions. Roma Inclusion Working Papers*, UNDP (2012).
- The situation of Roma in n EU Member States. Survey results at a glance*, FRA/UNDP (Luxemburg 2012).
- National Roma integration strategies: a first step in the implementation of the EU framework*, COM (2012) 226 (Brussel 2012).
- Roma health report. Health status of the Roma population. Data collection in the Member States of the European Union*, EU (Brussel 2014).
- Report on the implementation of the EU Framework for national Roma integration strategies*, EC (Brussel 2014).
- Report on the implementation of the EU Framework for national Roma integration strategies 2015*. COM (2015) 299 final (Brussel 2015).
- Second European Union minorities and discrimination survey Roma – selected findings*, FRA (Luxemburg 2016).
- Assessing the implementation of the EU Framework for national Roma integration strategies and the Council recommendation on effective Roma integration measures in the member states –* COM (2016) 424 (Brussel 2016).
- Farkas, L., *Data collection in the field of ethnicity. Analysis and comparative review of equality data collection practices in the European Union* (Brussel 2017).
- Reviews of migrant education. The resilience of students with an immigrant background. Factors that shape well-being*, OECD (Parijs 2018).
- A persisting concern: anti-Gypsism as a barrier to Roma inclusion*, FRA (Luxemburg 2018).
- Report on the implementation of national Roma integration strategies*, EC (Brussel 2019).
- A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030*. COM (2020) 620 final (Brussel 2020).

- Annex to A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030.* SWD (2020) 530 final (Brussel 2020).
- Roma & Travellers in six countries*, FRA (Luxemburg 2020).
- Mededeling en Raadsaanbeveling EU Roma strategisch raamwerk. Fiche 1 bij de aanbiedingsbrief nr. 2977*, van de Minister van Buitenlandse Zaken Stef Blok aan de Tweede Kamercommissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Den Haag 2020).

Landenrapporten

Nederland

- Briels, B., e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting. Ervaringen en opvattingen van Roma, Sinti en professionals over de sociale inclusie van Roma en Sinti op de domeinen onderwijs, arbeid, wonen, gezondheid en veiligheid* (Utrecht 2013).
- Seidler, Y., e.a., *Monitor Sociale Inclusie: vervolgmeting 1. Eerste vervolgmeting naar de woon- en leefomstandigheden Roma en Sinti in Nederland* (Rotterdam 2015).
- Seidler, Y., e.a., *Monitor Sociale Inclusie: meting 3. Tweede vervolgmeting naar de woon- en leefomstandigheden Roma en Sinti in Nederland* (Rotterdam 2018).
- Seidler, Y., e.a., *Monitor Sociale Inclusie (meting 4). Derde vervolgmeting naar de woon- en leefomstandigheden Roma en Sinti in Nederland* (Rotterdam 2020).

Tsjechië

- Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2016* (Praag 2017).
- Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2017* (Praag 2018).
- Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2018* (Praag 2019).
- Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2019* (Praag 2020).

Onderwijsrapporten

Nederland

- Allochtonenbeleid, WRR-rapport* (Den Haag 1989).
- Landelijk Beleidskader Onderwijsvoorrang 1993-1997*, Ministerie van O&W (Den Haag 1993).
- Timmermans, R., *Sinti scholen zich voor onderwijs. Evaluatie van het project Opleiding Sinti tot onderwijssistent 2005-2010* (Den Bosch 2011).
- Timmermans, R., *OWRS Monitor 2010-2011* (Den Bosch 2012).
- Timmermans, R., *OWRS Monitor 2012-2013* (Den Bosch 2014).
- De Staat van het Onderwijs. Onderwijsverslag 2014/2015*. Inspectie van het Onderwijs (Den Haag 2016).
- Timmermans, R., *OWRS Monitor Primair Onderwijs 2014-2015* (Den Bosch 2016).
- Timmermans, R., *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2013-2014* (Den Bosch 2015).
- Timmermans, R., *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016* (Den Bosch 2017).
- De Staat van het Onderwijs. Onderwijsverslag 2016*, Inspectie van het Onderwijs (Den Haag 2017).
- De Staat van het Onderwijs. Onderwijsverslag 2019*, Inspectie van het Onderwijs (Den Haag 2019).
- De Staat van het Onderwijs. Onderwijsverslag 2020*, Inspectie van het Onderwijs (Den Haag 2020).
- Later selecteren, beter differentiëren*, Onderwijsraad (Den Haag 2021).
- Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, Sociaal-Economische Raad (Den Haag 2021).

Tsjechië

- Cahn, C. & D. Chirico e.a., *A special remedy. Roma and schools for the mentally handicapped in the Czech Republic*, ERRC (Boedapest 1999).
- 'European Court of Human Rights: D.H. v. Czech Republic', *International Legal Materials* 47:1 (2008) 38-93.
- Sykora, C., *Towards Roma Inclusion. A review of Roma education initiatives in Central and South-Eastern Europe*, UNICEF (Genève 2010).
- PISA 2012 results: excellence through equity (volume II): giving every student the chance to succeed*, OECD (Parijs 2013).
- Farkas, L., *Report on discrimination of Roma children in education*. European Network of Legal Experts in the Non-discrimination field, EU (Brussel 2014).
- Reviews of school resources: Czech Republic*, OECD (2016).
- Education and training monitor 2016 Czech Republic*, EU (Luxemburg 2016).
- Education and training monitor 2017 Czech Republic*, EU (Luxemburg 2017).
- Education in the Czech Republic. Handbook for parents*, UNHCR (Praag 2017).
- Education and training monitor 2018 Czech Republic*, EU (Luxemburg 2018).
- Education and training monitor 2019 Czech Republic*, EU (Luxemburg 2019).
- Education and training monitor 2020 Czech Republic*, EU (Luxemburg 2020).
- Decision on the merits. European Roma Rights Centre (ERRC) and Mental Disability Advocacy Centre (MDAC) v. Czech Republic. Complaint No. 157/2017*, Raad van Europa (Straatsburg 2020).

Overige onderwijsrapporten

- Rona, S. & L.E. Lee, *School success for Roma children. Step by Step special schools initiative*, Open Society Institute (New York 2001).
- Kirilová, D. & V. Repaire, *The innovatory practices in the field of education of Roma children*, Raad van Europa (Straatsburg 2003).
- Kurek, S., e.a., *How to educate Roma children? Steps in building a more efficient organization for the education of the Roma ethnic minority* (2012).
- Ivanova, V., *Parenting in the prevention of early school leaving in the Roma community*, EC (Brussel 2013).

*Overige rapporten**Nederland*

- Nota woonwagengebeleid 1975*, Tweede Kamer, zitting 1974-1975, 13471 1-2.
- Bevolkingstrends 1^o kwartaal*, CBS (Den Haag 2005).
- Werken aan woonwagencentrales. Handreiking voor gemeenten: over beleid en handhaven*, VROM-Inspectie (Den Haag 2006).
- Roma, Sinti en woonwagengebewoners. Succesfactoren en knelpunten op het gebied van arbeidstoeleiding* (Den Bosch 2006).
- Stateloos maakt radeloos. De situatie van stateloze Roma in Nederland*, Dokters van de Wereld (Amsterdam 2009).
- Rules of relief. Institutions of social security, and their impact*, SCP-rapport (Den Haag 2009).
- Ervaren discriminatie in Nederland*, SCP-rapport (Den Haag 2014).
- Cijfers in beeld 2018. Landelijke discriminatiecijfers Openbaar Ministerie* (Den Haag 2019).
- De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later*, SCP-rapport (Den Haag 2016).

- Wildeboer Schut, J.M. & S. Hoff, *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland*, SCP-rapport (Den Haag 2016).
- Zutphen, R. van, e.a., *Woonwagengewoner zoekt standplaats. Een onderzoek naar de betrouwbaarheid van de overheid voor woonwagengewoners*, Nationale Ombudsman (Den Haag 2017).
- De sociale staat van Nederland*, SCP-rapport (Den Haag 2017).
- Tierolf, B., L. Drost & M. van Kapel, *Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland*, Verwey-Jonker Instituut/Anne Frank Stichting (Utrecht 2018).
- ECRI Report on the Netherlands. Fifth monitoring cycle*, Raad van Europa (Straatsburg 2019).
- Vereniging Behoud Woonwagencultuur in Nederland. Advies Gemeentelijk woonwagen- en standplaatsenbeleid* (2019).
- Samen werken aan taal. Een advies over laaggeletterdheid*, Sociaal-Economische Raad (Den Haag 2019).
- Leidelmeijer, K., J. Frissen & J. van Iersel, *Veerkracht in het corporatiebezit. De update: een jaar later, twee jaar verder...* (Den Haag 2020).
- Smits van Waesberghe, E., J. Asmoredjo & M. Out, *Een verkennend onderzoek naar centrale belangenbehartiging voor Roma en Sinti. Een inventarisatie naar meningen binnen de twee gemeenschappen*, Verwey-Jonker Instituut (Utrecht 2020).
- Ervaren discriminatie in Nederland II*, SCP-rapport (Den Haag 2020).
- Leer, R. van, S. Venema & A. Rottier, *Herhaalmeting Woonwagenstandplaatsen in Nederland* (Den Haag 2021).

Tsjechië

- Öfner, P. & B. de Rooij, *Het afkopen van vruchtbaarheid* (Amsterdam 1990).
- Roma in the Czech Republic: foreigners in their own land*, Human Rights Watch/Helsinki Report 8:11D (New York 1996).
- Analysis of socially excluded Roma localities in the Czech Republic and absorption capacity of entities involved in this field*, GAC spol. s r.o. (Praag 2006).
- Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020* (Praag 2016).
- Civil society monitoring report on implementation of the national Roma integration strategy in the Czech Republic*, EU (Brussel 2018).
- ECRI Report on the Czech Republic. Sixth monitoring cycle*, Raad van Europa (Straatsburg 2020).

Websites, kranten, weekbladen, periodieken, video en audio

Websites

- Onderstaande websites zonder datumvermelding zijn alle geraadpleegd op 21.12.2020.
- https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu_en.
- http://romafacts.uni-graz.at/view_pdf.php?t=culture&s=c_1_7&l=en.
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/47/nederlandse-volkstelling-bespaart-veel-tijd-en-geld>.
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland>.
- <https://www.powned.tv/artikel/zigeuners-stelen-baby>.
- <https://wetten.overheid.nl/BWBO002911/1972-01-09>.
- <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/ecri-cr-ma-integrovat-romy-ve-skolach-a-chranit-komunitu-lgbt/1968354> (geraadpleegd op 10.05.2021).
- <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0960982212012602>.

- <https://www.dzaniben.cz/publication.html?m=002b666e42d85f921a8ee0ee4a290105&t=201902> (geraadpleegd op 21.04.2021).
- <https://www.praha8.cz/hrabalova-liben.html> (geraadpleegd op 20.05.2021).
- <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/pronasledovani-a-genocida-romu-2/zakon-ze-dne-14-cervence-1927-o-potulnych-cikanech/> (geraadpleegd op 14.06.2021).
- https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Romani_people_in_the_Czech_Republic?use_lang=de#/media/File:Zákaz_vstupu_potulných_cikánů_a_tuláků.jpg (geraadpleegd op 14.06.2021).
- <https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=Uzhorod+zigeuner+school&coll=ddd> (geraadpleegd op 20.05.2021).
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Cikáni> (geraadpleegd op 20.05.2021).
- https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Ritter.
- https://de.wikipedia.org/wiki/Romani_Rose.
- <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945> (geraadpleegd op 21.07.2021).
- <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10871537383-zatajene-dopisy/414235100021004/>.
- <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-255> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/world/germany-compensating-czech-and-slovak-roma-72-years-after-nazi-atrocities> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=%28Tsjechoslowakije+zigeuners%29&page=1&cql%5Bo%5D=%28date+_gte_+%2214-02-1979%22%29&cql%5B1%5D=%28date+_lte_+%2214-02-1979%22%29&coll=ddd&redirect=true (geraadpleegd op 20.05.2021).
- <http://www.romea.cz/cz/zpravy/historicke-okenko-dokument-charty-77-o-postaveni-cikanu-romu-v-ceskoslovensku-z-prosince-1978> (geraadpleegd op 20.05.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-senate-approves-compensation-for-the-victims-of-illegal-sterilizations> (geraadpleegd op 22.07.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/world/slovak-court-compensates-illegally-sterilized-romani-woman-after-15-years>.
- <http://www.csds.cz/cs/2166-DS/version/20/part/15/data/Charta%2077%20Dokumenty%201977-1989.pdf> (geraadpleegd op 22.07.2021).
- <http://www.csds.cz/cs/2166-DS/version/20/part/15/data/Charta%2077%20Dokumenty%201977-1989.pdf> (geraadpleegd op 22.07.2021).
- <https://longreads.cbs.nl/european-scale-2019/poverty/>.
- <https://digitaal.scp.nl/armoedein kaart2019/waar-ligt-de-armoedegrens/>.
- <https://www.rijksoverheid.nl/wetten-en-regelingen/productbeschrijvingen/wettelijke-schuldsa-nering-wsnp>.
- <http://www.romea.cz/cz/zpravodajstvi/herc-jan-cina-kvuli-romskemu-prijmeni-narazil-pri-hledani-bydleni.byl-to-sok-rika> (geraadpleegd op 10.05.2021).
- <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/woonwagencultuur>.
- <https://www.hetwiel.info/minister-discrimineert-woonwagenbewoners-vanwege-nuloptie/>.
- <https://www.facebook.com/SabinaAchterbergh/>.
- <https://www.consumentenbond.nl/opstalverzekering/woonwagens-en-opstalverzekering>.
- <https://nos.nl/artikel/2294992-ons-kent-ons-cultuur-leidt-tot-criminaliteit-op-urk.html>.
- <https://www.omroepflorand.nl/nieuws/172809/ons-kent-ons-cultuur-voedingsbodem-criminaliteit>.
- <https://hetccv.nl/onderwerpen/multiprobleemgezinnen-met-een-roma-achtergrond/>.

- <https://www.vn.nl/Het-zigeunertaboe/>.
- <https://www.mensenrechten.nl/nl/oordelen>.
- <http://www.errc.org/press-releases/open-letter-to-czech-president-on-racist-comments-about-roma>.
- <https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-politika/635413/ombudsman-krecek-zastupoval-jsem-mnoho-romu-a-chovani-prodavacky-bylo-odporne.html> (geraadpleegd op 10.05.2021).
- <https://www.macrotrends.net/countries/CZE/czech-republic/crime-rate-statistics>.
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-survey-finds-45-of-romani-ghetto-residents-don-t-trust-police-42-do>.
- <https://www.gutefrage.net/frage/kennt-jemand-dieses-zigeunergemaelde> (geraadpleegd op 21.05.2021).
- <https://www.marktplaats.nl/q/zigeunerin+schilderij/> (geraadpleegd op 21.05.2021).
- <https://nos.nl/artikel/2321851-hema-stopt-met-moorkop-bakker-sluit-winkel-vanwege-onveilige-situatie.html>.
- <https://nos.nl/artikel/2369375-bekende-bakkerij-verandert-jodenkoek-in-odekoek.html> (geraadpleegd op 21.02.2021).
- <https://nos.nl/artikel/2344276-zigeunersaus-wordt-in-duitsland-paprikasaus-op-zijn-hongaars.html>.
- <https://www.n-tv.de/panorama/Ist-Zigeunersauce-rassistisch-article1173236.html>.
- <https://nos.nl/artikel/2369375-bekende-bakkerij-verandert-jodenkoek-in-odekoek.html> (geraadpleegd op 21.02.2021).
- <https://nos.nl/artikel/2321851-hema-stopt-met-moorkop-bakker-sluit-winkel-vanwege-onveilige-situatie.html>.
- <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2021-34185.html> (geraadpleegd op 15.07.2021).
- <https://wetten.overheid.nl/BWBR0042037/2019-03-26/#Hoofdstuk6>.
- <http://www.errc.org/article/ostlava-case-dh-and-others-v-the-czech-republic/2945>.
- <http://www.msmt.cz/file/27043/download/>.
- <https://www.nuffic.nl/onderwijssystemen/tsjehie>.
- <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/speciaal-onderwijs>.
- <https://www.nuffic.nl/onderwijssystemen/nederland>.
- <https://toekomstvanonsonderwijs.nl/wp-content/uploads/2020/01/Discussiestuk-incl-oplegger.pdf>.
- <https://duo.nl/zakelijk/primair-onderwijs/verzuim/verzuim-digitaal-melden.jsp>.
- <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/leerplicht/leerplicht-en-kwalificatieplicht>.
- <https://www.avsnl/artikelen/nieuwekabinetrekkwalificatieplichtoptot21jaar>.
- <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/zeer-zwakke-scholen/bo>.
- <https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-krimi/654405/segregace-prvnacku-v-moste-rodice-rozzurilo-rozdeleni-do-trid-nahoda-mini-reditel.html> (geraadpleegd op 10.05.2021).
- <https://amendar.cz/osobnost/judr-tomas-holomek/> (geraadpleegd op 22.06.2021).
- https://www.rommuz.cz/file/other/odborna-verejnost/bulletin/bulletin_mr_k_05_1996.pdf (geraadpleegd op 22.06.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/analysis-the-Lety-romani-holocaust-site-as-a-gestapo-concentration-camp> (geraadpleegd op 20.05.2021).
- <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/07/je-verstand-verlezen-a1591238> (geraadpleegd op 10.05.2021).
- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Gipsyfestival>.
- <https://data.unicef.org/resources/dataset/child-marriage/>.

- <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18542> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-republic-apos-s-museum-of-romani-culture-to-educate-students-at-memorial-site-of-former-concentration-camp-at-Lety>.
- <https://research.vu.nl/en/clippings/verborgen-kampgeschiedenissen-2> (geraadpleegd op 24.07.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/here-is-the-winning-design-for-the-new-memorial-to-holocaust-victims-of-roma-and-sinti-origin-at-the-former-concentration> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- <http://www.rom-sinto.cz/kontakt.html> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/world/germany-compensating-czech-and-slovak-roma-72-years-after-nazi-atrocities> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- <https://www.fzo.cz/en/603/day-of-the-holocaust-remembrance-and-prevention-of-crimes-against-humanity/> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2183326-nabestaande-holocaust-eist-schadevergoeding-ns> (geraadpleegd op 30.05.2021).
- <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/de-vervolging-van-sinti-en-roma-herdacht> (geraadpleegd op 22.07.2021).
- <https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050040758331?ac=dgtl&q=dodenherdenking> (geraadpleegd op 20.07.2021).
- <https://www.at5.nl/artikelen/208725/documentaire-sabinas-strijd-eeen-leven-lang-in-verzet> (geraadpleegd op 27.05.2021).
- <https://romasinti.eu> (geraadpleegd op 02.06.2021).
- <http://www.olungodrom.nl/De-Tentoonstelling/>.
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/romani-man-dies-after-czech-police-kneel-on-his-neck-they-say-drugs-caused-his-death.romani-activists-see-parallels-to> (geraadpleegd op 22.06.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/romani-man-dies-after-czech-police-kneel-on-his-neck-they-say-drugs-caused-his-death.romani-activists-see-parallels-to> (geraadpleegd op 22.06.2021).
- <https://www.youtube.com/watch?v=EtUffXfeuY&t=19s> (geraadpleegd op 22.06.2021).
- <https://www.bbc.com/news/world-europe-57566697> (geraadpleegd op 22.06.2021).
- <https://www.theguardian.com/global-development/2021/jun/22/death-of-romany-man-knelton-by-czech-police-compared-to-george-floyd> (geraadpleegd op 22.06.2021).
- <http://www.romea.cz/en/news/czech/jarmila-balazova-renowned-journalist-from-the-romani-community-joining-commercial-czech-online-news-server>.
- <https://www.khamoro.cz/en/>.
- <https://www.festivalfinder.eu/effe-label>.
- <http://www.kher.cz/> (geraadpleegd op 23.06.2021).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Central_European_University (geraadpleegd op 23.06.2021).
- <https://courses.ceu.edu/unit/romani-studies-program> (geraadpleegd op 23.06.2021).
- <https://www.hoer-info.at> (geraadpleegd op 27.04.2021).

Kranten, weekbladen en periodieken

Algemeen Handelsblad

Balkan Insight Reporting Network

De Correspondent

o DROM

De Groene Amsterdammer

The Guardian

Impact Magazine
The Independent
Informatiebulletin Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort
NRC Handelsblad
Het Parool
Reformatorisch Dagblad
Soerabaiasch Handelsblad
Trouw
de Volkskrant
Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad

Video en audio

Duyns, Ch., *Settela. Gezicht van het verleden*. VPRO, 16.05.1994.
 Keller, G. & P. Öfner, *Onze schoondochter*. NPS, 17.02.1998.
 Sadeghi, B., *Waskracht!* VPRO, 18.06.2001.
 Goeijers, C., *I Soeni – De droom*. NCRV, 07.06.2004.
 Didderiëns, D., *De zwijgende bokser*. NPS, 04.07.2012.
Met diploma sta je sterker. KPC Groep/OWRS 2013. <https://www.owrs.nl/met-diploma-sta-je-sterker>
Argos, VPRO Radio 1, 29.09.2012.
 Kudrna, T., *Zatajené dopisy* (Suppressed Letters). Česká televize, 10.03.2015.
De woonwagencultuur, Amsterdamse Filmstichting in samenwerking met de Vereniging Behoud Woonwagencultuur in Nederland, in opdracht van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland. YouTube, 24.09.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=FeVvRj2pt08>.

Curriculum vitae

Anita van der Hulst, geboren in 1962 in Avenhorn, doorliep het Gymnasium bèta in Hoorn en studeerde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam. In 1987 studeerde ze af op de veranderende denkbeelden over hekserij in de zeventiende eeuw. Daarna was ze regisseur en acteur bij Werktuig, een theatergroep die voornamelijk werkzaam was op middelbare scholen. Begin jaren negentig stapte ze over naar de journalistiek. Ze werkte als redacteur bij verschillende televisieprogramma's, onder meer bij het IKON-praatprogramma Vesuvius. Vanaf eind jaren negentig maakte ze meerdere tv- en radio-documentaires, zoals de IKON-tv-documentaire *Liever herenboer* (1998), over een Brabantse boer die een boerenbedrijf runt in Polen, 1200 ha groot. De NPS-radiodocumentaire *Het zwarte scenario* (2000) behandelde de schijnbaar niet in te lopen taalachterstand bij allochtone kinderen. Vanaf 2000 werkte ze als redacteur en verslaggever bij Radio 1. Ze maakte onder meer lange achtergrondreportages voor VARA, VPRO en EO, vanuit binnen- en buitenland, onder andere vanuit Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Servië en Albanië. Het journalistieke werk werd van 2007-2009 onderbroken door een positie als lector Neerlandistiek aan de Universiteit Belgrado. In 2013 begon ze met haar promotieonderzoek.

Een groot deel van de Europese Roma en Sinti leidt een marginaal bestaan. De meesten hebben zo weinig scholing dat ze weinig perspectief hebben op een betere toekomst. Zij hebben nauwelijks geprofiteerd van de verbeterde toegang tot het onderwijs voor mensen uit de lagere sociaaleconomische klassen vanaf 1950. Hoe kan het dat het in de afgelopen zeventig jaar slechts zo weinig Roma en Sinti gelukt is om door te stromen naar het hoger onderwijs?

Voor *Wegbereiders* interviewde Anita van der Hulst meer dan vijftig Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië. Zij vertellen openhartig over hun ervaringen, in het leven in het algemeen en in het onderwijs in het bijzonder. Nederland en Tsjechië zijn landen met een sterk verschillende naoorlogse geschiedenis. Een vergelijking tussen die twee landen maakt inzichtelijk welke drempels Roma en Sinti moeten overwinnen om kans te maken op stijging op de sociale ladder.

